શ્રીગોકુલેશગ્રંથરત્નમાલા ગ્રંથાંક ૧.

વિદ્વન્મંડન

અથવા

વિદ્વાનોનું ભૂષણ.

ગોસ્વામિશ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથપ્રભુચરણવિરચિત વિદ્વન્મંડન ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ.

ગોસ્વામિશ્રીમદ્રમણલાલજીમહારાજની આજ્ઞાથી

અનુવાદક તથા પ્રકાશક
નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.
એમ. એ., એલ એલ્. બી.
ન્યાયાધીશ, મોરબી.

ઉત્તેજક
મેસર્સ છગનલાલ ગોપાલદાસની કું૦
મૂળજી જેઠા મારકીટ, કામધેનુ ગલ્લી–મુંબાઇ.

આવૃત્તિ ૧. પ્રત ૧૦૦૦.

શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૪૨. સંવત્ ૧૯૬૯.

પુનરાવૃત્તિના સર્વ હક્ક અનુવાદકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧।।.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ૪૭૭૨ तारीख

पुस्तकनुं नाम વિદ્વ[illegible]

विषय क ६८९२

श्रीगोकुलेशग्रंथरत्नमाला ग्रंथांक १.

विद्वन्मंडन

અથવા

વિદ્વાનોનું ભૂષણ.

ગોસ્વામિશ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથપ્રભુચરણવિરચિત વિદ્વનમંડન ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ.

ગોસ્વામિશ્રીમદ્રમણલાલજીમહારાજની આજ્ઞાથી

અનુવાદક
નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.
એમ. એ., એલ્ એલ્. બી.
ન્યાયાધીશ, સ્વ. શ્રી મોરબી.

ઉત્તેજક
ઓચ્છવલાલ ગોપાલદાસની કું૦
મૂલજી જેઠા મારકીટ, કામધેનુ ગલ્લી—મુંબાઇ.

આવૃત્તિ ૧. પ્રત ૧૦૦૦.
શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૪૨. સંવત્ ૧૯૬૯.

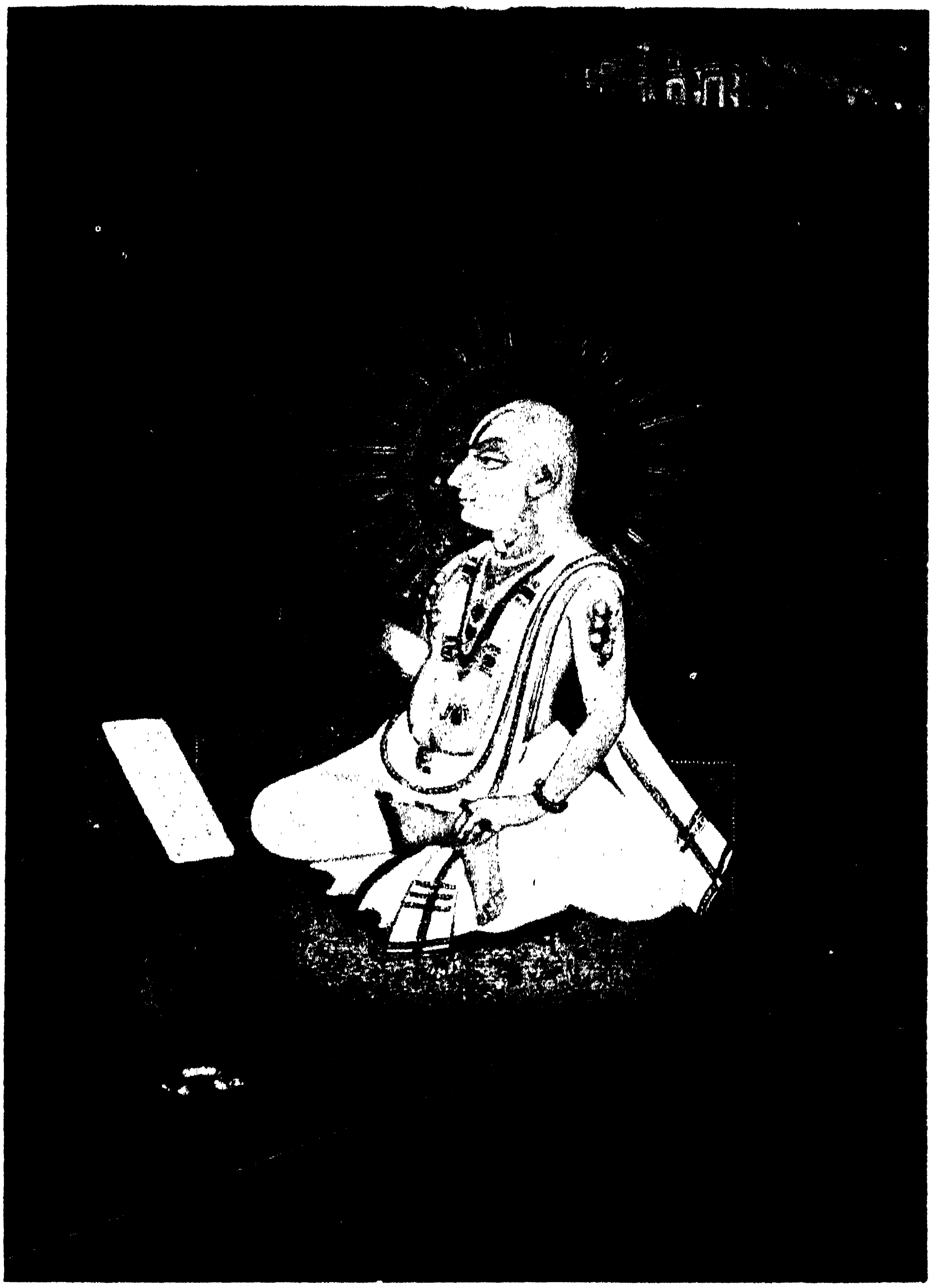
પુનરાવૃત્તિના સર્વ હક્ક અનુવાદકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧॥.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઇટ-સંગ્રહ
૪૧૧૨

અમદાવાદ.
ધી "ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ" માં
શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

॥ श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रभुचरणाः ॥

मायङ्कुञ्जालयस्थासनमुपाविलसत्स्वर्णपात्रं सुधौतं
राजद्यज्ञोपवीतम्परितनुवसनङ्गौरमम्भोजवक्त्रम् ।
प्राणानायम्य नासापुटनिहितकरङ्कर्णराजद्र्द्धिमुक्तं
वन्देऽर्धोन्मीलिताक्षम्मृगमदतिलकं विट्ठलेशं सुकेशम् ॥ १ ॥

प्रादुर्भावः—१५७२ तमे वैक्रमाब्दे मार्गशीर्षकृष्णनवम्याम् ।
आसुरव्यामोहः—१६४२ तमे वैक्रमाब्दे पौषकृष्णसप्तम्याम् ।

પ્રસ્તાવના.

ભગવત્પ્રિય વૈષ્ણવો ! શ્રીમત્પ્રભુચરણ વિરચિત વિદ્વન્મંડન ગ્રંથનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો મેં આ પ્રથમ પ્રયાસ કરેલો છે. વિદ્વન્મંડન શ્રીમત્પ્રભુચરણ વિરચિત ઉત્તમ તત્ત્વવિદ્યાનો વાદગ્રંથ છે, અતિકઠિન છે. તેથી જે કાંઇ દોષ જોવામાં આવે તેને માટે ક્ષમા કરી લખી જણાવશો તો કૃપા થશે.

વિદ્વન્મંડન ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચુકયો છે. સુવર્ણસૂત્ર સહિત બનારસ સંસ્કૃત સીરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચુકયો છે. તથાપિ આપણા ગુર્જર બંધુઓ સંસ્કૃત જાણતા ન હોય તેઓને માટે આ ગુજરાતી ભાષાંતર કરેલું છે. ગ્રંથ કઠિન હોવાથી કેવલ ભાષાંતરથી સમજ ન પડે તે માટે વિવેચન પણ નીચે કરેલું છે. માત્ર વિવેચન વાંચવાથી પણ સર્વ ગ્રંથનું જ્ઞાન થઇ શકે એવા હેતુથી વિવેચનમાં સર્વ ગ્રંથનો પ્રાયશઃ સમાવેશ કરેલો છે.

૧૯૦૭ના માર્ચ માસમાં પ્રથમ મારા મિત્ર ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત મગ્નલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. એ મને વિદ્વન્મંડન ગ્રંથની હરિતોષિણી ટીકાવાળી હસ્તલિખિત પ્રત આપેલી, તે વાંચવાથી અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન થવાથી આ ગ્રંથનો લાભ સર્વ વૈષ્ણવવર્ગ લઇ શકે એવા હેતુથી ભાષાંતર કરવાનો વિચાર થએલો. કેવલ ભાષાંતરથી હેતુ સિદ્ધ થશે નહિ એમ લાગવાથી વિવેચન કર્યું. આ ભાષાંતર તથા વિવેચન અથવા કેવલ વિવેચન ખંતથી વાંચવાથી વૈષ્ણવો સર્વ ગ્રંથ સમજી શકશે એવી માન્યતા છે. ગ્રંથ કઠિન હોવાથી તેનું અધ્યયન કરવામાં ધૈર્યની આવશ્યકતા રહેશે.

વિવેચન લખવામાં દશદિગન્તવિજયી શ્રીપુરૂષોત્તમજીમહારાજ વિરચિત સુવર્ણસૂત્ર તથા શ્રીગિરિધરજીમહારાજ વિરચિત હરિતોષિણી ટીકાઓનો આશય લીધેલો છે. હરિતોષિણી ટીકા સહિત વિદ્વન્મંડનની હસ્તલિખિત શુદ્ધ પ્રત આપવા માટે ઉપર કહેલા મારા મિત્ર મગ્નલાલનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેમણે મને ભાષાંતર તથા વિવેચન સાથે મૂલ સંસ્કૃત પ્રસિદ્ધ કરવાની સુચના કરી, પરંતુ સુવર્ણસૂત્ર સહિત મૂલ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થએલો હોવાથી મૂલ ગ્રંથનો સમાવેશ અહિં કરેલો નથી. પ્રસિદ્ધ થએલા મૂલ સંસ્કૃત ગ્રંથ કોઇ કોઇ સ્થલે અશુદ્ધ છે એમાં કાંઇ સંશય નથી, પરંતુ મારા તે મિત્ર પોતેજ મૂલ ગ્રંથ ત્રણ સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત અલ્પ સમયમાં છપાવનાર છે અને તેનો કેટલોક ભાગ છપાઇ પણ ગયો છે તેથી અહિં સંસ્કૃત મૂલ ગ્રંથનો સમાવેશ કર્યો નથી.

આ ભાષાંતર વિવેચન સહિત ૧૯૧૧ ના નવેંબર માસમાં સંપૂર્ણ કરેલું, અને પુષ્ટિભક્તિસુધામાં ક્રમશઃ છપાવવા માંડેલું, પરંતુ તેમાં ભાષાંતર અને તેની સાથેજ તેની નીચે તેનું વિવેચન છપાઇ શકતું નહિ તેથી વાચકને વિશેષ શ્રમ પડે અને વિશેષ ધૈર્યની આવશ્યકતા રહે તેમ હોવાથી સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર થયો. મારા મિત્ર રા. રા. ઉત્સવલાલ સાંકળચંદ પરીખે ઉપોદ્ઘાત માટે શ્રીમત્પ્રભુચરણના જીવનવૃત્તાન્તની હકીકત કલ્લોલમાંથી ઉતારી મને પુરી પાડી છે તેને માટે તેમનો પણ આભાર માનું છું. તેમણે

મથુરાપુરીનિવાસી ગોસ્વામિ શ્રીમદ્રમણલાલજીમહારાજની આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવા આજ્ઞા મગાવી આપી તથા પોતાની પેઢી તરફથી દ્રવ્યનું સાહાય્ય આપવાનું પોતાને શિર રાખ્યું; તેથી આ ગ્રંથ હવે પ્રસિદ્ધ થઇ આપ વિદ્વાન્ વૈષ્ણવવર્ગની સમક્ષ પોતાના ગુણદોષનો નિર્ણય થવા, તથા આપ અન્ય ભાવિક વૈષ્ણવવર્ગ સમક્ષ તેમને શ્રીમત્પ્રભુચરણે પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો સમજાવવા અથવા તેમનું સ્મરણ કરાવવા બહાર પડે છે, તેથી—

वरीवर्ति श्रद्धा श्रुतिषु यदि वा व्यासवचने ।
तदा विद्वांसोऽस्माद्विरचितमिदं मण्डनवरम् ॥
यथोक्तं कण्ठे वा शुकवदथवाऽर्थं च हृदये ।
मुदा कृत्वाऽऽयत्तं धुनुत रिपुपक्षाभिधतमः ॥

હે વિદ્વાનો ! શ્રુતિમાં અથવા વ્યાસવચનમાં જો શ્રદ્ધા સારી હોય તો મારૂં રચેલું આ સુંદર મંડન જેમ કહ્યું છે તેમ શુક પેઠે કંઠમાં અથવા અર્થને હૃદયમાં આનંદથી ધારણ કરી રિપુપક્ષ નામનું ગાઢ તમઃ દૂર કરો.

મોરબી.
શ્રીકૃષ્ણજયંતી. સંવત્ ૧૯૬૯.

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

॥ श्रीगोकुलेशो विजयते ॥

ઉપોદ્ઘાત.

આચાર્યચક્રચૂડામણિ અખિલભૂમંડલાચાર્યવર્ય શ્રીમદ્વૈશ્વાનરાચાર્યના દ્વિતીયપુત્ર શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશપ્રભુચરણે આ વિદ્વન્મંડન ગ્રંથ રચેલો છે. શ્રીમદાચાર્યચરણનું જીવનચરિત્ર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચુકયું છે, પરંતુ તેમના દશદિગન્તવિજયી યશસ્વી દ્વિતીયપુત્ર શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશપ્રભુચરણનું જીવનચરિત્ર અદ્યાપિ પર્યંત પ્રસિદ્ધ થયું નથી, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમના જીવનચરિત્ર વિષે વિશેષ હકીકત મળી શકતી નથી એ શોચનીય છે. પરંતુ આપણા વૈષ્ણવોના સદ્ભાગ્યે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણના ચતુર્થ પુત્ર શ્રીમદ્ગોકુલનાથના અનન્ય ભક્ત વ્યારાના ગોપાલદાસજીએ 'શ્રીગોકુલેશલીલારસાબ્ધિક્રીડાકલ્લોલ' નામનો ગ્રંથ રચેલો છે, તેમાં શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણના જીવનચરિત્રની પણ ઘણી હકીકત આપેલી છે. તેને આધારે આ ગ્રંથના કર્તા શ્રીમત્પ્રભુચરણનું જીવનચરિત્ર ટૂંકામાં નીચે આપેલું છે. વિશેષ જીજ્ઞાસુ વૈષ્ણવોએ ઉપર કહેલા 'કલ્લોલ' ગ્રંથનું અવલોકન કરવું.

આરંધ્ર દેશમાં સ્વચ્છ અને પવિત્ર સ્થલ કાંકરકુંભ ગામમાં કાંકરવાર નામે પવિત્ર બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેના વંશમાં મહાવેદપાત્ર યજ્ઞનારાયણ થયા. તેઓ સોમયજ્ઞ કરતા, અને વેદમાં તેમને સંશય થાય ત્યારે રાત્રે નદીતટે વેદ સ્વયં તેમને સાક્ષાત્ દર્શન આપી, તેમના સંશય દૂર કરતા. તેમના કુલમાં ગંગાધર સોમયાજી થયા, અને તેમના પુત્ર ગણપતિભટ્ટને ત્રણ સ્ત્રીઓ અને દરેક સ્ત્રીથી ત્રણ ત્રણ પુત્ર હતા. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વલ્લભભટ્ટને લક્ષ્મણભટ્ટ નામે પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયું. લક્ષ્મણભટ્ટને ત્રણ પુત્ર હતા. ૧ નારાયણભટ્ટ, ૨ શ્રીવલ્લભ, ૩ રામકૃષ્ણ. રામકૃષ્ણને પંડિતોએ વિષ દીધું, અને નારાયણભટ્ટ સંન્યાસી થઇ કેશવપુરી નામ ધરી વિચરવા લાગ્યા.

શ્રીમદાચાર્યચરણનું જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થએલું હોવાથી અહિં માત્ર સંક્ષેપથી કહીશું.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય.

લક્ષ્મણભટ્ટ પોતાનાં પત્ની ઇલ્લમાગારૂ સાથે પ્રયાગ નિવાસ કરવા જતા હતા, ત્યાં માર્ગમાં ચંપારણ્યમાં ભીમરથી નદીના તીરે ચૌડા ગામમાં ઉતર્યા. ત્યાં વિક્રમાર્ક સંવત્ ૧૫૨૯ ના *વૈશાખ વદ ૧૧ શનિવારે સાતમે માસે 'આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ, પરમ રસિક વર,' શ્રીગોકુલેશજીએ સ્વતંત્ર લીલારસમાંથી કૃપાવશાત્ ભૂતલપર લીલારસનો વિસ્તાર કરવા સ્વકીય આસ્યરૂપે શ્રીમદાચાર્યચરણ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું પ્રાકટ્ય કરાવ્યું. ત્યાં લક્ષ્મણભટ્ટે જાતકર્મ, નામકરણ વિગેરે વિધિ કરી, પ્રયાગ જઇ નિવાસ કર્યો. શ્રીમદાચાર્યચરણે બનારસ (કાશી)માં વિદ્યાવિલાસ ભટ્ટાચાર્ય પાસે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા શ્રીમદ્ભાગવત વિગેરે પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો, અને પછી ભાષ્યનું અધ્યયન કરવા દક્ષિણ સરસ્વતીભંડાર પધાર્યા. પછી સ્વપ્રાકટ્યના પ્રયોજનનો વિચાર કરી શ્રીગોકુલ પધાર્યા, અને ત્યાંથી સંવત્ ૧૫૪૫ના

---

*વ્રજમાં શાલીવાહનશક પેઠે ચૈત્રમાસથી સંવત્ બદલે છે, અને પૂર્ણિમાથી માસ બદલે છે. ગોપાલદાસજીએ પોતાના ગ્રંથમાં વ્રજની તિથિઓ આપેલી છે તેજ અહિં મૂકેલી છે. તે ઉપરથી ગુજરાતી તિથિઓ પણ સહેલાઇથી મળી આવશે.

માત્ર વદ ૯ આન્યોર સદુપાંડેને ઘેર પધારી શ્રીગોવર્ધનનાથજીને પાટ બેસાડયા. પછી માર્ગ પ્રકટ કરવા કુરૂક્ષેત્ર પધાર્યા. ત્યાં દામોદર હરસાણી, રજોક્ષત્રિયાણી, વામનદાસ અને વિદ્યાદાસ એ ચાર પ્રથમ શરણ આવી વૈષ્ણવ થયા. પછી શ્રીમદાચાર્યચરણે બનારસ પધારી દેવનભટ્ટની કન્યા અક્કાજીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. ત્યાં વિશ્વેશ્વરે પત્ર બાંધી ૨૭ દિવસ વાદ કરી સમર્થ પંડિતોને જીતી, માયાવાદનું ખંડન કર્યું. પછી વિદ્યાનગર કૃષ્ણરાયની સભામાં ૧૬ દિવસ વાદ કરી પાખંડમતનું ખંડન કરી, બ્રહ્મવાદનું સ્થાપન કર્યું. ત્યાંથી કાવેરી, રંગનાથ, કસ્તૂરીરંગ, શ્વેતબિંદુ રામેશ્વર, પંઢરપુર, દ્વારિકા, પુષ્કર, મથુરા, વૃંદાવન વિગેરે સ્થલોએ થઇ શ્રીગોકુલ પધાર્યા. ત્યાં શ્રાવણ સુદ ૧૧ ની મધ્યરાત્રિએ શ્રીઠાકુરજીએ સાક્ષાત્ પ્રકટ થઇ, જીવોને નિર્દોષ કરવા બ્રહ્મસંબંધ કરાવવાની આજ્ઞા કરી, (જૂઓસિદ્ધાંત રહસ્ય.) ત્યારથી નિવેદન કરાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. ત્યાંથી કુરૂક્ષેત્ર, હરદ્વાર, બદ્રિનારાયણ, સોરમ, કાન્યકુબ્જ, મંદરાચલ, રાજમહાલ, કોટિમંગલ થઇ જલમાર્ગે જગન્નાથ પધાર્યા. એ પ્રમાણે નવ વર્ષથી અધિક સમય પરિક્રમા કરી, કાશી પધારી, અક્કાજીને આણું વાળી પ્રયાગ પધારી, ગૃહસ્થાશ્રમ અંગીકાર કર્યો. અહિં ઘણા ગ્રંથો રચ્યા. શ્વસુરપક્ષથી શ્રીગોકુલેશજીના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઇ. સંવત્ ૧૫૭૦ આશ્વિન શુદ ૧૦ ના રોજ જ્યેષ્ઠપુત્ર શ્રીગોપીનાથજીનું પ્રાકટ્ય થયું.

સંવત્ ૧૫૭૨ ના પોષ વદ ૯ શુક્રવારે હસ્તનક્ષત્રમાં, શોભન યોગમાં, તૈતિલ કરણમાં, સૂર્યોદય પછી ૨૧ ઘટિકા ૨૫ પલે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણનું પ્રાકટ્ય થયું. શ્રીમદાચાર્યચરણે ગોપીનાથજી તથા શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને ચરણાટમાં યજ્ઞોપવીત દીધું, અને બનારસ માધવ સરસ્વતીને ત્યાં અધ્યયન કરવા મૂક્યા. પછી શ્રીમદાચાર્યચરણે અડેલ પધારી વિશ્વનાથ ભટ્ટ અને તેમનાં પત્ની ભવાનીની કન્યા શ્રીરૂક્મિનીજી સાથે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનો વિવાહ કર્યો. પછી શ્રીમદાચાર્યચરણે દશમ સ્કંધ સુબોધિનીજી પુરાં કર્યાં તથા એકાદશનો પ્રારંભ કર્યો. પછી અંતઃકરણપ્રબોધ ગ્રંથ રચ્યો. પછી નિકટ ગમનની આજ્ઞા થવાથી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને પોતાના કંઠની માલા પહેરાવી આજ્ઞા કરી કે માર્ગનો સિદ્ધાંત તથા સંદેહ પદ્મનાભદાસને પૂછજો. આ પ્રમાણે પોતાનું સામર્થ્ય શ્રીપ્રભુચરણને અર્પણ કરી, શિક્ષા આપી, સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો અને સંવત્ ૧૫૮૭ના આષાઢ શુદ તૃતીયાએ ભૂતલપર ૫૮ વર્ષ, ૨ માસ, ૭ દિવસ વિરાજી ગંગાતીરે પ્રભુનિકટ પધારવા વિજય કર્યો.

શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણ. શ્રીમદાચાર્યચરણે વિજય કર્યા પછી, શ્રીમત્પ્રભુચરણ પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી અડેલમાં રહી સેવા કરતા. ત્યાં જેજે પંડિતો વાદ કરવા આવ્યા તેઓને જીત્યા. ત્યાં હરિવંશજી ક્ષત્રિય શરણ આવ્યા. શ્રીમત્પ્રભુચરણને બે પત્ની હતાં. (૧) શ્રીરૂક્મિનીજી (૨) શ્રીપદ્માવતીજી. પ્રથમ પત્ની શ્રીરૂક્મિનીજીથી તેમને નવ પુત્ર તથા નવ પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઇ. પરંતુ તેમાંથી ત્રણ પુત્રોએ બાલ્યાવસ્થામાં લીલા કરી હતી, અને શ્રીરૂક્મિનીજીએ ગઢામાં લીલા કરી ત્યારે માત્ર ચાર પુત્રીઓજ રહી હતી.

શ્રીમત્પ્રભુચરણના બાકીના ૭ પુત્રરત્ન તથા ચાર પુત્રીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે.

૧ શ્રીગિરિધરજી	પ્રાદુર્ભાવ.	સંવત્ ૧૫૯૭ કાર્તિક શુદ ૧૨.
૨ શ્રીગોવિંદરાયજી	,,	,, ૧૫૯૯ માગશીર્ષ વદ ૮.

૩ શ્રીબાલકૃષ્ણજી	પ્રાદુર્ભાવ.	સંવત્ ૧૬૦૬ આશ્વિન વદ ૧૩.
૪ શ્રીગોકુલનાથજી*	"	" ૧૬૦૮ માગશીર્ષ શુદ ૭.
૫ શ્રીરઘુનાથજી	"	" ૧૬૧૧ કાર્તિક શુદ ૧૨.
૬ શ્રીયદુનાથજી	"	" ૧૬૧૩ ચૈત્ર શુદ ૬.

૧ શોભાજી	૩ કમલાજી
૨ યમુનાજી	૪ દેવકીજી

આ સિવાય પદ્માવતી વહુજીથી સપ્તમ પુત્ર શ્રીઘનશ્યામજીની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. સંવત્ ૧૬૨૮ માગશીર્ષ વદ ૧૩.

સંવત્ ૧૬૧૫ ચૈત્ર શુદ ૬ શુક્રવારે શ્રીગોકુલનાથજી (શ્રીવલ્લભને) ઉપવીત દીધું. ત્યારપછી શ્રીમત્પ્રભુચરણ અડેલથી દ્વારકા પધાર્યા. ત્યાંથી પાછા આવી કર્ણાટકના ઉપાધ્યાય નારાયણ ભટ્ટને બાલકોને વેદાભ્યાસ કરાવવા રાખ્યો. સંવત્ ૧૬૧૬ મહાવદ ૧૩ શ્રીમત્પ્રભુચરણ પોતાની સાથે શ્રીરૂક્મિનીજી, શોભાજી અને ગિરિધરજીને લઇ જગન્નાથપુરી પધાર્યા. ત્યાં રથોત્સવ કરી પાછા અડેલ પધાર્યા.

પ્રવાસ વર્ણન.

અડેલમાં બુધનો તારો પીત ઉગ્યો, તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે જાણ્યું કે અહિં ઉપદ્રવ થશે. એવામાં અકબરના સેનાપતિ સાથે અડેલના રાજાને યુદ્ધ થયું; અને ગામમાંથી સર્વે અકસ્માત્ નાસવા લાગ્યું. શ્રીબાલકૃષ્ણજી, શ્રીવલ્લભ, શ્રીરઘુનાથજી ત્રણે બાલકો ગડુઓ લઇ તે મિષથી બહાર નીકળ્યા, અને જેમ તેમ ત્રણ કોસ દૂર એક નટશાલામાં ઉતર્યા. ત્યાં રાત્રિએ શ્રીમત્પ્રભુચરણ સમૂહ સહિત આવી પહોંચ્યા ત્યારે સર્વે ભોજન કર્યું. ત્યાંથી અકબરપુર આવી થોડા

---

*જ્યારે શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીગોકુલનાથજીનું પ્રાકટ્ય જાણ્યું ત્યારે પોતાને વૃદ્ધિસૂતક લાગવાથી તેમની સૃષ્ટિ સન્મુખ અને બહિર્મુખ એ બે પ્રકારની થશે એવી આજ્ઞા કરી, એમ કેટલાએક કહે છે. પરંતુ આ ઉક્તિ માટે કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી. વળી કારણ વિના કાર્ય થાય નહિ. ભાવી શ્રીગોકુલનાથજીની સૃષ્ટિને તેમના પ્રાકટ્ય સમયેજ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશપ્રભુ શ્રાપ આપે એ અસંભવિતજ છે. વધાઇ કહેનારને અથવા પ્રકટ થનાર પુત્રને શ્રાપ ન આપતાં તેમની ભાવી સૃષ્ટિને શ્રાપ આપે એ અન્યાય ગણાય, અને શ્રીમત્પ્રભુચરણ અન્યાય કરેજ નહિ. વળી તે પ્રસંગે તત્કાલ વધાઈ દેનાર અથવા પોતાના પ્રકટ થનાર પુત્રજ પોતાના સ્મરણમાં આવે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેમનું સ્મરણ ન કરતાં ભાવી સૃષ્ટિનું સ્મરણ થાય એ અસંભવિત છે. વળી દરેક પુત્ર અથવા પુત્રીનું પ્રાકટ્ય થાય ત્યારે વૃદ્ધિસૂતક લાગે. વૃદ્ધિસૂતક લાગવાથી પ્રકટ થનાર પુત્રની ભાવી સૃષ્ટિને શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુ શ્રાપ આપતા હોય તો સર્વ પુત્રની ભાવી સૃષ્ટિને એટલે પોતાના માર્ગના સર્વ વૈષ્ણવોને શ્રાપ આપવો જોઇએ. માત્ર ચતુર્થ પુત્રનું પ્રાકટ્ય થયું ત્યારેજ શ્રીમત્પ્રભુચરણને વૃદ્ધિસૂતક લાગ્યું, અન્ય પુત્રના પ્રાકટ્ય સમયે ન લાગ્યું એમ કહી શકાય નહિ.

ત્યારે આવી કિંવદંતી ચાલવાનું કારણ શું? આનો ઉત્તર માત્ર એકજ છે. વૈષ્ણવોનો એકબીજાનો દ્વેષ. શ્રીગોકુલનાથજીના કેટલાક વૈષ્ણવો અનન્યતાથી માત્ર શ્રીગોકુલનાથજીનીજ સેવા કરે છે, શ્રીમત્પ્રભુચરણની અન્ય સંતતિને નમતા પણ નથી. તેથી બીજા વૈષ્ણવોનો તેમના પર દ્વેષ થાય છે અને તેમને બહિર્મુખ કહે છે. પોતાની વાણી નિર્મૂલ ગણાશે એમ ધારી કોઇ વૈષ્ણવે આવી અસંભવિત કથા જોડી કાઢી. તેને તેનાજ વર્ગના અન્ય વૈષ્ણવોએ ગ્રહણ કરી. વૈષ્ણવોમાં આ પ્રમાણે પરસ્પર દ્વેષ રહે એ શોચનીય છે, અને તેઓનો દ્વેષ આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થાય એ વિશેષ શોચનીય છે. આવી અસંભવિત મિથ્યા નિર્મૂલ દ્વેષવર્ધક કથા જોડી કાઢનાર પોતાના વર્ગમાં પૂજ્ય વૈષ્ણવ ગણાવવાની ઇચ્છા રાખનાર, વૈષ્ણવ નહિ પણ વૈષ્ણવંમન્ય વૈષ્ણવદ્રોહી છે એમાં કાંઇ પણ સંશય નથી.

દિવસ રહ્યા. ત્યાંથી ચાલતાં માર્ગમાં શ્રીગિરિધરજી માંદા પડવાથી નજીકના ગામડામાં રહે-વાની જરૂર પડી. ત્યાંથી ખડક આવી અઢી માસ રહ્યા. ત્યાંથી રાજા રામચંદ્રને ગામ વાંધા પધાર્યા.

રાજા રામચંદ્ર ઘણો ઉદાર, દયાવાન્ અને ધર્માત્મા હતો. તે વારંવાર શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે અડેલ આવતો. શ્રીમત્પ્રભુચરણ સપરિવાર વાંધા પધારે છે એમ સાંભળી તે સામો આવ્યો અને તેમની સાથે પગે ચાલી પોતાને ત્યાં પધરાવી ગયો. અહિં શ્રીગિરિધરજીને પુત્ર જન્મ્યો. વાંધાથી સંવત્ ૧૬૧૯ માં વિજય કર્યો. ત્યાંથી રાણી દુર્ગાવતીને ગામ ગઢા પધાર્યા.

રાણી દુર્ગાવતી ઘણી પરાક્રમી હતી. તેને ઉમરાવો દુર્ગશાહ કહેતા. તેને તાબે પર ઘઢ હતા. તેના રાજ્યમાં ઉમરાવ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ ભાટ વિગેરે રાણીના યાચકવર્ગને ત્યાં પણ હાથીઓ હતા. તેના રાજ્યમાં કોઇ લોભી પાપી અથવા દરિદ્રી નહતું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે અહિં પધારી ગામ પાસે જમનીઉં તળાવ હતું તેની સમીપ મુકામ કર્યો. સેવાના સૌકર્ય માટે નવાં મકાન બંધાવ્યાં. રાણી શ્રીમત્પ્રભુચરણના દર્શન કરવા આવી, અને દંડવત્ કર્યા.

અહિં આષાઢ શુદ ૧ પુષ્ય નક્ષત્રમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે ઘણા વૈભવથી રથોત્સવ કર્યો. જગન્નાથપુરી પેઠે ૧૬ પાયાનો મોટો રથ ઘડાવ્યો, અને નગરમાં મોટા વૈભવસહિત તે ફેરવ્યો.

એક સમય રાણીએ શ્રીમત્પ્રભુચરણને પોતાને ઘેર પધરાવ્યા. ત્યાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ તથા શ્રીવલ્લભની સમક્ષ બ્રહ્મદાસે "**कर मुरली कटिग्रीव कुटिल कीए अंगनागन घेरे**" પદ ગાયું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે પ્રસન્ન થઇ તેને પુનઃ અન્ય પદ ગાવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે તેણે "**ब्रह्मदास प्रभुसों मन मिल गयो ज्यों साकरमें बुंद समानी**" ગાયું. તેથી પ્રસન્ન થઇ શ્રીમત્પ્રભુચરણે પોતાની પહેરેલી ડગલી તેને આપી. તે સદા ત્યાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે આવતો. શ્રીમત્પ્રભુચરણ ત્યાંથી પધાર્યા પછી તે અકબર બાદશાહ પાસે ગયો અને ત્યાં તેમનો મિત્ર થઇ બિરબલ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. શ્રીમત્પ્રભુચરણની કૃપાથી જગત્માં તેની પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી.

અહિં શ્રીરુક્મિનીજીએ લીલા કરી. શ્રીમત્પ્રભુચરણની પુનઃ વિવાહ કરવાની ઇચ્છા નહતી, પરંતુ રાણી દુર્ગાવતીએ અતિશય આગ્રહ કરવાથી કૃષ્ણરાયની કન્યા પદ્માવતીજી સાથે સંવત્ ૧૬૨૦ ના વૈશાખ શુદ ૩ ના રોજ ગોરજ સમયે લગ્ન કર્યું.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ ત્રણ વર્ષ ગઢામાં વિરાજ્યા. પછી દુર્ગાવતી રાણી પાસે ગંગાતીરે પધારવા માટે વિદાયગીરી માગી. સંવત્ ૧૬૨૧ માં ગઢેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ અકબરપુર પધાર્યા. ગંગાજી ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ દૂર હતા, ત્યાંથી જલ આવતું. એ પ્રમાણે અકબરપુરમાં દોઢ માસ રહી ત્યાંથી કોરતા પધાર્યા, અને ત્યાંથી મહાવન પધાર્યા. મહાવનમાં ત્યાંના ભોમીઆ તથા ચોધરી ભોગ વ્યાસ, આધો વ્યાસ, કૃષ્ણદાસ, મિત્રસેન વિગેરે સામા આવ્યા. ત્યાંથી દેવન ત્રવાડીને મુહૂર્ત પૂછી સંવત્ ૧૬૨૨ ના ભાદ્રપદ વદ ૨ ના રોજ શ્રીગોકુલ પધાર્યા.

શ્રીગોકુલ તથા મથુરા નિવાસ.

શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રતિવર્ષ જ્યારે શ્રીગોકુલ પધારતા ત્યારે એક કોઠો કરી રાખ્યો હતો ત્યાં નિવાસ કરતા. ત્યાં નાઉ હથુઓ અને કેશવ પિતાપુત્ર તથા ઉધા અને કમલા સાસુવહુ તથા લલીઆ માલણ અલૌકિક સ્થલ જાણી રહેતાં, અને કોઠાની તથા ગાયોની રક્ષા કરતા. શ્રીમત્પ્રભુચરણે

એ કોઠામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાંથી શ્રીવલ્લભને સાથે લઇ શ્રીગોવર્ધનપૂજા કરવા પધાર્યા. શ્રીગોવર્ધનનાથજી સામા પધાર્યા. ત્યાં મંદિર જઇ અનેક વાત્સલ્ય કર્યા. જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ત્યાં કર્યો. તે સમયે શ્રીગોકુલમાં શ્રીગિરિધરજીએ નંદમહોત્સવ કરી, મહાવનના ભોમીઆઓ દર્શન કરવા આવ્યા હતા તેમના પર દહીં છાંટયું. તેથી તેઓની સાથે કલેશ થયો, અને તેઓ દ્વેષ કરવા લાગ્યા. શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીગોકુલ પધાર્યા ત્યારે એ વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો. તેવામાં સાથમાંના એક માણસને ત્યાં ચોરી થઇ. તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે મથુરાજી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહાવનના ભોમીઆઓએ ચોરી નહિ થવા દેવા તથા ચોકી કરવા કહ્યું અને શ્રીગોકુલમાં રહેવા આગ્રહ કર્યો, પણ મથુરાજીથી ઉજાગર ચોબો, શ્રવણચોધરી અને કપુરક્ષત્રિય પધરાવવા આવ્યા હતા, તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ કાર્તિક શુદ ૧૧ ના રોજ મથુરાજીમાં કપુર ક્ષત્રિયની હવેલીમાં પધાર્યા. અહિં શ્રીવલ્લભ વિગેરે બાલકો શિવદત્ત ભટ્ટને ત્યાં વેદનું અધ્યયન કરવા જતા હતા.

છિત્સ્વામી મથુરાજીના ચોબા હતા, અને છિતુ ચોબા કહેવાતા હતા. તેમને ચાર મિત્ર હતા. પાંચે મિત્રમાં અગ્રણી છિતુચોબા હતા. તે મિત્રોએ એકવાર વિચાર કર્યો કે ગુસાંઇ (શ્રીમત્પ્રભુચરણ) ટોનાટમના કરે છે, તેથી એકવાર તેમની પાસે જઇએ. આવો વિચાર કરી પાંચે મિત્ર એક ખોટો રૂપીઓ તથા એક ખોટું શ્રીફલ લઇ શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે આવ્યા. ચાર મિત્ર બહાર રહ્યા અને છિતુ ચોબો અંદર જઇ શ્રીમત્પ્રભુચરણને દંડવત્ કરી બેઠો. શ્રીમત્પ્રભુચરણે તેની મનોવૃત્તિ જાણી શ્રીફલ ત્યાંજ ફોડયું ત્યારે તેમાંથી કાચું દુધ ઝર્યું તથા સુંદર ટોપરૂં નીકલ્યું. છિતુ આ ચમત્કારથી શરણ આવ્યો અને બહાર જઇ તેના ચાર મિત્રોને મને પણ ટોના લાગ્યો છે તેથી તમે જતા રહો એમ કહ્યું. પછી તે શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે રહેવા લાગ્યા અને કીર્તન કરતા.

સંવત્ ૧૬૨૩ માં શ્રીમત્પ્રભુચરણ દ્વારકા પધાર્યા. આ પ્રમાણે શ્રીમત્પ્રભુચરણ ગુજરાતમાં હતા ત્યારે શ્રીનાથજી ફાગણ વદ ૭ ના રોજ શ્રીગોવર્ધનથી મથુરાજી પધાર્યા તેનું વર્ણન પ્રાકટ્યસિદ્ધાંતમાં નીચે પ્રમાણે કરેલું છે.

डर अरु भय कछुए नहि पहले कछु न सुनी बातजी
श्रीगोवर्धननाथजी हमारे घेर आए हे अकस्मातजी;
हम तो तब भीतर हते दादा सन्मुख जाय लापजी,
पछवाडेके भींत फोडके मंदिरमे पौधारेजी.
मास अढाइ यहां रहे हे वे सुखको नहि पारजी,
उदय अस्त जान्यो नहि काहु एसो भयो प्रकारजी;
श्रीगुसांइजीए पत्र पठायो कछु संकोच न करीओजी,
तुमथे होय आवे जो जो कछु करनो होय सो करिओजी.

એ પ્રમાણે શ્રીનાથજી મથુરાજીમાં બે માસ અને એકવીસ દિવસ બિરાજી નૃસિંહજયંતીને દિવસે શ્રીગોવર્ધન પધાર્યા. પછી સંવત્ ૧૬૨૪ આષાઢ વદ ૨ ના રોજ શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીવલ્લભનું લગ્ન વેણુભટ્ટની પુત્રી શ્રીપાર્વતીજી સાથે મથુરાજીમાં ઘણા વૈભવથી કર્યું.

પટણાના દાઉદ બાદશાહ સાથે અકબરને વિગ્રહ થયો ત્યારે સેનાનું આધિપત્ય રાજા

ટોડરમલ્લને આપ્યું. રાજા ટોડરમલ્લ યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરતી વખતે શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે આજ્ઞા લેવા આવ્યો ત્યારે શ્રીમત્પ્રભુચરણે તેને પોતાનું પહેરેલું પીતાંબર આપ્યું. આ પીતાંબર શ્રદ્ધાપૂર્વક માથે બાંધી રાજાએ યુદ્ધ કર્યું તેમાં તેનો વિજય થયો. આ સમયથી રાજા ટોડરમલ્લ શ્રીમત્પ્રભુચરણ અને તેમની સંતતિને સન્મુખ રહેતો.

શ્રીમત્પ્રભુચરણનો વૈભવ જોઇ મથુરાજીના બ્રાહ્મણો ઘણો દ્વેષ રાખતા. અહિં વૈષ્ણવો ઘણા આવે તેથી જલ બહુ વપરાય, તેનો પ્રવાહ ગતશ્રમ ઉપર કપુરક્ષત્રિયની હવેલીથી વિશ્રાન્તઘાટ સુધી વહે. તેથી કાદવનો મિષ કરી બ્રાહ્મણો નિરંતર તકરાર કરવા લાગ્યા. બધાનું સૌકર્ય જોઇ ચાંપાભાઇએ શ્રીગોકુલ પધારવાની વિનંતિ કરી. શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીગોકુલથી મથુરાજી પધાર્યા પછી ત્યાંના ચોધરીઓમાં કલેશ થવાથી, કલેશનું કારણ પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણ તેમનાથી કંટાલી મથુરાજી પધારેલા એજ હોવું જોઇએ એમ જાણી તેઓ પણ મથુરાજી આવ્યા, અને શ્રીગોકુલ પધારવાની વિનતિ કરી, તેથી સંવત્ ૧૬૨૮ ફાગણ વદ ૭ના રોજ શ્રીગોકુલમાં અચલ નિવાસ કર્યો. મહાવનના ચોધરીઓએ કર્ણવેધ ઉદ્યાન ફલફૂલસમેત ભેટ કરી. પછી જલઘર, ફૂલઘર, તોષાભંડાર વિગેરે મંદિરો બંધાવ્યાં. ગોશાલા, અશ્વશાલા વિગેરે બંધાવ્યાં. વિદ્વન્મંડનમાં પોતે જેવું શ્રીગોકુલનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેવા શ્રીગોકુલમાં નિવાસ કર્યો.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ ચાતુર્માસની એકાદશી નિરાહાર કરતા, અને સર્વ બાલકોને ફલાહાર કરવાની આજ્ઞા કરતા. પિતૃભક્તિપરાયણ શ્રીવલ્લભ દ્રાક્ષનો એક કણ લઇ, દાંતથી દાબી કાઢી નાખતા, અને દુધમાં અંગુલિ બોળી એક ટીપું મુખમાં મૂકતા, અને શ્રીમત્પ્રભુચરણ ફલાહાર કર્યાનું પૂછે તો 'દૂધ ઓર દ્રાક્ષ લીની' એમ ઉત્તર આપતા. એક વાર સત્યાજીને શ્રીવલ્લભે ફલાહાર કર્યો એમ પૂછતાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે સર્વ વૃત્તાન્ત જાણ્યો, ત્યારથી નિરાહાર એકાદશી નહિ કરતાં શ્રીવલ્લભ વિગેરેને સાથે લઇ ફલાહાર કરતા.

જ્યારે શ્રીમત્પ્રભુચરણ ગ્રંથ લખતા ત્યારે શ્રીવલ્લભને દેખાડતા. શ્રીવલ્લભ જો પોતાને તેમાં સંદેહ રહે તો 'આપ લેખન વિચારી કરત હો' એમ કહે, અને જો સંદેહ ન રહે તો 'બહોત નીકો હે' એમ કહે. એકવાર શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીયમુનાષ્ટકની વિવૃત્તિ રચતાં '**मुकुन्दरतिवर्द्धिनी**' શબ્દની ટીકા શ્રીવલ્લભ પાસે કરાવી. તે સાંભળી શ્રીમત્પ્રભુચરણ ઘણું પ્રસન્ન થયા, અને બાકીની વિવૃત્તિ શ્રીવલ્લભ પાસેજ કરાવી.

શ્રીગોવર્ધનનાથજીની આજ્ઞાનુસાર સજ્યામંદિર તથા જગમોહન કરાવવાનો શ્રીમત્પ્રભુચરણે વિચાર કર્યો. શ્રીમદાચાર્યચરણની દેવું કરવું નહિ એવી આજ્ઞા હતી. પરંતુ ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી, તેમાં વિશેષ આજ્ઞા શ્રીહરિ કરે તે પ્રમાણે આચરણ કરવું, તેમાં ગુરૂની આજ્ઞાનો બાધ નથી એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દેવું કરીને પણ સજ્યામંદિર તથા જગમોહન કરાવવા નિશ્ચય કર્યો, અને સંવત્ ૧૬૩૦માં તે કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. આ કાર્ય માટે શ્રીવલ્લભને શ્રીગોવર્ધન રાખ્યા. મંદિર પૂર્ણ થયું ત્યારે સોમા જોશી પાસે મુહૂર્ત જોવરાવ્યું. માધવદાસ છીપીએ મુહૂર્તમાં ચુક દર્શાવી તે સુધારી પુનઃ મુહૂર્ત જોશીએ જોયું તે પ્રમાણે મંદિરમાં શ્રીનાથજી પધરાવ્યા.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કોઇ સમય શ્રીગોકુલમાં કરે, અને કોઇ સમય શ્રીગોવર્ધનમાં કરે. શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં કીર્તન થયા પછી મોટા કુવા પાસે નિંબતળે

નંદમહોત્સવ કરતા. યશોદાજી, નંદરાયજી, ગોપી વિગેરેને પોતે શૃંગારે, અને પહોર દોઢપહોર દિવસ ચઢે ત્યાંસુધી દહીંથી નંદમહોત્સવ કરતા. તેમાં આસપાસના ગામના વ્રજવાસીઓ પણ ભાગ લેવા આવતા.

શ્રાવણ વદ ૧૨ ના રોજ શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીવલ્લભને સાથે લઇ વનયાત્રા કરવા મથુરાજી પધાર્યા. ઉજાગર ચોબાએ ભૂતેશ્વરથી વનયાત્રાનો પ્રારંભ કરવા કહ્યું, પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણ ભૂતેશ્વર પધાર્યા નહિ, અને જન્મસ્થાનથી પરિક્રમાનો પ્રારંભ કર્યો. આ પરિક્રમામાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ સાથે હરિવંશજી, પીતાંબરદાસ ખવાસ, કહાનો મહેતો ભંડારી, પવો ત્રવાડી, ગોપીનાથદાસ, કહાનદાસ, કુંભનદાસ, વિસલનગરના કેશવદાસ, ઝુંઝામારૂના પુત્ર, કેશવભટ્ટ, રૂપો રજપૂત, મુરારિદાસ, શ્રીગોકુલના કીર્તનીઆ કૃષ્ણદાસ, વનમાલી, મથુરાજીના રામદાસ વિગેરે વૈષ્ણવો હતા. આ વનયાત્રાનું પણ સવિસ્તર વર્ણન પ્રાકટ્યસિદ્ધાંતમાં છે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ છ વાર દ્વારિકાને મિષે ગુજરાત પધાર્યા. (૧) પ્રથમ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા. (૨) સંવત્ ૧૬૧૩ માં પુનઃ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા. (૩) સંવત્ ૧૬૧૯ માં ગઢાથી પધાર્યા. (૪) સંવત્ ૧૬૨૩ માં મથુરાજીથી પધાર્યા. (૫) સંવત્ ૧૬૩૧ માં શ્રીગોકુલથી પધાર્યા. (૬) સંવત્ ૧૬૩૮ માં પધાર્યા. એ પ્રમાણે છ વાર ગુજરાત પધાર્યા.

શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીગિરિધરજીના આગ્રહથી માત્ર બેજ લૌકિક કાર્યમાં ભાગ લીધો હતો. (૧) રણસ્તંભોર લાડબાઇના ઠાકોર રાજાને ત્યાં પાટ બેસાડવા પધાર્યા. (૨) રાજા રામચંદ્ર ગોકુલ આવ્યો ત્યારે ત્યાં તેને લેવા સામા પધાર્યા. આ બે લૌકિક કાર્યની શ્રીમત્પ્રભુચરણને નિરંતર ગ્લાનિ રહેતી.

શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીઠાકુરદ્વારમાં એક દિવસ રાજભોગ પછી ઉદ્યાનમાં પધારી ચતુર્થાશ્રમનો વિચાર કરી વસ્ત્ર રંગવા માંડયા, ત્યારે રામદાસ ભીતરીઆ કમંડલુ લઇ આવ્યા અને 'અમે શ્રીનાથજીને જાણુતા નથી પણ આપને જાણીએ છીએ, તેથી આપ આમ કરશો તો અમે પણ તેમ કરીશું. તેમાં અમને દોષ આપશો નહિ. આપને આમ કરવાની આવશ્યકતા નથી' વિગેરે કહ્યું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે ભગવદીયનું વચન ભગવદાજ્ઞાવત્ ગણ્યું અને મનથી ચતુર્થ આશ્રમની રીતિ ધારણ કરી. તામ્બૂલ તેલ વિગેરે સુખદ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો. પ્રાયશઃ સંભાષણ કરે નહિ, અને વ્યસનતવે ભગવન્નામનો ઉચ્ચાર કર્યા કરે.

એક સમય શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીગોકુલમાં ધણીઓરના કેશવ જાની અને ખંભાતના જીઉભાઇને બોલાવી, ગુજરાતના વૈષ્ણવોને સાથે લઈ પોતાને દેશ વિદાય થવાની આજ્ઞા કરી. પછી શ્રીવલ્લભને બોલાવી શ્રીનવનીતપ્રિયાજી સોંપ્યા, અને 'શ્રીઘનશ્યામ તુમેરી ગોદ હે, ઇનકી રક્ષા સર્વદા તુમ કરીઓ' એવી આજ્ઞા કરી, શ્રીગિરિધરજી તથા શોભાજીને સાથે લઇ શ્રીજીદ્વાર પધાર્યા. સમય ઉપર શ્રીવલ્લભને શ્રીગોકુલથી બોલાવ્યા, અને પર્વતપર જઇ, નિજ મંદિરમાં જઈ, શ્રીનાથજી તથા સ્વમાર્ગીય ગ્રંથો શ્રીવલ્લભને દર્શાવી 'યહ તુમેરી વસ્તુ હે ઓર તુમકો સબ સોંપત હું' એમ કહ્યું. પછી પર્વત નીચે પધારી પોતાની કંઠની માલા શ્રીવલ્લભને પહેરાવી તથા પોતાની પાઘ બંધાવી, પોતાની પાસે બેસારી ભોજન કરાવ્યું અને પછી શ્રીગોકુલ વિદાય થવા આજ્ઞા કરી. મુકુંદદાસને તેમને શ્રીગોકુલ પહોંચાડવા મોકલ્યા. પછી શ્રીગિરિધરજીને પાસે બોલાવી "રોવત કાહે કું. માર્ગપ્રણીત પ્રકારકી રક્ષા શ્રીવલ્લભ

કરેંગે, ઓર યાહી વર્ષમેં ઉનકે ઘર પુત્ર હોયગો તાકો નામ શ્રીગોપાલ ધરિયો " એમ કહ્યું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે પછી બે પત્ર લખ્યા. એક પત્રમાં સર્વ પુત્રોને શિક્ષા આપી હતી અને 'મેરો કહ્યો માનો તો લૌકિક અરૂ અલૌકિક જો કરો સો શ્રીવલ્લભકે પૂછી કે કરિઓ' એમ લખ્યું. બીજા પત્રમાં પોતાની પાછલ ઉત્તરક્રિયા કેમ કરવી તે લખ્યું. ઉભય પત્ર ગાદી તલે રાખ્યા; અને ગાયો ખરિકમાં આવી ત્યારે લીલા કરી. સંવત્ ૧૬૪૨ મહા વદ ૭. એ પ્રમાણે શ્રીમત્પ્રભુચરણે ૭૦ વર્ષ ૨૮ દિવસ ભૂતલપર વિરાજી લીલા કરી. બાલકોએ ઘણું આક્રંદ કર્યું. ઉભય પત્રો શ્રીગિરિધરજીએ પોતાની પાસે રાખ્યા.

શ્રીમત્પ્રભુચરણે લીલા કર્યા પછી આશરે ચાર વર્ષે સંવત્ ૧૬૪૬માં સર્વ બાલકો જૂદા થયા તેનું સવિસ્તર વર્ણન પ્રાકટ્યસિદ્ધાંતમાં છે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ વિરચિત ગ્રંથો.

શ્રીમત્પ્રભુચરણે અનેક ગ્રંથો રચી વૈષ્ણવોપર અતિશય કૃપા કરી છે, તેમાં શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સ્ફુરત્કૃષ્ણપ્રેમામૃતસ્તોત્ર, યમુનાષ્ટપદી, ભુજંગપ્રયાતાષ્ટક, શ્રીગોકુલેશાષ્ટક, લલિતત્રિભંગસ્તોત્ર, શ્રીસ્વામિનીસ્તોત્ર, શ્રીસ્વામિન્યષ્ટક વિગેરે સ્તોત્ર છે. પર્યંક, રાજભોગાર્તિકાર્યાઃ, સંધ્યાર્તિકાર્યાઃ, શયનાર્તિકાર્યાઃ વિગેરે સેવોપયોગી ગ્રંથો છે.

અષ્ટાક્ષરનિરૂપણ, એ અષ્ટાક્ષર મંત્રનું પદમાં વ્યાખ્યાન કરેલું છે. તે સિવાય સિદ્ધાન્તરહસ્ય, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ, શ્રીયમુનાષ્ટક વિગેરે શ્રીમદાચાર્યચરણના ગ્રંથરત્નોપર વિવૃત્તિઓ કરેલી છે. રસસર્વસ્વ, શૃંગારરસમંડન, વ્રતચર્યા, સ્વમદર્શન, પ્રબોધ, ગુપ્તરસ, વિજ્ઞપ્તિઓ વિગેરે અનેક ગ્રંથો રચેલા છે. ભક્તિહંસ, ભક્તિહેતુ એ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથો રચેલા છે. વિદ્વન્મંડન ઉત્તમ સ્વતંત્ર વાદગ્રંથ રચેલો છે. શ્રીમદણુભાષ્યનો પણ પાછળનો કેટલોક ભાગ શ્રીમત્પ્રભુચરણે લખેલો છે. શ્રીસુબોધિનીજીનો ભાવાર્થ દર્શાવવા સ્થલે સ્થલે ટિપ્પણીજી લખેલાં છે. આવાં અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો લખી, વૈષ્ણવસમૂહને અમૂલ્ય લાભ શ્રીમત્પ્રભુચરણે આપેલો છે, અને તેઓના પર નિરતિશય કૃપા કરેલી છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રકટ કરેલા પુષ્ટિમાર્ગને આ પ્રમાણે શ્રીમત્પ્રભુચરણે દૃઢ કર્યો.

વિદ્વન્મંડન.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ વિરચિત ગ્રંથોમાં વિદ્વન્મંડન ગ્રંથ અતિકઠિન છે. વિદ્વન્મંડનમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણનું સર્વ પ્રકારનું કૌશલ્ય પદે પદે દૃશ્યમાન થાય છે. એ સ્વતંત્ર ઉત્તમ વાદગ્રંથ છે. શંકરાચાર્યના કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું તથા નૈય્યાયિકોના અભાવ પદાર્થનું અને ઈશ્વર ઘટકર્તા કુલાલ પેઠે જગતનું માત્ર નિમિત્તકારણ છે એ સિદ્ધાંતનું એમાં ચૂર્ણશઃ ખંડન કરી શુદ્ધાદ્વૈતના ઉત્તમ સરલ સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન ઘણીજ નિપુણતાથી કરેલું છે. ગ્રંથનો પ્રારંભ કરવાની રીતિ પણ ઘણી ઉત્તમ અને ચમત્કારિક છે. સર્વ વાદીઓના વાદનું મુખ્ય કારણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે એ પોતાની અગાધ બુદ્ધિથી જાણી, બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ ઉત્તમ પ્રકારે કરેલું છે. આ ગ્રંથમાં શ્રુતિઓ, બ્રહ્મસૂત્ર, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રમાણો સ્થલે સ્થલે આપેલા છે, અને ખરે ! પ્રારંભમાં 'શ્રુતિ સૂત્ર વિગેરેરૂપી મણિઓથી જડેલું, યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રથેલું વિદ્વન્મંડન' રચવાની જેવી શ્રીમત્પ્રભુચરણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેજ પ્રમાણે આ વિદ્વન્મંડન શ્રુતિ સૂત્રરૂપી મણિઓથી જડેલું અને યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રથેલું વિદ્વાનોનું

ભૂષણજ છે. તેમાં સ્થલે સ્થલે આ મણિઓ અને મોતીઓ ઝળકી રહેલાં છે. જેમ ઉત્તમ નગરશેઠના અમૂલ્ય ભૂષણ અન્ય ધનવાનોના ભૂષણોથી આધિક અધિક પ્રકાશી તેમને ઝાંખા પાડે છે તેમ આ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞ શ્રીમત્પ્રભુચરણનું અમૂલ્ય વિદ્વન્મંડન આ મણિઓ તથા મોતીઓથી પ્રકાશી વાદીઓને નિસ્તેજ કરે છે. જેમ ઉત્તમ નગરશેઠ પોતાના અમૂલ્ય ભૂ-ષણોથી સભામાં તરતજ ઓળખાય છે, તેમ વિદ્વન્મંડન ધારણ કરનાર ઉત્તમ વિદ્વાન્ આ અમૂલ્ય ભૂષણથી પંડિતોની સભામાં તરતજ પ્રકાશી રહે છે.

લેખનપદ્ધતિ. વિદ્વન્મંડન ગ્રંથનો વિષય જેવો ઉત્તમ છે તેવીજ શ્રીમત્પ્રભુચરણની લેખનપદ્ધતિ પણ ઘણી ઉત્તમ છે. આ વાદગ્રંથ છે એમ પ્રથમ કહી ચુક્યા છીએ. વાદીઓની સભામાં એકસરખી રીતે વાદ થતો નથી, પરંતુ કોઇવાર પ્રતિપક્ષીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, કોઇવાર તેનો પ્રશ્ન સારો હોય તો ગંભીરતાથી તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે, કોઇવાર તેનો પ્રશ્ન મૂર્ખાઇભરેલો હોય તો તેની હાંસી કરવામાં આવે છે, તેને અનુકૂલજ ભાષા પણ આ ગ્રંથમાં છે. કોઇવાર ગંભીરતાથી ઉત્તર આપવાનો હોય તો ગંભીર એકસરખાં વાકયો યોજેલાં છે, કોઇવાર પ્રતિપક્ષીની મૂર્ખતા દશ્યમાન થતી હોય ત્યાં નાનાં નાનાં વાકયોથી તેની મૂર્ખાઇ દર્શાવી તેનો પ્રશ્ન ઉત્તરને યોગ્ય નથી એમ કહેલું અથવા સૂચવેલું છે. કોઇ કોઇ સ્થલે વાકયો એવાં સારાં અને મધુર યોજેલાં છે કે એ વાકયોનું પુનઃ પુનઃ પઠન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, અને વારંવાર તેનું સ્મરણ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા થાય છે. **चिरकालोपसमुदितप्राचीननिरतिशयकृपाफलसारनिरुपाधिनिजचरणकमलानुरागविलासाभिलाषबीजासु, ततो निजपरिजननिरोधतः प्रियावलोकननिमित्तं कृतप्रतिक्षणविविधव्याजजनितगतागतकर्षितासु, ततो दिवा प्रियवनगमनजनितविरहतरणितापतप्यमानांतःकरणकेदारासु, ततो निशामुखे प्रियागमनसंप्रेष्टावलोकनसेचनजनितहसितवलितविवशतरलरुचिरविलोचनयुगलविहितविविधनिरवधिरसभावाङ्कुरासु, ततोऽतिविपुलकलिंदजापुलिननभोवलयगतनिजमुरलिकाकलनिनदगर्जितानन्दितास्वेव कासुचिद्भूमिषु श्रीमन्नन्दकुमारो नवजलदो निजानन्दसुधां ववर्षेति तथैव सर्वत्र वर्षिष्यतीति न ज्ञातुं शक्यते ।** (પૃ. ૧૦૬–૧૦૭.) આ વાકયમાં ગોપિકાઓને ભૂમિ સાથે સરખાવી કેવું ઉત્તમ મનોહર વર્ણન કરેલું છે! કેવા યોગ્ય સુંદર શબ્દો પસંદ કરેલા છે. આ વાકયનો પાઠ વારવાર કરવાનું કોને મન નહિ થાય? અહિં પણ રૂપક અલંકાર છે. **'वत्स ! न वेत्सि किं युक्तिकनकपङ्कसंघट्टितविविधनिगममहामणिविरचितब्रह्मवादभवनं मम ।'** વાકયમાં બ્રહ્મવાદનું ઉત્તમ ભવન સાથે કેવી સુંદર રીતિથી સામ્ય દર્શાવેલું છે! પ્રતિપક્ષી સર્વ મતને જીર્ણ તૃણથી છવાઇ રહેલા ઝુંપડાઓ સાથે સરખાવી બ્રહ્મવાદરૂપી ભવન પણ એવાં પ્રકારનું હોવાથી તેને પણ દહનની ભીતિ છે એમ સુચના કરે છે, તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મવાદ એવું તૃણથી છવાઇ રહેલું ઝુંપડું નથી, પરંતુ યુક્તિરૂપા કનકપંકથી જોડેલા નિગમરૂપી મહામણિઓથી ચણેલું ઉત્તમ ભવન છે તેથી તેને દહનની અલ્પ પણ ભીતિ નથી એમ કહે છે. આ સ્થલે કેવા સુંદર યોગ્ય શબ્દોથી બ્રહ્મવાદનું અગ્નિથી બળે નહિ તેવા સુંદર ભવન સાથે સામ્ય દર્શાવેલું છે! અહિં પણ રૂપક અલંકાર છે. અનેક સ્થલે આ પ્રમાણે સુંદર યોગ્ય શબ્દોથી રમણીય મધુર

વાક્યો યોજેલાં છે. મધુર ભાષાથી સર્વ ગ્રંથ છવાઇ રહેલો છે. આ ગ્રંથનો વિષય કઠિન છે તોપણ પોતાની રમણીય મનોહર ભાષાથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે તેના વિષયને વિશેષ દીપાવ્યો છે.

બુદ્ધિ. આ ગ્રંથ વાંચવાથી શ્રીમત્પ્રભુચરણની અપરિમિત બુદ્ધિનો પણ વિચાર વાચકને તરતજ આવે છે. સ્થલે સ્થલે ચમત્કારિક બુદ્ધિનું ભાન કરાવનાર ઉત્તમ હેતુઓ શ્રીમત્પ્રભુચરણે યોજેલાં છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઋગ્વેદના થોડા મંત્રનું શ્રીમત્પ્રભુચરણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેથી પણ તેઓશ્રીની બુદ્ધિનું આપણને ભાન થાય છે. એ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં વાદીતરીકે તેમજ વ્યાખ્યાનકર્તા તરીકે શ્રીમત્પ્રભુચરણે પોતાનું અપરિમિત કૌશલ્ય તથા દિવ્ય બુદ્ધિ પ્રદર્શિત કરેલાં છે. 'બ્રહ્મ રૂપરહિત હોવાથી અને પ્રતિબિંબનો આશ્રય અજ્ઞાન અસ્વચ્છ હોવાથી ક્યાં કોનો પ્રતિબિંબ પડે ?......નહિતો વાયુ અને કાઇ (અનુક્રમે) બિંબ અને પ્રતિબિંબાશ્રય થાય.' પૃ. ૨૮. અત્ર પ્રતિબિંબવાદના ખંડન માટે કેવી સુંદર યુક્તિ દર્શાવેલી છે! પ્રતિબિંબનો સંભવજ નથી એમ પોતાની અગાધ બુદ્ધિથી કેવી સુંદર યુક્તિ શોધી દર્શાવેલું છે! વસ્તુતઃ પ્રતિબિંબવાદી અહિંજ નિરૂત્તર થાય છે, પરંતુ 'ડૂબતો માણસ તરખલાને બાઝે' તેમ નજીવી તકરાર પોતાનો મત સમર્થન કરવા આગળ કરે છે, તેનું પણ પછી ખંડન કરેલું છે. એ પ્રમાણે સ્થલે સ્થલે સુંદર યુક્તિઓથી પ્રતિપક્ષીઓના મતનું ખંડન કરેલું છે, અને આ વિદ્વન્મંડનને સર્વતઃ યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રથેલું છે.

ઋગ્વેદના મંત્રના વ્યાખ્યાનમાં પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણે પોતાની અગાધ દિવ્ય બુદ્ધિનું આપણને દર્શન કરાવેલું છે. વિષ્ણુસૂક્તના '**ता वां वास्तून्युष्मसि.**' (પૃ. ૧૯૨) મંત્રનું કેવું સુંદર વ્યાખ્યાન કરેલું છે! શ્રીગોકુલનું આ મંત્રથી કેવી સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરેલું છે! નિરૂક્તમાં યાસ્કાચાર્યે આ મંત્રનું સૂર્યપરત્વે વ્યાખ્યાન કરેલું છે, અને અહિં શ્રીગોકુલ પરત્વે વ્યાખ્યાન કેમ કર્યું તેનો પણ ઉત્તર શ્રીમત્પ્રભુચરણે આપેલો છે. અગાધ દિવ્ય બુદ્ધિ વિના કોઇ આ મંત્રનું આવું વ્યાખ્યાન કરી શકે નહિ. તેજ પ્રમાણે '**विष्णोः कर्माणि पश्यत......**' (પૃ. ૧૯૪) મંત્રનું પણ કેવું સુંદર વ્યાખ્યાન કરેલું છે! '**दिवीव चक्षुराततम्**' નું વ્યાખ્યાન કેટલી રીતે કરેલું છે! શ્રીગોકુલનું અલૌકિકત્વ કેવી સુંદરતાથી ચમત્કારિક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે! તેવીજ રીતે '**जज्ञान एव व्यबाधत......**' પૃ. ૨૦૭ મંત્રનું વ્યાખ્યાન કરી શ્રીકૃષ્ણે જે લીલાઓ કરી તે દર્શાવી છે. આ મંત્રનું વ્યાખ્યાન પણ પોતાની અપરિમિત દિવ્ય બુદ્ધિથી સુંદર કરેલું છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ ગ્રંથમાં સુંદર યુક્તિઓથી વાદમાં પોતાનું કૌશલ્ય દર્શાવ્યું છે તેવુંજ મંત્રના વ્યાખ્યાનોમાં પણ દર્શાવેલું છે. ભગવાનની નિત્ય લીલા સિદ્ધ કરવામાં પણ પોતાની દિવ્ય અગાધ બુદ્ધિનું આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. ઋગ્વેદના મંત્ર, શ્રીમદ્ભાગવતના વાક્યો વિગેરેથી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે તેમ દર્શાવ્યું છે. ભગવાનની આસુરવ્યામોહ લીલા માયિક અસત્ય છે તેમ પણ સિદ્ધ કરેલું છે (પૃ. ૨૨૨–૨૨૫) આ ગ્રંથ વાંચનાર વૈષ્ણવોને તો શું, પરંતુ અન્ય ધર્મના કોઇ પણ નિષ્પક્ષપાતી પુરૂષને શ્રીમત્પ્રભુચરણની અગાધ દિવ્ય બુદ્ધિ વિષે કાંઇ પણ સંદેહ રહેશે નહિ.

આ ગ્રંથ કઠિન છે એમ પ્રથમ કહેલું છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં સ્થલે સ્થલે યોગ્ય

દૃષ્ટાંત. દૃષ્ટાંતો આપી શ્રીમત્પ્રભુચરણે તેને રસિક કરેલો છે. ઉત્તમ યોગ્ય સચોટ દૃષ્ટાંતથી ગ્રંથ કઠિન હોવા છતાં તેનું અધ્યયન કરવામાં આનંદ થાય છે. કાર્ય તુચ્છ હોવા છતાં તેનું કારણ સત્ય હોઇ શકે છે એમ દર્શાવવા માયાવી નટનું સુંદર દૃષ્ટાંત આપેલું છે. (પૃ. ૭૬.) માયાવી નટ પોતાના મંત્રના સામર્થ્યથી કદંબ વિગેરે દર્શાવે છે. અહિં કદંબ વિગેરે અસત્ છે, પરંતુ મંત્ર અને મંત્રસામર્થ્ય અસત્ નથી. તેથી પ્રપંચ મિથ્યા હોય તોપણ તેને દર્શાવનારી માયા અસત્ હોઇ શકે નહિ. આ માયાવી નટના સુંદર દૃષ્ટાંતથી પ્રતિપક્ષીનો મત અયોગ્ય છે એમ આપણને સત્વર જણાઇ આવે છે.

વેદ પ્રપંચમધ્યપાતી હોવાથી પ્રપંચ પેઠે અસત્ય હોય તો કોઇ વૈદિક વિધિથી પ્રવૃત્તિ કરે નહિ એમ દર્શાવવા પ્રતિબિંબિત આમ્રતરૂના ફલ લેવા કોઇની પ્રવૃત્તિ થતી નથી એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. (પૃ. ૩૧) આ સુંદર દૃષ્ટાંતથી વેદ સત્ય છે મિથ્યા નથી, એવું સર્વને સહેલાઇથી ભાન થાય છે. કઠિન વિષયનું પણ જ્ઞાન સહેલાઇથી વાચકને થાય એવા હેતુથી સ્થલે સ્થલે આવાં સુંદર દૃષ્ટાંતો શ્રીમત્પ્રભુચરણે આપેલાં છે.

***રસિકતા.** શ્રીમત્પ્રભુચરણ બહુ રસિક હતા. આ ગ્રંથને પણ તેઓશ્રીએ રસિક કરેલો છે. સ્થલે સ્થલે રસિકતા જોવામાં આવે છે. 'એમ કરવાથી શૂન્યવાદ થાય, એમ વૃશ્ચિકની ભીતિથી પલાયન કરતાં ઝેરી સર્પના મુખમાં પાત થશે' (પૃ. ૧૧) 'ખરે તારી વાણી સારી છે કે તારી (લીલાની) નિત્યતાનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવે છે.' (પૃ. ૧૮૪) સ્થલે રસિકતા દેખાય છે. કોઈ કોઈ સ્થલે ઘણીજ રસિકતા દેખાઈ આવે છે. 'ગંગાતરંગના સંગવાળા કમલના પરાગથી ધૂસરિત અનિલના સુખની ભીતિથી જનતા સમક્ષ સ્વકીય વૈરાગ્ય દર્શાવવા પલાયન કરનાર માયાવાદીના કુહકથી ખિન્ન થએલાનો શુકરગર્તમાં નિપાત થાય છે.' (પૃ. ૧૫૦) આ વાક્ય કેવું રસિક છે ! અત્ર માયાવાદીની ગૌરવભીતિને કેવી સુંદરતાથી હાસ્યાસ્પદ ગણી કાઢી છે ! 'અહો સ્વપ્નપ્રતીત સૂર્યકિરણના તાપથી તપી ગએલા અને પછી ઉઠી જાગરિતદશા દૃષ્ટ મરૂમરીચિજલધિના વીચિવિભ્રમવડે તેના ઉપશમના અભિમાનથી સુખિતાનું અભિમાન કરનાર મિથ્યાવાદીની મૂઢતા !' (પૃ. ૭૬.) અત્ર અસતી અવિદ્યા અસત્ પદાર્થોનો પ્રત્યય કરાવે છે એ માયાવાદીના સિદ્ધાન્તનો અસંભવ રસિકતાથી દર્શાવેલો છે. 'અહો બહુબોલાની ગૌરવભીતિ' પૃ. ૧૧૭ વિગેરે સ્થલે શ્રીમત્પ્રભુચરણે રસિકતા દર્શાવેલી છે. 'હંત એમ શશનો પણ નિજ શૃંગના ભંગની ભીતિથી તનૂદર કંદરામાં પ્રવેશ થશે નહિ.' (પૃ. ૧૧૧) વિગેરે સ્થલે શ્રીમત્પ્રભુચરણે પ્રતિપક્ષીની મૂર્ખતા અથવા ચુક દર્શાવતા સુંદર મનોહર વાક્યોથી આ ગ્રંથને રસીક કરેલો છે.

વિષય. આ જગત્માં વિવિધ પ્રકારના દુઃખથી પીડાતા જનસમૂહના મોક્ષ માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ વિગેરેમાં બ્રહ્મના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. પરંતુ બ્રહ્મનું સવિશેષ અને નિર્વિશેષ તરીકે ઉભય રીતે વર્ણન કરેલું હોવાથી તે સવિશેષ છે કે નિર્વિશેષ એવો સંશય રહે છે. અત્ર મા-

---

*Humour.

યાવાદીઓ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માને છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું નિર્વાહક છે, કારણકે બ્રહ્મસ્વરૂપ ન હોય તો વિશેષો ક્યાં રહે ? તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ હોઇજ શકે નહિ. વળી બ્રહ્મમાં ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે તે માત્ર સોપાધિ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ચિત્ત-શુદ્ધિ થવાથી ભવિષ્યમાં નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય એ હેતુથીજ કરેલું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ નથી. તેથી સવિશેષશ્રુતિઓ સોપાધિબ્રહ્મ પરત્વે છે. વળી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષનું અંતરંગ હોવાથી મુખ્ય છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે એમ માયાવાદીઓ પૂર્વપક્ષ કરે છે.

અત્ર શ્રીમત્પ્રભુચરણ ઉત્તર આપે છે કે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ એવાં બે બ્રહ્મ નથી. સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય એકજ છે. જો તેઓમાં ભેદ હોય તો તાત્ત્વિક અર્થાત્ સત્ય ભેદ હોઇ શકે નહિ, કારણકે જો તેવો એ બેમાં ભેદ હોય તો **'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्'** અર્થાત્ વેદાન્તમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એકજ બ્રહ્મનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ કરેલો છે એ અધિ-કરણનો વિરોધ થાય. વળી નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં જો તાત્ત્વિક ભેદ હોય, તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને જીવ અત્યંત ભિન્ન હોવાં જોઇએ; પરંતુ તેમ તમે માયાવાદીજ માનતા નથી. તેથી તાત્ત્વિક ભેદ નથી. અતાત્ત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી થએલો ભેદ પણ સંભવતો નથી, કારણકે ઉપાધિજ સંભવતી નથી. અવિદ્યા ઉપાધિ છે ને તે અનાદિ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો સોપાધિ બ્રહ્મ નિરંતર ઉપાધિવાળું હોવાથી અને જગત્કર્તૃ હોવાથી નિરંતર જગત્ કર્યાજ કરે, પરંતુ તેનો લય સંભવે નહિ. સાંખ્ય મત પ્રમાણે ગુણને પણ ઉપાધિ કહેવાય નહિ, કારણકે સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણમાંથી પ્રથમ સત્ત્વ પછી રજઃ પછી તમઃ ગુણનું આધિક્ય થવાનું કારણ પણ ઇશ્વરેચ્છા વિના અન્ય કહી શકાય નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે ઇશ્વરેચ્છાની જરૂર પડે છેજ, તો પછી ઉપાધિ માનવાનું કાંઇ કારણ રહેતું નથી. વળી ઇશ્વર જગત્કર્તા નથી, અને ગુણોજ જગત્ કરે છે એમ માનવાથી અની-શ્વરવાદ થઇ જાય. તેથી બ્રહ્મને ઉપાધિ સંભવતી નથી. તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી થતો ભેદ પણ નથી. વસ્તુતઃ એ ઉભય એકજ છે. નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મોનો નિષેધ કરે છે, અને સવિશેષ શ્રુતિઓ તેમાં જગત્કર્તૃત્વ વિગેરે અલૌકિક ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે. સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ માનો તો સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત વાક્યો સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર હોવાથી નિર્વિશેષ અથવા સત્ય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતા નથી, તેથી સર્વ વેદાન્ત બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એ સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય. આ પ્રમાણે સવિશેષ વાક્યોની સંગતિ થઇ શકે નહિ.

અત્ર માયાવાદી અધ્યારોપાપવાદ વાદથી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર વાક્યોની સંગતિ દર્શાવવા યત્ન કરે છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું અતિશય કઠિન હોવાથી પ્રથમ બ્રહ્મમાં જગત્કર્તૃત્વ વિગેરે ગુણોનો આધ્યારોપ કર્યો. પછી આવા સોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી શાખારૂંધતીન્યાયથી પૂર્વે કહેલા ગુણોનો અપવાદ અથવા નિરાસ કરી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેથી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવા માટે સવિશેષ બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યો હોવાથી તેમની સંગતિ થાય છે.

આનો ઉત્તર શ્રીમત્પ્રભુચરણ આપે છે કે જગત્પ્રતીતિ વેદથી થતી નથી, પરંતુ લોકથી થાય છે. તેથી લોકથી સિદ્ધ થતા પ્રપંચનો કર્તા કહી પછી શ્રુતિ તેનો નિરાસ કરે એ

સંભવે નહિ. વળી એમ હોય તો પ્રપંચ સત્ય નહિ, પરંતુ પ્રાતીતિક હોવાથી, અને તેનો કર્તા કોઇ નહિ હોવાથી જગત્ સંભવેજ નહિ. જગત્‌ની પ્રતીતિ થાયજ નહિ. વાસનાથી જગત્‌ની પ્રતીતિ થાય છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે પ્રથમ અનુભવ અથવા પ્રતીતિ થયા પછી વાસના થાય છે. તેથી તમારા મત પ્રમાણે જગત્‌ની પ્રતીતિ સિદ્ધ થતી નથી, અર્થાત્ તમે કહોછો તેમ હોય તો જગત્‌ની પ્રતીતિ થવી ન જોઇએ.

માયાવાદી—જગત્‌ની પ્રતીતિ અવિદ્યાથી અથવા જીવના અજ્ઞાનથીજ થાય છે. વિચિત્ર પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી દોષરૂપ અવિદ્યાથીજ આ વિચિત્ર જગત્ દેખાય છે.

પ્રતિબિંબવાદ-નિરાસ.

સિદ્ધાન્તી–જીવની અવિદ્યા કહો છો તો પ્રથમ જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરો. જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા વિના અવિદ્યા તેની શક્તિ હોઇ શકે કે નહિ તે કહેવાય નહિ, તેથી જીવના સ્વરૂપનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. જીવ બ્રહ્મનો અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનમાં પડેલો પ્રતિબિંબ નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જેવા રૂપરહિત પદાર્થનો પ્રતિબિંબ પડે નહિ. અજ્ઞાન જેવા અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ કદાપિ પડે નહિ. રૂપરહિત પદાર્થનો અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડતો હોય તો વાયુનો કાષ્ઠમાં પ્રતિબિંબ પડવો જોઇએ. વળી જીવ બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ હોય તો '**द्वा सुपर्णौ सयुजौ**' શ્રુતિ ઉભયની એક સ્થલે સ્થિતિ કહે છે તે સંભવે નહિ, કારણ કે બિંબ અને પ્રતિબિંબ કદાપિ એક સ્થલે હોઇ શકે નહિ. વળી અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે તેમાં પડેલા પ્રતિબિંબ જીવનો પણ નાશ અવશ્ય થાય. અવિદ્યાનાશથી મોક્ષ થાય એમ માનોછો, તેથી જીવનો નાશ થાય ત્યારે મોક્ષ થાય, અથવા જીવનો નાશ એજ મોક્ષ એવો તમારો મત થાય છે. પ્રતિબિંબ હોવાથી જીવ પણ મિથ્યા થશે. જીવનો નાશજ મોક્ષ હોવાથી કોઇ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન પણ નહિ કરે, અને વિધિ નિષેધ નિરર્થક થવાથી અધર્મ વધી જશે. વળી જીવન્મુક્તિ પણ સંભવશે નહિ, કારણકે અંતઃકરણ અથવા અવિદ્યામાં પડેલો પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ તમારે કહેવું પડે. જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ હોય તો તે સંસારીજ કહેવાય, જીવન્મુક્ત કહેવાયજ નહિ. અંતઃકરણ ન હોય તો મુક્તજ ગણાય, જીવન્મુક્ત ન રહે. અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યામાં પડેલો પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ કહો તો જીવન્મુક્તને બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી તેનું અજ્ઞાન નાશ પામેલું છે. તેથી અજ્ઞાનમાં પડેલા પ્રતિબિંબ જીવનો પણ નાશ થએલો હોવાથી જીવન્મુક્તનો દેહ હાલી પણ શકે નહિ. તેથી જીવ પ્રતિબિંબ હોય તો જીવન્મુક્તિ પણ સંભવે નહિ. તેથી જીવ પ્રતિબિંબ નથી.

આભાસવાદ-નિરાસ.

જેમ અંગુલિના સંપર્કથી ચંદ્ર એક હોવા છતાં બે હોય તેવો આભાસ થાય છે તેમ અવિદ્યાથી બ્રહ્મ પણ આભાસથી બે ત્રણ એમ અનેક હોય તેમ જણાય છે, અને તે જીવ કહેવાય છે એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે બ્રહ્મ બે ત્રણ અથવા અનેક છે એવો આભાસ કોને થાય છે? બ્રહ્મને થતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મને ભ્રમ હોયજ નહિ. જીવને પણ થતો નથી, કારણકે જીવ આભાસનો વિષય છે. ચંદ્રના દૃષ્ટાંતમાં સત્ય એક ચંદ્ર બ્રહ્મસ્થાને છે, અને બે ત્રણ વિગેરે અધિક દેખાતા મિથ્યા ચંદ્રો જીવસ્થાને છે. ત્યાં સત્ય ચંદ્રને બે ત્રણ ચંદ્ર હોવાનો ખોટો આભાસ થતો નથી, તેમજ મિથ્યા ચંદ્રોને પણ એવો આભાસ થતો નથી. તેવીજ રીતે અહિં

પણ બ્રહ્મને અથવા જીવને આભાસ થતો નથી. વળી '**य आत्मानमन्तरो यमयति**' શ્રુતિ બ્રહ્મ જીવને નિયમમાં રાખે છે એમ કહે છે, તે પણ જીવ માત્ર આભાસજ હોય તો સંભવે નહિ. વળી અવિદ્યા અને બ્રહ્મને સંયોગ, અધ્યાસ અથવા સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનો સંબંધ હોય તોપણ તે અનાદિ છે એમ તમારે કહેવું જોઇએ. બ્રહ્મ, અવિદ્યા અને તેમનો સંબંધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવવિભાગ પણ અનાદિજ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જીવવિભાગ બ્રહ્મ અને અવિદ્યાના સંબંધનું કાર્ય છે, અથવા બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે કાર્ય અનાદિ હોઈ શકે નહિ. વળી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી જીવ થાય છે એમ તમે કહોછો. શુદ્ધ બ્રહ્મ અવયવરહિત છે અને તેનેજ અવિદ્યાનો સંબંધ છે તો તે જીવ થવુંજ જોઇએ. અવયવરહિત હોવાથી સર્વ બ્રહ્મ જીવ થવું જોઇએ, અને તેથી સર્વજ્ઞ વિગેરે ગુણોવાળો પરમાત્મા રહેશે નહિ, અને સર્વ શ્રુતિઓનો ઉપપ્લવ થશે. વળી જીવ અને બ્રહ્મનો અનાદિસિદ્ધ ભેદ કહોછો ત્યારે પારમાર્થિકજ કહો.

માયાવાદી—'**तत्त्वमसि**' શ્રુતિ બ્રહ્મના અને જીવના અભેદનો બોધ કરે છે. ભેદ વાસ્તવિક હોય તો અભેદ સંભવે નહિ, તેથી ભેદને અવાસ્તવિક કહું છું. '**तत्त्वमसि**' મહાવાક્યમાં પણ એજ કારણથી ભાગત્યાગલક્ષણા છે એમ કહું છું.

સિદ્ધાન્તી—'**तत्त्वमसि**' એટલુંજ મહાવાક્ય નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રપાઠક મહાવાક્ય છે. આ પ્રપાઠકમાં આરંભમાં એક વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પછી જેમ સુવર્ણના જ્ઞાનથી સર્વ સુવર્ણના કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, એમ દર્શાવવા સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહેલું છે. '**ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्**' થી જડ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. જડ વિનાશિ હોવાથી અબ્રહ્મ છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા '**तत्सत्यम्**' કહ્યું. તેથી જડનો નાશ થતો નથી, પરંતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે.

[અહિં પૃ. ૪૩ થી અભાવને પદાર્થ માનનાર નૈય્યાયિક આવિર્ભાવ તિરોભાવનું ખંડન કરવા પૂર્વપક્ષ કરે છે, તેનું શ્રીમત્પ્રભુચરણ ખંડન કરે છે, અને મહાભારતમાં આશ્રમવાસિક પર્વમાં ગાન્ધારી પ્રતિ બાદરાયણના વચન છે તેથી આવિર્ભાવતિરોભાવવાદનું સમર્થન કરે છે. આ ભાગ (પૃ. ૪૩ થી પૃ. ૭૨ સુધી) ગ્રંથમાં સર્વથી કઠિન છે, અને સાધારણ બુદ્ધિવાળા વાચકોને પ્રથમ અધ્યયન કરતાં એને મૂકી દેવો વધારે અનુકૂલ થશે.]

પછી શ્રુતિ જીવ બ્રહ્મ છે એમ '**तत्त्वमसि**' કહે છે. તેથી જેમ '**ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्**' માં ભાગત્યાગલક્ષણા નથી તેમ '**तत्त्वमसि**' માં પણ નથી.

વળી તમારા મતમાં જીવ આભાસ હોવાથી મિથ્યા છે. એમ હોય તો શ્રુતિ '**न त्वमसि**' એમજ કહેત પરંતુ '**तत्त्वमसि**' એમ ન કહેત. વળી છીપમાં રજતની પેઠે બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી આરોપેલું જગત્ દેખાય છે એમ તમે માનો છો તે પણ સંભવતું નથી; કારણ કે અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન આરોપનું કારણ છે. અહિં અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઇ શકે તેમ નથી તેથી આરોપ સંભવે નહિ. વળી અવિદ્યાને અસત્ માનો છો તો તેનો નાશ ક્યાંથી થાય? અસત્‌નો નાશ કેવો! તેજ કારણથી બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો સંબંધ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે અહિં બ્રહ્મ એકજ પદાર્થ છે. અવિદ્યા અસત્ હોવાથી કાંઇ

નથી. બે પદાર્થ હોય તોજ સંબંધ સંભવે, એકજ પદાર્થમાં સંબંધ ન હોય. તેથી તમારી માનેલી અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ અને જીવનો વિભાગ સંભવતા નથી. તેથી એ અવિદ્યા ઉપાધિથી નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક ભેદ છે એમ કહેવાય નહિ. ઉભયમાં અભેદ છે. તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મજ જગત્કર્તૃ છે.

જીવ અને બ્રહ્મના સંબંધનો વિચાર.

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધ બ્રહ્મ ભલે જગત્કર્તૃ હોય, પરંતુ તેનો જીવ સાથે અભેદ કેમ સંભવે? જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા છે, પરમાર્થતઃ ભિન્ન છે, તેથી તેમનો અભેદ સંભવે નહિ. ભેદ ઔપાધિક છે અને ઉપાધિ દૂર થવાથી અભેદ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપાધિ હોઇ શકેજ નહિ એમ તમે સિદ્ધ કર્યું છે. વળી જીવ અને બ્રહ્મને કેવો સંબંધ છે? ઉભય વિભુ હોવાથી સંયોગ સંબંધ નથી. તેઓમાંથી એક બીજાનો આશ્રય કરીને રહેલ નથી, તેથી સમવાય સંબંધ નથી. સ્વરૂપ સંબંધ પણ નથી, કારણ કે તે નિત્ય હોવાથી જીવની ઉપલબ્ધિ થાય નહિ. જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવ સંબંધ પણ નથી, કારણ કે એ સંબંધથી પારમાર્થિક ભેદ દૂર થાય નહિ અને તેઓનો અભેદ સંભવે નહિ. તાદાત્મ્ય સંબંધ પણ નથી, કારણકે ધર્મધર્મિભાવ હોય તોજ એ સંભવે, પરંતુ અહિં તે ભાવ નથી. જીવ બ્રહ્મનો અંશ પણ નથી, અર્થાત્ અંશાંશિભાવ સંબંધ પણ નથી, કારણ કે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે. આ પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મને કોઇ અન્ય સંબંધ સંભવતો નથી, તેથી ઉપાધિ સંભવતી ન હોય તોપણ અભેદનો બોધ કરનાર શ્રુતિની અન્યથાનુપપત્તિ હોવાથી અર્થાત્ અભેદ અન્યથા ઘટતો નથી તેથી જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિજ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઇએ. શ્રુતિ અવિદ્યાવાળી અવસ્થામાં દ્વૈત દર્શન કહે છે અને તે દૂર થાય ત્યારે તેનો નિષેધ કરે છે, તેથી પ્રપંચ અથવા જગત્ પણ આવિદ્યક છે. છતાં **'यतो वा इमानि'** શ્રુતિ બ્રહ્મને જગત્કર્તૃ કહે છે. તેથી અવિદ્યા ઉપાધિવાળું બ્રહ્મજ જગતનું કર્તૃ છે એમ સર્વ શ્રુતિની ઉપપત્તિ માટે માનવું જોઇએ.

જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે.

સિદ્ધાન્તી—જીવ આવિદ્યક હોય તો એમ થાય, પરંતુ જીવ પારમાર્થિક છે. અંશાંશિભાવ સંબંધ હોવાથી અભેદશ્રુતિની પણ ઉપપત્તિ થાય છે. બ્રહ્મ નિરવયવ હોવા છતાં અંશાંશિભાવ સંભવે છે, કારણ કે શ્રુતિઓજ એવો બોધ કરે છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લૌકિક પ્રમાણથી જણાય નહિ, કારણકે અલૌકિક છે. માત્ર શ્રુતિથીજ તેનું જ્ઞાન થાય છે. અલૌકિક હોવાથી લૌકિક રીતિથી તેનો નિર્ણય થાય નહિ, પરંતુ વેદવ્યાસ કરી બ્રહ્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી બ્રહ્મમીમાંસા રચનાર વ્યાસજીના સૂત્રથીજ થાય. વ્યાસજી **'अंशो नानाव्यपदेशात्'** સૂત્ર યોજે છે. બ્રહ્મ, ઉત્પત્તિવાળો, અજ્ઞ, ચિદ્રૂપ, ઈશિતવ્ય, અણુ, વ્યાપક એમ ભિન્નભિન્ન રીતે જીવને સ્થલે સ્થલે વર્ણવેલો હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, કારણકે બ્રહ્મ વિના અન્ય કોઇ એકજ પદાર્થ વિરૂદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોઇ શકે નહિ એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે. લોકમાં લોહચુંબક તરફ લોઢું ખેંચાય છે વિગેરે સ્થલે જ્યાં વસ્તુનો સ્વભાવજ કાર્યહેતુ છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના થતી નથી, તેમજ અહિં પણ શ્રુતિ બ્રહ્મ નિરવયવ હોવા છતાં જીવ તેનો અંશ છે એમ કહે છે ત્યાં માનવું જોઇએ. અહિં પણ યુક્તિની અપેક્ષા નથી. **'निष्कलं निष्क्रियम्'** ઇત્યાદિથી શ્રુતિ બ્રહ્મ નિરવયવ છે એમ કહે છે, અને **'यथाऽग्नेः क्षुद्राः'** વિગેરેથી જીવ

બ્રહ્મનો અંશ છે એમ કહે છે. તેથી બ્રહ્મ નિરવય છે અને જીવ તેનો અંશ છે એમજ માનવું જોઇએ. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવા છતાં તે અસર્વજ્ઞ છે અને તેને ભ્રમ થાય છે કારણકે સર્વજ્ઞત્વ વિગેરે ભગવાનના ધર્મોનો ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમાંથી તિરોભાવ થએલો છે. સૂત્રકાર પણ '**पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ**' સૂત્ર આજ અર્થમાં યોજે છે.

ઉપસ્થિતહાનિ અકૃતાભ્યાગમ દોષ નથી.

ભગવાન્ આ પ્રમાણે જીવોના સર્વજ્ઞત્વ વિગેરે સહજ ગુણોનો તિરોભાવ કરી તેઓમાં મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરે દોષો મૂકે છે, તોપણ ઉપસ્થિતહાનિ અથવા કરેલા કર્મની હાનિ, અને અકૃતાભ્યાગમ અથવા નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ એ દોષ થતા નથી, કારણકે જીવની કૃતિમાંજ એ દોષ સંભવે, ઇશ્વરકૃતિમાં એ દોષ નથી. લોકમાં પણ સ્વતંત્ર રાજાઓ કોઇની સત્તા લઇ લે, કોઇને સત્તા આપે, પ્રાસાદનો ભંગ કરી વન કરે, વનમાં ઉદ્યાન તથા પ્રાસાદ કરે, તેમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય તે દોષ નથી, તો સકલ લોકના નિયામક ભગવાનમાં એ દોષ કેમજ હોઇ શકે ? '**एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति**' વિગેરે શ્રુતિ પણ એજ કહે છે. તેથી જીવ પરતંત્ર હોવાથી તેમને ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય તે દોષ નથી. ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ ગણી તે દૂર કરવા જીવોના કર્મની અપેક્ષાથીજ ઇશ્વર તેઓની, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે એમ જે કહે છે તેઓને અનીશ્વરવાદજ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે એવા કર્મને આધીન રહી ફલદાન કરનાર ઇશ્વરની આવશ્યકતા નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી કર્મની કલ્પના કરે તે કર્મજ ફલદાન કરવા સમર્થ કલ્પવું જોઇએ, ઇશ્વરની જરૂર નથી. '**कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः**' સૂત્રનો અર્થ ઇશ્વર જીવના કર્મને અધીન રહી જીવની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કરાવે છે એવો નથી. પ્રપંચમાં રમણની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે પ્રયત્ન કરેલો છે, તેની અપેક્ષાથી ભગવાને વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા 'જે આ કામ કરશે તેને આવું ફલ આપીશ' વિગેરે મર્યાદા કરી છે, અને તે લોકોને જણાવવા વેદ કર્યા છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ક્રીડા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે તેની અપેક્ષાથી અથવા તેને અધીન રહી ભગવાન્ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. એમ ન હોય તો વિહિત યાગ વિગેરે અને નિષિદ્ધ વિપ્રહનન વિગેરે વ્યર્થ થઇ જાય. એ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ છે.

જીવ નિત્ય છે.

જીવ ભગવાનનો અંશ છે અને અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલિંગ નીકળે તેમ બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ કહેવાથી જીવ અનિત્ય થતો નથી, કારણકે જીવ બ્રહ્મનો વિસ્ફુલિંગ ન્યાયે અંશ છે એમ કહી, સૂત્રકાર તેની ઉત્પત્તિનો '**नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः**' સૂત્રથી નિષેધ કરે છે. તેથી વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ નથી એવો સૂત્રકારનો આશય છે. જીવનો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થાય છે, અને જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એવો બોધ થવો કઠિન હોવાથી, અંશપણું, અંશીમાંથી વિભાગ થવાપણું, અણુપણું, અંશીનું અંશથી મહત્ત્વ, અંશની અંશીમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવા યોગ્યતા, પ્રવેશ થયા પછી અભેદપ્રતીતિનું વિષયપણું, અને પુનઃ નિર્ગમનની યોગ્યતા એ સર્વ અગ્નિવિસ્ફુલિંગમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, સર્વ ધર્મનો સહેલાઇથી બોધ કરાવવા

શ્રુતિએ એ દૃષ્ટાંત કહ્યું. તેથી જીવની ઉત્પત્તિ થતી નથી, જીવનું માત્ર બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ થાય છે. વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ નથી.

માયાવાદી—જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થાય છે એમ કહો છો તે સંભવતું નથી, કારણકે જીવ વ્યાપક છે. સર્વવ્યાપિ પદાર્થનો અન્યમાં પ્રવેશ સંભવે નહિ. **'स वा एष महानज आत्मा' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः'** વિગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ જીવને વ્યાપક કહે છે. **'तत्त्वमसि'** વિગેરે શ્રુતિ જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એમ ઉપદેશ કરે છે, તે પણ જીવ વ્યાપક ન હોય તો સંભવે નહિ. વળી જીવ વ્યાપક ન હોય અને અણુ હોય તો સર્વ શરીરમાં ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય નહિ. કોઇ સ્થલે શ્રુતિમાં જીવને અણુ કહેલો છે તે જીવ દુર્જ્ઞેય છે એવા અભિપ્રાયથી કહેલું છે. તેથી જીવ અણુ નથી પણ વ્યાપક છે. વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મમાં તેનો પ્રવેશ સંભવતો નથી.

જીવ અણુ છે.

સિદ્ધાન્તી—જીવ વ્યાપક નથી, પણ અણુ છે. **'स वा एष महानज आत्मा'** વિગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મપ્રકરણમાં આવેલી છે, તેથી તે જીવનું નિરૂપણ કરતી નથી, પણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. જેમ ચંપક દૂર હોવા છતાં તેની ગંધનો તે ન હોય ત્યાં પણ અનુભવ થાય છે તેમ જીવ અણુ હોવા છતાં સર્વ શરીરમાં તેના ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે. તેથી જ **'व्यतिरेको गन्धवत्'** સૂત્ર સૂત્રકારે યોજેલું છે. વળી **'हृदि ह्येष आत्मा'** વિગેરે શ્રુતિ જીવ હૃદયમાં રહે છે એમ કહે છે, તે જીવ અણુ હોય તોજ સંભવે. જીવને કોઇ સ્થલે શ્રુતિમાં બ્રહ્મ કહેલો છે તેથી તે વ્યાપક છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવને ઉપચારથી જ બ્રહ્મ કહેલો છે. જીવ ભગવાનનાજ ગુણોથી ઉત્તમ હોવાથી અને ભગવાનનો અંશ હોવાથી ઉપચારથીજ તેને બ્રહ્મ કહેલો છે. આજ સૂત્રકાર પણ **'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्'** સૂત્રથી કહે છે. તેથી જીવ અણુ છે, બ્રહ્મનો અંશ છે, અને તેનો અને બ્રહ્મનો અંશાંશિભાવથી અભેદ છે. તેથી અભેદની ઉપપત્તિ થતી નથી એવી ભીતિથી શુદ્ધ બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ નથી એમ કહેવાય નહિ.

બ્રહ્મ જગત્‌નું સમવાયિકારણ પણ છે.

શુદ્ધ બ્રહ્મ કુલાલ પેઠે નિમિત્ત કારણ ભલે હો, પરંતુ સમવાયિકારણ હોઇ શકે નહિ, કારણ કે તે સમવાયિકારણ હોય તો મૃત્પિંડ પેઠે વિકારિ થઇ જાય, સાવયવ થઇ જાય, અને કાર્ય અનર્થરૂપ હોવાથી તેવું થઇ જાય એમ પણ કહેવાય નહિ; કારણ કે બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેલું નથી, પરંતુ શ્રુતિસિદ્ધ છે. સ્વતઃસિદ્ધ પ્રામાણ્યવાળી શ્રુતિ જેવું બ્રહ્મ છે તેવું વર્ણવે છે. લોકમાં સમવાયિકારણ વિકારિજ હોય છે, પરંતુ બ્રહ્મ અવિકૃત અને સમવાયિકારણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. સૂત્રકાર પણ આજ ઉપદેશ કરવા **'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्'** સૂત્ર યોજે છે. આ પણ ગુડજિહ્વિકાજ છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મ સર્વવિરૂદ્ધધર્મનો આશ્રય છે. **'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता'** વિગેરે શ્રુતિઓ પણ એજ ઉપદેશ કરે છે.

માયાવાદી—એકજ બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ વિરોધને લીધે હોઇ શકે નહિ. ઉપાધિને લીધે એમ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉપાધિથી વસ્તુનો સ્વભાવ થતો

નથી. તેથી ઉપાધિ આવિદ્યક હોવાથી સમસ્ત વિશેષરહિત અથવા નિર્વિશેષજ બ્રહ્મ છે એમ માનવું. સવિશેષ શ્રુતિ નિર્વિશેષનો બાધ કરે છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે સવિશેષ પરિચ્છિન્ન અને પ્રત્યેક ભિન્ન હોવાથી અનેક બ્રહ્મ થાય, અને **'एकमेवाद्वितीयम्'** શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વળી કર ચરણ વિગેરે વિશેષો લૌકિક છે અને બ્રહ્મ અલૌકિક છે, તેથી તેમનો બ્રહ્મમાં નિષેધજ યોગ્ય છે. કર ચરણ વિગેરેને પણ અલૌકિક કલ્પવાથી બ્રહ્મમાં સર્વભવનસામર્થ્ય અને સર્વાધારત્વ વિગેરે શક્તિઓ કલ્પવાથી ગૌરવ થાય. વળી સવિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ પ્રત્યગ્બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ કરાવવા ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવા ભાવના સુગમ થાય તે માટે લૌકિક પ્રસિદ્ધ કર ચરણ વિગેરેનોજ અનુવાદ કરે છે. તેથી આ શ્રુતિઓ નિષેધ્યનુંજ નિરૂપણ કરે છે. વિશેષો આવિદ્યક હોય તોજ તેઓનો નિષેધ પણ કરાય, કારણ કે સત્ પદાર્થનો નિષેધ થાય નહિ. તેથી વિશેષો આવિદ્યકજ છે, અને બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે. વળી **'न तत्र सूर्यो भात'** **'न चक्षुषा गृह्यते'** **'निष्कलं निष्क्रियम्'** વિગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને સૂર્ય વિગેરેથી અપ્રકાશ્ય, અવ્યવહાર્ય, અચાક્ષુષ અને ક્રિયારહિત કહે છે, અને સવિશેષ આથી ઉલટું અર્થાત્ સૂર્યાદિથી પ્રકાશ્ય, વ્યવહાર્ય, ચાક્ષુષ, અને ક્રિયામત્ છે, તેથી તે બ્રહ્મ હોઇ શકે નહિ. તેથીજ સૂત્રકાર પણ **'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः'** સૂત્રથી બ્રહ્મમાં મૂર્ત અમૂર્ત રૂપનો પ્રતિષેધ કરી માત્ર ધર્મિ (બ્રહ્મની) સત્તાનુંજ નિરૂપણ કરે છે. તેથી બ્રહ્મ વિના સર્વ આવિદ્યક છે, અને બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે.

બ્રહ્મ સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે.

સિદ્ધાન્તી—જે અવિદ્યાથી વિશેષો કલ્પવામાં આવે છે તે અવિદ્યા બ્રહ્મની છે કે જીવની ? બ્રહ્મની હોઇ શકે નહિ, કારણકે બ્રહ્મમાં અવિદ્યા સંભવતી નથી. જીવની પણ નથી, કારણ કે મન અને વાણીથી અગોચર શુદ્ધ બ્રહ્મમાં વિશેષો કલ્પવાની જીવની અવિદ્યામાં શક્તિ નથી. અવિદ્યાવાળા જીવને બ્રહ્મનું દર્શનજ થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાનથી અવિદ્યા દૂર થાય ત્યારેજ જીવ બ્રહ્મને જૂએ છે. **'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः'** અવિદ્યાવાળા જીવને બ્રહ્મનું દર્શનજ થતું નથી, તો તેમાં વિશેષો કેમ કલ્પી શકે ? ઉપર કહી તે શ્રુતિમાં ભેદનું નિરૂપણ હોવાથી વિષય આવિદ્યકજ છે, અને **'निष्कलम्'** પદ બ્રહ્મનું વાસ્તવરૂપ વર્ણવે છે એમ પણ ન કહેવાય; કારણ કે એમ હોય તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું દર્શન સંભવેજ નહિ, અને તેથી તેના દર્શનનો બોધ કરનાર **'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'** **'तस्मिन्दृष्टे परावरे'** વિગેરે સર્વ શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓનો ઉપપ્લવ થાય. વળી **'निष्कलम्'** વાસ્તવ રૂપ છે એમ કહોછો ત્યારે વાસ્તવ એટલે શું ? અને અવાસ્તવ એટલે શું ? વસ્તુનો સ્વાભાવિક ધર્મ વાસ્તવ અને આગન્તુક અવાસ્તવ એમ ન કહેવાય, કારણકે એમ હોય તો ઘટનો આકાર પણ અવાસ્તવ થઇ જાય, અને કુલાલે દંડ વિગેરેથી ઉત્પન્ન કરેલો ગણાય નહિ. વસ્તુતઃ બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ વાસ્તવ છે. **'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानक्रियाबलं च'** શ્રુતિ પણ બ્રહ્મની સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિક છે એમ કહે છે. આ શ્રુતિમાં વિવિધ અનેક પ્રકારની શક્તિઓ વર્ણવેલી છે, તોપણ શક્તિના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તે બ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી એમ જણાવવા **'शक्तिः'** એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી જેમ શ્રુતિના બલથી **'अस्य'** એમ ષષ્ઠી વિભક્તિથી

ભેદનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ધર્મરૂપ, જ્ઞાન વિગેરે સ્વાભાવિક સ્વરૂપભૂત શક્તિઓનો અંગીકાર થાય છે, તેમજ '**सर्वतः पाणिपादान्तं**' વિગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓના બલથી સ્વરૂપભૂત આનંદમાત્ર કર, પાદ, મુખ, ઉદર વિગેરેનો પણ અંગીકાર કરવો જોઇએ. આ સર્વ આવિદ્યક હોય તો બ્રહ્મના પ્રસાદથી તેમનું દર્શન વિગેરે થાય છે એમ ન કહેવાય, અને એના દર્શન માટે તપસ્યા વિગેરે સાધનો કોઇ કરે નહિ. વળી વિશેષો સર્વ કલ્પેલા હોય તો વ્યાસજી સમન્વયપ્રતિજ્ઞા કરી આદિત્યની અંદરના હિરણ્મય પુરૂષ, આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિ વિગેરે બ્રહ્મ છે એમ કહે નહિ, કારણ કે આ સર્વ સવિશેષ હોવાથી અબ્રહ્મજ ગણાય. વિશેષો કલ્પિત હોય તો વ્યાસજી આ સર્વ બ્રહ્મ નથી એમ કહેત, અને સમન્વય પ્રતિજ્ઞાજ ન કરત. વળી વ્યાસજીએ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી. જે સવિશેષોનું નિરૂપણ કર્યું છે તે બ્રહ્મ નથી પરંતુ કલ્પિત છે એમ કહીએ, તો વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થઈ જાય. બ્રહ્મ એકરસ છે, પરંતુ સવિશેષ અનેકરસ છે તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ હોઇ શકે નહિ એમ ન કહેવાય, કારણકે ધર્મિ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણ વેદજ '**सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः**' એમ કહે છે. '**सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्**' વિગેરેથી ભગવાનજ પોતાનું સ્વરૂપ કહે છે. અહિં '**अन्त**' પદથી કર, ચરણ વિગેરેના અવચ્છેદ કહેલા છે. તેથી સર્વ સ્થલે ભગવાનના કર, ચરણ વિગેરેના અવચ્છેદ છે. તેથીજ પૌગંડલીલાસમયે જેટલું સ્વરૂપ હતું તેટલુંજ તેજ સ્વરૂપ બાલ્યાવસ્થામાં પૂતનાને મુક્તિનું દાન કર્યું ત્યારે પણ હતું, કારણકે ભગવાનના સર્વરૂપ નિત્ય છે. માત્ર ક્રમથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેથીજ ભક્તો બાલ્યાવસ્થામાં કર વિગેરે થોડા પ્રદેશમાં અર્થાત્ નાના જૂએ છે, અને પૌગંડાવસ્થામાં અધિક અથવા મોટા જૂએ છે. આ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મજ છે એમ '**तोकेन जीवहरणम्...**' વિગેરેથી બ્રહ્માએજ શ્રીમદ્ભાગવત દ્વિતીય સ્કંધમાં કહેલું છે. દશમ સ્કંધમાં દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં પણ '**न चान्तर्न बहिः**' વિગેરેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એવોજ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે.

વિશેષોનું નિરૂપણ માત્ર ઉપાસના માટે કરેલું છે એમ તમે કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે એમ હોય તો બ્રહ્મની માત્ર એવી ભાવના કરવામાં આવે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ એવું નથી એમ કહેવું જોઇએ. પરંતુ બ્રહ્મ વસ્તુતઃ જેવું હોય તેવાનીજ ઉપાસના કરવી જોઇએ. અન્ય પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી '**योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा**' શ્રુતિથી દોષજ પ્રાપ્ત થાય. તેથી સવિશેષજ બ્રહ્મ છે એમ માનવું જોઇએ. તેથી કર, ચરણ વિગેરે વિશેષો કલ્પિત નથી પરંતુ અલૌકિકજ છે, અને બ્રહ્મ સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે. આમ માનવામાં ગૌરવ નથી, કારણ કે શ્રુતિજ એવો ઉપદેશ કરે છે. આપણી બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે કલ્પ્યું હોય તો ગૌરવ થાય, પરંતુ શ્રુતિ કહે તે પ્રમાણે માનવામાં ગૌરવ દોષ નથી. શ્રુતિના બોધમાં પણ એ દોષ આવે તો બ્રહ્મ માનવાથી પણ ગૌરવ દોષ થાય, તેથી તે પણ ન માનો અને શૂન્યવાદનો અંગીકાર કરો.

શ્રુતિ ધર્મોનો નિષેધ પણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્ધર્મકજ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ પોતે જે ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનો નિષેધ કરતી નથી. પરંતુ બ્રહ્મધર્મો

પ્રાકૃત છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા પ્રપંચના ધર્મોનો બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. જો બ્રહ્મમાં ન હોય તેવાજ ધર્મોનું તેમાં શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરતી હોય તો તે પ્રતારક ગણાય, અને અપ્રમાણ થઇ જાય. શ્રુતિએ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરેલા ધર્મો પણ લૌકિકજ છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે એકજ પદાર્થમાં સર્વતઃ પાણિપાદાન્તત્વ, સર્વેશિતૃત્વ વિગેરે ધર્મો કદાપિ લોકમાં દેખાતા નથી. વળી વિશેષો કલ્પિત હોય, અને સવિશેષ બ્રહ્મ ન હોય તો સૂત્રમાં વ્યાસજીએ વિશેષોનો પરસ્પર અવિરોધ સિદ્ધ કરેલો છે તે સર્વ નિરર્થક થાય, કારણ કે જેનો નિષેધ કરવાનો છે તેમાં વિરોધ હોય કે અવિરોધ હોય તેનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. 'अरूपवदेवहि तत्प्रधानत्वात्' સૂત્ર બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એવો ઉપદેશ કરતું નથી, પરંતુ સાકાર શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે. રૂપ, અર્થાત્ નિરૂપણ અથવા વ્યવહાર જેનો છે તે રૂપ એટલે સર્વ વ્યવહારના વિષયપણું. તે જેમાં છે તે રૂપવત્ અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ અરૂપવત્ છે અર્થાત્ રૂપવત્ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે. અથવા રૂપ, અથવા વ્યવહાર જેનાથી થાય છે તે રૂપ અર્થાત્ કર, ચરણ વિગેરે. જેમ લોકમાં કર, ચરણ તેમના અભિમાની ધર્મીથી ભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મમાં નથી, પરંતુ ભેદ નહિ હોવાથી કર, ચરણ વિગેરે પણ બ્રહ્મજ છે. તેથી લૌકિક પેઠે રૂપવત્ અર્થાત્ કર ચરણ વિગેરેથી ભિન્ન તેઓના અભિમાની તરીકે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું નથી, પરંતુ કર, ચરણ વિગેરેથી પણ બ્રહ્મના રૂપનુંજ નિરૂપણ કરેલું છે. કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ કેમ જણાય તે દર્શાવવા 'तत्प्रधानत्वात्' હેતુ યોજેલો છે. સર્વ વેદાન્તો પ્રધાનતાથી બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે, તેથી કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति' સૂત્ર પણ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એવો ઉપદેશ કરતું નથી, પરંતુ પ્રકૃત અથવા લૌકિક ઐતાવત્ત્વ અર્થાત્ આટલાપણું અથવા ગુણો તેનોજ નિષેધ કરે છે. પોતે કહેલા સર્વેશિતૃત્વ વિગેરે ગુણોનો શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી. બ્રહ્મમાં શ્રુતિએ કહેલાં મૂત અને અમૂર્ત રૂપો સર્વતઃ પાણિપાદાન્તત્વ વિગેરે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મના રૂપ છે એમ જાણવા નહિ, પણ બ્રહ્મજ છે એમ જાણવા. 'ततो ब्रवीति च भूयः' બ્રહ્મમાં શ્રુતિએ કહેલાં રૂપો છે એવો નિર્ણય છે એમ કહેવા યોજેલું છે. શ્રુતિ બ્રહ્મમાં ધર્મનો નિષેધ કરી પછી તરતજ તેનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી શ્રુતિએ કહેલા ધર્મો બ્રહ્મમાં છે. તેથી નિર્વિશેષ અને સવિશેષ શ્રુતિઓમાં વિરોધ નથી, અને બ્રહ્મ પ્રાપંચિક ધર્મરહિત સહજ અનન્ત ધર્મવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'न तत्र सूर्यो भाति' વિગેરે શ્રુતિથી બ્રહ્મ દશ્ય નથી તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ હોઇ શકે નહિ, એમ કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत' વિગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને દશ્ય પણ કહે છે. તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના અવિરોધ માટે ઇંદ્રિયોના સામર્થ્યથી બ્રહ્મ દશ્ય નથી, પરંતુ ભગવાનના અનુગ્રહથી દશ્ય છે એમ માનવું. 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' સૂત્ર સૂત્રકારે પણ આજ અર્થમાં યોજેલું છે. તેથી અવતારદશામાં પણ સર્વનું ભગવદ્દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, પરંતુ 'સર્વ મારા દર્શન કરો' એવી ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી સર્વ તેમના દર્શન કરે છે, પરંતુ ભકતો માટે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી તેઓ ભક્તિથીજ દર્શન કરે છે. લીલા માટે ભગવાન્ પણ અલૌકિક તેજ દર્શાવતા નથી અને લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે.

બ્રહ્મ રૂપરહિત હોવાથી બ્રહ્મનું દર્શન ચાક્ષુષ નથી પરંતુ દર્શનનો અર્થ જ્ઞાનજ છે, એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે '**ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप**' સ્મૃતિથી જ્ઞાન દર્શન અને પ્રવેશ ભિન્ન ભિન્નજ છે. રાસ વિગેરે વ્યવહાર પ્રમાણુસિદ્ધ છે, તેથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ કામ, રમણની ઇચ્છા, રમણ વિગેરે સર્વ શુદ્ધ બ્રહ્મનાજ ધર્મ છે એમ જાણવું. બ્રહ્મમાં સહજ અનંત શક્તિઓ હોવાથી આ સર્વ યોગ્યજ છે. તેથી કામ સમયે અકામ પણ છે. પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ખિન્ન થવા છતાં પરમાન્દરૂપ છે. શ્રુતિજ આવા વિરૂદ્ધ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તેમાં શંકા કરવી ઉચિત નથી. એકજ પદાર્થ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય લોકમાં નથી તેથી બ્રહ્મ તેવું હોઇ શકે નહિ એમ ન કહેવાય, કારણકે લોકમાં નિર્ધર્મક પણ કોઇ પદાર્થ નથી તેથી બ્રહ્મને તમે નિર્વિશેષ પણ કહી શકો નહિ. વળી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમાં વિરૂદ્ધ ધર્મનું નિરૂપણ મૃત્સ્નાભક્ષણ પ્રસંગે તથા દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં કહેલું છે.

માયાથી ભગવાન્ વિરૂદ્ધ ધર્મો દર્શાવે છે એમ કહો તો માયા કેવી છે? માયા એટલે ભગવાનનું સામર્થ્ય કહેતા હો તો ઇષ્ટજ છે, પરંતુ પોતાના સામર્થ્યથી ભગવાન્ ન હોય તે દર્શાવે છે એમ કહેવાય નહિ. માત્ર અસુરોનેજ ભગવાન્ તેવું દર્શાવે છે, કારણ કે તેઓનોજ તેમને મોહ કરવો છે. માયા બ્રહ્મથી ભિન્ન અસદ્રૂપ અસત્કાર્ય કરનારી છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે એમ હોય તો તે સ્વતન્ત્રતાથી કાર્ય કરે કે બ્રહ્મને અધીન રહીને? જડ હોવાથી સ્વતન્ત્રતાથી કાર્ય કરે નહિ. બ્રહ્મને અધીન રહી કાર્ય કરતી હોય તો સુતારના વાંસલા પેઠે કરણ ગણાય. સહજ અનન્ત શક્તિવાળા ભગવાનને એવા કરણની અપેક્ષા નથી.

કામ વિગેરે લીલા માત્ર અનુકરણ હોવાથી પ્રિયાવિપ્રયોગ, તેથી થતો કલેશ વિગેરે ભગવાનમાં આવવાથી ભગવાનના પૂર્ણત્વનો ભંગ થાય એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેથી પૂર્ણત્વનો ભંગ થતો નથી એમ પ્રાદેશમાત્ર ભગવાનનું અભિવિમાનિત્વ નિરૂપણ કરી શ્રુતિ કહે છે. વસ્તુતઃ લીલા માત્ર અનુકરણ નથી. '**सर्वकामः सर्वरसः**' શ્રુતિથી ભગવાન્ સર્વરસરૂપ અને સર્વરસભોક્તા છે. રસમાં શૃંગારરસ મુખ્ય છે, અને તે રતિ નામના સ્થાયિભાવરૂપ છે. તેથી ભગવાન્ શૃંગારરસાત્મક અને શૃંગારરસભોક્તા છે. તેથી રસની જેટલી મર્યાદા છે તે સર્વ ભગવાનમાં છે. એમ ન હોય તો ભગવાનના રસરૂપત્વની હાનિ થાય. જો લીલા માત્ર અનુકરણ હોય તો તેથી ભગવાનને તેમજ ગોપિકાઓને રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ. અન્યોન્ય રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ તો ત્યાં રસજ નથી એવી રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે. તેથી ભગવાન્ શૃંગારરસસ્વરૂપ હોવાથી પ્રિયાવિપ્રયોગ અને તેના સર્વ કાર્ય ત્યાં છે, માત્ર અનુકરણ નથી. આથી બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ થતી નથી, પરંતુ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મ ઠરવાથી બ્રહ્મત્વ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મધર્મોમાં વિરોધ પણ નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી તે સિદ્ધ થાય છે. આત્મારામત્વ વિગેરે ગુણોજ બ્રહ્મમાં છે અન્ય નથી, એમ હઠથી માનો તોપણ ભક્તોપર અતિશય અનુગ્રહ હોવાથી સ્વરૂપમર્યાદાનો ત્યાગ કરી, ભક્તોને અધીન થઇ, તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે લીલા કરતાં ભગવાન્ સર્વભાવ ધારણ કરે છે. આજ ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ છે, તે ભગવાને પોતે દુર્વાસાને કહેલું છે.

અત્ર ભગવાનને શરીર છે એ સિદ્ધાંત સહન ન થવાથી નૈય્યાયિક પૂર્વપક્ષ કરે છે. ભગવાનને જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના કોઇ પણ ધર્મ નહિ હોવાથી શરીર નથી, પરંતુ

કાર્ય કરવા જીવના અદષ્ટથી પ્રાપ્ત થએલા શરીરમાં ભગવાન્ ભૂતાવેશન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે, તે શરીરમાં કાર્ય કરે છે, અને પછી તે શરીરનો ત્યાગ કરે છે.

આ નૈય્યાયિકનો મત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જગત્કર્તા ઈશ્વર છે તેથી તેને જગતના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન છે એમ તેઓ માને છે. જેમ લોકમાં કર્તાને કાર્યના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી ઈશ્વરમાં એવું જ્ઞાન તેઓ માને છે, તેજ પ્રમાણે લોકમાં શરીરીજ કર્તા હોવાથી ઈશ્વરને પણ શરીર છે એમ તેમણે સ્વીકારવુંજ જોઇએ. જ્ઞાન પેઠે શરીર પણ અન્વયવ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. કુલાલ વિગેરે જેઓ કર્તા છે તેમને શરીર છે. મુક્ત જીવો વિગેરે જેઓને શરીર નથી તેઓ કર્તા નથી. એ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતું શરીર અવશ્ય માનવું જોઇએ. નહિતો ઇચ્છા, જ્ઞાન વિગેરે પણ સિદ્ધ થાય નહિ. શરીર પરિચ્છિન્ન હોવાથી એક સાથે સર્વ દેશમાં કાર્ય કરી શકે નહિ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું શરીર એ દોષ દૂર થાય તેવુંજ સિદ્ધ થાય.

શરીર મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું હોવાથી ચાક્ષુષ થવું જોઇએ એ દોષ પણ નથી, કારણ કે ઇંદ્ર વિગેરે દેવોના શરીર પણ અચાક્ષુષ છે તો ભગવાનનું શરીર તેવું હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

બ્રહ્મના ધર્મો **'एकमेवाद्वितीयम्'** શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. તેમજ અભિન્ન પણ નથી, કારણ કે અભિન્ન હોય તો તે બ્રહ્મજ ગણાય, ધર્મ ગણાયજ નહિ. તેથી એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ માટે બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મના કાર્યોજ છે, અને બ્રહ્મ સર્વ કલ્પના રહિત નિર્વિશેષ છે એવી શંકા કરવી નહિ. સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્યથી વિચ્છેદ વિના દેખાય છે તેથી સૂર્ય નથી એમ કહેવાય નહિ. વળી તે સૂર્યનોજ છે અને તેથી ભિન્ન છે એમ દેખાય છે તેથી તે તેનો ધર્મ પણ છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના બલથી બ્રહ્મથી ભિન્ન અને અભિન્ન પણ છે એમ માનવું જોઇએ. તેથીજ સૂત્રકાર પણ **'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्'** સૂત્ર યોજે છે. **'अणिमाद्यैर्महिमाभिः...'** વિગેરે વાક્યોથી બ્રહ્મધર્મો સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. લીલા પણ એવો બ્રહ્મનો ધર્મ હોવાથી નિત્યજ માનવી.

લીલાનું નિત્યત્વ.

લીલાને ગિરિ, કાનન, યમુનાપુલિન, પશુ, પક્ષિ વિગેરે અનિત્ય પદાર્થોનો સંબંધ હોવાથી તે નિત્ય હોઇ શકે નહિ એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે લીલાનું નિત્યત્વ પણ પ્રમાણથીજ સિદ્ધ થાય છે. (૧) **'जयति जननिवासो देवकीजन्मवादः......'** પૃ૦ ૧૮૪. આ શ્લોકમાં **अस्यन्, वर्धयन्**, વિગેરે ચાલુ વર્તમાનકાલના રૂપનો પ્રયોગ કરી લીલા આ વાક્ય લખાયું ત્યારે પણ હતી એમ દર્શાવેલું છે. આ વાક્ય લખાયું ત્યારે લીલા થઇ ચુકી એવી સર્વની પ્રતીતિ હતી, છતાં તે સમયે લીલા હતી એમ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. આ લીલા નિત્ય હોય તોજ ઘટે. (૨) શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધમાં નામકરણના પ્રસ્તાવમાં સર્વજ્ઞ ગર્ગાચાર્યજી **'बहूनि सन्ति नामानि...'** (પૃ૦ ૧૮૭) કહે છે. અહિં પણ બહુ નામો અને રૂપો **'सन्ति'** છે એમ કહેલું છે. તે પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ

અથવા તે સમયને યોગ્ય આકાર તથા ક્રિયાવાળા છે. ગુણ અને કર્મ ન હોય ત્યારે પણ ઉપચારથી નામ કહેવાય એમ નથી, કારણ કે નામ ઉપચારથી પડે નહિ, મુખ્યવૃત્તિથીજ હોય. તારા સુતના બહુ નામ અને રૂપો 'છે', એમ કહેલું હોવાથી 'નન્દસુત' એ નામ પણ અનાદિ છે. ગર્ગાચાર્યનો પણ નામકરણ લીલામાં સમાવેશ થએલો હોવાથી તે પણ અનાદિ છે. લીલા નિત્ય હોવાથી પૂર્વસિદ્ધજ લીલાનો ક્રમે ક્રમે ભગવાનની ઇચ્છાથી આવિર્ભાવ થાય છે એમ માનવાથી કાંઇ અનુપપત્તિ રહેતી નથી. સર્વ લીલા નિત્ય હોવાથી સર્વ કાલે છે. પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છા જે લીલાનો જે સમયે આવિર્ભાવ કરવાની હોય તે સમયે તે લીલાનો આવિર્ભાવ હોય છે, અન્ય સર્વ લીલાનો તિરોભાવ રહે છે. (૩) ઋગ્વેદમાં પણ '**ता वां वास्तून्युष्मसि...**' પૃ૦ ૧૯૨ મંત્ર છે. (૪) તૈત્તિરીયકમાં પણ '**ते ते धामान्युष्मसि**' પૃ૦ ૧૯૩ મંત્ર છે. આ મંત્રોમાં ભગવાનનું સ્થાન શ્રીગોકુલ '**अवभाति**' 'પ્રકાશે છે' એમ નિત્ય વેદ કહે છે. નિત્ય વેદ આ પ્રમાણે વર્તમાનકાલમાં પ્રયોગ કરે છે તેથી ભગવાનની લીલાનું સ્થાન શ્રીગોકુલ પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (૫) '**विष्णोः कर्माणि पश्यत...**' (૬) '**तद्विष्णोः परमं पदम्...**' પૃ૦ ૧૯૪ મંત્રો છે. આ પ્રથમ મંત્રમાં જે વિષ્ણુના પદનું નિરૂપણ કર્યું તેનો '**तद्विष्णोः परमं पदम्**' એમ અનુવાદ કરી, તે નિત્ય છે એમ '**सदा पश्यन्ति सूरयः**' થી કહેલું છે. સૂરિ એટલે વિદ્વાન્, શબ્દબ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ જાણનાર. આવું જ્ઞાન ભક્તિથીજ થાય છે, તેથી સૂરિનો અર્થ ભક્તો છે. તેથી કાલિન્દી, ગિરિ વિગેરેવાળું હોવાથી મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું હોવા છતાં ભગવાનનું રૂપ માત્ર ભક્તોજ જૂએ છે. '**दिवीव चक्षुराततम्**' દૃષ્ટાન્તથી અન્ય કેમ જોઇ શકતા નથી એવી શંકાનો નિરાસ કરે છે. સ્વર્ગમાં માત્ર સુખજ છે. તે સ્વર્ગમાં રહેનારજ જોઇ શકે છે અન્ય કોઈ જોઇ શકતા નથી, તે પ્રમાણે આ પણ માત્ર ભક્તોજ જોઇ શકે છે.

(૭) '**तद्विप्रासो विपण्यवः...**' પૃ. ૨૦૧ (૮) '**अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं**' પૃ૦ ૨૦૨. અહિં 'પુર' શબ્દથી ભગવાનનું લીલાસ્થાન શ્રીગોકુલ, મથુરા વિગેરે કહેલું છે. વસ્તુતઃ તેને જરા અથવા નાશ નથી, પરંતુ તેની જરા અથવા નાશથી તેના આશ્રિતનો નાશ થાય એવો પૂર્વપક્ષ કરી, તેને જરા વિગેરેની સંભાવનાજ નથી એવો ઉપદેશ કરવા '**यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्**' કહેલું છે. (૮) બૃહદ્વામનપુરાણમાં ભૃગુ વિગેરે પ્રતિ બ્રહ્માના વાક્યો છે. તેમાં પણ વ્યાપિવૈકુંઠ નામનો બ્રહ્માનંદમય લોક નિર્ગુણ, અનાદિ અને અનન્ત છે એમ કહેલું છે. શ્રુતિઓએ પોતે જેને બ્રહ્મ કહે છે તે પર, વાણી અને મનથી અગોચર, નિર્ગુણ, આનંદમાત્ર રૂપ દર્શાવવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે કાલિન્દી, વૃંદાવન ગોવર્દ્ધન સહિત ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. તેથી ભગવાનનું સર્વવેદાન્તપ્રત્યય રૂપ આજ છે, અને તે નિત્યજ છે એમ કાંઇ પણ સંશય વિના સિદ્ધ થાય છે. (૯) '**जज्ञान एव व्यबाधत**' પૃ. ૨૦૭ ઋગ્વેદમંત્ર પણ ભગવાનની લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. (૧૦) વળી દશમસ્કંધમાં કાત્યાયનીના અર્ચન પછી, ભગવાન્ વ્રજકુમારીઓને '**मयेमा रंस्यथ क्षपाः**' એમ વરદાન કરે છે. અહિં પણ 'આ રાત્રિઓ' શબ્દ હોવાથી ભગવાન્ રમણની સર્વ રાત્રિઓ પોતાની સમીપ રાખી ગોપિકાઓને દર્શાવે છે. તેથી આ રમણની રાત્રિઓ પણ ભગવાને પ્રાતઃકાલે વરદાન કર્યું તે સમયે હતી. લીલા નિત્ય હોય તોજ આ સંભવે.

ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે. પૂર્વસિદ્ધ નિત્ય લીલાનો ક્રમથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી કાંઇ પણ અનુપપત્તિ રહેતી નથી.

આધુનિક ભક્તનો નિત્ય લીલા પ્રવેશ.

સુકૃત કરનાર ભગવાનના અનુગ્રહવાળા આધુનિક ભક્તનો નિત્ય લીલામાં સમાવેશ થાય કે ન થાય? તેની સાથે ભગવાન્ જે લીલા કરે તે હવેથી કરવાની અથવા જન્ય એટલે ઉત્પત્તિવાળી હોવાથી નિત્ય હોઇ શકે નહિ તેથી, નિત્ય લીલામાં તેનો સમાવેશ થાયજ નહિ, એમ ન કહેવાય. ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઇશ્વરનું સર્વ જ્ઞાન નિત્ય છે. તેથી ભાવી જન્ય પદાર્થનું ઇશ્વરનું જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. તે પ્રમાણે અહિં પણ આધુનિક ભક્ત સાથે ભગવાન્ લીલા કરે તે ભગવાનની લીલા પણ નિત્યજ છે. તેથી આધુનિક ભક્તનો પણ નિત્ય લીલામાં સમાવેશ થાય છે. ધર્મિનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ વેદથીજ એમ સિદ્ધ થાય છે. બૃહદ્વામન કથામાં પણ 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરૂષો ભક્તિભાવથી ભગવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે' એમ છે. તેથી પણ આધુનિક સ્ત્રી અથવા પુરૂષ ભક્તોનો ભગવાનની નિત્ય લીલામાં સમાવેશ થાય છે. 'મારા અનુમોદનથી સત્ય થવાને યોગ્ય છે' એમ શ્રુતિઓને ભગવાને કહેલું હોવાથી, ભગવાન્ અંગીકાર કરે ત્યારે નિત્ય લીલામાં સમાવેશ થાય છે. સર્વાત્મભાવથી ભજન કરે તેનો ભગવાન્ પણ અંગીકાર કરેછેજ. **'विचक्रमे पृथिवीमेष एताम्...'** પૃ૦ ૨૧૭ ઋગ્વેદ મંત્રમાં ભગવાનના ભક્તો **ध्रुवासः** અથવા નિત્ય કહેલા છે. જીવ સ્વતઃ નિત્ય હોવાથી ભગવાનના ભક્તો નિત્ય છે એમ કહેવાનું અન્ય પ્રયોજન ન હતું, પરંતુ નિત્યલીલામાં તેઓનો સમાવેશ હોવાથીજ તેમને નિત્ય કહેલા છે.

પ્રભાસીય લીલા માયિક છે.

પ્રભાસીય લીલા અથવા પ્રભાસમાં ભગવાને આસુરવ્યામોહ લીલા કરી તેની સંગતિ થતી નથી એવી શંકા કરવી નહિ. ભગવાન્ સર્વ લીલા સહિત સદા પ્રકટ છે. જેમ ધર્મરક્ષા, સત્પુરૂષોની રક્ષા, ભૂભારહરણ વિગેરે ભગવાનની લીલા છે, તેમ આસુરવ્યામોહ પણ લીલા છે. મોહ માયાથી થાય છે, તેથી આસુરવ્યામોહ લીલા માયિક છે. તેથી અસુરો આ લીલાને પણ લૌકિક માને છે, અને ભગવાનને પણ લૌકિક પુરૂષ માને છે; પરંતુ દૈવી પુરૂષો તેમ માનતા નથી. અસુરોનેજ એ પ્રમાણે મોહ ઉત્પન્ન કરવા ભગવાન્ આસુરવ્યામોહ લીલા કરે છે, તેથી તેઓનેજ એવું જ્ઞાન થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક પુરૂષ નથી, પરંતુ પરબ્રહ્મ છે એ મૃત્સ્નાભક્ષણ જૃંભ વિગેરે લીલાઓમાં નિરૂપણ કરેલું છે. આ પ્રમાણે ધર્મિનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોથી શ્રીકૃષ્ણવિગ્રહ (શરીર) જ બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય છે. તેથી વિરૂદ્ધ લૌકિકત્વ વિગેરે અસત્ ધર્મોનું અસુરોને મોહ કરવાજ ભગવાન્ પ્રદર્શન કરાવે છે. આ બ્રહ્માંડપુરાણમાં ણ છે. પદ્મપુરાણમાં પણ ભગવાન્ શંકરને પાષંડ મત પ્રવર્તાવવા આજ્ઞા કરે છે ત્યાં પણ ભગવાન્ 'હું તારૂં આરાધન કરીશ' એમ શંકરને કહે છે, તે પણ અસુરોને મોહ કરવાજ; કારણકે અન્યનું આરાધન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો ધર્મ નથી. જેમ ઇંદ્રજાલવિદ્યામાં નટ સ્વર્ગમાં જાયછે, ત્યાં યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામે છે, નીચે પડે છે, તેની સ્ત્રી તેની સાથે સતી થઇ બળી મરે છે એ સર્વ અનુભવ થાય છે, પરંતુ પછી નટ જીવતો આવે છે તેથી તેનો બાધ થાય છે, તેમ અહિં પણ **'अयाति जननिवासः'** વિગેરે પ્રમાણોથી ભગવાનની

પૂર્વની લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, તેથી આસુરવ્યામોહ લીલા માત્ર **અસુરોને** દર્શાવવાજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીશુકદેવજી પણ **'भूभारराजपृतना'**થી આરંભી **'संजह्रे स्वकुलं विभुः'** પર્યંત આસુરવ્યામોહ લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. અહિં **'अस्वकुलम्'** એવો ગૂઢ પદચ્છેદ છે. તેથી જે યાદવકુલનો સંહાર થયો તે માયિક હતું એવો નિશ્ચય થાય છે.

તેથી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે. ભગવાન્ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મના આશ્રય છે. તેથી ભગવાન્ સર્વ પ્રાકૃત દોષ રહિત છે, તથાપિ શ્રુતિસિદ્ધ જગત્કર્તૃત્વ વિગેરે સર્વ ધર્મ ભગવાનમાં છે. તેથી પ્રાકૃત ધર્મરહિત સકલ અલૌકિક ધર્મયુક્ત ભગવાનના શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન કરવાથી જીવ દુઃખથી મુક્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે કે સવિશેષ એ સંશયનો નિર્ણય કરવા ગ્રન્થનો પ્રારંભ કરી, મધ્યમાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, ભગવાનનો દાસ છે, ભક્તિથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રપંચ સત્ય છે, અભાવ કોઇ પદાર્થ નથી પણ વસ્તુના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે વિગેરે સર્વ સિદ્ધાન્તોનું દિગ્દર્શન કરાવી ભગવાનનું સત્ય સ્વરૂપ શ્રીમત્પ્રભુચરણે દર્શાવેલું છે. પંચતંત્રમાં જેમ એક મુખ્ય વાર્તામાંથી અન્ય વાર્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે નીકળે છે, તેવી રીતે એક સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરતાં અન્ય સંશયો થવાથી અન્ય સર્વ મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરી, પ્રથમના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરતાં આ ગ્રન્થ સમાપ્ત થાય છે. તેથી ગ્રન્થરચના પણ કેવી ઉત્તમ છે તે વાચકવર્ગના ધ્યાનમાં સહજ આવશે.

एतेनास्मत्कुलपतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ॥
प्रीतोऽस्त्वस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ॥

॥ श्रीगोकुलेशो जयति ॥

વિદ્વન્મણ્ડન

અથવા

વિદ્વાનોનું ભૂષણ.

निजमुरलिकानादाह्वानागतव्रजसुंदरी-
निरुपमनवस्नेहाऽम्भोधेर्विचित्रतरोर्मिभिः ।
किमपि परितश्चार्द्रार्द्रोऽस्तु प्रभुः प्रकटीभवन्
प्रतियुवतिसम्भेदेनास्मद्दृशां विषयः सदा ॥१॥

પોતાના મુરલિકાના નાદથી બોલાવવાથી આવેલી વ્રજસુંદરીઓના નિરૂપમ નવિન સ્નેહરૂપી સમુદ્રના અતિવિચિત્ર (મનોરથરૂપી) તરંગોથી વર્ણન ન થઈ

પ્રારંભમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ મંગલાચરણ કરે છે. ગ્રંથ રચતાં કદાપિ વિઘ્ન આવે અને ગ્રંથ અપૂર્ણ રહે એવું ન થાય એ હેતુથી મંગલાચરણ પ્રારંભમાં કરવાનો આચાર છે. પૂર્વના દુરિતથી વિઘ્ન ઉત્પન્ન થએલાં હોય તો તેનો નાશ કરવા માટે અથવા ભવિષ્યમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય એવો સંશય રહેવાથી મંગલાચરણ ગ્રંથના પ્રારંભમાં કરવાનો આચાર છે. અત્ર એવું કોઈ પણ કારણ નથી. 'હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મ પ્રસરે છે ત્યારે ત્યારે હું અવતાર લઉં છું' એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવાક્ય પ્રમાણે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણ ભગવાનનો અવતાર છે. પ્રભુચરણ ભગવાનનો અવતાર હોવાથી તેમને પૂર્વના દુરિત નથી, અને સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમને સંશય નથી, તેથી જે પ્રયોજનથી મંગલાચરણ કરવાનો આચાર છે તે પ્રયોજન અત્ર નથી. તથાપિ 'આ ગ્રંથનું અધ્યયન સંપૂર્ણ થાઓ' એમ અધ્યયન કરવા ઇચ્છનાર શિષ્યોની મંગળસિદ્ધિ માટે પ્રસંગ હોવાથી ગ્રંથારંભમાં પ્રભુચરણ મંગલાચરણ કરેછે.

પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો સદા વિષય હો.

કેવા પ્રકારના પ્રભુ ચક્ષુના વિષય હો એ પ્રથમ ત્રણ પાદમાં વર્ણન કરેલું છે. 'પોતાના મુરલિકાનાદથી બોલાવવાથી આવેલી વ્રજસુંદરીઓના નિરૂપમ નવિન સ્નેહરૂપી સ-

---

વિદ્વન્મંડન શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરપ્રભુચરણ વિરચિત ગ્રંથ છે.

શકે તેમ સર્વતઃ આર્દ્ર આર્દ્ર થઈ રહેલા, દરેક યુવતી સાથે સંગમ માટે પ્રકટ થતા પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો સદા વિષય હો.

મુદ્રના અતિ વિચિત્ર તરંગોથી વર્ણન ન થઇ શકે તેમ સર્વતઃ આર્દ્ર આર્દ્ર થઇ રહેલા ' પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો વિષય હો. પ્રભુએ પોતાના મુરલિકાનાદથી ગોપિકાઓને બોલાવી છે. 'પોતાની મુરલિકાના નાદથી' નહિ, પરન્તુ ' પોતાના મુરલિકાના નાદથી' વ્રજસુંદરીને બોલાવેલી છે. 'નિજ' નો અન્વય 'નાદ' સાથે છે, 'મુરલિકા' સાથે નથી. 'નિજ' નો મુરલિકા સાથે અન્વય કરીએ તો પ્રભુની મુરલિકા લઇ અન્ય ગોપ નાદ કરે તોપણ વ્રજસુંદરીને બોલાવેલી ગણાય, પરન્તુ એમ નથી. સાક્ષાત્ પ્રભુએ કરેલો નાદ જ ગોપિકાઓના આહ્વાનનો જનક છે, અન્ય ગોપે કરેલો નાદ નહિ, એવો ભાવાર્થ છે. પ્રભુએ કરેલા મુરલિકાનાદથી વ્રજસુંદરીને આહ્વાન થયું. નાદ ગાનરૂપી હોવાથી નાદ વડે આહ્વાન સુલભ જ છે. આહ્વાન થવાથી વ્રજસુંદરીઓ આવી. આ સુંદરીઓનો ઉપમા ન આપી શકાય એવો નવિન સ્નેહ છે. 'નવિન' અર્થાત્ આધુનિક અથવા ઉત્પન્ન થએલો નહિ, પરન્તુ ' અતિવિલક્ષણ '. 'નવિન' એટલે જન્ય નહિ, પરન્તુ ઇતર કોઇ સ્થલે પ્રકટ નહિ થએલો એવો. આ સુંદરીઓનો પ્રેમ જન્ય નથી, પરન્તુ પ્રભુ પ્રતિ જેવો પ્રેમ પ્રકટ થાય છે તેવો ઇતર કોઇ સ્થલે પ્રકટ થતો નથી. આ પ્રેમ અથવા સ્નેહ એ જ ભક્તિ. શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ તત્ત્વદીપનિબંધમાં 'સ્નેહને ભક્તિ એમ કહે છે' એમ કહે છે. આ સ્નેહ નિરૂપમ છે કારણ કે મોક્ષસુખથી પણ અધિક છે. આ સ્નેહ અથવા ભક્તિ એ જ સમુદ્ર, અર્થાત્ આ સ્નેહ અતિશય અગાધ છે. એ સમુદ્રના અતિવિચિત્ર તરંગો થાય છે. સમુદ્રમાં જેમ તરંગ થાય છે તેમ વ્રજસુંદરીઓને સ્નેહને લીધે અતિ વિચિત્ર મનોરથ ઉત્પન્ન થાય છે. આ અતિવિચિત્ર મનોરથરૂપી તરંગોથી વર્ણન ન થઇ શકે એમ પ્રભુ સર્વતઃ આર્દ્ર આર્દ્ર થઇ રહે છે. આ અતિવિચિત્ર તરંગોથી વ્રજસુંદરીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી પ્રભુ સર્વતઃ આર્દ્ર થાય છે. પ્રભુ આર્દ્ર આર્દ્ર અથવા અથવા અતિશય આર્દ્ર થાય છે. આ સ્થિતિ બહુ કાલ સુધી રહેવાથી પ્રભુ અતિશય આર્દ્ર થાય છે. આ સ્થિતિ બહુ કાલ સુધી રહે છે તેથી પ્રભુની વ્રજસુંદરીપર અતિશય કૃપા છે એમ સૂચવાય છે.

વળી પ્રભુ દરેક યુવતી સાથે સંગમ માટે પ્રકટ થાય છે, અર્થાત્ જેટલી ગોપયુવતી છે તેટલાં પોતાનાં રૂપ ધારણ કરે છે. અને આ પ્રમાણે દરેક યુવતી સાથે સગમ માટે યુવતીની સંખ્યા જેટલાં રૂપ પ્રકટ થાય છે.

વ્રજસુંદરીના સ્નેહરૂપી સમુદ્રના તરંગોથી આર્દ્ર આર્દ્ર થઇ રહેલા, અને દરેક યુવતી સાથે સંગમ માટે પ્રકટ થતા પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો સદા વિષય હો. આ આશીર્વાદરૂપી મંગલાચરણ છે. કારણ કે 'પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો વિષય હો' એ આશિષ છે. વળી આ મંગલાચરણમાં વસ્તુનિર્દેશ અર્થાત્ ગ્રંથમાં જે વિષય આવવાનો હોય તેનું નિરૂપણ પણ છે. ભગવાનની નિત્ય લીલા ગ્રંથમાં સિદ્ધ કરવાની છે, તેનું અહિં વર્ણન કરેલું છે. મંગલાચરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) આશીર્વાદરૂપ (૨) નમનરૂપ (૩) વસ્તુનિર્દેશરૂપ. આ ત્રણમાંથી પ્રથમ શ્લોકમાં આશીર્વાદરૂપ અને વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલાચરણ થયાં.

पितृचरणान्नत्वाहं हरिरतिमार्गाम्बुजातमार्तण्डान् ।
तदनुग्रहतः किञ्चिल्लिखामि यत्नाद्यथाबुद्धि ॥ २ ॥

હરિરતિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્યરૂપી પિતૃચરણુને નમન કરી, તેમના અનુગ્રહથી યત્ન કરી યથાબુદ્ધિ કાંઇક લખું છું.

श्रुतिसूत्रादिमणिभिर्जटितं युक्तिमौक्तिकैः ।
ग्रथितं कुरुते विद्वन्मण्डनं विट्ठलः सुधीः ॥ ३ ॥

શ્રુતિ સૂત્ર વિગેરે રૂપી મણિઓથી જડેલું યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રથેલું વિદ્વન્મણ્ડન સદ્બુદ્ધિવાળા શ્રીવિઠ્ઠલ કરે છે.

આ જગતમાં વિવિધ દુઃખના તાપથી તપતા સર્વ જનના મોક્ષ માટે શ્રુતિપુરાણોમાં શ્રવણ વિગેરેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેમનો (શ્રવણ વિગેરેનો) વિષય બ્રહ્મજ કહેલો છે. તે (બ્રહ્મ) નિર્ધર્મક કે સધર્મક એવી જીજ્ઞાસુની શંકા થાય છે, કારણ કે તેનું ઉભયરૂપથી વર્ણન કરેલું છે.

હવે દ્વિતીય શ્લોકમાં પ્રભુચરણ નમનરૂપ મંગલાચરણ કરે છે.

હરિરતિમાર્ગ અર્થાત્ હરિમાં રતિ અથવા પ્રેમ જે માર્ગમાં છે તે માર્ગ, અથવા હરિની રતિ અથવા પ્રેમ જેમાં છે તે માર્ગ, તેથી હરિરતિમાર્ગનો અર્થ 'પુષ્ટિમાર્ગ' થાય છે. આ પુષ્ટિમાર્ગરૂપ કમલ છે. તેના સૂર્યરૂપ પિતૃચરણ શ્રીમદાચાર્યચરણ છે. કમલ સૂર્યથી ખીલે છે. કમલને સૂર્ય ખીલાવે છે તેમ જ પુષ્ટિમાર્ગને શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રકટ કર્યો છે, તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ આ પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલને ખીલાવનાર સૂર્ય છે. સૂર્યને માટે મૂલ શ્લોકમાં માર્તણ્ડ શબ્દ છે. અંડ એટલે બ્રહ્માંડ મૃત થયું અથવા નાશ પામ્યું ત્યારે તેમાં સૂર્ય થયો, તેથી તે માર્તણ્ડ કહેવાય છે, એવી આ શબ્દની પંચમ સ્કંધમાં વ્યુત્પત્તિ છે: તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે ભક્તિમાર્ગનો પ્રકાશ કર્યો તે પહેલાં આ જગત્ મૃત જેવું જ હતું એવો આ માર્તણ્ડ શબ્દનો ભાવાર્થ છે. શ્રી વલ્લભાષ્ટકમાં પણ 'આપ જો આવિર્ભાવ પામ્યા ન હોત' શ્લોકમાં આ જ આશય છે. પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્યરૂપ પિતાને (શ્રીમદાચાર્યચરણને) નમન કરી તેમની જ કૃપાથી બુદ્ધિ પ્રમાણે યત્નથી કાંઇ લખું છું. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વર પ્રભુચરણ પિતૃચરણને નમન કરી ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

શ્રુતિ સૂત્ર વિગેરેરૂપી મણિઓથી જડેલું વિદ્વન્મણ્ડન શ્રીમત્પ્રભુચરણ રચે છે. 'વિગેરે' શબ્દથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો સમાવેશ થાય છે, તેથી આ વિદ્વન્મણ્ડન શ્રુતિ અથવા વેદ, વ્યાસસૂત્ર, વ્યાસજીની સમાધિભાષા શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીકૃષ્ણવાક્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એ પ્રમાણચતુષ્ટયવાક્યરૂપ મણિઓથી જડેલું છે. આભૂષણ મણિઓથી જડેલું હોય તોપણ મુક્તાફલથી અતિશય શોભે છે. તેથી મણિજડિત વિદ્વન્મણ્ડનમાં પણ યુક્તિરૂપી મોતી ગ્રથેલાં છે. વળી આ વિદ્વન્મણ્ડન રચનાર પણ 'શ્રીવિઠ્ઠલ' છે. '**विदा**' એટલે જ્ઞાનથી, '**ठाः**' એટલે શૂન્ય, અને '**लाति**' એટલે નાશ કરે છે અથવા દૂર કરે છે. જ્ઞાનથી શૂન્ય અર્થાત્ મૂર્ખને દૂર કરનાર એટલે તેમને જ્ઞાન આપી તેમની મૂર્ખાઇનો નાશ કરનાર એવી વિઠ્ઠલપદની વ્યુત્પત્તિ છે. શ્રીવિઠ્ઠલ જ્ઞાનનું

કારણ કે, ૧. “હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે” બૃ. મુ. ૨. “હાથ પગરહિત દોડનાર અને ગ્રહણ કરનાર ચક્ષુવિના જુએ છે અને કર્ણ વિના સાંભળે છે.” શ્વે. રૂ. ૩ “તેણે કહ્યું ગાર્ગિ આ તે અક્ષર છે જેને બ્રાહ્મણો અસ્થૂલ, અનણુ, અહ્રસ્વ, અદીર્ઘ, અલોહિત, અસ્નેહ, અચ્છાય, અતમઃ, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગસ્પર્શ, અગન્ધ, અરસ, અચક્ષુષ્ક, અશ્રોત્ર, અવાક્, અમનઃ, અતેજસ્ક, અપ્રાણુ, અમુખ, અનામ, અગોત્ર, અજર, અમર, અભય, અમૃત, અરજઃ, અશબ્દ, અવિવૃત્ત, અસંવૃત્ત, અપૂર્વ, અનપર, અનન્તર, અબાહ્ય કહે છે.

દાન કરી અજ્ઞાન દૂર કરે છે. જ્ઞાનનું દાન કરનાર શ્રીવિઠ્ઠલ આ વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથ રચે છે. આ વિદ્વન્મણ્ડન અથવા વિદ્વાનોનાં ભૂષણરૂપ ગ્રંથના અધ્યયનરૂપ ધારણથી સભામાં વિજય થશે, તેથી આભૂષણ ધારણ કરવાથી વિજયરૂપી શોભા પ્રાપ્ત થશે એવો ભાવાર્થ છે.

કોઇપણ વિષયમાં સંશય હોય તેનું નિવારણ કરવા ગ્રંથ રચાય તો યોગ્ય કહેવાય. કોઇ સ્થળે સંશય ન હોય તો ગ્રંથ રચવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન રહે નહિ. આ ગ્રંથ પણ કોઇ સંશય દૂર કરવા રચેલો હોવો જોઇએ, નહિ તો ગ્રંથ રચવામાં કાંઇ પ્રયોજન ન હોવાથી તે નિરર્થક થઇ જાય તેથી પ્રથમ સંશય દર્શાવે છે.

આ જગતમાં વિવિધ દુઃખના તાપથી લોકો તપે છે, અનેક જન્મથી દુઃસહ દુઃખથી લોકો પીડાય છે. તેઓના મોક્ષ માટે શ્રુતિમાં અને પુરાણોમાં શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. આ લોકો શ્રવણ ઇત્યાદિ કરે તો તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય અને દુઃખ નાશ પામે એમ વેદ અને પુરાણ ઉપદેશ કરે છે. આ શ્રવણ વિગેરે બ્રહ્મનાજ કરવાના કહેલાં છે. બ્રહ્મ અથવા ભગવાનનું શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરે તો દુઃખથી પીડાતા લોકો દુઃખથી મુક્ત થઇ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે. ‘આત્માનું (પરમાત્માનું) દર્શન કરવું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું, અને નિદિધ્યાસન કરવું’ શ્રુતિ, અને ‘વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન’ એ પુરાણવાક્ય એજ ઉપદેશ કરે છે. બ્રહ્મના શ્રવણ ઇત્યાદિ કરવાના છે. બ્રહ્મ ધર્મવાલું છે કે ધર્મરહિત છે, બ્રહ્મને ગુણ છે કે નથી એ સંશય થાય છે. આ સંશય દૂર કરવો એ આ ગ્રંથ રચવાનું એક પ્રયોજન છે. આ સંશય ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે બ્રહ્મને કેટલાક વેદવાક્યમાં નિર્ધર્મક અથવા ધર્મરહિત કહેલું છે, અને કેટલાકમાં સધર્મક કહેલું છે. તેજ પ્રમાણે કેટલાક પુરાણવાક્યમાં સધર્મક અને કેટલાકમાં નિર્ધર્મક કહેલું છે.

કઇ શ્રુતિ અને કયા પુરાણવાક્યમાં બ્રહ્મ નિર્ધર્મક કહેલું છે, અને કયાં કયાં તેને સધર્મક કહેલું છે તે જણાવે છે. પ્રથમ નિર્ધર્મક વાક્યો જણાવે છે, ૧. ‘હવે અહિથી નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે.’ આ વાક્ય બૃહદારણ્યક ઉપનિષત્માં મૂર્તામૂર્ત બ્રાહ્મણમાં છે. આ વાક્ય પ્રપંચમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એવાં જે બે રૂપ છે તેનો બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. મૂર્ત અર્થાત્ અમુક પરિમાણવાળું, અમુક કદવાળું અથવા ક્રિયાવાળું. મૂર્ત નહિ તે અમૂર્ત. પ્રપંચમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એવાં બે રૂપ છે. અમુક પદાર્થ જેવાં કે વૃક્ષ, પશુ, મનુષ્ય વિગેરે મૂર્ત છે અને અમુક પદાર્થો જેવાં કે આકાશ, દિશા વિગેરે અમૂર્ત છે. બ્રહ્મમાં મૂર્ત અથવા અમૂર્ત રૂપ નથી એમ આ વાક્ય કહે છે. ૨. હાથ પગ રહિત દોડનાર અને ગ્રહણ કરનાર ચક્ષુવિના

કોઈ તેનો ભોગ કરતું નથી, તે કોઇનો ભોગ કરતું નથી." बृ. गा. ૪. "દિવ્ય અમૂર્ત પુરૂષ સબાહ્યાભ્યન્તર અજ છે" मु० ૫. "શરીરોમાં અશરીર, અનવસ્થમાં અવસ્થિત, મહાન્ વિભુ આત્માનું મનન કરી, ધીર શોક કરતો નથી." क. ૬. 'પ્રાણરહિત મનરહિત શુભ્ર' मु. ૭. 'આ પુરૂષ અસંગ છે' बृ. ज्यो. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, અને ૧. 'આ અવ્યક્ત અચિન્ત્ય', गी० ૨. 'તે સત્ કે અસત્ કહેવાતું

જૂએ છે અને કર્ણ વિના સાંભળે છે. શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષત્ અધ્યાય ૩. આની પછી 'તે જાણવાનું જાણે છે, તેને જાણનાર કોઇ નથી, તેને અગ્ર મહાન્ પુરૂષ કહે છે' વાકય છે. અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે જતો હોય તેમ ભાસે છે તેથી દોડનાર છે. અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે ગ્રહણ કરતો હોય તેમ જણાય છે તેથી ગ્રહણ કરનાર. તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે જોતો હોય અને સાંભળતો હોય તેમ ભાસે છે તેથી તે 'જૂએ છે' અને 'સાંભળે છે.' એમ ઉપદેશ છે. વસ્તુતઃ તેને પગ, હાથ, ચક્ષુઃ અથવા કર્ણ નથી તેથી તે દોડી, ગ્રહણ કરી, જોઇ અથવા સાંભળી શકે નહિ, પરંતુ અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે આ કાર્ય કરતો હોય તેમ ભાસે છે તેથી તે કાર્ય કરે છે એમ લખ્યું છે. ૩, તેણે કહ્યું ગાર્ગિ આ તે અક્ષર છે જેને બ્રાહ્મણો...તે કોઇનો ભોગ કરતું નથી. બૃહદારણ્યકોપનિષત્ અધ્યાય ૨. ગાર્ગિબ્રાહ્મણ. અસ્થૂલ અર્થાત્ સ્થૂલ-થી ભિન્ન તે સ્થૂલથી ભિન્ન છે, સ્થૂલ નથી. અનાણુ અણુથી ભિન્ન. હ્રસ્વથી ભિન્ન. અદીર્ઘ દીર્ઘથી ભિન્ન. આ ચાર વિશેષણ પરિમાણ અથવા કદનો નિષેધ કરે છે. તેને પરિમાણ નથી. અલોહિત રાતું નહી તે. અલોહિત હોવાથી તે અગ્નિથી ભિન્ન છે અથવા અગ્નિ નથી, અસ્નેહ સ્નેહરહિત. સ્નેહ જલનો ગુણ છે. લોટ અથવા બીજા કોઇ પ્રકારના ભૂકામાં જલ નાખીએ તો તેના અણુઓ એકત્ર થઇ જાય છે, અને તેનો પિણ્ડ બનાવાય છે. જલના જે ગુણને લીધે આ પ્રમાણે અણુઓ એકત્ર થાય છે તેને સ્નેહ કહે છે. તે સ્નેહરહિત હોવાથી જલ નથી. અચ્છાય છાયા અથવા દીપ્તિથી ભિન્ન. અતમઃ અંધકારથી ભિન્ન. અવાયુ વાયુથી ભિન્ન. અનાકાશ આકાશથી ભિન્ન. પ્રથમ ચાર વિશેષણથી પરિમાણનો નિષેધ કર્યો, તેથી તે મૂર્ત નથી એમ સિદ્ધ થયું. વાયુ અને આકાશથી ભિન્ન હોવાથી તે અમૂર્ત દ્રવ્ય પણ નથી. અસંગ સંગથી ભિન્ન. તેને વાસના પણ નથી. અસ્પર્શ સ્પર્શથી ભિન્ન. અગંધ ગંધથી ભિન્ન. અરસ રસથી ભિન્ન. આ વિશેષણો રૂપ, રસ, ગન્ધ વિગેરે ગુણનો નિષેધ કરે છે. અચક્ષુષ્ક ચક્ષુથી ભિન્ન. અશ્રોત્ર કર્ણથી ભિન્ન. અવાક્ વાણીથી ભિન્ન. અમનઃ મનથી ભિન્ન. આ વિશેષણો તે ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિય નથી એમ કહે છે. અતે-જસ્ક તેજ અથવા વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન. અપ્રાણ પ્રાણથી ભિન્ન. અમુખ મુખથી ભિન્ન. અનામ નામ અર્થાત નામથી ઉપલક્ષિત શરીરથી ભિન્ન વિગેરે. અવિવૃત્ત ખુલ્લું નહિ તે. અનન્તર અછિદ્ર. અસંવૃત્ત ઢાંકેલું નહિ તે. પ્રત્યેકનો નિષેધ કરવો અશકય હોવાથી, ભોક્તા અથવા ભોગ્ય તરીકે સર્વને ગણી તેમનો નિષેધ કરે છે. કોઇ તેનો ભોગ કરતું નથી, તે કોઇનો ભોગ કરતું નથી, અર્થાત્ તે ભોગ્ય નથી અને ભોક્તા પણ નથી. ૪. 'તે દિવ્ય અમૂર્ત પુરૂષ સબાહ્યાભ્યન્તર અજ છે' મુંડકોપનિષત્. દિવ્ય અર્થાત્ દ્યોતનવાળો અથવા દિવિ એટલે પોતામાંજ ભવઃ એટલે ઉત્પન્ન થએલો, અર્થાત્ અલૌકિક. અમૂર્ત અર્થાત્ પ્રથમ મૂર્તિથી રહિત. પુરૂષ અર્થાત્ પૂર્ણ સબાહ્યાભ્યન્તર અર્થાત્ બહારના અને અંદરના સાથે રહે

નથી' ગાં૦ ૩. 'તે દેવ અસુર મર્ત્ય કે તિર્યક્ નથી, સ્ત્રી ષણ્ઢ પુમાન્ કે જન્તુ નથી, ગુણ કે કર્મ નથી, સત્ કે અસત્ નથી. નિષેધશેષ અશેષ જય પામો' ભા૦ ઈત્યાદિ પુરાણવાક્યો નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. ૧. 'જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં જીવે છે, જેમાં લય પામી તન્મય થાય છે' 'ખરે, આનન્દમાંથીજ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે,' તૈ. ૨. 'તેણે

છે તે. અજ પોતાથી અન્ય કોઇ પણ નિમિત્ત નહિ હોવાથી કોઇ પણ પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી અજ, આ પદથી સર્વ ભાવવિકારનો નિષેધ થાય છે. કારણ કે સર્વ ભાવવિકાર જન્ય છે અથવા ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ અજ અથવા અજન્ય છે. અજ પદથીજ જરા, મરણ, ભય, ક્ષય વિગેરેનો નિરાસ થાય છે. આ પ્રમાણે આ શ્રુતિનો અર્થ માયાવાદી કરે છે. સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અર્થ ભિન્ન છે. દિવ્ય અર્થાત્ અલૌકિક, અમૂર્ત–'આટલું' એમ પરિમાણ અથવા કદ રહિત, 'સબાહ્યાભ્યન્તર' માંથી 'સ' પદ જુદું છે. સ તે, લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ. બાહ્યાભ્યન્તર—બહાર અને અંદર રહે છે તે. ૫. શરીરોમાં અશરીર, અનવસ્થમાં અવસ્થિત મહાન્ વિભુ આત્માનું મનન કરી ધીર શોક કરતો નથી. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. અશરીર–સ્વરૂપથી આકાશ જેવું. શરીરોમાં–દેવ, નાનાં પ્રાણી વિગેરે રૂપોમાં. અનવસ્થ–અવસ્થા રહિત, અથવા નશ્વર પદાર્થમાં અવસ્થિત રહેલું તેથી નિત્ય અને વિકારરહિત એવો અર્થ થાય છે. મહાન્ અને વિભુ. મહત્ (મોટું) શબ્દ લઘુની અપેક્ષા રાખનાર હોવાથી વિભુ અર્થાત્ વ્યાપક પણ કહ્યું. પોતાનાથી ભિન્ન નથી, પોતાથી અનન્ય છે એમ દર્શાવવા 'આત્મા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એવા આત્માનું મનન કરીને, 'આ હું છું' એમ જાણીને, ધીર અર્થાત્ બુદ્ધિમાન પુરૂષ શોક કરતો નથી, અર્થાત્ શોકથી મુક્ત થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં આ જીવપ્રકરણ નથી પરંતુ બ્રહ્મપ્રકરણ છે. કારણ કે પૂર્વે 'સર્વ વેદ જેના પદનું ધ્યાન કરે છે' ઇત્યાદિ કહેલું છે. અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે. અશરીર–શરીર અથવા વિશરણ, એટલે નાશ પામવાનો સ્વભાવ જેમાં નથી તે. અર્થાત્ જેના ધર્મ નિત્ય છે અથવા લૌકિક શરીર જેને નથી તે. મહાન્–સર્વ પ્રકારે મોટું, 'તેની સમાન કોઇ નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વપ્રકારે મોટું. વિભુ–વ્યાપક. અનવસ્થ–અવસ્થારહિત અર્થાત્ જેનો તિરોભાવ થાય છે એવા પદાર્થોમાં, અવસ્થિત રહેલું. શંકરાચાર્યના અર્થ પ્રમાણે અશરીર, મહાન્ અને વિભુ એ ત્રણે પદ એકજ અર્થનો બોધ કરનાર હોવાથી બે પદ વ્યર્થ થાય છે. ૬. 'પ્રાણરહિત મનરહિત શુભ્ર' મુંડક ઉપનિષત્. શુભ્ર–શુદ્ધ. 'પ્રાણરહિત' આદિ પદ કરણનો નિષેધ કરે છે. ૭. 'આ પુરૂષ અસંગ છે.' બૃહદારણ્યક ઉપનિષત્ જ્યોતિર્બ્રાહ્મણ. આ જીવપ્રકરણ છે. સ્વપ્નમાં સ્ત્રીનો સંગ સ્મરણ ઇત્યાદિ થાય તેના પાપથી જીવ લેપાતો નથી, એવો અર્થ છે. આ અર્થ માયાવાદમાં અને સિદ્ધાન્તમાં તુલ્યજ છે. આ શ્રુતિઓ બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. બ્રહ્મને નિર્ધર્મક વર્ણવનારી સ્મૃતિઓ હવે કહે છે. ૧. 'આ અવ્યક્ત અચિંત્ય' ભગવદ્ગીતા. જીવપ્રકરણમાં આ વાક્ય છે. અવ્યક્ત–અદૃશ્ય અથવા અસ્પષ્ટ; અચિંત્ય–વિચારી ન શકાય તેવો. ૨. 'તે સત્ કે અસત્ કહેવાતું નથી.' ભગવદ્ગીતા. જ્ઞેય (બ્રહ્મ) વિષે આ વાક્ય કહેલું છે. સત્–નામ અને રૂપથી સ્પષ્ટ થએલું. અસત્ નામ અને રૂપથી સ્પષ્ટ

વિચાર્યું તેણે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ આત્માનેજ જોયું' **प्र.** ૩ 'સર્વને વશ રાખનાર સર્વનો ઇશાન' **बृ०** 'જે સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ' ૪ 'વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા, વિશ્વતઃ મુખવાળા, વિશ્વતઃ બાહુવાળા, વિશ્વતઃ પાદવાળા એક (જ) દેવ દ્યાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કરતા બાહુવડે પતત્રવડે સંયોગ કરે છે.' **तै. श्वे.** ૫ 'સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ' ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ૧ 'સર્વત્ર પાણિ અને પાદના અન્તવાળું, સર્વત્ર અક્ષિ શિરઃ અને મુખવાળું, સર્વત્ર કર્ણવાળું, લોકમાં સર્વ ઢાંકીને રહે છે' **गी.** ૧૩ 'નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ વિગ્રહવાળા, આત્મતંત્ર નિશ્ચેતન શરીરના ગુણવિનાના, કેવલ આનંદનાજ કર પાદ મુખ ઉદર વિગેરે વાળા અને સર્વત્ર સ્વગતભેદરહિત' **ना. पञ्च.** ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ સવિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ બેમાંથી યોગ્ય શું છે?

નહિ થએલું. ૩. તે દેવ અસુર..........નિષેધશેષ અશેષ જય પામો. શ્રીમદ્ભાગવતમાં આઠમા સ્કંધમાં આ ગજેંદ્રનું વાક્ય છે. અહિં દેવ વિગેરેના નિષેધથી તેઓના રૂપનો નિષેધ કરેલો છે. અર્થાત્ તે દેવરૂપ, અસુરરૂપ વિગેરે નથી. 'જન્તુ નથી.' ત્રણે જાતિથી શૂન્ય સર્વ પ્રાણીઓનો નિષેધ કરેલો છે. સર્વનો નિષેધ કર્યા પછી બાકી જે રહે તે નિષેધશેષ. વળી માયાથી સર્વરૂપ પણ તેજ છે. તેથી 'નિષેધશેષ અશેષ' કહેલું છે. એવો શંકરાચાર્ય પ્રમાણે અર્થ થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં વિરુદ્ધસર્વધર્મનો આધાર હોવાથી સર્વાત્મક છે, તેથી 'અશેષ' કહેલું છે.

એ પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ કહી, હવે સવિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ કહે છે. ૧. 'જેમાંથી આ ભૂતો.........ઉત્પન્ન થાય છે' તૈત્તિરીય ઉપનિષત્. ભૃગુપ્રપાઠક. આ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે. 'આ ભૂતો' અર્થાત્ બ્રહ્માથી આરંભી તૃણના તરખલાં સુધીના સર્વ પ્રાણીઓ જીવે છે–પ્રાણ ધારણ કરે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કાલમાં પણ પ્રાણીઓ બ્રહ્માત્મતાનો ત્યાગ કરતા નથી. શંકરાચાર્યના મતમાં ઉપહિત અર્થાત્ માયાની ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જ જગત્નું ઉપાદાન કારણ હોવાથી આ પરબ્રહ્મનું વાસ્તવિક લક્ષણ નથી, પરંતુ તટસ્થ લક્ષણ છે. સિદ્ધાન્તમાં પરબ્રહ્મ જ જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે. જે પદાર્થની અમુક વસ્તુ બને છે તે વસ્તુનું તે પદાર્થ ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે; જેમકે માટીનો ઘડો બને છે, તેમાં માટી ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે. ૨. 'તેણે વિચાર્યું......જોયું.' પ્રશ્નોપનિષત્. શંકરાચાર્યના મતમાં આ વિચારનાર 'તે' સંસારી છે. સિદ્ધાન્તમાં તે બ્રહ્મ જ છે. ૩. 'સર્વને વશ રાખનાર. સર્વનો ઇશાન' બૃહદારણ્યક ઉપનિષત્ શારીરબ્રાહ્મણ. ઇશાન રાજ કરનાર. ૪. વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા...સંયોગ કરે છે; તૈત્તિરીય અને શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષત્. બ્રહ્માથી આરંભી તૃણના તરખલાં સુધીના સર્વના ચક્ષુ જેના છે તે વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા. આગળ પણ એ જ પ્રમાણે અર્થ કરવો. ચક્ષુ; વિગેરે પદ સર્વ ઇંદ્રિયોના ઉપલક્ષક છે, સર્વ ઇંદ્રિયો માટે આ પદો યોજેલાં છે. પતત્ર પતનના સાધન, (અ) પગો અને (આ) પાંખો. ૫. 'સર્વકામ સર્વગંધ સર્વરસ' છાંદોગ્ય ઉપનિષત્ શાંડિલ્યવિદ્યા. આ શ્રુતિઓ બ્રહ્મને સવિશેષ કહે છે. વળી સવિશેષ બ્રહ્મનું

પૂર્વપક્ષઃ—(બ્રહ્મ) નિર્વિશેષજ (છે) (એ યોગ્ય છે)

—કેમ ?—उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वतः ।
अन्तरङ्गत्वतश्चापि निर्विशेषं निरूप्यते ॥

પ્રતિપાદન કરનારી સ્મૃતિઓ પણ છે. ૧ 'સર્વત્ર પાણિ અને પાદનાં અંતવાળું......સર્વ ઢાંકીને રહે છે.' ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૩.૨. 'નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ વિગ્રહવાળા...સ્વગતભેદ રહિત' નારદપંચરાત્ર.

આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર આરંભ્યો છે. વિચાર કરવામાં ચાર વસ્તુની અપેક્ષા છે. ૧. વિષય અથવા જે વાતનો વિચાર કરવાનો હોય તે. અહિં વિષય બ્રહ્મ અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એમ પ્રથમ કહેલું છે. ૨. વિશય અથવા સંશય. અહિં બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે કે સવિશેષ છે એ સંશય છે એમ પણ કહેલું છે. આ સંશયનું મૂલ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ અને સ્મૃતિ છે એમ કહી, ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ અને સ્મૃતિ કહી. હવે આ બેમાંથી યોગ્ય શું છે એમ પ્રશ્ન કરી, ઉત્તરમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ કરે છે. ૩. પૂર્વપક્ષ. અહિ બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માનનાર શંકરાચાર્ય પૂર્વપક્ષી છે. ૪. સિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષ પૂરો થયા પછી, પૂર્વપક્ષના ખંડનપૂર્વક સિદ્ધાન્ત અથવા સ્વમતનું સ્થાપન કરવામાં આવશે.

પૂર્વપક્ષ–(અહિ શંકરાચાર્ય પૂર્વપક્ષ કરે છે. શંકરાચાર્યનો મત કેવલાદ્વૈત કહેવાય છે. આ મતમાં માત્ર બ્રહ્મ જ સત્ય છે, અન્ય સર્વ મિથ્યા છે. સર્પમાં જેમ રજ્જુની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગતની ભ્રાંતિ થાય છે. આ મતમાં આભાસવાદ, અવચ્છેદવાદ, પ્રતિબિંબવાદ વિગેરે જૂદા જૂદા વાદ માનવામાં આવે છે, તે સર્વનો આ ગ્રંથમાં આગળ નિરાસ કરવામાં આવશે. સર્વ વાદમાં બ્રહ્મ નિર્ગુણ જ માનવામાં આવ્યું છે.)

શંકરાચાર્યના મતમાં આ પ્રમાણે બ્રહ્મ ગુણરહિત અથવા નિર્વિશેષ હોવાથી, બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે. બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કેમ કહેવું તે હેતુ કારિકામાં આપ્યા છે. ૧. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું ઉપજીવ્ય છે તેથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહીએ છીએ. ઉપજીવ્ય અર્થાત્ નિર્વાહક. સવિશેષ બ્રહ્મનો નિર્વાહક નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મથી સવિશેષ બ્રહ્મનો નિર્વાહ થાય છે. નિર્વાહક અથવા નિર્વાહ કરનાર પ્રથમ હોવું જોઇએ. નિર્વાહક ન હોય તો જેનો તેનાથી નિર્વાહ થતો હોય તે કયાંથી જ હોય ? નિર્વાહક મુખ્ય હોવાથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેવું એજ યોગ્ય છે. ૨. શ્રૌત વાકય અર્થાત્ શ્રુતિના વાકયો. ઉપાસનાનો બોધ કરનાર શ્રુતિના વાકયો હોવાથી, ધર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ અન્યપર છે. ઉપાસનાનો બોધ કરનારી શ્રુતિઓ ઉપાસના માટે છે. નિર્વિશેષની ઉપાસના થઈ શકે નહિ. તેથી ઉપાસના માટે સવિશેષ બ્રહ્મ છે, અને સવિશેષ શ્રુતિઓ તેનું વર્ણન કરે છે. ઉપાસના માટે સવિશેષ બ્રહ્મ છે, તેથી સવિશેષ શ્રુતિઓનું ઉપાસનામાં તાત્પર્ય હોવાથી તે વસ્તુતઃ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે. ૩. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું અંતરંગ છે. આધાર આધેય અર્થાત્ જેનો તે આધાર હોય તેનો, અંતરંગ છે. આધેયના નિરૂપણ કરતાં આધારનું નિરૂપણ વધારે મુખ્ય છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું અંતરંગ હોવાથી, મુખ્ય પ્રાથમિક છે. તેથી પણ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે.

(સવિશેષના) ઉપજીવ્યત્વને લીધે, અને શ્રૌત વાક્યો અન્યપર છે તેથી અને (નિર્વિશેષ સવિશેષનું) અન્તરંગ છે તેથી (બ્રહ્મ) નિર્વિશેષ કહીએ છીએ.

કારણ કે, સવિશેષવાદીને પણ વિશેષના આધાર તરીકે બ્રહ્મસ્વરૂપનો અવશ્ય અંગીકાર કરવો પડશે, નહિ તો વિશેષ કોના વર્ણવેલા કહેવાય? તેથી આધારનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ નિર્વાહક હોવાથી આધેય નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિથી અન્યથા કરી શકાય નહિ. ધર્મી સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, ધર્મ નિરૂપણ કરવાથી ઉભય શ્રુતિ સાર્થક થશે, એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'અસ્થૂલં'

પૂર્વપક્ષી આ પ્રમાણે બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેવાના કારણો ટૂંકમાં કારિકામાં વર્ણવી તેનું વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે.

૧. ઉપજીવ્યત્વને લીધે એ પ્રથમ હેતુનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરે છે. બ્રહ્મ સવિશેષ માને તેને બ્રહ્મના વિશેષ ક્યાં રહે છે તે અવશ્ય કહેવું જોઇએ. વિશેષનો આધાર કયો છે, અથવા વિશેષ ક્યાં રહે છે તે અવશ્ય કહેવું જોઇએ. વિશેષનો આધાર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ કહેવું પડે. વિશેષ અર્થાત્ ગુણ દ્રવ્યમાં જ રહે. સવિશેષ બ્રહ્મના વિશેષોનો આધાર બ્રહ્મસ્વરૂપ અર્થાત્ વિશેષરહિત બ્રહ્મ જ છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું પડશે. જો આ પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ અર્થાત્ વિશેષરહિત બ્રહ્મને સવિશેષ બ્રહ્મના વિશેષનો આધાર સ્વીકારીએ નહિ, તો અન્ય કોઇ તેનો આધાર હોઇ શકે તેમ નથી, તેથી વિશેષ અર્થાત્ ગુણનો આધાર અમુક દ્રવ્ય હોવું જ જોઇએ એ નિયમનો બાધ થાય. તેથી વિશેષના આધાર અને તેથી જ સવિશેષ બ્રહ્મના આધાર તરીકે વિશેષરહિત અર્થાત્ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે. આધાર મુખ્ય છે. આધાર વિના આધેય (જેનો તે આધાર હોય તે) સંભવે જ નહિ. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનો આધાર હોવાથી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વિના સવિશેષ બ્રહ્મ સંભવતું જ નથી. શ્રુતિ ઉભય પ્રકારના બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ ઉભય પરસ્પર અત્યંત વિરૂદ્ધ હોવાથી ઉભય સંભવે નહિ. એમાંથી એક જ, બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ જોઇએ. એમાંથી કયા બ્રહ્મને મુખ્ય માનવું અથવા એમાંથી બ્રહ્મનું કયું સ્વરૂપ સત્ય માનવું એ નિર્ણય કરવા આપણે આધાર કયું બ્રહ્મ છે તે તપાસ્યું. આધાર નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વિના આધેય સવિશેષ બ્રહ્મ સંભવતું જ નથી, તેથી આધાર નિર્વિશેષ બ્રહ્મને જ બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ માનવું જોઇએ. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનો આધાર હોવાથી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ મુખ્ય છે અને સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ તેને અન્યથા કરી શકે નહિ. તેથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ જ મુખ્ય છે અને બ્રહ્મ વસ્તુતઃ નિર્વિશેષજ છે.

અહિ સિદ્ધાન્તી શંકા કરે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિઓનો અર્થ કરીએ તો સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ નિરર્થક થઇ જાય. તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરવો યોગ્ય નથી. તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ સાર્થક થાય તે માટે નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ ધર્મીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે, અને સવિશેષ શ્રુતિઓ ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે, એમ માનવું જોઇએ. ધર્મીનું સ્વરૂપ નિર્વિશેષ છે, બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, તોપણ તેને વિશેષ અર્થાત્ ધર્મ અથવા ગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ સાર્થક થાય છે, અને બ્રહ્મ પણ વિરૂદ્ધ ધર્મનો

વિગેરે શ્રૌતવાક્ય ધર્મનો નિષેધ કરે છે–પણ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ ધર્મ વિના તેનું નિરૂપણ કરી શકે નહિ, કારણ કે નિરૂપણ લક્ષણથી થાય, અને લક્ષણ અસાધારણ ધર્મરૂપ છે. અહિં (નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં) ધર્મ ન હોવાથી પ્રથમ ધર્મનું નિરૂપણ કરી, અસ્થૂલાદિ વાક્યથી (ધર્મના) અભાવથી નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિની ધર્મનિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ નિર્વાહક છે; કારણ કે અભાવનું નિરૂપણ પ્રતિયોગીના નિરૂપણને આધીન છે. તેથી શ્રૌતત્વ અને નિર્વાહકત્વ સમાન હોવાથી, એકપણ શ્રુતિનો બાધ યોગ્ય નથી. વિરોધથી બાદ ગણીએ, તો વર્ણવેલી યુક્તિથી ઉભયનો બાધ યોગ્ય છે; એમ કરવાથી શૂન્યવાદ થાય, એમ

આશ્રય થાય છે. નિર્ગુણ હોવા છતાં બ્રહ્મને ગુણ છે તેથી વિરુદ્ધધર્માશ્રય થાય છે, તેથી આ પ્રમાણે અર્થ કરી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ સાર્થક કરવી જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—એમ કહી શકાય નહિ. શ્રુતિઓનો અર્થ એ પ્રમાણે પણ ઘટાવી શકાય નહિ, 'અસ્થૂલ અનણુ' વિગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં ગુણ નથી, એમ ગુણનો નિષેધ કરે છે. એ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો બ્રહ્મમાં ગુણ નથી એમ કહી શકાય નહિ. પરંતુ શ્રુતિ ગુણનો નિષેધ કરે છે. બ્રહ્મને વિશેષ હોય તો વિશેષ અર્થાત્ ગુણનો નિષેધ કરનારી શ્રુતિઓ અસત્ય થઇ જાય. બ્રહ્મમાં ગુણનો નિષેધ કરનારી શ્રુતિઓ હોવાથી બ્રહ્મમાં ધર્મ છે એમ કહી શકાય નહિ, તેથી એવો અર્થ ઘટતો નથી.

સિદ્ધાન્તિશંકા—નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પણ ધર્મવિના તેનું નિરૂપણ કરી શકે નહિ. કારણ કે નિરૂપણ લક્ષણથી થાય. અમુક પદાર્થનું નિરૂપણ કરવું એટલે તેનું લક્ષણ કહેવું, તેનું અન્ય સર્વ પદાર્થથી વૈલક્ષણ્ય કહેવું. આ કાર્ય તે પદાર્થનું લક્ષણ અથવા વ્યાખ્યા આપીએ તો જ થઇ શકે. લક્ષણ અથવા વ્યાખ્યા આપવી એટલે તેના અસાધારણ ધર્મ કહેવા. સાધારણ ધર્મ એટલે સામાન્ય ધર્મ. એકથી વધારે પદાર્થમાં રહેલો ધર્મ તે પદાર્થોનો સામાન્ય ધર્મ કહેવાય. જે ધર્મ માત્ર એકજ પદાર્થમાં રહેલો હોય તે તે પદાર્થનો અસાધારણ ધર્મ કહેવાય. આ અસાધારણ ધર્મનું આપણને જ્ઞાન થાય તો જ તે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય. તેથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં બ્રહ્મના અસાધારણ ધર્મનું જ્ઞાન થવું જોઇએ. બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અર્થાત્ ધર્મરહિત હોય તો તેમાં અસાધારણ ધર્મ ન હોવાથી તેનું જ્ઞાન થઇ શકે જ નહિ. 'ધર્માભાવ' એ જ તેનો અસાધારણ ધર્મ હોય તોપણ પ્રથમ ધર્મ શું છે તેનું જ્ઞાન થાય ત્યાર પછી જ ધર્માભાવનું જ્ઞાન થાય. તેથી ધર્માભાવનું જ્ઞાન ધર્મના જ્ઞાનને આધીન છે. તેથી ધર્મ ન હોય તો ધર્માભાવનું નિરૂપણ થઇ શકે નહિ. અને ધર્માભાવનું નિરૂપણ થાય નહિ ત્યાંસુધી બ્રહ્મનું નિરૂપણ થઇ શકે નહિ. આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં પણ ધર્મની આવશ્યકતા છે. તેથી ધર્મનું નિરૂપણ મુખ્ય અર્થાત્ ઉપજીવ્ય છે, અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ તેને આધીન છે. તેથી ધર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ અર્થાત્ સવિશેષ શ્રુતિ, ધર્મના અભાવથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ અર્થાત્ નિર્વિશેષ શ્રુતિની નિર્વાહક છે. અમુક ધર્મના અભાવનું નિરૂપણ કરવું હોય તો તે ધર્મનું નિરૂપણ કર્યા વિના તેના અભાવનું નિરૂપણ થઇ શકે નહિ. કારણ કે ઘટાભાવનું નિરૂપણ કરવું

૪૭૭૨

વૃશ્ચિકની ભીતિથી પલાયન કરતાં ઝેરી સર્પના મુખમાં પાત થશે. 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તે અસત્ જ થાય' એવી (શૂન્યવાદની) નિન્દાશ્રુતિને લીધે, શૂન્યવાદનો પણ અંગીકાર કરી શકાશે નહિ–એમ નહિ. કારણ કે શ્રુતિસિદ્ધ ધર્મનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી, પરન્તુ અનુવાદપૂર્વક લૌકિક સ્થૌલ્ય આદિ ધર્મનો નિષેધ કરેલો છે. તેથી શ્રૌતધર્મનું નિર્વાહકપણું ક્યાં રહ્યું? નિષેધનો વિષય ભિન્ન હોવાથી વિરોધના અભાવને લીધે એક પણ શ્રુતિનો બાધ યોગ્ય નથી તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અને સવિશેષ ઉભય સિદ્ધ થાય છે, એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે શ્રોતવ્ય વિગેરે શ્રૌતધર્મનો પણ 'જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે' ઈત્યાદિ

હોય તો ઘટનું નિરૂપણ પ્રથમ થવું જોઇએ. ઘટ શું છે તે જાણ્યા વિના ઘટાભાવનું જ્ઞાન થાય નહિ. તેથી ઘટાભાવનું નિરૂપણ તેના પ્રતિયોગી ઘટના નિરૂપણને અધીન છે. તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિનો આધાર સવિશેષ શ્રુતિ છે.

આ પ્રમાણે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ છે, અને ઉભય એક બીજાની નિર્વાહક છે તેથી સમાન હોવાથી કોઇ એક બીજીની બાધ કરવા સમર્થ નથી. એ બે પ્રકારની શ્રુતિમાં વિરોધ છે તેથી બાધ છે એમ ગણીએ તો ઉપર કહેલા હેતુથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિનો બાધ થાય, અને તેથી શૂન્ય જ અવશિષ્ટ રહે, અને શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કરવો પડે. એ તો વીંછીની બીકથી નાસતાં સર્પના મુખમાં પડવા જેવું થાય. વળી શૂન્યવાદ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણ કે 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તે અસત્જ થાય.' શ્રુતિ જ શૂન્યવાદની નિંદા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિએ કહેલા ધર્મનો નિષેધ કરતી નથી, પરન્તુ લૌકિક સ્થૌલ્ય વિગેરે ધર્મોનો અનુવાદ કરી તેમનો જ નિષેધ કરે છે. તેથી સવિશેષ શ્રુતિએ કહેલા ધર્મો નિર્વિશેષ શ્રુતિના નિર્વાહક નથી. નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મનો જ નિષેધ કરતી હોત તો સવિશેષ શ્રુતિ તેની નિર્વાહક થાત, પરંતુ લૌકિક ધર્મનોજ નિષેધ કરતી હોવાથી સવિશેષ શ્રુતિ તેની નિર્વાહક નથી અને તે સવિશેષ શ્રુતિની નિર્વાહક હોવાથી તેનાથી સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ હોય તો અમુક ગુણ વર્ણવી, અન્ય લૌકિક ધર્મનો બાધ વર્ણવેલો હોવાથી, વિરોધ રહેતો નથી, અને તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ એમ ઉભય સિદ્ધ થાય છે, અને એકકે પ્રકારની શ્રુતિનો બાધ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ નહિ. 'જ્યાંથી વાણી પહોંચ્યા વિના મનસહિત પાછી ફરે છે' વગેરે શ્રુતિઓ 'આત્માનું શ્રવણ કરવું' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ વર્ણવેલા શ્રોતવ્યપણું વિગેરે ધર્મનો પણ બાધ કરે છે. લૌકિકધર્મનો બાધ કેટલીક શ્રુતિ કરે છે તે જ પ્રમાણે શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મનો પણ બાધ કેટલીક શ્રુતિ કરે છે. તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય સિદ્ધ થઇ શકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મનો પણ અન્ય શ્રુતિ નિષેધ કરતી હોય તો નિષેધ

વાક્યથી નિષેધ કરેલો છે. નિર્વાહકત્વથી થતો બાધ પણ નથી, કારણ કે એવા પ્રકારનું નિર્વાહકત્વ અપ્રયોજક છે, નહિ તો અભાવ નિરૂપણનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. –આ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે લોકમાં જે પદાર્થમાં જ્યારે જે ધર્મ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવે તેજ ધર્મનો તેજ પદાર્થમાં તેજ સમયે વિરોધને લીધે નિષેધ કરી શકાય નહિ. પણ પ્રથમ શ્યામ વર્ણવેલા પાકથી રક્ત થએલા ઘટને અશ્યામ કહીએ તેમ કાલભેદે તેનો નિષેધ કરી શકાય. બ્રહ્મ સદા એકરસ હોવાથી તેમાં એવું સંભવતું નથી. તેથી ધર્મનિરૂપણ કેમ સંભવે અને વળી તેનો નિષેધ કેમ સંભવે ? એમ મિથ્યાવાદી તપેલા સાણસામાં પડેલા છે—એમ નહિ. ધર્મ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે. કારણ કે સોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે, એવા તાત્પર્યથી તે શ્રુતિ સોપાધિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વોક્ત ધર્મનો નિષેધ કરે છે, કારણ કે અવિદ્યા કલ્પિત તરીકે જ તેમનો અંગીકાર કરેલો હતો. તેથી અપવાદ કરવા માટેજ કર્તૃત્વાદિ કહી, પછી તેમનો નિષેધ કરે છે, એવી કલ્પનાથી સર્વ સમંજસ જ છે.

કરનારી નિર્વિશેષ શ્રુતિની ધર્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિ નિર્વાહક છે ને તેથી સવિશેષ શ્રુતિ નિર્વાહકપણાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિનો બાધ કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—એવા પ્રકારનું નિર્વાહકપણું કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતું નથી, અર્થાત્ એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો નથી. એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો હોય તો અભાવનું નિરૂપણ થઇ શકે જ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ યોગ્ય નથી. અમુક ધર્મ બ્રહ્મમાં વર્ણવી તેજ ધર્મનો તેજ સમયે તેમાં નિષેધ કરવો એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. એક જ પદાર્થમાં અમુક કાલે ધર્મ છે ને અન્ય સમયે તે જ નથી એમ કહીએ તો કદાચ ચાલે; કારણ કે ઘટ વિગેરે પકવ્યા પહેલાં શ્યામ રંગના હોય છે અને પકવ્યા પછી લાલ રંગના થાય છે. બ્રહ્મ સદા એક જ પ્રકારનું હોવાથી કાલના ભેદથી પણ તેમાં અમુક ધર્મનો ભાવ અને તેનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ. તેથી ધર્મ વર્ણવવા અને વળી તેનો નિષેધ કરવો એમ બને જ કેમ ? તેથી આ પ્રમાણે મિથ્યાવાદી મહાન્ કષ્ટમાં આવી પડયો છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. ધર્મનિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો હેતુ ભિન્ન જ છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના સંભવતું નથી. તેથી પ્રથમ સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ એવા હેતુથી કરેલું છે કે તેની ઉપાસના કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય. ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વે વર્ણવેલા ધર્મોનો નિષેધ કરે છે. ધર્મને અવિદ્યાથી કલ્પિત જ સ્વીકારેલા છે. તેથી કર્તાપણું વિગેરે ધર્મોનો આગળ ઉપર અપવાદ કરવા જ વર્ણન કર્યું છે. અને પછી તેમનો નિષેધ કરે છે એવી કલ્પના કરવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો વાંધો આવતો નથી. તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ જ કરે છે.

સિ—અત્ર ઉત્તર આપીએ છીએ.

अभेदादनुपाधित्वाज्जगद्प्रत्ययाश्रितः ।
सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तित्वान्नास्य बाधनम् ॥

(સોપાધિ બ્રહ્મ હોય તો) જગત્‌નો પ્રત્યય થાય નહિ તેથી (બ્રહ્મ) ઉપાધિરહિત છે તેથી (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મના) અભેદને લીધે, (બ્રહ્મ) વિરુદ્ધધર્માધારસાધકશક્તિયુક્ત હોવાથી સર્વાધાર છે તેથી, સવિશેષત્વનો બાધ થતો નથી.

અત્ર મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગત્કર્તૃત્વ ઇશિતૃત્વ વિગેરેથી વિશિષ્ટ (બ્રહ્મ) અને નિર્વિશેષ (બ્રહ્મ) નો ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? ભેદ અંગીકાર કરતો હોય તો તે (ભેદ) તાત્ત્વિક કે અતાત્ત્વિક ? પ્રથમ પક્ષ—(તાત્ત્વિક ભેદ) 'સર્વત્ર

સિદ્ધાન્ત.

સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એકજ છે ભિન્ન નથી. તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ ઉપાસના માટે છે, સવિશેષ શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે એ પૂર્વપક્ષીના બીજા પ્રબલ હેતુનો નિરાસ થાય છે. સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એકજ છે કારણ કે ઉપાધિ નથી. તેથી સોપાધિક અથવા ઉપાધિવાળું અને નિરુપાધિક અથવા ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ ભિન્ન છે એમ કહી શકાય નહિ. આમ હોવાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિની નિર્વાહક અને અન્તરંગ છે એ બે હેતુનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એકજ હોવાથી, ઉપાધિ ન હોવાથી, કોઈ પ્રકારની શ્રુતિ અન્ય પ્રકારની શ્રુતિની નિર્વાહક અથવા અન્તરંગ નથી. જગતના કર્તાપણું વિગેરે ધર્મ જો ઔપાધિક હોત, અને વાસ્તવિક ન હોત તો જગત્‌ની પ્રતીતિજ ન થાત. જગત્‌ની પ્રતીતિ થાય છે તેથી ઉપાધિ નથી. આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષનો બાધ કરતી નથી એ સિદ્ધ કરવા સવિશેષ અને નિર્વિશેષનો ભેદ નથી એમ એક હેતુ આપી બીજો સર્વના આધારપણાનો હેતુ કહે છે. બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે. સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આધાર છે અને વિરૂદ્ધ ધર્મના આશ્રયપણાની સાધક અંચિંત્ય શક્તિ તેમાં છે. તેથી તે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે, તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિથી સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ થતો નથી. આ પ્રમાણે બે હેતુથી પૂર્વપક્ષીનો નિરાસ કરી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વધર્મનો આશ્રય છે એમ કારિકાથી કહી તેનું વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—અહિં મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગત્‌ના કર્તાપણું વિગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? જો ભેદ સ્વીકારતો હોય તો તે ભેદ વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક ? આ પ્રમાણે ત્રણ પક્ષ થાય છે. સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં (૧) તાત્ત્વિક અથવા વાસ્તવિક ભેદ છે (૨) અતાત્ત્વિક અથવા અવાસ્તવિક ભેદ છે. અને (૩) અભેદ છે. આ ત્રણ પક્ષમાંથી મિથ્યાવાદી કયો પક્ષ સ્વીકારે છે એમ તેને પૂછવું. મિથ્યાવાદી એવો તો હલકો છે કે ગ્રંથકાર પોતે તેને પૂછતા નથી, પણ કોઇ મધ્યસ્થને તેને પૂછવા કહે છે.

प्रसिद्धोपदेशात्' અધિકરણથી વિરુદ્ધ હોવાથી સંભવિત નથી. 'વેદાન્તમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ હોવાથી, મનોમયત્વ વિગેરે વિષયવાક્યમાં વર્ણવેલા ધર્મથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ આ વાક્યનો વિષય છે' એવો આનો અર્થ છે; આ સર્વ વ્યાસસૂત્રભાષ્યમાં પિતૃચરણે વિસ્તારથી લખેલું હોવાથી અત્ર વિસ્તારની ભીતિથી લખતા નથી. વળી, જો એમ (સવિશેષ અને નિર્વિશેષનો તાત્ત્વિક ભેદ) હોય તો જીવમાં વિશેષ તેમ થાય, તેથી 'તે તું છે' એ અભેદ બોધક શ્રુતિનો વિરોધ થાય, અને બ્રહ્મ અનેક થવાથી 'તે એક જ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વળી તેમ તમે (પૂર્વપક્ષી) અંગીકાર કરતા નથી. જે એમ અંગીકાર કરે છે તેમના મતમાં વેદાન્તમાં એવી (જીવ બ્રહ્મના અભેદની) ભાવના માત્ર છે, પરન્તુ વસ્તુ જ એમ છે એમ નથી. તેનો આગળ નિરાસ કરવામાં આવશે. દ્વિતીય પક્ષ (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો અતાત્ત્વિકભેદ)

આ ત્રણમાંથી પ્રથમ તાત્ત્વિક ભેદનો પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના દ્વિતીય પાદનું આરંભનુંજ અધિકરણ એનો અભેદ કહે છે. આનું પ્રથમ સૂત્ર 'સર્વ સ્થલે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ' છે, તેથી વેદાન્તમાં સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જો સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં તાત્ત્વિક ભેદ હોત તો શ્રીવ્યાસચરણ સર્વત્ર વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ છે એમ કહેત નહિ. તેથી આ સૂત્રના **'स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः'** એ વિષયવાક્યમાં વર્ણવેલા ધર્મવાળું બ્રહ્મ જ છે. સર્વત્ર વેદાન્તમાં એજ બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે. આ સર્વ શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીમદણુભાષ્યમાં વિસ્તારથી કહેલું છે. વળી ધારો કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં વાસ્તવિક ભેદ છે, તોપછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને જીવમાં તેથી પણ વિશેષ ભેદ હોવો જોઇએ. બ્રહ્મ અને જીવમાં આ પ્રમાણે ભેદજ હોય તો 'તે તું છે' એ અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વળી સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં તાત્ત્વિક ભેદ હોય તો બે બ્રહ્મ થાય અને તેથી 'એકજ બ્રહ્મ છે' શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વળી તમે પૂર્વપક્ષી માયાવાદીજ તાત્ત્વિક ભેદ સ્વીકારતા નથી. મધ્વાચાર્ય તાત્ત્વિક ભેદ સ્વીકારે છે. તેમનો મત પણ વેદાન્ત અભેદની ભાવના કરે છે એવો છે. તેનો આગળ જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી વખતે નિરાસ કરીશું. આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં તાત્ત્વિક ભેદ છે એ પક્ષનો નિરાસ થાય છે.

હવે નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક ભેદ છે એ બીજા પક્ષનો વિચાર કરીએ. આ પક્ષ શંકરાચાર્યને સંમત છે. માયાવાદનાં ૧. અવચ્છેદવાદ અને ૨; પ્રતિબિંબ વાદ એ બે મુખ્ય વાદમાં સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક ભેદનો સ્વીકાર કરેલો છે. તે મત પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, અવચ્છેદ વાદ પ્રમાણે માયાથી અવચ્છિન્ન* ચૈતન્ય સવિશેષ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને અવિદ્યાથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય જીવ કહેવાય છે. પ્રતિબિંબવાદ પ્રમાણે માયામાં ચૈતન્યનો પડેલો પ્રતિબિંબ ઇશ્વર અથવા

---

* અવચ્છિન્ન એટલે હદવાળું. માયાથી અવચ્છિન્ન એટલે જેટલી હદમાં માયા હોય તેટલી હદમાં રહેલું.

પણ ઉચિત નથી, કારણ કે તેમાં ઘટાદિ પદાર્થથી જેમ આકાશનો ભેદ થાય તેમ ઉપાધિથી થએલો ભેદ જ સંભવે છે. પ્રકૃત વિષયમાં એવી ઉપાધિ કઇ છે? તે પણ અનાદિ છે કે સાદિ એ પણ વિચારકરવાનું છે. 'અવિદ્યા જ ઉપાધિ છે અને તે પણ અનાદિ છે' એ પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઉભય અનાદિ હોવાથી, ઉપહિત પણ અનાદિ હોવાથી, અને તે જ તમારા મતમાં કર્તા હોવાથી, હમેશ સર્ગ થાય, પરંતુ પ્રલય કદાપિ થાય જ નહિ; કારણ કે શ્રુતિમાં ઇચ્છાવિશિષ્ટ બ્રહ્મને જ કારણ કહેલું છે તેથી બીજા કોઇ કારણની અપેક્ષા રહેતી નથી. સ્માર્તમતનું અવલમ્બન કરી

સવિશેષ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને અવિદ્યામાં પડેલો પ્રતિબિંબ જીવ કહેવાય છે. આ ઉભય પક્ષનો નિરાસ કરવા સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક ભેદ કરનાર ઉપાધિના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે.

અતાત્ત્વિક ભેદનો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એવો ભેદ ઉપાધિથીજ સંભવે, આકાશ સર્વત્ર એકજ છે, પરન્તુ અમુક સ્થલે ઘટ હોય ત્યાં તેને ઘટાકાશ કહી બીજા આકાશથી ભિન્ન કહીએ છીએ, એ અતાત્ત્વિક ભેદ છે ને તે ભેદ કરનાર ઘટ ઉપાધિ છે. તેવી રીતે સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક ભેદ હોય તો ઉપાધિથી તે થએલો હોવો જોઇએ. આકાશના દૃષ્ટાંતમાં જેમ ઘટ ઉપાધિ હતી તેમ અહિ કઇ ઉપાધિ છે, અને તે ઉપાધિ કયા કાળથી શરૂ થઇ અથવા અનાદિ અર્થાત્ આરંભ વિનાની, ઘણા સમયથી ચાલી આવતી, કોઈ પણ કાળે શરૂ નહિ થએલી એવી છે તે વિચારવું જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—(અહિં માયા અને અવિદ્યા એકજ છે અને તે અનાદિ છે એમ માનનાર કેટલાક માયાવાદી પૂર્વપક્ષી છે). અવિદ્યા એજ ઉપાધિ, અર્થાત્ અવિદ્યા ઉપાધિ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક ભેદ કરે છે અને તે અનાદિ છે. સત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણવાળી અવિદ્યા ભાવરૂપ અજ્ઞાન જ છે. (વિદ્યાનો અભાવ તે અવિદ્યા અને જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન એમ નહિ, પરન્તુ જેમ વિદ્યા જ્ઞાન એ અમુક વસ્તુ છે તેમજ અવિદ્યા અજ્ઞાન પણ અમુક વસ્તુ છે, માત્ર અભાવ નથી. તેથી તેને ભાવરૂપ કહી છે).

સિદ્ધાન્તી—એ પ્રમાણે માનવામાં સંગતિ નથી. કારણકે એમ માનીએ તો બ્રહ્મ અને અવિદ્યા ઉભય અનાદિ હોવાથી, બ્રહ્મ અનાદિ કાળથી ઉપાધિવાળું છે. ઉપાધિવાળું અથવા સવિશેષ બ્રહ્મ અનાદિ હોવાથી, અને એજ તમારા મતપ્રમાણે જગત્ નું કર્તૃ હોવાથી નિરંતર જગત્ રચાયા જ કરે, પરંતુ કદાપિ પ્રલય થાય નહિ. વળી ' बहु स्याम् ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ઇચ્છાવિશિષ્ટ માત્ર બ્રહ્મ જ સર્ગ અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ કહેલું છે, તેથી જગત્ રચવામાં કોઇ સહકારિ કારણની જરૂર રહેતી નથી. તેથી સહકારિ કારણ હોય ત્યારે જ સવિશેષ બ્રહ્મથી જગત્ રચાય અને સહકારિ કારણ સદા નહિ હોવાથી સદા જગત્ રચાતું નથી એમ તમારાથી કહી શકાશે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—માયા તરીકે જ તે ઉપાધિ નથી, પરન્તુ સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ગુણ તરીકે ઉપાધિ છે, અને જે ગુણ જે સમયે ઉપાધિ હોય તે ગુણને ઉચિત કાર્ય તે સમયે

ગુણની અપેક્ષા છે એમ કહેશો તોપણ ગુણનો અમુક અનુક્રમે આવિર્ભાવ થવાનું કારણ અવશ્ય કહેવું પડશે. તે કારણ બ્રહ્મની તેવી ઇચ્છા જ કહેવી પડશે. આમ છે ત્યારે 'તેનું કારણ જ કારણ' એ ન્યાયથી ઇચ્છા જ કારણ કહો, ગુણની જરૂર નથી. તમારા મતમાં એમ પણ કહી નહિ શકાય. ઉપહિતની ઇચ્છાના ક્રમમાં હેતુની અપેક્ષા હોવાથી, તે ઉપાધિને અધીન હોવાથી, તેના ગુણ જ ઇચ્છાના પણ કારણ તરીકે કહેવા જોઇશે. ગુણના ક્રમનું કારણ તેનો એવો સ્વભાવ જ કહેવું પડશે. તેથી એવા સ્વભાવવિશિષ્ટ ગુણને જ કારણ કહો, તેને આધીન બ્રહ્મની જરૂર નથી. એ પ્રમાણે અનીશ્વરવાદ થશે. 'સૌમ્ય આ પ્રથમ સત્ જ હતું' એ શ્રુતિનો વિરોધ થશે, કારણ કે 'જ' શબ્દથી સત્ બ્રહ્મ સિવાય બીજાનો વ્ય-

---

કરે છે. જ્યારે સત્ત્વગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે સર્ગ કરે છે, રજોગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે સ્થિતિ કરે છે, અને તમો ગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે પ્રલય કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—સ્માર્તમતનું અવલંબન કરી જગત્ રચવા વિગેરેમાં ગુણની અપેક્ષા છે એમ કહો તોપણ પ્રથમ સત્ત્વગુણ ઉપાધિ થાય, પછી રજોગુણ અને પછી તમોગુણ, એવો નિયમ ક્યાંથી થયો ? અમુક નિયમ પ્રમાણે જ ગુણો એક પછી એક ઉપાધિ થાય તેનું કારણ અવશ્ય કહેવું જોઇએ. ભગવાનની ઇચ્છા જ તેનું કારણ છે એમ કહેવું પડશે. કારણ કે ગુણ જડ હોવાથી પોતે તેનું કારણ થઇ શકશે નહિ. ભગવાનની ઇચ્છાથી જ ગુણો અમુક નિયમમાંજ ઉપાધિ થાય છે એમ કહો તો જગતની રચના વિગેરેમાં 'તેનું કારણ જ કારણ હો' એ ન્યાયથી ઇચ્છાજ જગતની રચના વિગેરેનું કારણ છે એમ કહો, ગુણનું કાંઇ પ્રયોજન નથી, આ પ્રમાણે ગુણના પહેલાં જ ઇચ્છા સિદ્ધ થવાથી બ્રહ્મનું સવિશેષપણું સિદ્ધ થાય છે ને તમારા સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય છે ત્યારે ગુણથી શું કાર્ય થયું ? તેથી ગુણને પણ ઉપાધિ કહેવી ઉચિત નથી. વળી ગુણની ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જગત્નું કારણ છે એમ કહેનાર તમારા મતમાં ઇચ્છાને પણ કારણ કહી શકાય નહિ. કારણકે ઇચ્છા સામાન્ય રીતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ થાય, પરંતુ અવિદ્યાની પેઠે સામાન્ય રીતે જ કારણ હોવાથી, પ્રથમ સર્ગ પછી સ્થિતિ પછી લય થાય છે એ નિયમસર ક્રમનું કારણ થઇ શકે નહિ તેથી આ ક્રમનું કારણ અવશ્ય હોવું જોઇએ. ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ ઉપાધિને અધીન હોવાથી, સામાન્ય કારણ ઇચ્છા હોવા છતાં, ક્રમનું કારણ ગુણ કહેવા પડશે. ગુણમાં પણ પ્રથમ સત્ત્વ, પછી રજઃ અને પછી તમઃ એવા ક્રમનું કારણ શોધતાં, તેમનો એવો સ્વભાવ જ ક્રમનું કારણ છે એમ કહેવું પડશે. આમ હોવાથી, અમુક ક્રમમાં આવિર્ભાવ પામવાના સ્વભાવવાળા ગુણ જ જગત્નું કારણ છે એમ કહો, તેમને અધીન બ્રહ્મની કાંઇ અપેક્ષા રહેતી નથી, અને તમારો વાદ અનીશ્વરવાદ થઇ જાય છે.

પૂર્વપક્ષી—ગુણ જડ હોવાથી તેમના પ્રેરક ચૈતન્યની જરૂર છે તેથી બ્રહ્મને પણ કારણ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહો તો 'હે સૌમ્ય, આ પ્રથમ સત્ જ હતું' શ્રુતિનો વિરોધ થાય. કારણ કે શ્રુતિમાં રહેલો 'જ' શબ્દ સત્ અર્થાત્ બ્રહ્મથી અન્ય ગુણ, અવિદ્યા,

વચ્છેદ થાય છે.---કાલવાચક 'પ્રથમ' શબ્દથી તેનું પણ કથન હોવાથી, 'જ' શબ્દથી અન્યનો વ્યવચ્છેદ થતો નથી, પરન્તુ તે સમયે પણ બ્રહ્મ હતુંજ એમ (બ્રહ્મના) અયોગનો વ્યવચ્છેદ થાય છે—એમ નહિ. એમ તો ('પ્રથમ' શબ્દ તો) માત્ર બોધ થાય માટે જ કહેલો છે. નહિ તો 'તેણે જોયું તો પોતાથી બીજા કોઇને જોયો નહિ' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય એ શ્રુતિના અનુરોધ કરવા અને 'પ્રથમ' શબ્દ હોવાથી, કાલ પણ બ્રહ્મ જ છે એમ જો ધારો તો અમે પણ એમ કહીએ છીએ. તેથી જ 'કાલ છું' 'કાલરૂપે અવતરેલો' ઇત્યાદિ ભગવદ્વાક્ય છે. વળી આ (શ્રુતિથી) જ ઉપક્રમ કરી 'સૌમ્ય આ પ્રજાનું મૂલ સત્ છે, સત્માં રહે છે, અને સત્માં તેની પ્રતિષ્ઠા છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સત્-નુંજ કર્તૃત્વ વર્ણવે છે. વળી, તમારા મતમાં ઉપહિત (બ્રહ્મ) ઉપાધિને અધીન

ગુણસ્વભાવ વિગેરે સર્વનો નિષેધ કરે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કોઇ પણ પદાર્થ ન હતો એવો 'જ' શબ્દનો અર્થ છે.

પૂર્વપક્ષી—'જ' શબ્દનો એવો અર્થ નથી, કારણ કે 'પ્રથમ' શબ્દ કાલવાચક છે તેથી કાલની સત્તા એ શ્રુતિમાં સ્વીકારેલી છે. 'જ' શબ્દ બ્રહ્મથી અન્ય સર્વનો નિષેધ કરવા મૂક્યો હોત તો 'પ્રથમ' શબ્દથી કાલની સત્તા સ્વીકારે નહિ. તેથી 'જ' શબ્દનો એવો અર્થ નથી, પરન્તુ બ્રહ્મ તે સમયે પણ હતું જ એમ તે સમયે બ્રહ્મના અભાવની શંકા દૂર કરવા 'જ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. 'પ્રથમ' શબ્દ તો બોધ કરવા માટે મુક્યો છે. કાલની સત્તા સ્વીકારવા યોજેલો નથી, 'પ્રથમ' શબ્દ ન હોય તો 'બ્રહ્મ જ હતું' એ વાક્ય સંપૂર્ણ થતું નથી. કાલ સર્વનો આધાર હોવાથી કાલવિના નિરૂપણ થઇ શકે નહિ, તેથી બોધ કરવા માટે જ 'પ્રથમ' શબ્દ યોજ્યો છે. જો 'પ્રથમ' શબ્દથી કાલની સત્તા સ્વીકારી હોય તો 'તેણે જોયું તો પોતાથી બીજા કોઇને જોયો નહિ' શ્રુતિનો વિરોધ થાય, કારણ બ્રહ્મથી અન્ય કાલ વિગેરે કોઇપણ ન હતું એવું એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. આ શ્રુતિ અને પ્રથમની શ્રુતિમાં 'પ્રથમ' શબ્દ ઉભયની સંગતિ મેળવવા કાલ પણ બ્રહ્મ જ છે એમ માનતા હો તો અમને પણ ઇષ્ટાપત્તિજ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિગેરેમાં 'હું કાલ છું, હું કાલરૂપે અવતરેલો છું' વિગેરે વાક્યો પણ છે.

પૂર્વપક્ષી—(પણ 'તેણે જોયું' શ્રુતિ અને 'સૌમ્ય આ પ્રથમ સત્ જ હતું' શ્રુતિ જુદી જુદી શાખાની છે, તેથી એ પ્રમાણે સંગતિ કરવી આવશ્યક નથી અને તેથી પ્રથમ શ્રુતિને લીધે દ્વિતીય શ્રુતિનો તમે કહો છો એવો અર્થ કરવાની આવશ્યકતા નથી).

સિદ્ધાન્તી—પરંતુ 'આ પ્રથમ સત્ જ હતું' એજ વાક્યથી ઉપક્રમ કરી 'સૌમ્ય આ પ્રજાનું મૂલ સત્ છે, સત્માં તે રહે છે અને સત્માં તેની પ્રતિષ્ઠા છે' શ્રુતિથી સત્ જ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ વિગેરેનું કર્તૃ છે અને ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ કર્તૃ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પણ 'પ્રથમ સત્ જ હતું' શ્રુતિથી માત્ર બ્રહ્મ જ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. **ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः** શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વાક્યથી પણ સત્નો અર્થ બ્રહ્મ જ થાય છે, ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ એવો અર્થ થતો નથી.

હોવાથી સ્વતન્ત્ર નથી, તેથી કર્તા થઈ શકે નહિ. જો કદાપિ કોઈ કર્તા થાય તો ઘટક્રિયાની પેઠે ઉપાધિજ કર્તા થાય, પરન્તુ ઉપહિત કર્તા થાય નહિ.–એમ ભલે થાય,—એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી 'જેમાંથી આ ભૂતો' 'સૌમ્ય આ પ્રજાનું સત્ જ મૂલ છે' 'ખરે આનન્દમાંથીજ આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે' વિગેરે, 'હું સર્વનો પ્રભવ છું' વિગેરે 'આના જન્મ વિગેરે જેમાંથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિ અને ન્યાયનો કોપ થાયછે.—આ સર્વત્ર ઉપચાર જ છે–એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે (અત્ર) મુખ્ય (અર્થનો) બાધ થતો નથી, અને

વળી તમારા મતમાં ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ ઉપાધિને અધીન હોવાથી સ્વતંત્ર નથી, અને સ્વતંત્ર ન હોવાથી કર્તૃ પણ થઇ શકે નહિ. કારણ કે કર્તાપણાનું પ્રયોજક સ્વાતંત્ર્યજ છે. પાણિનિ પણ '**स्वतंत्रः कर्ता**' અર્થાત્ સ્વતંત્ર હોય તે કર્તા એવું સૂત્ર યોજે છે. ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ સ્વતંત્ર ન હોવાથી કર્તૃ થઇ શકે જ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—યુદ્ધમાં ભટ રાજાને આધીન હોવા છતાં કર્તા થઈ શકે છે તો સ્વતન્ત્ર ન હોય તે કર્તા થઈ શકે નહિ એવો નિયમ ક્યાં રહ્યો ?

સિદ્ધાન્તી—પોતપોતાના કાર્યમાં ભટ વિગેરે સ્વતંત્ર છે. તેથી યુદ્ધમાં સ્વતંત્ર ન હોવા છતાં કર્તા થાય તેવો બાધ આવતો નથી. પરંતુ કોઇપણ કાર્યમાં સ્વતંત્ર ન હોય એવું આકાશ જેવું ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ કર્તૃ કેમ થઇ શકે ? ઉપાધિવાળા બ્રહ્મમાં જો કર્તૃત્વ હોય તો તે ઉપાધિમાં હોવું જોઇએ, બ્રહ્મમાં નહિ. ઘટાકાશમાં ક્રિયા થાય ત્યારે તે ક્રિયા વસ્તુતઃ આકાશની નથી, પરંતુ આકાશની ઉપાધિ ઘટની છે. તે પ્રમાણે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ હોય તો તે ઉપાધિનું હોવું જોઇએ, બ્રહ્મનું નહિ.

પૂર્વપક્ષી—એમ ભલે હો. ઉપાધિવાળા બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ ઉપાધિનું ભલે હો. તેથી પણ સાંખ્યની પેઠે અમારો વાદ અનીશ્વરવાદ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એમ હોઇ શકે જ નહિ. ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જગત્નું કારણ થઇ શકે જ નહિ. એમ હોય તો 'જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં જીવે છે, અને જેમાં લય પામે છે', 'સૌમ્ય આ પ્રજાનું મૂલ સત્ જ છે', 'આ ભૂતો આનંદમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે' વિગેરે શ્રુતિઓ, 'હું સર્વનો પ્રભવ છું' વિગેરે સ્મૃતિઓ અને 'આના જન્મ વિગેરે જેમાંથી' વિગેરે બ્રહ્મસૂત્રનો વિરોધ થઇ જાય. કારણ કે આ સર્વ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સૂત્રો જગત્નું કારણ બ્રહ્મ જ કહે છે, ઉપાધિ કહેતાં નથી.

પૂર્વપક્ષી—જેમ ભટ યુદ્ધ કરે તેને જગતમાં ઉપચારથી રાજાનુંજ યુદ્ધ કહીએ છીએ તેમ વસ્તુતઃ ઉપાધિ જ જગત્ રચે છે તો પણ ઉપચારથીજ આ સર્વ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સૂત્રો બ્રહ્મને કર્તૃ કહે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ થઈ શકે નહિ. જ્યાં સુધી મુખ્યાર્થ સંભવતો હોય ત્યાં સુધી લક્ષ્યાર્થ લઇ શકાય નહિ. શુદ્ધ બ્રહ્મજ કર્તૃ થઈ શકે છે તો તેમાં કર્તૃત્વ ગૌણ છે ને વસ્તુતઃ તે ઉપાધિનુંજ છે એમ કહી શકાય નહિ. જેમ શરીરવાળો જીવલોકમાં કર્તા થાય છે, તેમ તેણે ઇચ્છયું બહુ થાઉં' વિગેરે શ્રુતિમાં ઇચ્છાવાળા મુખ્ય ઇશ્વરનેજ કર્તા કહેલા છે. અને તેમાં કર્તાપણું સંભવે છે તેથી તેનું કર્તૃત્વ ગૌણ છે એમ કહી શકાય નહિ. તેથીજ '**ईक्षतेर्नाशब्दम्**'

મુખ્ય સંભવે ત્યાંસુધી એવી કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે. તેથીજ વ્યાસજીએ 'ગૌણ (કહો) તો નહિ, કારણકે આત્મશબ્દ છે' એ સૂત્ર યોજ્યું છે. શ્રુતિમાં આત્મ-શબ્દ પણ ઉપચારથી ઉપાધિ માટે જ યોજ્યો છે એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમાં નિષ્ઠ હોય તેને મોક્ષનો ઉપદેશ છે તેથી' એમ ફરીથી (સૂત્ર) યોજ્યું. જેનું આત્મશબ્દથી વર્ણન કર્યું તેમાં જે નિષ્ઠ હોય તેને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી આત્મશબ્દ ઐાપચારિક નથી, પરન્તુ શુદ્ધબ્રહ્મ માટેજ યોજેલો છે. વળી, તમારા મતમાં ઉપહિત જીવ હોવાથી પુત્રાદિતુલ્ય છે; તેથી મુમુક્ષુને સાધનનો ઉપદેશ કરતાં, પુત્રાદિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એવા ઉપદેશ પેઠે, તે (ઉપહિત) પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એવો ઉપદેશ કરે, પરન્તુ તેની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરે નહિ. આ હેતુથી પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જગત્કારણ છે એવા આશયથી, 'ત્યાજ્ય કહ્યું નથી તેથી' એમ સૂત્રકાર બીજો હેતુ કહે છે.

સૂત્રથી વ્યાસજીએ 'જગત્‌ના કર્તાની ઇચ્છા કહેલી હોવાથી પ્રકૃતિમાં આ કર્તૃત્વ રહેલું નથી' એમ સિદ્ધ કર્યું, ત્યારે 'ઇચ્છાનો પ્રયોગ ગૌણ છે તેથી પ્રકૃતિમાંજ કર્તૃત્વ રહેલું છે' એવી સાંખ્યની શંકા થઇ, તે દૂર કરવા '**गौणश्चेन्नात्मशद्वात्**' સૂત્ર યોજ્યું છે. ઇચ્છાનો પ્રયોગ ગૌણ છે એમ કહેવાય નહિ કારણ કે '**सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि**' વાક્યમાં ઇચ્છા કરનારને માટે 'આત્મ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. 'આત્મ' શબ્દનો પ્રયોગ જડ પ્રકૃતિ માટે થઇ શકે નહિ.

અહિ શંકા થાય કે શ્રુતિમાં 'આત્મ' શબ્દનો પણ ઉપચારથી પ્રકૃતિમાટે જ પ્રયોગ કર્યો છે, જેવી રીતે આપણું સર્વ કાર્ય કરનાર સેવકમાટે 'ભદ્રસેન મારો આત્મા છે' એમ 'આત્મ' શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ તેમ જ ઉપરના વાક્યમાં પ્રકૃતિ માટે 'આત્મ' શબ્દનો પ્રયોગ ઉપચારથી કર્યો છે: તો તેનો નિરાસ કરવા '**तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्**' સૂત્ર યોજ્યું છે. તેનો અર્થ એવો છે કે જેને માટે 'આત્મ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેમાં જે નિષ્ઠ હોય તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. તેથી 'આત્મ' શબ્દનો ઉપચારથી પ્રકૃતિ માટે પ્રયોગ કરેલો નથી કારણ કે પ્રકૃતિમાં નિષ્ઠ હોય તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય નહિ: પરંતુ મુખ્ય રીતે બ્રહ્મ માટે જ તેનો પ્રયોગ કરેલો છે, કારણ કે બ્રહ્મમાં નિષ્ઠ હોય તેને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય.

વળી તમારા મતમાં ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જીવ બરાબર હોવાથી, પુત્ર વિગેરે જીવનો જેમ ત્યાગ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેમ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનો પણ ત્યાગ કરવાનોજ ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં હોવો જોઇએ. પરંતુ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ ન કરતાં તેની ઉપાસના કરવાનોજ ઉપદેશ સર્વત્ર છે. તમારા મત પ્રમાણે બ્રહ્મ જીવ બરાબર જ હોય તો મુમુક્ષુના સાધનના ઉપદેશમાં તેની ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ ન જ હોય. આ પણ એજ સિદ્ધ કરે છે કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ જગત્‌નું કારણ છે અને ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જગત્‌નું કારણ નથી. આવાજ આશયથી વ્યાસજીએ પણ 'ત્યાજ્ય અર્થાત્ ત્યાગ કરવા લાયક કહ્યું નથી તેથી' એ સૂત્ર યોજ્યું છે. વળી 'હવે બ્રહ્મનો વિચાર કરીએ છીએ' એમ પ્રથમ સૂત્રથી વ્યાસજીએ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો વિચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી,

વળી 'હવે તેથી બ્રહ્મનો વિચાર (કરીએ છીએ)' એમ નિર્ગુણ બ્રહ્મના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી, તેનું શું લક્ષણ એવી આકાંક્ષા થવાથી, 'જેમાંથી આ (જગત્‌ના) જન્મ વિગેરે થાય છે' એમ કહ્યું, તે સગુણબ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરે છે એમ વદતાં વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાહાનિ અને ઉપક્રમવિરોધ થાય છે તે જોતા નથી તેથી હૃદયશૂન્ય લાગો છો. વળી, એમ કહેતાં 'સર્વે વેદ જેના પદનું આમનન કરે છે,' 'સર્વ વેદથી વેદાન્તકૃત્ હું જ વેદ્ય છું' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિનો વિરોધ પણ થાય છે. તેથી (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો) ભેદપક્ષ તો અયોગ્ય જ છે. દ્વિતીય (અભેદ) પક્ષ હોય—વિરોધને લીધે ન હોય—એમ કહેવાય નહિ. 'અસ્થૂલ' વિગેરે વાક્યો જડ અને જીવના ધર્મનોજ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે, શ્રુતિસિદ્ધ જગત્કર્તૃત્વ વિગેરે ધર્મનો નિષેધ કરતા નથી. એમ હોય તો (શ્રુતિસિદ્ધ

પછી દ્વિતીય 'જેમાંથી આ જગત્‌નાં જન્મ વિગેરે થાય છે' સૂત્રથી બ્રહ્મનુ લક્ષણ કહ્યું. પ્રથમ સૂત્રમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મનો વિચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તે બ્રહ્મ કયું એવી આકાંક્ષા થાય તેથી તેનો ઉત્તર આપવા દ્વિતીય સૂત્રમા બ્રહ્મનુ લક્ષણ આપ્યું. આ લક્ષણ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ હોવું જોઈએ. તમે કહો છો તેમ સગુણ બ્રહ્મનુ હોય તો પ્રથમ સૂત્રમા કરેલી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય, અને બીજુ સૂત્ર પ્રથમ સૂત્રથી વિરૂદ્ધ થાય. વ્યાસજી આવી ચૂક કરેજ નહિ. આવી ચૂક વ્યાસજીએ કરી એમ કહેનાર હૃદયશૂન્ય જ ગણાય.

વળી સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ એવા બે બ્રહ્મ ભિન્ન હોય તો 'સર્વે વેદ જેના પદનું આમનન કરે છે' 'સર્વ વેદથી વેદાન્તકૃત હું જ વેદ્ય છું' વિગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિનો પણ વિરોધ થાય, કારણ કે એ શ્રુતિ સ્મૃતિ માત્ર એક જ બ્રહ્મ હોવાનું સૂચવે છે. વેદમાં માત્ર એકજ બ્રહ્મ વર્ણવેલું છે એવો સ્પષ્ટ ભાવાર્થ તેમાંથી સ્ફુરે છે, આવા આવા દોષયુક્ત હોવાથી સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં ભેદ છે એ પક્ષ નિર્મૂલ જ છે.

બીજો 'સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ એક જ છે ભિન્ન નથી' એવો પક્ષ યોગ્યજ છે. કારણ કે, આ પક્ષમાં ઉપાધિ સ્વીકારેલી નહિ હોવાથી, બ્રહ્મ સ્વતંત્રજ છે અને તેથી કેવલ ઇચ્છાથી જ જગત્‌ના સર્ગ સ્થિતિ અને લય કરી શકે છે. વળી ઇચ્છાથી જ જગત્‌ના સર્ગ વિગેરે થાય છે તેથી નિરંતર સર્ગ થયા કરે એ દોષ પણ રહેતો નથી અને જગત્‌નું કારણ વસ્તુતઃ સ્વતંત્ર ઈશ્વર પોતે જ હોવાથી અનીશ્વરવાદમાં પર્યવસાન પણ થતું નથી. આ પ્રમાણે સર્વ દોષ રહિત હોવાથી આ પક્ષ યોગ્ય છે.

પૂર્વપક્ષી—એ પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે એક જ બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ હોઈ શકે નહિ. એકજ પદાર્થને સગુણ અને નિર્ગુણ કહેવો એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી કારણ કે નિષેધનો વિષય ભિન્ન છે. જે બ્રહ્મના ગુણો સવિશેષ શ્રુતિ વર્ણવે છે તે ગુણોનો નિર્વિશેષ શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી, પરંતુ લૌકિક ગુણોનોજ નિષેધ કરે છે. 'અસ્થૂલ' વિગેરે નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ લૌકિક જડ અને જીવના ધર્મનો જ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે, અપ્રાકૃત ઈશ્વરના ધર્મ જગત્‌નું કર્તૃત્વ વિગેરેનો નિષેધ કરતી નથી. કદાપિ સવિશેષ શ્રુતિમાં વર્ણવેલા અપ્રાકૃત જગત્‌નું કર્તૃત્વ વિગેરે ધર્મનો પણ

ધર્મનો નિષેધ કરતા હોય તો) 'પંકમાં પડી તેનું પ્રક્ષાલન કરવા કરતાં દૂરથી ત્યાગ કરવો સારો' એ ન્યાયે ધર્મનું પ્રતિપાદન જ વ્યર્થ થાય. વળી તમારા મતમાં બ્રહ્મનિરૂપક મહાવાક્યમાં સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યની સંગતિ થતી નથી, કારણ તે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતા નથી.

અધ્યારોપ અને અપવાદરૂપ સંગતિ છે, કારણ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ દુર્જ્ઞેય હોવાથી તેનું જ્ઞાન થાય માટે, જગજ્જનન કહી બ્રહ્મના કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વનું પ્રતિપાદન કરી, તેથી સોપાધિક બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી, શાખારુન્ધતીન્યાયે પૂર્વોક્ત

નિર્વિશેષશ્રુતિ નિષેધ કરે છે એમ માનીએ તો સવિશેષ શ્રુતિ વ્યર્થ થઈ જાય. **'प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्'** કીચડમાં પડી કીચડ ધોવો તે કરતાં દૂરથી તેને સ્પર્શ કર્યા વિના જવું એ વધારે સારૂં છે એ ન્યાયે બ્રહ્મમાં ગુણનું વર્ણન કરવું અને પછી તેનો નિષેધ કરવો એ કરતાં ગુણનું વર્ણન ન જ કરવું વધારે સારૂં, એટલું ભાન વેદને પણ અવશ્ય હોવુંજ જોઇએ. તેથી જો આગળ ગુણનો નિષેધજ કરવો હોત તો પ્રથમથી જ વેદ ગુણનું વર્ણન કરત નહિ. તેથીજ **'यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह'** 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' શ્રુતિ **आत्मा वारे द्रष्टव्यो श्रोतव्यः** 'આત્માનું દર્શન કરવું શ્રવણ કરવું' શ્રુતિએ વર્ણવેલા શ્રોતવ્યત્વ વિગેરે ગુણોનો નિષેધ કરતી નથી. જે વાણી બ્રહ્મને પહોંચતી નથી, એ લૌકિક વાણી જ છે. મન બ્રહ્મને પહોંચતું નથી એ અશુદ્ધ મનજ છે. તેથી પ્રથમ શ્રુતિ લૌકિક વાણી અને અશુદ્ધ મન બ્રહ્મને પહોચતા નથી એમ જ કહે છે. તેથી સવિશેષ શ્રુતિ બ્રહ્મના અપ્રાકૃત અલૌકિક ગુણનું વર્ણન કરે છે, અને નિર્વિશેષ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત જડ જીવના ધર્મનો નિષેધ કરે છે ઉભય શ્રુતિનો વિષય ભિન્ન હોવાથી, ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ એક જ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે તો પણ વિરોધ નથી.

વળી તમારા મત પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ નહિ હોવાથી બ્રહ્મનિરૂપક મહાવાક્યમાં સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યોની સંગતિ થતી નથી. **'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'** 'બ્રહ્મ જાણનાર પરને પામે છે' શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે તેની સાથે **'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः'** 'આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું' સૃષ્ટિનિરૂપક શ્રુતિની સંગતિ થતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—એ શ્રુતિઓમાં અધ્યારોપાપવાદરૂપી સંગતિ છે. પ્રથમ બ્રહ્મમાં ગુણનો અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે, બ્રહ્મમાં ગુણનો આરોપ કરી ગુણનો અપવાદ અથવા નિષેધ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં ગુણનો અધ્યારોપ અને પછી અપવાદ કરે છે. તેથી બ્રહ્મમાં જગતના કર્તૃત્વનો પણ અધ્યારોપ અને પછી અપવાદ કરેલો છે. તેથી બ્રહ્મનિરૂપક અને સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યમાં અધ્યારોપાપવાદરૂપી સંગતિ છે.

આ અધ્યારોપ અને અપવાદ પણ શ્રુતિ હેતુપૂર્વક કરે છે, તેથી કાદવમાં પડી કાદવ ધોવા કરતાં દૂરથી સ્પર્શ કર્યા વિના જવું વધારે સારૂં એ ન્યાયે શ્રુતિ અધ્યારોપ અને અપવાદ કરે નહિ એમ કહી શકાય નહિ. શુદ્ધ બ્રહ્મ ઘણું દુર્જ્ઞેય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું અતિશય કઠિન છે. શુદ્ધબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય નહિ તેથી તે જ્ઞાન થવા માટે પ્રથમ સગુણ અથવા ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું જ્ઞાન શ્રુતિ કરાવે છ. તેથી શ્રુતિ બ્રહ્મને કર્તૃ ભોક્તૃ વિગેરે કહે છે. આ ઉપાધિવાળા સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ તો આપણું ચિત્ત શુદ્ધ થાય. આવા ચિત્ત શુદ્ધ કરવાના હેતુથી જ

દૂર કરી, પછી કર્તૃત્વાદિરહિત બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે.—જગત્‌ની અપ્રતીતિ થાય તેથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે જગત્પ્રતીતિ શ્રુતિસિદ્ધ નથી જેથી પ્રથમ તેનો બોધ કરી પછી તેનો નિષેધ કરે છે એમ કહેવાય; પરન્તુ લોકસિદ્ધ છે. એમ હોવાથી તેના કર્તાની અપેક્ષા થાય તેથી કર્તાનો ઉપદેશ કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, પરન્તુ લોકસિદ્ધ જગત્‌નો અનુવાદ કરી, તેના કર્તાનો બોધ કરી પછી તેનો નિષેધ કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. એમ સોપાધિક બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વનો નિષેધ હોય તો કાર્ય પ્રતીતિસિદ્ધ હોવાથી અને અન્ય કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગત્‌નો જ અસંભવ થાય અને તેથી અનુવાદનો વિષય બાધિત થાય. સર્વ અર્થનું તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ એમ કેમ કહે?

શ્રુતિ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ વિગેરે ગુણનો અધ્યારોપ કરે છે. આ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે, અને ઉપાધિવાળા અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. સગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી પ્રથમ વર્ણવેલા કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ વિગેરે ગુણો દૂર કરવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. સગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી આ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન શાખારુન્ધતીન્યાયથી થાય છે. અરુન્ધતી અતિસૂક્ષ્મ નક્ષત્ર હોવાથી એકદમ દેખાતી નથી. તેથી કોઇને અરુન્ધતી દેખાડવી હોય તો 'વૃક્ષની આ શાખાપર અરુન્ધતી રહી' એમ કહીએ એટલે તે વૃક્ષની શાખાપર જૂએ છે ત્યારે તેને અરુન્ધતી દેખાય છે. પછી અરુન્ધતી જોવામાં શાખાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, શાખા વિના એકલી અરુન્ધતી પણ જોઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે દુર્જ્ઞેય નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા વેદ પ્રથમ બ્રહ્મને જગત્‌નું કર્તૃ ભોક્તૃ વિગેરે કહે છે. પછી સગુણ બ્રહ્મનું બરાબર જ્ઞાન થઈ ત્યારે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ દૂર કરવાથી કેવલ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. તેથીજ બ્રહ્મમાં આ ગુણોનો અધ્યારોપ કર્યા પછી શ્રુતિ તેનો અપવાદ કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવું યોગ્ય નથી, અધ્યારોપ અને અપવાદનો સ્વીકાર કરી બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ વિગેરેનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. કારણ કે એમ હોય તો જગત્ દેખાય જ નહિ. શ્રુતિ પ્રથમ જગત્‌નો બોધ કરે છે અને પછી તેનો નિષેધ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જગત્‌ની પ્રતીતિ વેદને લીધે થતી નથી, પરંતુ લોકથી જ થાય છે. વેદ આપણને જગત્ દેખાડતા નથી, પરંતુ આપણે આપણી મેળે જ જગત્ જોઇએ છીએ. વેદ પ્રથમ જગત્‌નો બોધ કરે છે ને પછી તેનો નિષેધ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વેદ જગત્‌નો બોધ કરતાજ નથી. આપણે આપણી મેળેજ જગત્ જોઇએ છીએ. આપણી મેળે આપણે જે જગત્ જોઇએ છીએ તેનો કર્તા હોવોજ જોઇએ એમ તેના કર્તાની અપેક્ષા થવાથી વેદ માત્ર તે કર્તાનો ઉપદેશ કરે છે એમ જ કહેવું યોગ્ય છે, તેને બદલે આપણે જે જગત્ જોઇએ છીએ તે જ જગત્‌નો અનુવાદ કરી, તેના કર્તાનો બોધ કરી, પછી કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી. લોકસિદ્ધ જગત્‌નો અનુવાદ કરી, તેના કર્તાનો બોધ કરી, પછી વેદ કર્તૃત્વનો નિષેધ કરતા હોય તો કાર્ય જગત્ માત્ર પ્રતીતિસિદ્ધ થાય. આપણે જગત્‌ને જોઇએ છીએ તે જગત્‌ના કર્તૃત્વનો વેદ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરતા હોય તો બીજો કોઇ કર્તા ન હોવાથી, જગત્‌ની પ્રતીતિ છીપમાં રહેલા રજતની પ્રતીતિ પેઠે

કારણકે જગતનું અસત્ત્વ હોવાથી અનુવાદ સંભવતો નથી. અન્યથાનુપપત્તિ સર્વથી બલવાન્ છે.—કેવલ ઉપલબ્ધિથી વસ્તુસત્ત્વ કહી શકાય નહિ. કારણકે સ્વપ્ન વિગેરેમાં (સત્ત્વનો) એવો પ્રસંગ થાય. તેથી નિષેધક શ્રુતિનો ભાવાર્થ પ્રપંચનું અસત્ત્વ જ છે—તો દેવાનાંપ્રિય, પ્રતીતિની ઉપપત્તિ કરો. વાસનાથી (તે થાય છે) એમ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે વાસના અનુભવજન્ય છે, અને જગત્નું અસત્ત્વ હોવાથી પૂર્વ અનુભવનો અસંભવજ છે. વાસના (સન્તાન)

ભ્રાન્તિ ગણાય અને જગતનો કર્તા ન હોવાથી જગતજ હોઇ શકે નહિ. જગત્ ન હોવાથી વેદ જગતનો અનુવાદ કરે છે તેના વિષયનો પણ બાધ થાય છે. જગતજ ન હોવાથી જગતનો અનુવાદ યોગ્ય નથી. સર્વ અર્થનું તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ બેઠેલી ડાળ કાપવા પેઠે, અથવા મા વાંઝણી છે એવું આવા પ્રકારનું કથન કેમ કરે ? તેથી વેદ કર્તૃત્વનો નિષેધ કરતા નથી. જગતનો કર્તા ન હોય તો જગતજ ન હોવું જોઇએ, અને તેથી તેનો અનુવાદ પણ વેદ ન કરે. આ અનુવાદની અનુપપત્તિ સર્વથી બલિષ્ઠ હોવાથી અનુવાદ ઘટે તે માટે પણ વેદ જગતના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરતા નથી એમજ કહેવું પડે.

પૂર્વપક્ષી—જગતની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથીજ આપણાથી એમ કહી શકાય નહિ કે જગત્ છે. કોઇ પણ વસ્તુની પ્રતીતિ થાય તે પરથી જ તે વસ્તુ છે એમ તેના સત્ત્વનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ. કારણકે માત્ર પ્રતીતિથીજ વસ્તુના સત્ત્વનો નિર્ણય કરીએ તો સ્વપ્નમાં ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે તે સમયે તે પદાર્થ છે એમ આપણે કહેવું પડશે, અર્થાત્ સ્વપ્નમાં અનુભવાતા સર્વ પદાર્થ સત્ય થઇ જશે. પરંતુ '**न तत्र रथा न रथयोगाः**' 'ત્યાં રથ નથી અશ્વ નથી' શ્રુતિજ સ્વાપ્નિક પદાર્થના અસત્ત્વનો નિર્ણય કરે છે. ત્યાં રથ અને અશ્વ નથી, પરંતુ સ્વપ્નમાં રથ અને અશ્વનો આપણને અનુભવ થાય છે, અને તે રથ અને અશ્વનો '**अथ रथान् रथयोगान्**' શ્રુતિ અનુવાદ કરે છે. તેજ પ્રમાણે વસ્તુતઃ જગત્ સત્ય નથી, પરંતુ અજ્ઞાન અવસ્થામાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે, અને શ્રુતિ પણ એ જગતનો અનુવાદ કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—રે મૂર્ખ ! ત્યારે પ્રતીતિ કેમ થાય છે તે સમજાવ. જગત્ અસત્ય જ હોય, વસ્તુતઃ જગત્ હોય જ નહિ તો જગતની પ્રતીતિ કેમ થાય ? જગતની પ્રતીતિ થવાનું કારણ શું ?

પૂર્વપક્ષી—પ્રતીતિ વાસનાથી થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—વાસનાથી પ્રતીતિ થઇ શકે નહિ. કારણ કે પદાર્થનો આપણને અનુભવ થાય ત્યાર પછીજ વાસના થઇ શકે. અનુભવ વાસનાનું કારણ છે, વાસના અનુભવથી જ થાય છે. તમે જગત્ અસત્ય કહો છો. જગત્ કોઇ પદાર્થ છેજ નહિ, તો જગત્ અથવા જગતના કોઇ પદાર્થનો અનુભવ પણ હોઇ શકે જ નહિ. જે પદાર્થ હોય જ નહિ, તે પદાર્થનો અનુભવ ક્યાંથી જ થાય ? અનુભવ ન હોય તો અનુભવનું કાર્ય વાસના પણ ક્યાંથીજ હોય ?

પૂર્વપક્ષી—વાસનાસંતાન અનાદિ છે. પ્રથમ અનાદિ વાસનાથી જગતના પદાર્થનો ભ્રમરૂપી અનુભવ થાય છે. પછી આ અનુભવ વાસના ઉત્પન્ન કરે છે, એ વાસનાથી પાછો

અનાદિ હોવાથી પણ તેની ઉપપત્તિ થતી નથી, કારણ કે સર્વ અનુભવ વાસનાનું જનન કરે એવો નિયમ ન હોવાથી કદાચિત્ કોઇ અર્થની પ્રતીતિ ન થાય એવો પ્રસંગ આવે. એવો નિયમ હોય તોપણ સર્વદા તેનો ઉદ્બોધ કરનાર હોય તેવો નિયમ ન હોવાથી, એવો પ્રસંગ આવે. ઉદ્બોધ કરનાર દૃષ્ટ હોય નહિ, કારણ કે (એમ હોય તો) અન્યોન્યાશ્રય થાય. અદૃષ્ટ પણ ન હોય, કારણ કે તે દૃષ્ટસામગ્રીસમ્પાદનદ્વારા જ કારણ થાય છે. વળી 'વૈધર્મ્યને લીધે

એ પદાર્થનો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે વાસનાસંતાન અનાદિ છે, તેથી 'પદાર્થ ન હોવાથી, તેનો અનુભવ ન થાય ને તેથી વાસના સંભવે નહિ' એમ કહી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે વાસનાસંતાન અનાદિ છે. તેથી જગત્માં આપણે પહેલવહેલો જે પદાર્થ જોઇએ તે અનાદિ વાસનાથી દેખાય છે, એનો એ પદાર્થ ફરીથી જોઇએ ત્યારે તે ભ્રમરૂપી અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલી વાસનાથી દેખાય છે એમ માનવું.

સિદ્ધાન્તી— એમ કહેવાય નહિ, કારણકે સર્વ અનુભવો વાસના ઉત્પન્ન કરે એવો નિયમ નથી. પ્રથમ અનાદિ વાસનાસંતાનથી આપણે અમુક પદાર્થનો અનુભવ કર્યો, એ અનુભવથી ભ્રમરૂપી વાસના થઇ, તેનાથી અનુભવ થયો; એ પ્રમાણે વારંવાર અનુભવ થાય તે દરેક સમયે અનુભવથી વાસના ઉત્પન્ન થવીજ જોઇએ, એવો નિયમ નથી તેથી જ્યારે અનુભવથી વાસના ન થાય ત્યારપછી આપણને તે પદાર્થનો કોઇ સમયે અનુભવ થઇ શકેજ નહિ. કારણકે અનુભવના કારણ વાસનાસંતાનનો છેદ થઇ ગયો. ધારો કે જ્યારે અનુભવ થાય ત્યારે તે અનુભવથી વાસના ઉત્પન્ન થાય એવો નિયમજ છે. તોપણ વાસનાથીજ અનુભવ થતો નથી, તેને ઉદ્બોધકની આવશ્યકતા છે. જગત્ અસત્ય જ હોય, જગત્ હોયજ નહિ તો વારંવાર વાસના હોવા છતાં તેને ઉદ્બોધક મળીજ આવે એવો નિયમ નથી. કોઇ સમયે ઉદ્બોધક ન મળવાથી પણ આપણને જગત્નો અનુભવ થવો જોઇએ નહિ

પૂર્વપક્ષી—કાલ એજ ઉદ્બોધક છે. કાલ સર્વદા છેજ. અને કાલરૂપી ઉપાધિ સર્વદા હોવાથી ઉદ્બોધક કોઇ સમયે ન હોય એમ બનેજ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—કાલ માત્ર સહકારિકારણ જ છે, ઉદ્બોધક છે જ નહિ. કાલ ઉદ્બોધક હોઇ શકે જ નહિ જો ઉદ્બોધક સર્વદા હોય જ તો તે દૃષ્ટ છે કે અદૃષ્ટ, અર્થાત્ તે અનુભવી શકાય તેવું છે, કે અનુભવી શકાય નહિ તેવું છે? દૃષ્ટ છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. દૃષ્ટનો અનુભવ થઇ શકે છે. વાસનાથી દૃષ્ટની પ્રતીતિ થાય છે, અને અનુભવેલું દૃષ્ટ વાસનાનું ઉદ્બોધક હોવાથી વાસના ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે દૃષ્ટનું કારણ વાસના, અને વાસનાનું કારણ દૃષ્ટ એમ અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. અદૃષ્ટ પણ ઉદ્બોધક થઇ શકે નહિ; કારણ કે દૃષ્ટસામગ્રીથી જ અદૃષ્ટ બંધાય છે. તેથી દૃષ્ટસામગ્રીની મારફત જ તે વાસનાનું ઉદ્બોધક થઇ શકે. પરંતુ દૃષ્ટસામગ્રીની આવશ્યકતા હોવાથી પ્રથમની પેઠે અન્યોન્યાશ્રય દોષ થાય. વળી દૃષ્ટથી વાસના અને વાસનાથી દૃષ્ટની પ્રતીતિ, તેનાથી વાસના એ પ્રમાણે કોઇ સ્થલે અટકાય નહિ. અનુભવનું કારણ વાસના અને વાસનાનું કારણ અનુભવ, તેનું કારણ વાસના એ પ્રમાણે કોઇ સ્થલે કારણપણાનો અંત આવશે નહિ, તેથી અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વપ્નાદિ પેઠે નથી' એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય છે.

પૂ૦—જીવની અવિદ્યા એ જ જગત્પ્રતીતિનું કારણ છે. કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરનાર શ્રુતિએ ત્યાં જ ભેદ જ્ઞાનનિવર્ત્ય છે એમ કહી, ભેદ અતાત્ત્વિક અજ્ઞાનકૃત છે એમ નિરૂપણ કર્યું (એમ સમજવું), કારણ કે પરમાર્થતઃ ભિન્નનો અભેદ સંભવતો નથી, અને જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનનું જ નિવર્તક છે. 'આનો અવિદ્યાથી બન્ધ અનાદિ છે' એ વચનને લીધે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ અનાદિ છે તેથી, અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ, 'હુ અજ્ઞ છું' એમ અનુભ-

---

પૂર્વપક્ષી—(વાસનાથી અનુભવ અને અનુભવથી વાસના એ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે. તેથી બીજથી વૃક્ષ અને વૃક્ષથી બીજ એ દૃષ્ટાંતમાં જેમ અનવસ્થા દોષ નથી તેમ આહ પણ અનવસ્થા દોષ નથી).

સિદ્ધાન્તી—તોપણ "વૈધર્મ્યને લીધે સ્વપ્નાદિ પેઠે નથી" એ તત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય છે. જગત્ સ્વપ્ન વિગેરે જેવું નથી. 'વિગેરે' શબ્દમાં માયા અને ભ્રમનો સમાવેશ થાય છે. તેથી જગત્ સ્વપ્ન માયા અથવા ભ્રમ જેવુ નથી. કારણ કે જગત્માં અને સ્વપ્ન વિગેરેમાં ભેદ છે. સ્વપ્નમાં અનુભવેલાં પદાર્થનો પુનઃ તરત જ બીજા સ્વપ્નમાં તેવો જ અનુભવ થતો નથી, પરંતુ જગત્માં અનુભવેલા પદાર્થના તેવો જ અનુભવ ઘણા સમય પછી પણ થાય છે. તેથી જગત્માં અને સ્વપ્ન વિગેરેમાં ભેદ છે. વળી સ્વપ્ન વિગેરેમાં જે ફલ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો અનુભવ થાય તે સાધનો જાગીએ ત્યારે ઉપયોગમા આવતા નથી, પરંતુ જગત્માં જે સાધનોનો અનુભવ કરીએ છીએ તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. તેથી પણ જગત્ અને સ્વપ્ન વિગેરેમા ભેદ છે.

આ પ્રમાણે જગત્ની પ્રતીતિની ઉપપત્તિ કરવા કલ્પેલા અધ્યારોપાપવાદનું ખંડન થયુ. હવે અવિદ્યાથી જગત્ની પ્રતીતિ થાય છે એ પક્ષનુ ખંડન કરવા પ્રથમ પૂર્વપક્ષ કરેછે.

પૂર્વપક્ષી—જીવનુ અજ્ઞાન જ જગત્ની પ્રતીતિનું કારણ છે. બ્રહ્મથી જીવને જૂદો પાડનારૂં મૂલ અજ્ઞાનજ છે. આ જીવના અજ્ઞાનથી જ જગત્ની પ્રતીતિ થાય છે. 'હું બ્રહ્મ નથી પણ અમુક જીવ છું' એવા પ્રકારની અવિદ્યા એ જ આ અજ્ઞાન છે. વસ્તુતઃ જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. **'તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો'** 'હે શ્વેતકેતુ તું તે છે' શ્રુતિ જ જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરે છે, તેથી પણ ભેદ અતાત્ત્વિક છે. ભેદ તાત્ત્વિક હોય તો, વસ્તુતઃ સત્ય હોય તો, વસ્તુતઃ ભિન્ન પદાર્થોનો અભેદ સંભવે જ નહિ, તેથી શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરે જ નહિ. બ્રહ્મ અને જીવનો ભેદ અતાત્ત્વિક અર્થાત્ મિથ્યા છે, કારણ કે તે અજ્ઞાનથી થએલો છે. વળી તે ભેદ અજ્ઞાનથી જ થએલો છે કારણ કે જ્ઞાનથી તે દૂર થાય છે. જ્ઞાન અજ્ઞાનને જ દૂર કરે છે, અને આ ભેદ પણ જ્ઞાનથી જ દૂર થાય છે તેથી તે અજ્ઞાનથી થએલોજ હોવો જોઈએ. છીપમાં દેખાતા રજતની પેઠે જે જે જ્ઞાનથી દૂર થાય છે તે તે અજ્ઞાનથી જ થએલું હોય છે.

આ અજ્ઞાન માત્ર જ્ઞાનનો અભાવ જ નથી, પરતુ ભાવરૂપ 'હું અજ્ઞ છું' એમ અનુભવથી સિદ્ધ જીવ બ્રહ્મનો ભેદ કરનારી અવિદ્યા જ છે. તે માત્ર જ્ઞાનનો અભાવ જ નથી, પરતુ ભાવરૂપ છે. જેમ અમિત્ર એટલે મિત્ર નહિ તે, અર્થાત્ કોઈ તટસ્થ પુરૂષ

વસિદ્ધ ભાવરૂપ અવિદ્યાને જ તેનો (ભેદનો) અવચ્છેદ કરનાર માનવી. તેથી વિચિત્રપરિણામશીલ દોષરૂપ અવિદ્યાને જ લીધે વિચિત્ર જગતની પ્રતીતિ થાય છે. કાર્ય કારણ સજાતીય છે તેથી કાર્ય તુચ્છ હોવાથી તેનું કારણ પણ તેવું જ હોવું જોઇએ એ યોગ્ય જ છે. જેમ મુખના કેવલ સમ્બન્ધથી જ દર્પણાદિ (પદાર્થ) બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ ભેદના નિમિત્ત થાય છે, તેમ ચિદ્રૂપ બ્રહ્મના કેવલ સમ્બન્ધથી જ તે પણ ભેદનું નિમિત્ત થાય છે. (જીવબ્રહ્મ) ભેદકૃત (પોતાના) અધ્યાસને લીધે પોતામાં અજ્ઞત્વ કર્તૃત્વ ભોકતૃત્વ માનનાર

એમ નથી, પરંતુ આપણું અહિત કરનાર દુશ્મન જ છે, તેમ અજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનો અભાવ એમ નહિ, પરંતુ આપણને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર ભાવરૂપ અવિદ્યા છે. આ અવિદ્યાના તમઃ, મોહ, મહાતમઃ, તામિસ્ર અને અંધતામિસ્ર એ પાંચ પર્વ છે. તેમાં તમઃ અર્થાત્ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ અવિદ્યાનું પ્રથમ પર્વ અન્ય સર્વનું મૂલ છે. આ અવિદ્યા અનાદિ છે. 'જીવનો બંધ અવિદ્યાથી અનાદિ છે' એ વચનથી જીવના બંધનું કારણ જીવ અને બ્રહ્મનો વિભાગ અનાદિ છે, અને તે વિભાગ કરનારી અવિદ્યા પણ અનાદિ છે. જીવનો બંધ અનાદિ છે તેથી તે બંધનું કારણ જીવ અને બ્રહ્મનો વિભાગ પણ અનાદિ હોવો જોઇએ, અને તેથી તે વિભાગનું કારણ અવિદ્યા પણ અનાદિ હોવી જોઇએ. જીવ અનાદિ કાળથી બદ્ધ છે, અને જીવ અને બ્રહ્મ વસ્તુતઃ એક જ છે તો પણ બ્રહ્મને બંધ થતો નથી, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મનો વિભાગ થયા પછી જીવને બંધ થાય છે, વિભાગ થયા પહેલાં જીવને બંધ નથી. અહિ અનાદિ શબ્દનો આદિ અર્થાત્ આરંભ રહિત એવો અર્થ નથી, પરંતુ અનાદિ એટલે ચિરંતન અર્થાત્ ઘણા લાંબા સમયથી ચાલ્યું આવેલું એવો અર્થ છે.

આ વિચિત્ર રૂપે પરિણામ પામતી દોષરૂપ અવિદ્યાથી જ વિચિત્ર જગતની પ્રતીતિ થાય છે. વસ્તુતઃ જગત્ છે જ નહિ, પરંતુ આ અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે. તુચ્છ જગતનું કારણ તુચ્છ અવિદ્યા હોય એ યોગ્ય જ છે. કાર્ય કારણ જેવું જ હોવું જોઇએ. તેથી કાર્ય જગત તુચ્છ હોવાથી તેનું કારણ બ્રહ્મ હોઇ શકે જ નહિ, પરંતુ તુચ્છ અવિદ્યાજ તેનું કારણ હોવું જોઇએ.

વળી માત્ર મુખના સંબંધથી જ દર્પણ બિંબ પ્રતિબિંબના ભેદનું કારણ થાય છે, તેમ ચિદ્રૂપ બ્રહ્મના સંબંધથી જ અવિદ્યા જીવ અને બ્રહ્મના ભેદનું કારણ થાય છે. જેમ માત્ર દર્પણની સંનિધિથી જ બિંબ અને પ્રતિબિંબ એવા ભેદ પડે છે, તેમ માત્ર અવિદ્યાની સંનિધિ જ બ્રહ્મ અને જીવ એવા ભેદ પાડે છે. આ પ્રતિબિંબરૂપ જીવમાં 'હું અમુક છું' એવો અધ્યાસ થાય છે. આવો અધ્યાસ થવાથી જીવ પોતાને અજ્ઞ કર્તા ભોક્તા વિગેરે માને છે, અને તેથીજ 'સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' વિગેરે વિધિથી પોતાને એ પ્રમાણે વર્તવાની આવશ્યકતા માને છે, અને હું સંધ્યા આદિ નહિ કરૂં તો મને દોષ થશે એમ માને છે. ત્યાર પછી શમ, દમ વિગેરે સાધનોથી અને બ્રહ્મના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વિગેરેથી અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનરૂપ પોતાના આત્માનું અદ્વૈત કૂટસ્થ ચિદેકરસ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. શમ, દમ વિગેરે સાધનોથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, અને શુદ્ધ ચિત્તથી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી અવિદ્યાના અધિષ્ઠાન પોતાના આત્માના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે,

જીવ વિધિનિયોજ્ય વિગેરે ભાવ ધારે છે. જેમ રજ્જુસ્વરૂપજ્ઞાનથી પ્રાચીન સર્પનો અનુભવ અને તેથી થતા ભયની નિવૃત્તિ થવાથી સ્વાસ્થ્ય થાય છે તેમ શમ, દમ, ગુરૂઉપસત્તિ, તેમનો ઉપદેશ, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે, અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનરૂપ સ્વકીય આત્મા અદ્વૈત કૂટસ્થ ચિદેકરસ છે એમ સ્વરૂપજ્ઞાન થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, અને તેથી અજ્ઞાનકાર્યરૂપ પ્રપંચની પણ નિવૃત્તિ થવાથી 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનિરૂપિત મોક્ષ થાય છે.–અવિદ્યાસંબંધ અજ્ઞ બનાવનાર હોવાથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મમાં સંભવે નહિ જીવ અને બ્રહ્મનું ઐકય અંગીકાર કરેલું હોવાથી અવિદ્યાનો આશ્રય જીવ પણ હોઇ શકે નહિ. આથી જ જીવનું પણ અજ્ઞત્વ અનુપપન્ન જ છે––એમ નહિ. કારણ કે જપાકુસુમને લીધે અરુણ સ્ફટિકસ્તમ્ભની શ્રેણિમાં પડતા પુરૂષપ્રતિ-

---

ત્યારે હું અમુક જીવ છું એવા અજ્ઞાનને સ્થાને હું અદ્વૈત કૂટસ્થ ચિદેકરસ બ્રહ્મ જ છું એવું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે. આ જ્ઞાન અજ્ઞાનના નાશનું કારણ છે. અજ્ઞાન દૂર થવાથી અજ્ઞાનનું કારણ પ્રંપચ અર્થાત્ જગત્ પણ દૂર થાય છે. અજ્ઞાન દૂર થવાથી જગત્ પણ અસત્ય મિથ્યા છે એમ તેને ભાન થાય છે. કારણ અજ્ઞાન નાશ થાય ત્યારે તેના કાર્ય જગતની પણ નિવૃત્તિ થાય તે સ્વાભાવિક જ છે. જગતની નિવૃત્તિ થવાથી 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાયછે' શ્રુતિએ વર્ણવેલો મોક્ષ થાય છે. મોક્ષ સ્વતઃ થાય છે. સાધનો માત્ર અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરેછે, મોક્ષ ઉત્પન્ન કરતાં નથી. કારણ કે મોક્ષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ઉત્પન્ન થતો નથી. મોક્ષ સ્વતઃ થાય છે. જેમ રજ્જુને ભ્રાંતિથી સર્પ માનીએ ત્યારે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે રજ્જુ છે, સર્પ નથી એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે પ્રથમ તેમાં થએલો સર્પનો અનુભવ અને તેથી થતો ભય દૂર થાય છે, અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ્યાંસુધી ભ્રાંતિથી જગત્ સત્ય માનીએ ત્યાંસુધી જગતના દુઃખ વિગેરે આપણને બાધ કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય જગત્ દૂર થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્તી–બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેને અવિદ્યાનો સંબંધ થઈ શકે નહિ. કારણ કે જેને જેને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય તે તે અજ્ઞ જ હોવું જોઇએ. બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય તો તે સર્વજ્ઞ હોઇ શકે નહિ પરંતુ અજ્ઞ થઇ જાય. તેથી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય જ નહિ. તેમ જીવ અને બ્રહ્મને એક માનો છો તેથી જીવને પણ અવિદ્યાનો સંબંધ હોઇ શકે નહિ. આ જ કારણથી જીવ પણ અજ્ઞ હોઈ શકે નહિ. જીવ અને બ્રહ્મને એક માનો છો તો બ્રહ્મ પણ અજ્ઞ થઈ જાય. અર્થાત્ માયા અને અવિદ્યાને એક જ માનો છો તો એક જ વસ્તુનાં સંબંધથી બ્રહ્મના સર્વજ્ઞ અને અજ્ઞ એવા બે સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન કેમ થાય?

(આ પ્રમાણે અવચ્છેદનો આક્ષેપ થવાથી, માયા અને અવિદ્યાને ભિન્ન માની પ્રતિબિંબવાદથી પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે,)

પૂર્વપક્ષી–એમ નથી. જેમ જપાકુસુમને લીધે લાલ દેખાતી સ્ફટિકમણિના સ્તંભની

બિંબના અરૂણત્વ પેઠે જીવમાં અજ્ઞત્વનો આભાસ ઉપપન્ન છે. તેના બિંબની ઉજ્જ્વલતા પેઠે બ્રહ્મમાં સર્વજ્ઞત્વ પણ ઉપપન્ન જ છે. અવિદ્યા (અજ્ઞત્વનો) આશ્રય હોવાથી અભેદ પણ અનુપપન્ન નથી.

સિ૦—અત્ર કહીએ છીએ. જીવની તે શક્તિ છે તો પ્રથમ જીવસ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઇએ. ત્યાં (આ વિચારમાં) જીવ બ્રહ્મનો પ્રતિબંબ છે એ પક્ષ યુક્તિવિરૂદ્ધ છે. કારણ કે બ્રહ્મ રૂપરહિત હોવાથી અને પ્રતિબિંબનો આશ્રય અજ્ઞાન અસ્વચ્છ હોવાથી ક્યાં કોનો પ્રતિબિંબ પડે ? કારણકે રૂપવાળા (પદાર્થનો જ પ્રતિબિંબ (પડે) એવો નિયમ છે. દૃષ્ટને અનુસરી કલ્પના કરવી ઉચિત છે, નહિ તો વાયુ અને કાષ્ઠ (અનુક્રમે) બિંબ અને પ્રતિબિંબાશ્રય થાય—દર્પણ વિગેરેમા આકાશનો પ્રતિબિંબ દેખાય છે—ના, એટલા પ્રદેશમાં રહેલું પ્રભામંડલ રૂપવાળું હોવાથી તેનો જ (પ્રતિબિંબ) દેખાય છે વળી દર્પણરેખા પેઠે જે જ્યાં હોય તેનો ત્યાં પ્રતિબિંબ પડતો નથી. તેથી સર્વગત બ્રહ્મ

હારમાં પડતું પુરૂષનું પ્રતિબિંબ લાલ દેખાય છે તેમ અવિદ્યામાં પડતાં બ્રહ્મના પ્રતિબિંબમાં અજ્ઞત્વ જણાય છે. એ પ્રતિબિંબ જીવ છે અને તે આપણને અજ્ઞ જણાય છે, પરંતુ જેનું પ્રતિબિંબ લાલ સ્ફટિકમણિના સ્તંભની હારમાં પડે છે તે પુરૂષ પોતે ઉજ્જ્વળ દેખાય છે, લાલ દેખાતો નથી; તેમ બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ રહે છે, અજ્ઞ થતું નથી વળી અજ્ઞત્વ અવિદ્યાનો આશ્રય કરી રહેલુ છે તેથી વસ્તુતઃ બ્રહ્મ અને જીવ એક જ છે.

(આ મત પ્રમાણે માયા અને અવિદ્યા ભિન્નભિન્ન છે. માયાના પ્રદેશમાં રહેલું ચૈતન્ય અથવા માયામાં ચૈતન્યનો પ્રતિબિંબ ઇશ્વર છે. અને અવિદ્યામાં ચૈતન્યનો પડેલો પ્રતિબિંબ જીવ છે.)

સિદ્ધાન્તી—જગતનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી અવિદ્યા જેની શક્તિ છે એ જીવના સ્વરૂપનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઇએ. જીવ બ્રહ્મનો અવિદ્યામાં પડેલો પ્રતિબિંબ છે એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે બ્રહ્મ રૂપવગરનું છે, અને અવિદ્યાપણ સ્વચ્છ નથી. રૂપવાળા મુખ વિગેરે પદાર્થનો જ પ્રતિબિંબ પડે અને તે પણ દર્પણ વિગેરે સ્વચ્છ પદાર્થમાં જ પડે. રૂપવગરના બ્રહ્મ જેવા પદાર્થનો પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ, તેમ જ અવિદ્યા જેવા અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ સંભવે જ નહિ. ધારો કે રૂપવગરના પદાર્થનો અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડી શકે, તો રૂપવિનાના વાયુનો અસ્વચ્છ પદાર્થ કાષ્ઠમાં પ્રતિબિંબ પડવો જોઇએ. એ કદાપિ સંભવતું જ નથી.

પૂર્વપક્ષી—અવિદ્યા સ્વચ્છ છે. અને રૂપવગરના પદાર્થનો પ્રતિબિંબ પડે છે, કારણ કે રૂપવિનાના આકાશનો દર્પણ વિગેરે પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબ પડે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. આકાશનો પ્રતિબિંબ પડતો નથી, એ પ્રતિબિંબ આકાશનો નથી, પરંતુ એ પ્રદેશમાં રહેલું પ્રભામંડલ રૂપવાળું હોવાથી તેનો પ્રતિબિંબ પડે છે. વળી દર્પણરેખા પેઠે જે જ્યાં હોય ત્યાં તેનો પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ. અવિદ્યા અને બ્રહ્મ ઉભય સર્વસ્થળે રહેલાં છે, તેથી જ્યાં જ્યાં અવિદ્યા છે ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મ પણ છે જ

સર્વગત અવિદ્યામાં પણ હોવાથી (તેનો ત્યાં) પ્રતિબિંબ કેમ પડે ?— ત્યાં (દર્પણરેખા દૃષ્ટાન્તમાં) (રેખા) સંયોગસમ્બન્ધથી રહેલી છે તેથી પ્રતિબિંબ પડતો નથી, અહિં ઉભય (બ્રહ્મ અને અવિદ્યા) વિભુ હોવાથી તેમનો સંયોગ નથી, તેથી કાંઈ અનુપપત્તિ નથી—એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે પ્રભામણ્ડલ સંયુક્ત છે તોપણ તેનો (પ્રતિબિંબ) દેખાય છે–જે અંશમાં સંયોગ હોય તે અંશમાં પ્રતિબિંબ ન પડે–એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે બિસિનીસૂત્ર જેટલાજ અંતરે રાખેલી અંગુલીના તલભાગની પ્રભાનો પણ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. વળી લોકમાં બિંબ અને પ્રતિબિંબની એકત્ર સ્થિતિ નથી, તેથી ' દ્વિસુપર્ણ સયુજ ' 'પરમ પરાર્ધમાં ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા' ' ગુહામાં પ્રવેશેલા (દ્વિ) આત્મા, કારણ કે તેમનું પ્રતિપાદન છે ' ઈત્યાદિ શ્રુતિ અને ન્યા-

---

અવિદ્યા હોય ત્યાં બ્રહ્મપણ રહેલું હોવાથી અવિદ્યામાં બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—દર્પણરેખાનું દૃષ્ટાંત અહિ ઘટતું નથી; કારણ કે દર્પણરેખાને અને દર્પણને સંયોગસંબંધ છે. દર્પણરેખા દર્પણ સાથે સંયોગસંબંધથી રહેલી હોવાથી તેમાં તેને પ્રતિબિંબ પડતો નથી; પરન્તુ અવિદ્યા અને બ્રહ્મ સંયોગ સંબંધથી રહેલાં નથી, કારણ કે ઉભય વિભુ અર્થાત્ સર્વ સ્થળે રહેલાં છે. બે વિભુ પદાર્થમાં સંયોગ સંબંધ ઘટી શકે નહિ. અવિદ્યા અને બ્રહ્મ સંયોગ સંબંધથી રહેલાં ન હોવાથી, દર્પણરેખાનું દૃષ્ટાંત ઘટતું નથી. અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

સિદ્ધાંતી- સંયોગસંબંધ હોય ત્યાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ એમ કહી શકાય નહિ. દર્પણરેખાની પેઠે પ્રભામંડલ પણ દર્પણસાથે સંયોગ સંબંધથી રહેલું છે તો પણ પ્રભામંડલનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે છે. તેથી સંયોગસંબંધને લીધે પ્રતિબિંબ પડતું નથી એમ કહેવાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—જેટલા અંશમાં સંયોગ હોય તેટલા અંશમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી. પ્રભામંડલનો જેટલા અંશમાં સંયોગ છે તેટલા અંશનું પ્રતિબિંબ નથી, પરન્તુ સંયોગરહિત પ્રભામંડલનો જેટલો અંશ છે તેટલાનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેથી સંયોગ હોય ત્યાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ સત્ય નથી, કારણ કે દર્પણથી માત્ર કમલિનીના સૂત્ર જેટલા અંતરે આપણી અંગુલી રાખીએ, તે અંગુલીના તળીઆની પ્રભાનો સર્વાંશે દર્પણ સાથે સંયોગ છે એમ આપણે કહેવું જ પડશે. કારણ કમલિનીના સૂત્ર જેટલી અગુંલીની પ્રભામાં સંયોગવાળો અને સંયોગ રહિત એવા ભાગ હોઇ શકે જ નહિ. તેથી એ પ્રભાનો દર્પણસાથે સર્વ અંશે સંયોગ છે તો પણ તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેથી સંયોગને લીધે દર્પણરેખાનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ દર્પણરેખા ત્યાંજ હોવાથી તેનું પ્રતિબિંબ ત્યાં પડતું નથી, અર્થાત્ જે વસ્તુ જ્યાં હોય ત્યાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે નહિ. અને અવિદ્યા સર્વત્ર હોવાથી અવિદ્યા જ્યાં હોય ત્યાં બ્રહ્મ પણ છે, તેથી બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ સંભવતું જ નથી, અર્થાત્ તમારા મત પ્રમાણે જીવનું જે સ્વરૂપ છે તે યથાર્થ નથી.

વળી ' બે સુપર્ણ સાથે રહેનાર ' ' ગુહામાં પ્રવેશેલા બે આત્મા. કારણ કે તેમનું પ્રતિપાદન છે ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સૂત્રો જીવ અને બ્રહ્મ એક સ્થળે રહે છે એમ કહે છે.

યથી નિર્ણીત જીવ અને પરમાત્માની એકત્ર સ્થિતિનો બિંબપ્રતિબિંબપક્ષમાં સંગતિ થતી નથી. વળી, 'અવિદ્યામાં બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ તે જીવ, અને અવિદ્યાનો નાશ તે મોક્ષ' એમ કહેતાં તમારા મતમાં જીવસ્વરૂપનો નાશ એ જ મોક્ષ એમ થાય છે. અને આત્મહાનિ અપુરૂષાર્થ છે તેથી મોક્ષ અપુરૂષાર્થ થાય. જીવ પણ અલીક થાય. એમ હોવાથી કોઇ પણ પરલોક માટે પ્રયત્ન કરે નહિ. કારણ કે મુમુક્ષુ મોક્ષનું સ્વરૂપ અને સ્વકીય બદ્ધ સ્વરૂપ જાણીને, ઉક્તસાધન માટે યત્ન કરે. અને તે ઉભયસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે 'સર્વ મિથ્યા છે' એમ જાણીને અને 'ઐહિકી અને પારલૌકિકી પણ પ્રવૃત્તિ અવિદ્યાના અધ્યાસથી થએલી છે' એમ જાણીને, 'ઐહિક (પ્રવૃત્તિ) સારી, પરન્તુ પારલૌકિકી સ્વરૂપહાનિનું કારણ હોવાથી સારી નહિ' એમ (વિચારી) સર્વ અપ્રવૃત્ત રહે, અને નિવૃત્તિ માર્ગમાં જ ઉચ્છેદ પામે. અથવા સર્વે શાંત જ રહે. વિહિત અને નિષિદ્ધ સમાન હોવાથી, કોઈ પણ (કાર્યમાંથી) નિવૃત્ત જ ન રહે; આવી રીતે સર્વ સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરવા, આવો મત પ્રવર્તાવનાર વેદને પણ માત્ર વ્યવહારમાં જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારનાર (તું) પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ છે.

જીવ બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ હોય તો ઉભયની એક જ સ્થળે સ્થિતિ સંભવતી નથી કારણ કે લોકમાં બિંબ અને પ્રતિબિંબ એક સ્થળે રહેલાં કદાપિ દેખાતાં નથી.

વળી અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ એ જીવ અને અવિદ્યાનાશ એ મોક્ષ એમ તમે માનો છો. મોક્ષ સમયે અવિદ્યાનો નાશ થવાથી અવિદ્યામાં પડેલાં બ્રહ્મના પ્રતિબિંબનો પણ નાશ થવાનોજ. આ પ્રતિબિંબ જીવજ હોવાથી મોક્ષસમયે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર જીવનો નાશ થાય, તેથી જીવના સ્વરૂપનો નાશ એજ તમારા મત પ્રમાણે મોક્ષ છે. પરંતુ આત્મહાનિ એ મહાન્ અપુરુષાર્થ છે. તેથી મોક્ષ અપુરુષાર્થરૂપ થાય છે, અને જીવ પણ માત્ર પ્રતિબિંબ જ હોવાથી અલીક અર્થાત્ મિથ્યા છે. આમ હોય તો કોઇ પણ પરલોક માટે પ્રયત્ન કરે જ નહિ. કારણ કે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષ મોક્ષનું સત્ય સ્વરૂપ અને પોતે બદ્ધ છે એમ જાણી, બંધનમાંથી મુક્ત થવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે; પરંતુ તમારા મત પ્રમાણે આત્માનો નાશ એ જ મોક્ષ છે, અને પોતે અલીક અથવા મિથ્યા છે, સર્વ જગત્ મિથ્યા છે, અને આ લોકની તેમ જ પરલોક માટે કરવામાં આવતી સર્વ પ્રવૃત્તિ અવિદ્યાના અધ્યાસથીજ થાય છે એમ જાણે ત્યારે મોક્ષ માટે શું કરવા પ્રયત્ન કરે? પરલોક માટે પ્રવૃત્તિ કરવાથી સ્વરૂપની હાનિ થશે એમ જાણે ત્યારે પરલોક માટે પ્રવૃત્તિ કરવા કરતાં લૌકિક પ્રવૃત્તિજ કરે. અથવા ઉભય પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સંસાર અને સ્વરૂપહાનિ એમ અપુરુષાર્થ જ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી એક પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, અને નિવૃત્તિમાર્ગમાં જ નાશ પામે. વેદમાં કરવાના કહેલા કર્મ અને વેદે નિષેધ કરેલા કર્મમાં કાંઇપણ વિશેષ ન હોવાથી કોઇ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરતાં અચકાય જ નહિ. આ પ્રમાણે હોય તો સન્માર્ગનો ઉચ્છેદજ થઇ જાય. સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરાવવા જ આવો મત પ્રવર્તાવનાર, વેદને પણ કેવલ વ્યવહારમાં જ પ્રમાણ માનનાર અને વસ્તુતઃ અસત્ય માનનાર તમે

વેદને પણ સ્વઅજ્ઞાનથી કલ્પિત કહેનાર અતિધૃષ્ટ છે.--સર્વ પ્રપંચ જ તેવો છે તેથી વેદને પણ તેમાં આવી જવાથી તેવો કહું છું--તારા મોઢાને ચોકડું નથી તેથી ભલે કહે; પરન્તુ યુક્તિયુક્ત કહેતો નથી. કારણ કે પ્રતિબિંબિત આમ્રત-રૂકદમ્બના ફૂલ લેવા, પ્રતિબિંબ છે એમ જાણનાર કોઈ પણ હસ્ત પ્રસારતાં જોવામાં આવ્યો નથી. તે પ્રમાણે વેદને એવો (અજ્ઞાન કલ્પિત) જાણનાર કયો (પુરૂષ) તેણે વર્ણવેલા સ્વર્ગ અપવર્ગ આદિ ફૂલવાલા અતિશય આયાસથી સાધ્ય યાગ સંન્યાસ વિગેરેમાં સર્વબંધુનો ત્યાગ કરી સર્વસુખથી વિમુખ રહી પ્રવૃત્ત થાય ?—સ્વપ્નમાં સ્વાપ્નિક ફૂલ માટે પ્રવૃત્તિ જણાય છે.--ખરૂં, તે સમયે તે સત્ય જ છે એમ જાણનારની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, પરન્તુ સ્વપ્નમાં જ (હું આ સ્વપ્ન જોઉંછું, પારમાર્થિક જોતો નથી ' એમ જાણનારની નહિ, એ ધ્યાનમાં રાખો.--વિશેષદર્શન સ્વસજાતીય ભ્રમની જ નિવૃત્તિ કરે છે. પ્રકૃતમાં પ્રાપંચિક

પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ જ છો. વળી વેદ પણ જીવના પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલા છે એમ કહેવામાં તમે ઉદ્ધતાઇ કરો છો.

પૂર્વપક્ષી—સર્વ જગત્‌ને હું મિથ્યા કહું છું. વેદ પણ જગતની અંદર આવી ગએલો હોવાથી તેને પણ મિથ્યા કહુંછું.

સિદ્ધાન્તી—ખરે, તારા મોઢાને કાંઈ અંકુશ ન હોવાથી તું એમ કહે છે, પણ તે યુક્તિપૂર્વક નથી. કારણકે આંબાનું જલમાં પ્રતિબિંબ પડેલું જોઇ, તે આંબાના પ્રતિબિંબની કેરીઓ લેવા કોઇપણ પુરૂષ હાથ લાંબો કરતાં કોઇ દિવસ દેખાયો નથી, કારણકે પ્રતિબિંબ મિથ્યા છે ને તે કેરીઓ દેખાય છે પણ વસ્તુતઃ નથી, એમ તે જાણે છે. તેજ પ્રમાણે વેદને મિથ્યા જાણે તોપણ વેદમાં કહેલાં સ્વર્ગના સાધન યજ્ઞ, અને મોક્ષના સાધન સંન્યાસ વિગેરેમાં સર્વ બંધુ મિત્રનો ત્યાગ કરી, સર્વ સુખને તિલાંજલિ આપી, ઘણું કષ્ટ વેઠી તત્પર કોણ રહે !

પૂર્વપક્ષી—સ્વપ્નમાં જે ફૂલ દેખાય તેને માટે પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે તે આપણે અનુભવીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે જગત્ અસત્ય માનીએ તોપણ જગત્‌માં રહીએ ત્યાંસુધી ફૂલ માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ એમાં શું આશ્ચર્ય !

સિદ્ધાન્તી—સ્વપ્નમાં ફૂલ વિગેરે માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ એ ખરૂં, પણ તે ફૂલને તે સમયે સત્ય માનીએ છીએ તેથીજ તેને માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. ' હું આ સ્વપ્ન જોઉં છું, સત્ય પદાર્થ જોતો નથી, એમ માનનારની સ્વપ્નમાં પણ પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ. તે સમયે સ્વાપ્નિક ફૂલને સત્ય માનીએ છીએ તેથીજ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. પરંતુ જગત્ અસત્ય છે, એમ આપણે જાણીએ છીએ તો આપણી પ્રવૃત્તિ કેમ સંભવે ?

પૂર્વપક્ષી—પ્રથમ આપણે જગત્ સત્ય માનીએ છીએ ત્યારે પ્રવૃત્તિ પણ કરીએ છીએ, પછી આપણને વેદમાંથી ભાન થાય છે કે જગત્ સત્ય નથી, પરન્તુ અસત્ય છે, તોપણ આપણને જગતની સત્ય તરીકેજ પ્રતીતિ થાય છે, કારણકે જગતને આપણે આપણા ચક્ષુઃ વિગેરેથી સત્ય તરીકે અનુભવીએ છીએ. જગત્ પ્રત્યક્ષ છે. વેદ તેને મિથ્યા કહે છે પણ વેદ

ભ્રમ અપરોક્ષ છે તેથી શાબ્દજ્ઞાન તેની નિવૃત્તિ કરવા સમર્થ નથી તેથી પ્રવૃત્તિ થાય છે—આ સાર નથી. પ્રતિબિંબ હોવાથી અસત્ (તરીકે) અનુમિત થએલાં તરૂઓ ચક્ષુથી પ્રતીત થાય છે તેમ શાબ્દજ્ઞાન પછી પણ પ્રપંચપ્રતીતિ ભલે થાય, પરન્તુ પ્રવૃત્તિ ન જ થાય. નહિ તો એ (તરૂના) ફલ માટે પણ પ્રવૃત્તિ થાય. વળી પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલાં, યાગ અને બ્રહ્મજ્ઞાન (અનુક્રમે) સ્વર્ગ અને મુક્તિ ફલવાલાં છે એ જ્ઞાનનો, પછી ઉત્પન્ન થતાં તે મિથ્યા છે એ જ્ઞાનથી બાધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ઉભય શાબ્દ છે,—દ્વૈતપ્રતીતિ જ અનર્થરૂપ છે. તેની નિવૃત્તિ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન વિના થતી નથી તેથી તે માટે પ્રવૃત્તિ (થાયછે)— અહિં મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે દ્વૈતપ્રતીતિ અનર્થ છે તેનું અને આ કાર્યકારણભાવનું જ્ઞાન તેને કયાંથી થયું ? જો 'શ્રુતિમાંથી' એમ કહે તો તેને કહેવું કે

શબ્દ પ્રમાણ છે. જગતનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સત્ય તરીકે અનુભવ કરીએ છીએ, અને શબ્દ પ્રમાણ તે અસત્ય છે એમ કહે છે, પરન્તુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ શબ્દપ્રમાણ કરત વધારે બલવત્ હોવાથી શબ્દપ્રમાણ તેનો બાધ કરી શકતું નથી. અર્થાત વેદમથી જગત્ અસત્ય છે એમ જાણીએ છીએ, તોપણ જગતનો સત્ય તરીકે અનુભવ કરીએ છીએ તેથી જગતમાં પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ યોગ્ય નથી. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વધારે બલવત હોવાથી શબ્દપ્રમાણથી તેનો બાધ ન થાય, તેથી કદાચ જગતની પ્રતીતિ આપણને રહે પરન્તુ પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ, કારણકે જલમાં આપણે આંબાના વૃક્ષનું પ્રતિબિંબ જોઇએ છીએ, એ પ્રતિબિંબ હોવાથી અસત્ય છે એમ આપણે અનુમાન કરીએ છીએ. આંબાના વૃક્ષનું પ્રતિબિંબ આપણને પ્રત્યક્ષ છે, પરન્તુ તે અસત્ય છે એમ આપણે અનુમાન કરીએ છીએ. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અનુમાન કરતાં વધારે બળવત્ છે તેથી અનુમાનથી તેનો બાધ થતો નથી, અને આપણે પ્રતિબિંબને જોઇ શકીએ છીએ પરન્તુ તેનાં ફલ લેવાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેજ પ્રમાણે જગત્ અસત્ય છે એમ આપણે શબ્દપ્રમાણથી જાણીએ અને પ્રત્યક્ષ તરીકે તેને અનુભવીએ છીએ. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ શબ્દપ્રમાણ કરતાં વધારે બલવત્ હોવાથી આપણને જગતની પ્રતીતિ થાય પરન્તુ આપણી પ્રવૃત્તિ સંભવી શકે નહિ. જો આ પ્રવૃત્તિ સંભવે તો આંબાના પ્રતિબિંબની કેરી લેવા પણ પ્રવૃતિ થવી જોઇએ. વળી યજ્ઞનું ફલ સ્વર્ગ છે અને બ્રહ્મ જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ્ઞાન પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારપછી વેદના શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી યજ્ઞ, સ્વર્ગ, જગત્ વિગેરે મિથ્યા છે એમ જ્ઞાન થાય છે. આ ઉભય પ્રકારનાં જ્ઞાન વેદમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઉભયનું કારણ શબ્દપ્રમાણ છે, ઉભય જ્ઞાન શબ્દપ્રમાણથીજ થાય છે તેથી જગત્ મિથ્યા છે એવું પછી થએલું જ્ઞાન પૂર્વના જ્ઞાનનો બાધ કરી શકતું નથી તેથી સ્વર્ગ મિથ્યા છે એ જ્ઞાન કદાપિ થઇ શકેજ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—તેજ મહાન્ અનર્થ છે. આ દ્વૈતની પ્રતીતિ માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ દૂર થાય, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—દ્વૈતની પ્રતીતિ અનર્થ છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ તે દૂર થાય છે એવું તમે કેમ જાણ્યું ?

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિમાંથીજ. વેદજ એમ કહે છે.

'આનો નિશ્વાસ વેદો છે' 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ મોકલે છે અને તેને વેદ મોકલે છે' 'અમે સાંભળ્યું છે કે વેદ સાક્ષાત્ સ્વયંભૂ નારાયણ છે' 'સર્વ વેદથી વેદાન્તકૃત્ વેદ જાણનાર હું જ વેદ્ય છું' ઇત્યાદિ સ્વસ્મૃતિથી વિરૂદ્ધ, લૌકિકવાક્યસમાન બનાવનાર સ્વકીય અજ્ઞાનકલ્પિતપણું શ્રુતિ કેમ કહે, એ તુંજ વિચાર. વળી પ્રથમ વેદાન્તનું પારમાર્થિક સત્ત્વ જાણીને અથવા તે વિષે ઉદાસીન રહીને તેના શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થએલો કોઈ પણ (પુરૂષ) તમે કહી તે રીતે શ્રુતિ અને તેનાં વર્ણવેલાં સાધન અજ્ઞાનકલ્પિત છે એમ સાંભળી, સ્વાપ્નિક ભોજનથી પરમાર્થ તૃપ્તિપેઠે અસત્તુલ્ય ગુરૂ અને તેમના વાક્યોથી પરમાર્થ સદ્રૂપ બ્રહ્મરૂપી ફલ કેમ પ્રાપ્ત થાય એવી શંકા અથવા નિશ્ચયથી પ્રવૃત્ત થાય નહિ.–જેથી (અભેદબોધક શ્રુતિથી) નિશ્ચય થાય છે તેથીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે,–એમ ન કહો. પ્રથમ એવો નિશ્ચય હોય તથાપિ એવા (અજ્ઞાનકલ્પિત) શ્રુત્યુક્તસાધનનું ભિન્ન પ્રકારનું (પરમાર્થ) બ્રહ્મરૂપી ફલ સાંભળી, ઉક્તદૃષ્ટાન્તન્યાયથી અર્થ બાધિત છે એમ જાણી, શ્રુતિત્વ સમાન હોવાથી એકનો પણ બાધ અશક્ય છે એમ પણ જાણી, તેના અર્થ વિષે સંદેહ થવાથી તેના નિર્ણય માટે પ્રવૃત્ત થએલા વિચારકની 'આનો નિશ્વાસ' 'જે બ્રહ્માને' 'નામરૂપ આપ્યું' 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે તે સત્ય છે' 'તેણે પોતાને પોતાની મેળે બનાવ્યા.

સિદ્ધાન્તી—'આનો નિશ્વાસ વેદો છે' 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ મોકલે છે' 'સર્વ વેદથી વેદાન્ત રચનાર વેદ જાણનાર હુંજ વેદ્ય છું' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ વેદ કહેજ કેમ ? વળી શ્રુતિ સ્મૃતિથી વિરૂદ્ધ આવું વચન વેદને પોતાને અજ્ઞાનથી કલ્પેલા ઠરાવે છે, અને સામાન્ય લૌકિક વાક્યના જેવા ઠરાવે છે. તેથી આવું વચન વેદ કહે એમ તમે પોતેજ વિચારો.

વળી પ્રથમ વેદને સત્ય માનીને, અથવા વેદ સત્ય છે કે અસત્ય તેની દરકાર કર્યા વિનાજ વેદનું શ્રવણ વિગેરે કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય. પછી તમારી કહેલી રીત પ્રમાણે વેદ અને તેનાં કહેલાં સર્વ સાધન અજ્ઞાનથી કલ્પેલાં છે એમ જાણે, ત્યારે સ્વપ્નમાં કરેલાં ભોજનથી ખરી તૃપ્તિ થતી નથી તે પ્રમાણે અસત્ય ગુરૂ, ગુરૂના અસત્ય વાક્ય વિગેરેથી સત્ય સદ્રૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાયજ નહિ એવા નિશ્ચયથી, અથવા અસત્ય વાક્યથી સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેમ થાય તેની શંકાથી, કોઈ વેદનાં કહેલાં સાધન કરવામાં પ્રવૃત્ત રહેજ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—વેદમાંથી શ્રવણ વિગેરે અસત્ય છે એવો નિર્ણય થાય છે, અને સાધન માટે પ્રવૃત્તિ પણ વેદથીજ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. શ્રવણ વિગેરેથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, તેથી શ્રવણ વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એમ પ્રથમ નિશ્ચય હોય છે. તોપણ વેદે કહેલાં અસત્ય સાધનોથી સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણી, સ્વપ્નમાં કરેલા ભોજનથી સત્ય તૃપ્તિ થતી નથી એ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે અસત્ય સાધનથી સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય નહિ એમ સમજી, સાધનો અસત્ય છે, બ્રહ્મ સત્ય છે એ સર્વ વેદજ કહે છે તેથી એકપણ પ્રકારના જ્ઞાનનો બાધ થઈ શકે નહિ એમ સમજી તેના અર્થ વિષે તેને મહાન્ સંદેહ થાય છે. પછી જગત્ અને સાધન અસત્ય છે

તે સત્ય છે એમ કહે છે. અસત્‌માંથી સત્‌ કેમ ઉત્પન્ન થાય ?' 'વેદ નારાયણ' 'સર્વ વેદવડે' 'હું સર્વનો પ્રભવ છું' 'આનંદથી બ્રહ્મની સ્તુતિ કરૂં છું' 'કેવલ આનન્દના જેના કર પાદ મુખ ઉદર વિગેરે છે' 'આના જન્મ વિગેરે જેમાંથી છે' 'આનન્દમય, અભ્યાસને લીધે' ઇત્યાદિ સહસ્ર શ્રુતિ સ્મૃતિ ન્યાયથી તમારી કહેલી રીત બાધિત છે એમ નિશ્ચય થવાથી તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. પરન્તુ અધુના આસુર સર્ગમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા વિચારકોને પૂર્વોક્ત બાધજ્ઞાન થતું નથી તેથી તેવીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથીજ 'જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને તે ભગવતી દેવી મહામાયા બલથી ખેંચી મોહને અર્પે છે' એમ માર્કણ્ડેય પુરાણમાં કહ્યું છે. કારણ કે હરીચ્છા એવીજ છે. તેનું વર્ણન પદ્માદિપુરાણમાં 'કલિયુગમાં મનુષ્યાદિમાં કલાવડે ઉત્પન્ન થઈ તારા કલ્પિત શાસ્ત્રથી લોકોને મારાથી વિમુખ કર અને મને ગુપ્ત રાખ જેથી આ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર થાય.' એમ કહેલું છે. 'મને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ' એ વચનને લીધે તેમને અન્ધતમઃજ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી વધારે વિસ્તારથી શું ? વળી, લોકમાં દ્રષ્ટાનેજ દર્પણ આદિ દોષના સંબંધથી પ્રતિબિંબ દર્શન થાય છે. તેથી પરમાત્માનો અવિદ્યા સાથે સંબંધ ન સ્વીકારવાથી તે જીવના દ્રષ્ટા થાય નહિ. તેમ થવાથી (પરમાત્મા) દ્રષ્ટા અને નિયામક છે એમ બોધ કરનારી શ્રુતિનો બાધ

એ જ્ઞાનનો 'વેદ આના નિશ્વાસ છે' 'જે પ્રથમ બ્રહ્માને મોકલે છે' 'હું સર્વનો પ્રભવ છું' 'આના જન્મ વિગેરે જેમાંથી થાય છે' ઇત્યાદિ સહસ્રાવધિ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્રથી બાધ થાય છે. તેઓ સાધન વિગેરેને સત્ય કહે છે ને તેમના અસત્યપણાના જ્ઞાનનો બાધ કરે છે એમ નિશ્ચય થવાથી, કોઇપણ વિચાર કરનાર પુરૂષની તમારી કહેલી રીતથી સાધન વિગેરેને અસત્ય સમજી, સાધન કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાયજ નહિ.

આધુનિક સમયમાં આસુર સર્ગમાં ઉત્પન્ન થએલા માયાથી મોહ પામેલા લોકોને ઉપર વર્ણવેલી શ્રુતિ, સ્મૃતિ વિગેરેથી પણ સાધનોના અસત્યપણાના જ્ઞાનનો બાધ થતો નથી, અને તમારી કહેલી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથીજ માર્કંડપુરાણમાં 'જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને ભગવતી દેવી મહામાયા બલથી ખેંચી મોહને અર્પણ કરે છે' એવું વચન છે. ઇશ્વરની ઇચ્છાજ એવી છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા કલિયુગમાં આવી છે એ સર્વ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. આવી ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી જ આસુરી લોકોની તમારી કહેલી રીતથી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તેનું ફલ પણ 'કૌન્તેય, મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પછી અધમગતિ પામે છે' એ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાન્યાયે અંધતમઃજ તેમને પ્રાપ્ત થવાનું. તેથી વિશેષ વિસ્તાર કરવાથી શું ?

વળી લોકમાં આપણે અનુભવીએ છીએ કે દર્પણમાં જોનારનેજ દર્પણના ચળકાટ વિગેરે દોષથી પ્રતિબિંબનું દર્શન થાય છે, અન્ય કોઇને થતું નથી. તેથી પ્રતિબિંબ જોનારને અને દર્પણને સંબંધ થાય ત્યારેજ પ્રતિબિંબ દેખાય છે. પરંતુ બ્રહ્મને અને અવિદ્યાને સંબંધ ન હોય તો અવિદ્યામાં પડેલા બ્રહ્મના પ્રતિબિંબ જીવને બ્રહ્મ કેમ જોઇ શકે ? બ્રહ્મ જીવને જોતું નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે 'આનાથી બીજો કોઇ જોનાર નથી'

થાય. તે (શ્રુતિને) અનુસરી (પરમાત્મા) દ્રષ્ટા છે એમ સ્વીકારે તો તેમને પૂર્વોક્ત ન્યાયથી અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી જીવતુલ્ય થઈ જાય એવું પ્રચ્છન્નનાસ્તિકનું જબરૂં વ્યાખ્યાનકૌશલ ! વળી ' ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા ' શ્રુતિમાં ગુહા જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પિત હોવાથી પરમાત્મા તે (ગુહાના) દ્રષ્ટા નહિ હોવાથી, (તેમનો અને જીવનો) સાથે પ્રવેશ સંભવતો નથી, અને તેથી શ્રુતિનો બાધ થાય છે. જીવન્મુક્તિ પણ સંભવશે નહિ, કારણકે પ્રતિબિંબ અંતઃકરણ અથવા અવિદ્યામાં પડે છે એમ તમારે કહેવું પડશે. અંતઃકરણમાં પડે છે (એમ કહો તો) જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ હોય તો તે સંસારીજ રહે અને તે ન હોય તો તેની પરમમુક્તિજ થાય તેથી જીવન્મુક્તિ ક્યાં રહી ? (પ્રતિબિંબ) અવિદ્યામાં પડે એ પક્ષ વધારે અસંગત છે, કારણકે જીવન્મુક્તને અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન હોવાથી, તેના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી, અજ્ઞાનમાં પડેલા પ્રતિબિંબરૂપ જીવની પણ

વિગેરે શ્રુતિઓ પરમાત્માને જીવનો દ્રષ્ટા અને નિયન્તા કહે છે તેમનો બાધ થાય. આ શ્રુતિઓને લીધે પરમાત્માને જીવના દ્રષ્ટા સ્વીકારો તો ઉપર કહ્યું તેમ પરમાત્માને અને અવિદ્યાને સંબંધ છે એમ સ્વીકારવું પડે, અને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય તો બ્રહ્મ જીવ જેવું થઇ જાય. આ સર્વ પ્રચ્છન્નનાસ્તિકનું મહત્ વ્યાખ્યાનકૌશલ દર્શાવે છે.

પૂર્વપક્ષી—(પરન્તુ પ્રતિબિંબ જોનાર પુરૂષ ભ્રાંત નથી તેમ જીવને બ્રહ્મ જુએ તોપણ ભ્રાંત કહેવાય નહિ. તેથી જીવને જોવાથી બ્રહ્મ જીવની સમાન થતું નથી.)

સિદ્ધાન્તી—તોપણ 'ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા (બે) આત્માઓ' શ્રુતિનો બાધ થાય છે. આ શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મ ઉભયે સાથે ગુહામાં પ્રવેશ કરેલો છે એમ કહે છે. તેથી બ્રહ્મ ગુહાને પણ જૂએ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મ ગુહાને જૂએ નહિ તો જીવ સાથે ગુહામાં પ્રવેશ કેમ કરે ? ગુહા વસ્તુતઃ સત્ય નથી, પરંતુ જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પેલી છે. જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પેલી ગુહાને જોવાથી બ્રહ્મ પણ જીવની પેઠે ભ્રાંત સિદ્ધ થાય છે.

વળી તમારા મત પ્રમાણે જીવન્મુક્તિ સંભવતીજ નથી. કારણ કે બ્રહ્મનો અંતઃકરણમાં અથવા અવિદ્યામાં પડેલો પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ તમારો મત છે. બ્રહ્મનો અંતઃકરણમાં પડેલો પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ પ્રથમ ધારીએ. જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ છે એમ સ્વીકારીએ તો અંતઃકરણ હોવાથી જીવ સંસારીજ છે. તેનું અંતઃકરણ ભલે શુદ્ધ હોય, તેથી તેને કામ વિગેરે ભલે ન હોય, કામ વિગેરે ન હોવાથી તે ભલે મમતારહિત હોય, તોપણ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબરૂપ જીવ હોવાથી તેની અહંતા દૂર થતી નથી. તેથી તે સંસારીજ રહે છે. જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ નથી એમ માનીએ તો અંતઃકરણ ન હોવાથી તેને પરમમુક્તિજ પ્રાપ્ત થઇ. અંતઃકરણ ન હોવાથી, બ્રહ્મનો અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પણ ક્યાં રહ્યો ! જીવના સ્વરૂપનો નાશ થયો, અને તેને પરમમુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તો તે જીવન્મુક્ત છે એમ કેમ કહેવાય ?

બ્રહ્મનો અવિદ્યામાં પડેલો પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ માનીએ તો જીવન્મુક્તને અપરોક્ષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોવાથી તેને અજ્ઞાન રહેજ નહિ. અવિદ્યા ન રહેવાથી અવિદ્યામાં પડેલું બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પણ રહેતું નથી. આ પ્રમાણે તેનું જીવનું રૂપ પણ રહેતું નથી તેથી

નિવૃત્તિ થવાથી, તેના દેહનો સ્પન્દ થવો પણ અશક્ય થાય-પ્રારબ્ધની અવશિષ્ટ અવિદ્યા ત્યારે છે તેથી સર્વ સંભવે છે-એમ કહેવાય નહિ. બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથીજ નાશ થનારી અવિદ્યા સાક્ષાત્કાર થવા છતાં રહી શકે નહિ, તેથી પ્રારબ્ધના નાશનો પ્રતિબંધ કરનાર કોઈ રહેતું નથી. વળી બ્રહ્મજ્ઞાનથી તે દૂર ન થાય તો કોઈ સમયે દૂર થાય જ નહિ.-પ્રારબ્ધનો ભોગથી જ નાશ થાય છે-ત્યારે અવિદ્યા અને અવિદ્યાના કાર્યથી પણ તે જૂદું છે એમ તમે કહેવા તૈયાર થયા છો ? કારણકે રજ્જુજ્ઞાન થયા પછી, તેમાં સર્પજ્ઞાન અને તેથી થતા ભય વિગેરે કોઈપણ અંશમાં રહેતા નથી—કમ્પ રહે છે—પૂર્વકારણથી ઉત્પન્ન થએલો કેવલ કમ્પ ભલે રહે, પણ તેનાથી અન્ય કાંઇ થઈ શકે નહિ. તેમ જ પ્રારબ્ધથી પણ દેહનું અસ્તિત્વ જ રાખી શકાય, પરન્તુ અધ્યાસના અભાવને લીધે સુષુપ્તિમાં જેમ જણાય છે તેમ ભોગ વિગેરે રાખી શકાય નહિ. વળી,

---

જીવન્મુક્તનો દેહ હાલવાને પણ સમર્થ રહે નહિ. દેહમાં જીવનું રૂપ નહિ રહેવાથી દેહ કેમ હાલી શકે ?

પૂર્વપક્ષી—જે અજ્ઞાનના કાર્યના ફલનો અનુભવ જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત કરતી વખતે થતો હોય તે કાર્યનું ફલ અવશિષ્ટ રહ્યું હોય તેટલી અવિદ્યા તે સમયે પણ રહે છે. જે કર્મના ફલનો અનુભવ કરાતો હોય તે ફલ પૂરૂં ભોગવવું જોઇએ તેથી તેટલી અવશિષ્ટ રહેલી અવિદ્યાથી જીવન્મુક્તનો દેહ હાલી શકે છે અને તે સર્વ કાર્ય કરી શકે છે.

સિદ્ધાન્તી—અવિદ્યા બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી નાશ થાય છે. જીવન્મુક્તને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેની અવિદ્યા નાશ થવીજ જોઇએ. અવિદ્યા નાશ થવાથી અવિદ્યાનું કાર્ય પ્રારબ્ધ પણ નાશ થવુંજ જોઇએ. પ્રારબ્ધના નાશનો પ્રતિબંધક અવિદ્યા નાશ પામવાથી પ્રારબ્ધ પણ રહી શકેજ નહિ. વળી બ્રહ્મજ્ઞાનથી પ્રારબ્ધનો અંત ન આવે તો કોઇ સમયે અંત આવવાનોજ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—પ્રારબ્ધ તો માત્ર ભોગથીજ નાશ થાય છે. પ્રારબ્ધનો ભોગ કર્યા વિના તેનો નાશ થાયજ નહિ. પ્રારબ્ધ જેટલું અવશિષ્ટ હોય તેટલાનો ભોગ કરીએ એટલે તે નાશ થાય ને પરમમુક્તિ થાય.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે અવિદ્યા અને તેના કાર્ય પ્રપંચ વિગેરેથી પ્રારબ્ધ જૂદું છે એમ તમે કહો છો? કારણ કે જૂદું ન હોય અને માત્ર અવિદ્યાનું કાર્યજ હોય તો અવિદ્યાના નાશ સાથે તેનો પણ નાશ થવોજ જોઇએ. રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થવાથી, ભય કંપ વિગેરે થાય છે. પરંતુ પછી રજ્જુનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે અજ્ઞાનના કાર્ય ભય કંપ વિગેરે સર્વ નાશ પામે છે, કોઇ કાર્ય રહેતું નથી. તે પ્રમાણે પ્રારબ્ધ અવિદ્યાનું કાર્ય હોય તો તેનો પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી અવશ્ય નાશ થવોજ જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—રજ્જુનું જ્ઞાન થયા પછી પણ કમ્પ રહે છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ રહે છે.

સિદ્ધાન્તી—પ્રથમ થએલી સર્પની ભ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થએલો કંપ એકલો ભલે રહે, પણ તેનાથી કાંઇ કાર્ય થઇ શકતું નથી. તે પ્રમાણે અહિં પણ પ્રારબ્ધથી જીવન્મુક્તનો દેહ ભલે રહે, પણ તે ભોગ વિગેરે કરી શકે નહિ. કારણ કે જીવન્મુક્તને અધ્યાસ રહેતો નથી. બ્રહ્મનું

સર્પજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો કમ્પ વેગ નામના સંસ્કારને લીધે રહે છે. પ્રકૃતમાં અજ્ઞાનકાર્ય પ્રારબ્ધમાં સંસ્કાર ન હોવાથી, અને તે જ્ઞાનથી અવશ્ય નાશ થવુંજ જોઇએ તેથી જ્ઞાન હોવા છતાં તે કેમ રહે ? વળી અધ્યાપનનો અસંભવ થશે. જીવન્મુક્તિનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણના વિરોધને લીધે, ' જીવન્મુક્તિ છેજ નહિ ' એમ પણ કહી શકાય નહિ. તેથી જીવ પ્રતિબિંબ છે એ પક્ષ અયુક્ત છે.

પૂ૦—અમે જીવ પ્રતિબિંબ છે એમ કહેતા નથી, પરંતુ અંગુલી વિગેરેના સંપર્કથી ચંદ્રમાં દ્વિત્વનો ભાસ થાય છે, તેમ બ્રહ્મ પણ અવિદ્યાથી અનેક હોય તેમ ભાસે છે, તેને બે ત્રણ વિગેરે સંખ્યાનો યોગ થાય છે, અને તેને માટે

જ્ઞાન થવાથી તેનો અધ્યાસ દૂર થાય છે. અધ્યાસ ન હોવાથી, તે ભોગ વિગેરે પણ કરી શકે નહિ. સુષુપ્તિમાં જેમ દેહ હોવા છતાં ભોગ વિગેરે થતા નથી તે પ્રમાણે જીવન્મુક્તને પણ અધ્યાસ ન હોવાથી ભોગ વિગેરે હોવા ન જોઇએ.

વળી રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થવાથી ઉત્પન્ન થએલા કંપમાં વેગ * નામનો સંસ્કાર હોવાથી, રજ્જુનું જ્ઞાન થયા પછી પણ તે રહે છે. પરંતુ અજ્ઞાનના કાર્ય પ્રારબ્ધમાં કાંઇ વેગ સંસ્કાર રહેલો નથી. પ્રારબ્ધ અદૃષ્ટ ગણીએ તો પણ તેમાં સંસ્કાર રહી શકે નહિ. પ્રારબ્ધને કર્મ માનીએ તોપણ તેમાં સંસ્કાર રહી શકે નહિ, કારણ કે સંસ્કાર ગુણ હોવાથી દ્રવ્યમાંજ રહી શકે. પ્રારબ્ધને અદૃષ્ટ માનીએ અથવા કર્મ માનીએ તોપણ તે દ્રવ્ય નહિ હોવાથી તેમાં વેગ નામનો સંસ્કાર હોઈ શકે નહિ; અને જ્ઞાનથી તેનો અવશ્ય નાશ થવોજ જોઇએ, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી તે કદાપિ રહી શકેજ નહિ. તથાપિ જીવન્મુક્તને બ્રહ્મજ્ઞાન હોવા છતાં અવિદ્યાનું કાર્ય પ્રારબ્ધ તેમાં રહે છે એમ કહીએ તો શુકદેવજી વિગેરે જીવન્મુક્ત આપણને ઉપદેશ આપી શકે નહિ. તેઓમાં અવિદ્યા અર્થાત્ અજ્ઞાન હોવાથી તેમનો ઉપદેશ યથાર્થ ગણી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે જીવન્મુક્તિ છેજ નહિ એમ માનીએ.

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં જીવન્મુક્તિનું વર્ણન કરેલું હોવાથી તે નથી એમ પણ કહેવાય નહિ. તેથી જીવ બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ છે એમ માનવાથી જીવન્મુક્તિની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ કારણોથી જીવ પ્રતિબિંબ છે એ પક્ષ યોગ્ય નથી.

(આ પ્રમાણે પ્રતિબિંબવાદનો નિરાસ થવાથી પૂર્વપક્ષી આભાસવાદનું અવલંબન કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—અમે જીવને પ્રતિબિંબ કહેતા નથી, પરંતુ જેમ ચક્ષુને અંગુલી વિગેરેનો સંપર્ક થવાથી, આકાશમાં એક ચંદ્ર હોવા છતાં બે ચંદ્ર દેખાય છે તેજ પ્રમાણે અવિદ્યાના સંપર્કથી બ્રહ્મ પણ અનેક જણાય છે. આ પ્રમાણે બે ત્રણ અથવા વધારે બ્રહ્મ જણાય છે તેને જીવ કહીએ છીએ. પ્રતિબિંબ વાદમાં જીવ અલીક હતો તેથી સર્વ દૂષણ ઉદ્ભવતાં. દર્પણને દૂર કરવાથી પ્રતિબિંબ નાશ પામે છે તેથી તે અલીક છે; તેજ પ્રમાણે જીવ પણ અલીક સિદ્ધ થતો. જીવ અલીક હોવાથી યજ્ઞ વિગેરેથી પરલોકપ્રાપ્તિ થાય એ વિગેરે બોધ કરનારી શ્રુતિનો બાધ થતો, કારણ કે જીવજ ન હોવાથી પરલોક કોણ પ્રાપ્ત કરે, મોક્ષ કોને

* Velocity.

જીવ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

સિ૦—આ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી, કારણકે અવિદ્યાને લીધે બ્રહ્મ અનેક હોય એમ કોને ભાસે છે એ વિચાર કરવો જોઇએ. બ્રહ્મને એવો ભાસ થતો નથી, કારણ કે તેને ભ્રમ થતો નથી. જીવને પણ એવો ભાસ થતો નથી, કારણ કે જીવ એ ભાસનો વિષય છે. ગૃહીત ચંદ્રોની પેઠે દોષને લીધે પોતેજ અનેક છે એવો આભાસ થતો નથી, કારણ કે તેને દોષનો સંબંધજ નથી. વળી, એમ હોવાથી પરમાત્મામાં જીવોના નિયામકપણાનો અસંભવ થશે. તેથી 'જે અંદર રહી આત્માને નિયમમાં રાખે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનો બાધ થશે. વળી, અવિદ્યા અને બ્રહ્મને કેવો સંબંધ છે? સંયોગ તો નહિજ, કારણકે ઉભય વિભુ હોવાથી તે સ્વીકારાય નહિ. અધ્યાસ પણ નહિ, કારણ કે તે પણ

મળે અને જીવન્મુક્ત કોણ થાય? પ્રતિબિંબવાદમાં જીવ અલીક હોવાથીજ આ સર્વ દૂષણ સંભવતાં હતાં; પરંતુ આ વાદમાં જીવ અલીક ન હોવાથીજ આ સર્વ દૂષણોનો નિરાસ થાય છે. અવિદ્યાથી દ્વિત્વ વિગેરે સિદ્ધ થાય છે તેથી 'બે સુપર્ણ સાથે રહેનાર' 'ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા બે આત્માઓ' વિગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ થતો નથી. બ્રહ્મ રૂપવગરનું હોવાથી આભાસ સંભવે નહિ એ ખરૂં, પરંતુ 'આભાસથી જીવ અને ઈશ્વર કરે છે' શ્રુતિજ રૂપ ન હોવા છતાં આભાસનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી આ મતમાં જરા પણ દોષ નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ મત પણ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવો નથી. કારણ કે અવિદ્યાના સંબંધથી બ્રહ્મ અનેક કોને જણાય છે? બ્રહ્મ પોતે અવિદ્યાના સંબંધથી પોતાને અનેક જૂએ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મમાં ભ્રમ સંભવતો નથી. બ્રહ્મને ભ્રમ થાયજ નહિ. જીવને અવિદ્યાના સંબંધથી બ્રહ્મ અનેક જણાય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવ એ આભાસનો વિષય છે. આભાસ થવાથી જીવ થાય છે. આભાસ કારણ છે, જીવ તેનું કાર્ય છે. કારણ પહેલાં કાર્ય હોઇ શકેજ નહિ. આભાસ પહેલાં જીવ ન હોવાથી, જીવને એ આભાસ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. આપણે ચંદ્રનુંજ દૃષ્ટાંત લઇએ. ચક્ષુને અંગુલીના સંપર્કથી ચંદ્ર બે અથવા વધારે ભાસે છે. આ આભાસ મૂલ સત્ય ચંદ્રને થતો નથી, કારણ કે એ ચંદ્રમાં કાંઇ દોષ નથી. દોષ ન હોવાથી તેને આભાસ થાય નહિ. વળી આ આભાસ બે અથવા વધારે મિથ્યા ચંદ્રો દેખાય છે તેમને પણ થતો નથી, કારણકે એ ચંદ્રો અલીક છે, મિથ્યા છે. વસ્તુતઃ એ કાંઇ છેજ નહિ. વળી બીજો કોઈ જોનાર હોવાથીજ એ ચંદ્રોનું ભાન થાય છે. આ પ્રમાણે મૂલ સત્ય ચંદ્રને, અથવા અલીક ચંદ્રોને આ આભાસ થતો નથી, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મને અથવા જીવને આ આભાસ થઈ શકે નહિ. તેથી આ આભાસ કોને થાય છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમારાથી આપી શકાય તેમ નથી.

વળી સત્ય ચંદ્ર અલીક ચંદ્રોનો નિયામક નથી, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ જીવનું નિયમન કરી શકે નહિ. તેથી 'જે અંદર રહી આત્માને નિયમમાં રાખે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પરમાત્મા જીવના નિયામક છે એમ બોધ કરે છે તેમનો બાધ થાય.

વળી અવિદ્યા અને બ્રહ્મને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે? સંયોગ સંબંધ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉભય વિભુ છે. બે વિભુ પદાર્થમાં સંયોગ સંબંધ ઘટી શકે નહિ.

નથી. સ્વરૂપસંબંધ પણ નથી કારણ કે મુક્તાત્મામાં પણ તેનો સંભવ હોવાથી તે સંસારી થઈ જાય. કોઇક સંબંધ ભલે હોય, તે પણ અનાદિ છે એમ કહેવું જોઇશે. તેથી બ્રહ્મ, અવિદ્યા, અને તેમનો સંબંધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવવિભાગ પણ અનાદિ જ થાય, તેથી અવિદ્યાસંબંધ અને જીવવિભાગ એકકાલીન હોવાથી તેમનો કાર્યકારણભાવ અસંગત છે.–કાર્યકારણભાવનો શ્રુતિ બોધ કરે છે.–ત્યારે તેનો નિર્વાહ કરવા જીવવિભાગ અર્વાચીન છે એમ સ્વીકારો. –'આનો બન્ધ અવિદ્યાથી અનાદિ છે' વાક્યને લીધે વિભાગ પણ અનાદિ જ માનવો જોઈએ–એમ નહિ. ત્યાં સાદિત્વનો અત્યન્ત નિષેધ કરેલો નથી, પરન્તુ જેમ અમર નામથી દેવોના મરણનો નિષેધ છે તેમ ઘટપટ વિગેરેમાં સામાન્ય સાદિત્વનો નિષેધ કરેલો છે. નહિ તો 'અવિદ્યાથી' એમ કરણનો બોધ કરનાર

અભ્યાસસંબંધ પણ નથી. તેમજ સ્વરૂપસંબંધ પણ નથી. કારણ કે એક જીવની મુક્તિ થવાથી કાંઇ સર્વ જીવની મુક્તિ થતી નથી. તેથી બાકીના બદ્ધ જીવમાં અવિદ્યા છે. અવિદ્યા બ્રહ્મને સ્વરૂપસંબંધ હોય તો તે સંબંધ મુક્ત આત્મામાં પણ હોવાથી, તેને પણ અવિદ્યાનો સંબંધ છે અને તેથી તે પણ બદ્ધજ થાય છે. તેથી અવિદ્યા અને બ્રહ્મને સ્વરૂપસંબંધ પણ નથી. આ પ્રમાણે અવિદ્યાને અને બ્રહ્મને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ સંભવતો નથી. તેથી અવિદ્યાના સંબંધથી બ્રહ્મ અનેક જણાય છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ.

ધારો કે અવિદ્યાને અને બ્રહ્મને કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ છે. આ સંબંધ પણ અનાદિજ હોવો જોઇએ. તેથી બ્રહ્મ, અવિદ્યા અને તેમનો સંબંધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવવિભાગ પણ અનાદિજ હોવો જોઇએ. બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી જીવવિભાગ થાય છે એમ તમે કહો છો, તેથી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ કારણ છે, અને જીવવિભાગ કાર્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ આ સંબંધ અને વિભાગ ઉભય અનાદિ હોવાથી, એક કારણ અને બીજું કાર્ય થઇ શકે નહિ. કારણ કાર્યથી પહેલાના સમયનું હોવું જોઇએ. અહિં ઉભય અનાદિ હોવાથી એક કાળનાજ છે, તેથી એક કારણ અને બીજું કાર્ય હોઇ શકે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—આ સંબંધ અને વિભાગ કારણ અને કાર્ય છે એમ શ્રુતિ કહે છે.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે એ શ્રુતિના નિર્વાહ માટે જીવવિભાગ કાર્ય હોવાથી અનાદિ નથી, પરંતુ અર્વાચીન છે એમ અંગીકાર કરો.

પૂર્વપક્ષી—'અવિદ્યાથી આનો (જીવનો) બંધ અનાદિ છે.' વાકયને લીધે જીવવિભાગ પણ અનાદિજ કહેવોજ જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. આ વાકયમાં અનાદિ શબ્દથી આરંભરહિત કહેલો નથી. પરંતુ ઘટપટ વિગેરેનો આરંભ જેમ ઘણાં અલ્પ સમય પહેલાં થયો છે તેમ આ જીવના બંધનો આરંભ અલ્પ સમય પહેલાં થએલો નથી, પરંતુ ઘણા સમય પહેલાં થએલો છે એમ કહેલું છે. જેમ દેવોને અમર કહીએ છીએ, તેથી દેવો મરણ પામવાનાજ નહિ એમ નથી. પરંતુ મનુષ્ય વિગેરે પ્રાણીઓનું મરણ અલ્પ સમય પછી થાય છે, તેમ દેવો અલ્પ સમયમાં મરણ પામતા નથી એમજ ભાવાર્થ રહેલો છે. તેજ પ્રમાણે અહિં અનાદિ શબ્દથી તેનું આદિજ નથી એમ કહેલું નથી, પરંતુ તેનું આદિ અલ્પ સમયમાં થએલું નથી, પરંતુ

તૃતીયાનો પ્રયોગ કરત નહિ. અવિદ્યાનું આ કરણપણું બન્ધરૂપી કાર્યથી તે પૂર્વકાલીન ન હોય તો સંભવે નહિ.—અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ બન્ધન કરવાનો છે, અને જીવને આદિ છે ત્યારે અમુક સમય સુધી બન્ધ ન હોય તેનું શું કારણ? તે સમયે જીવનું સ્વરૂપ કેવું છે તે પણ વિચારવાનું છે. તે મુક્ત છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે તેણે સાધન કરેલાં નથી, અને આગળ બન્ધ થવાનો છે. તે બદ્ધ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણકે બન્ધ ભાવી છે. આ ઉભયથી ભિન્ન અવસ્થા અપ્રસિદ્ધ જ છે તેથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી—આ પણ બરાબર નથી. 'શ્રીથી પુષ્ટિથી' વાકયમાં મુખ્ય દ્વાદશ શક્તિમાં ગણેલી હોવાથી અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે અને તેથી તેમની ઇચ્છાને અધીન છે. તેથી જેનો બન્ધ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તેનોજ તે બંધ કરે છે, અન્યનો બંધ કરતી નથી. તેથી જ શુક સનક વિગેરે સર્વદા મુક્ત જ છે, કારણ કે તેઓનો બંધ

ઘણા લાંબા સમય પર થએલું છે, એવો ભાવાર્થ છે. જો તેનું આદિ હોતજ નહિ તો અવિદ્યાથી' એમ તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ કરી અવિદ્યાને તેનું કરણ કહેત નહિ. કરણ એક પ્રકારનું કારણ છે, અને કારણ કાર્યની પહેલાં હોવુંજ જોઇએ. તેથી અવિદ્યા આ બંધ પહેલાં હોવીજ જોઇએ. નહિ તો તે બંધનું કરણ હોઇ શકેજ નહિ. તેથી બંધને આદિ હોવુંજ જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—અવિદ્યા અને જીવ ઉભય અનાદિ છે. અવિદ્યા સ્વભાવથીજ બંધ કરે છે. અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ બંધ કરવાનો છે. જીવ પણ અનાદિ છે. ત્યારે અવિદ્યાથી થતો જીવનો બંધ અનાદિ ન કહીએ તો, અવિદ્યા સ્વભાવથીજ બંધન કરનારી હોવાથી અમુક સમય સુધી જીવ બંધ વિના કેમ રહે? વળી બંધ થયા પહેલાં જીવનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે? તે સમયે જીવ મુક્ત છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે મુક્તજીવને બંધ થાયજ નહિ. અને આ જીવને તો આગળ બંધ થવાનો છે. વળી આ જીવે સાધન પણ કર્યાં નથી તો તે મુક્ત કેમ હોઈ શકે? આ સમયે જીવ બદ્ધ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે બંધ તો પછી થવાનો છે. તેથી આ સમયે જીવ બદ્ધ નથી તેમ મુક્ત પણ નથી. આ વિના તૃતીય કોઇ અવસ્થા જીવની પ્રસિદ્ધ નથી. તેથી બંધને આદિ છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવું યોગ્ય નથી. **'श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्या कीर्त्या तुष्ट्येल योर्जया विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम्'** એમ શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં ભગવાનની દ્વાદશ શક્તિ કહેલી છે. આ શક્તિઓમાં અવિદ્યાનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે. ભગવાનની શક્તિ હોવાથી તે ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. તેથી જે જીવને બંધન કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તે જીવનો તે બંધ કરે છે, અન્ય જીવનો બંધ કરતી નથી. તેથી જ શ્રીશુકદેવજી, સનક વિગેરેને બંધ થયોજ નથી. આ જીવો સદા મુક્ત રહે એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી અવિદ્યા તેમનો બંધ કરતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—(ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ બંધ અને મોક્ષ થતા હોય, તો સાધનનો ઉપદેશ વ્યર્થ છે, કારણ કે જીવને સાધન કરવાની આવશ્યક્તા રહેતી નથી.)

સિદ્ધાન્તી—જે જીવને મોક્ષ કરાવવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તેને સાધન કરાવી મોક્ષ

કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા નથી. તેથીજ 'જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે આજ (પ્રભુજ) સારાં કર્મ કરાવે છે. જેનો આ લોકમાંથી અધઃપાત કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે આજ ખરાબ કર્મ કરાવે છે' શ્રુતિ પણ (સર્વ) ભગવાનની ઇચ્છાને જ અધીન છે એમ કહે છે. જીવસ્વરૂપનું આગળ નિરૂપણ કરીશું. અવિદ્યાના સંબંધ માત્રથી જીવભાવ થાય છે અને શુદ્ધ બ્રહ્મનેજ અવિદ્યાસંબંધ થાય છે એમ કહેનાર તમારા મતમાં, (બ્રહ્મ) જીવ ન થઈ જાય તેવું કાંઇ કારણ નહિ હોવાથી, નિરવયવ હોવાથી અંશ ભેદથી તેમ રહે એમ પણ કહી શકાય નહિ તેથી સર્વજ્ઞત્વ વિગેરેથી વિશિષ્ટ પરમાત્માની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી સર્વ શ્રુતિનો ઉપપ્લવ થાય છે. વળી જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ અનાદિસિદ્ધ છે એમ કહો છો ત્યારે પારમાર્થિક છે એમ કેમ કહેતા નથી?–કારણ કે શ્રુતિ તેમના અભેદનો બોધ કરે છે. પરમાર્થતઃ ભિન્નનો

પ્રાપ્ત કરાવે છે. 'જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે.' શ્રુતિ આજ ઉપદેશ કરે છે. ભગવાન્ સાધન કરાવી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેથી સાધનનો ઉપદેશ નિરર્થક નથી: કારણ કે સાધન અને મોક્ષ, કારણ અને કાર્ય થાય છે. શ્રીશુક વિગેરે જીવો સાધન વિનાજ ભગવાનની ઇચ્છાથી સદા મુક્તજ છે. સાધન પણ ભગવાનની ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી.

આ ઉપરથી જણાશે કે જીવવિભાગ થયા પહેલાં જીવનું સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપજ છે. વિભાગ થયા પછી તેની ચાર અવસ્થા થઈ શકે છે. ૧. કોઇ જીવ સદા મુક્તજ હોય છે. ૨ કોઇ વિભાગ પછી તરત મુક્ત હોય, પરંતુ અવિદ્યાથી તેમને બંધ થવાનો હોય. આ બંધયોગ્ય મુક્ત અવસ્થા છે. ૩. બદ્ધ અવસ્થા. ૪. મુક્ત અવસ્થા.

પૂર્વપક્ષી—(**'न स आवर्तते'** 'તે (મુક્ત જીવ) પાછો આવતો નથી' શ્રુતિથી મુક્તને કદાપિ બંધન સંભવતું નથી, તો આ ચારમાંથી દ્વિતીય અવસ્થા કેમ સંભવે?)

સિદ્ધાન્તી—એ શ્રુતિમાં **'स'** 'તે' શબ્દનો અર્થ બંધન થયા પછી સાધનથી મોક્ષ પામેલો જીવ થાય છે.. દ્વિતીય અવસ્થાના જીવને પ્રથમ બંધન પ્રાપ્ત થયુંજ નથી, તેથી દ્વિતીય અવસ્થા પણ સંભવે છે. વિશેષ જીવસ્વરૂપનું વર્ણન આગળ કરીશું.

વળી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ થાય છે, અને અવિદ્યાના માત્ર સંબંધથીજ જીવ થાય છે એમ તમે સ્વીકારો છો તેથી બ્રહ્મ જીવજ થઇ જવું જોઇએ, કારણ કે તેને અવિદ્યાનો સંબંધ છે. બ્રહ્મ જીવ ન થઇ જવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી. વળી બ્રહ્મને અમુક અંશમાંજ અવિદ્યાનો સંબંધ થાય છે ત્યાં જીવ થઈ જાય છે અને બીજા અંશમાં બ્રહ્મ રહે છે, એમ પણ તમારાથી કહેવાય નહિ. કારણ કે બ્રહ્મને અવયવ નથી. બ્રહ્મનો વિભાગ થઈ શકે નહિ. અવિદ્યા પણ વિભુ હોવાથી બ્રહ્મસાથે સર્વત્ર સંબંધ ધરાવતી હોવી જોઇએ. અવિદ્યાનો સંબંધ હોવાથી બ્રહ્મ અલ્પજ્ઞ થઈ જાય છે. તેથી સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તમારા મત પ્રમાણે હોઇ શકેજ નહિ, અને સર્વ શ્રુતિનો વિપ્લવ થઇ જાય. વળી જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ અનાદિ છે એમ કહોછો ત્યારે પારમાર્થિક છે એમ કેમ કહેતા નથી?

પૂર્વપક્ષી—જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ પારમાર્થિક નથી, કારણ કે શ્રુતિ તેમના અભેદનો

અભેદ સંભવતો નથી, તેથી ભેદને અહિ અવાસ્તવિક કહેવો જોઇએ. લોકમાં આવો ભેદ બિંબ અને પ્રતિબિંબમાં આભાસ અને તેના આશ્રયમાં દેખાય છે તેથી તેવો અહિં પણ કહું છું. તેથીજ મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગલક્ષણા પણ (કહુંછું). ઠીક કહો છો, પરન્તુ પૂર્વ અપરનું આલોચન કર્યા વિના (કહો છો), કારણ કે 'તે તું છે' એટલુંજ જો મહાવાક્ય હોત તો એમ થાત, પરન્તુ એમ નથી. સંપૂર્ણ પ્રપાઠક (મહાવાક્ય છે.) ત્યાં પ્રારંભમાં 'જેનાથી શ્રવણ નહિ કરેલું શ્રવણ કરેલું થાય, વિચાર કર્યા વિનાનું વિચારેલું થાય, નહિ જાણેલું જાણેલું થાય એ આદેશ તેં પૂછ્યો છે?' એમ એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. જેમ સુવર્ણના કટકા અને સુવર્ણના ઘાટ સર્વ સુવર્ણજ છે તેથી સુવર્ણના જ્ઞાનથી તેમનું જ્ઞાન થાય છે તેમ એકજ સર્વ થાય તો તે પ્રતિજ્ઞા પૂરી

બોધ કરે છે. જો તેમનો ભેદ પારમાર્થિક હોય તો તેમનો અભેદ કદાપિ સંભવેજ નહિ, અને શ્રુતિનો બાધ થાય, તેથી તેમનો ભેદ અવાસ્તવિકજ હોવો જોઇએ. આવો અવાસ્તવિક ભેદ લોકમાં પણ દેખાય છે. બિંબ અને પ્રતિબિંબમાં અવાસ્તવિક ભેદ છે. તેમજ દર્પણમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે ત્યારે ભીંતપર તેનો આભાસ પડે છે. તે આભાસ અને તેનો આશ્રય દર્પણમાં પડેલો પ્રકાશ એ એનો ભેદ પણ અવાસ્તવિક છે. આ પ્રમાણે અવાસ્તવિક ભેદ લોકમાં જોઇએ છીએ, અને બ્રહ્મ અને જીવના અભેદનો બોધ કરનારી '**तत्त्वमसि**' શ્રુતિ છે તેનો તેમનામાં વાસ્તવિક ભેદ હોય તો બાધ થાય છે, તેથી તેમના ભેદને અવાસ્તવિક કહું છું. તેથીજ '**तत्त्वमसि**' શ્રુતિમાં ભાગત્યાગલક્ષણા છે એમ પણ કહુંછું. એ શ્રુતિમાં **तत्**=સર્વજ્ઞપણું વિગેરે યુક્ત સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા. **त्वम्**=બુદ્ધિ પ્રાણ અહંકાર વિગેરે યુક્ત પ્રત્યગ્ આત્મા. એવો શબ્દનો મુખ્યાર્થ છે. ઉભયમાં આત્મા વિશેષ્ય છે અને બાકીનાં વિશેષણ છે. એમાં વિશેષણનો ઉભયમાંથી ત્યાગ કરૂં છું, એટલે એકજ વિશેષ્ય રહે છે. વિશેષણનો ત્યાગ કરૂંછું કારણ કે એ વિશેષણનો ભેદ માત્ર અવાસ્તવિક જ છે. વિશેષણભાગનો ત્યાગ કરૂંછું તેથી ભાગત્યાગલક્ષણા થઇ. વિશેષ્ય એકજ અવશિષ્ટ રહેવાથી જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જીવ અને બ્રહ્મ વસ્તુતઃ એકજ છે, અને તેમનો ભેદ અવાસ્તવિકજ છે.

સિદ્ધાન્તી—તમે પૂર્વાપર સંબંધ જોતા નથી. ગ્રંથનો પૂર્વાપર સંબંધ જુઓ તો તમારો કરેલો આ શ્રુતિનો અર્થ સંભવતો નથી. આ શ્રુતિ છાંદોગ્ય ઉપનિષત્‌માં શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં છે. જો '**तत्त्वमसि**' એટલુંજ મહાવાક્ય હોત તો તમે કહ્યું તેમ કદાચ બ્રહ્મ અને જીવનો ભેદ અવાસ્તવિક થાત, અને ભાગત્યાગલક્ષણાનો તેનો અર્થ કરવામાં ઉપયોગ થાત. પરંતુ એટલુંજ મહાવાક્ય નથી. સંપૂર્ણ પ્રપાઠક મહાવાક્ય છે. આ ઉપાખ્યાનના આરંભમાંજ 'જેનાથી શ્રવણ નહિ કરેલું શ્રવણ કરેલું થાય......એ આદેશ તેં પૂછ્યો છે?' એમ શ્વેતકેતુને પ્રશ્ન કર્યો છે. આથી માત્ર એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. એકજ પદાર્થ સર્વ થતો હોય, તોજ આ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય. એકજ પદાર્થ સર્વ થાય નહિ, તો એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય નહિ, અને આ પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ થાય. જેમ સુવર્ણનાં ખંડ, અને સુવર્ણના કાર્ય સર્વનું જ્ઞાન માત્ર સુવર્ણના જ્ઞાનથી થાય છે, તેમ આ

પડે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવા, ‘ સૌમ્ય આ સર્વ પહેલાં સત્ જ હતું ’થી આરંભી સર્વ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે. ત્યાં ‘આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે ’ એમ સર્વ જડ બ્રહ્માત્મક છે એમ કહ્યું. પછી જડ વિનાશી હોવાથી તે બ્રહ્મરૂપ હોઈ શકે નહિ એમ શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા ‘ તે સત્ય (છે)’ એમ કહ્યું. તેથી શ્રુતિને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ અભિમત છે, નાશ અને ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ ભ્રાન્તિ છે એમ (સમજવું.) એમજ વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશમાં પણ ‘ તેથી હે મુનિવર! જન્મ અને નાશના વિકલ્પ થાય તેવા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળું આ અખિલ જગત્ નિત્ય અને અક્ષય છે ’.

પૂ૦—આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? પ્રથમ નહિ, કારણ કે (તેમ હોય તો) સતત ઘટના ઉપલમ્ભ અથવા અનુપલમ્ભના પ્રસં-

---

સર્વ એકજ પદાર્થના અંશ અને તેનાંજ કાર્ય હોય તોજ તે પદાર્થના જ્ઞાનથી આ સર્વનું જ્ઞાન થાય, અને પ્રતિજ્ઞા સફલ થાય. તેજ પ્રમાણે આ સર્વ માત્ર એકજ પદાર્થ બ્રહ્મના અંશ અને કાર્ય છે અને તેથી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ દર્શાવવા ‘ સૌમ્ય આ પ્રથમ સતજ હતું ’ વિગેરે ઉપદેશ ‘**ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो**’ ઉપદેશ આ સર્વ બ્રહ્મના અંશ અને કાર્યજ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. ‘**ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्**’=આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે, અર્થાત્ સર્વ જડનો આજ આત્મા છે. તેથી જેમ સુવર્ણના સર્વ ઘાટ સુવર્ણાત્મક છે તેમ સર્વ જડ બ્રહ્માત્મક છે. આ પ્રમાણે જડ સર્વ બ્રહ્માત્મક હોય તો વિનાશિ હોવું ન જોઇએ, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે તેથી સર્વ વિનાશિ છે અને બ્રહ્માત્મક હોઇ શકે નહિ, એવી શંકા દૂર કરવા ‘**तत्सत्यम्**’ વાક્ય યોજેલું છે. જડ સર્વ સત્ય છે, વિનાશિ નથી. સત્ય હોવાથી બ્રહ્માત્મક છે. ઉત્પત્તિ અને નાશ જણાય છે તે ભ્રાંતિ છે. વસ્તુતઃ ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં નથી, પરંતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે. જડ સર્વ બ્રહ્માત્મક છે તેથી સત્ય અર્થાત્ અવિનાશિ છે. અવિનાશિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ અથવા નાશ થતા નથી, પરંતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે. આજ આ શ્રુતિનો ભાવાર્થ છે. તેથી વિષ્ણુપુરાણમાં પણ જન્મ અને નાશની જેમાં શંકા થાય તેવા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળું આ અખિલ જગત્ નિત્ય અને અક્ષય છે એમ કહેલું છે. આવિર્ભાવ થાય ત્યારે જન્મ અર્થાત્ ઉત્પત્તિની ભ્રાંતિ થાય છે, અને તિરોભાવ થાય ત્યારે નાશની ભ્રાંતિ થાય છે, વસ્તુતઃ જગત્ સત્યજ છે.

[આ સ્થળે જગતના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનો સિદ્ધાન્ત ઇષ્ટ નહિ હોવાથી નૈય્યાયિક પૂર્વપક્ષ કરે છે.]

પૂર્વપક્ષી—આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? તે નિત્ય છે એ પ્રથમ પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે આવિર્ભાવ નિત્ય હોવાથી ઘટની સદા ઉપલબ્ધિ થવી જોઇએ. ઘટ આપણને સદા દેખાવો જોઈએ, કારણકે ઘટ અને ઘટનો આવિર્ભાવ ઉભય નિત્ય છે. તેજ પ્રમાણે તિરોભાવ નિત્ય હોવાથી, ઘટ આપણને દેખાવો જોઇએ નહિ. પરંતુ આ ઘટની સદા ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને તેજ ઘટ સદા અનુપલબ્ધ પણ છે એમ કહી શકાય નહિ, તેથી સર્વ પદાર્થ અનિર્વાચ્ય થઇ જાય, અર્થાત્ કોઇ પણ પદાર્થનું લક્ષણ આપણે આપી શકીએ નહિ.

ગથી અનિર્વાચ્યતા થશે. તે વિરૂદ્ધ ધર્મ હોવાથી એવા ધર્મીની અસિદ્ધિથી, તે છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, તેથી શૂન્યવાદ થશે. સાધનમાં પ્રવૃત્તિ પણ ઉપપત્તિરહિત થશે. વળી તે વર્તમાન વસ્તુની દર્શનયોગ્યતા અથવા અયોગ્યતારૂપ છે. એમ હોવાથી (તેમનું) ભગવચ્છક્તિપણું ક્યાં રહ્યું ? એમજ (વસ્તુધર્મ) હોવાથી, પટના ઉપલંભ અને અનુપલંભ કાદાચિત્ક છે તેનું કારણ શોધતાં, તેમના કારણના સ્તોમની પરંપરાનું કારણ એ તેનું કારણ એમ કહેવું પડશે. એમ ઇશ્વરેચ્છાપર્યન્ત શોધતાં તે પણ નિત્ય હોવાથી પૂર્વોક્ત દૂષણનો ઉદ્ધાર

વળી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ધર્મ અર્થાત્ ગુણ છે. એકજ પદાર્થના ઉત્પત્તિ અને નાશ થતા આપણે જોઇએ છીએ. આ વસ્તુતઃ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ છે એમ તમારો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી એકજ પદાર્થમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ધર્મ રહેલા છે. પરંતુ આ ધર્મ પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી એક પદાર્થમાં રહી શકે નહિ. અમુક કાળે આવિર્ભાવ રહે છે અને બાકીના કાળે તિરોભાવ રહે છે એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે ઉભય નિત્ય હોવાથી તેમાં સદા રહેવા જોઈએ. પરંતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ઉભય ધર્મવાળો એક પણ ધર્મી આપણને મળતો નથી, તેથી તેવો ધર્મી છેજ નહિ. ધર્મી ન હોવાથી, ધર્મ પણ નથી એમ માનવું જોઇએ, કારણ કે ધર્મી વિના ધર્મ ક્યાં રહે ? ધર્મ અને ધર્મી ઉભય ન હોવાથી શૂન્યજ અવશિષ્ટ રહે છે, અને નાસ્તિક વૈનાશિમતમાં પ્રવેશ થાય છે.

વળી સર્વ વસ્તુ નિત્ય છે એમ તમે માનો છો. તેથી યજ્ઞ વિગેરે સાધનના ફલ પણ નિત્ય જ છે. ફલ નિત્ય હોવાથી તેને માટે પ્રવૃત્તિ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે જે પદાર્થ હોય તે પ્રાપ્ત કરવા કોઇ પ્રયાસ કરે જ નહિ. તેથી યજ્ઞ વિગેરે સાધન કરવામાં પ્રવૃત્તિ પણ સંભવે નહિ.

વળી, વર્તમાન વસ્તુની દર્શનની યોગ્યતા એ તેનો આવિર્ભાવ. વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ, અને વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની અયોગ્યતા એ તિરોભાવ. જે વસ્તુનું રૂપ ઉદ્ભૂત હોય તે દેખાય, અને જેનું રૂપ ઉદ્ભૂત ન હોય તે ન દેખાય. તેથી જેનું રૂપ ઉદ્ભૂત હોય તેની દેખાવાની યોગ્યતા છે, અને જેનું રૂપ ઉદ્ભૂત ન હોય તેની દેખાવાની અયોગ્યતા છે. આ પ્રમાણે દેખાવાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા અર્થાત્ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ વસ્તુના જ ધર્મ છે. વસ્તુના જ ધર્મ હોવાથી તે ભગવાનના ધર્મ નથી. તેથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવાનની શક્તિ છે એમ કહી શકાય નહિ. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ વસ્તુના જ ધર્મ હોવાથી, ઘટ વિગેરે પદાર્થની અમુક સમયે ઉપલબ્ધિ થાય છે અને અમુક સમયે અનુપલબ્ધિ હોય છે તેનું કારણ શું ? અર્થાત્ ઘટની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ નિત્ય નથી, પરંતુ કાદાચિત્ક જ છે તેનું કારણ શું ? ઉપલબ્ધિનું કારણ ચક્ષુઃ અને રૂપવાળા ઘટ વિગેરે પદાર્થનો સંયોગ કાદાચિત્ક હોવાથી, ઉપલબ્ધિ પણ કાદાચિત્ક છે એમ કહો, તોપણ ચક્ષુઃ અને ઘટના સંયોગના કાદાચિત્કપણાનું કારણ શું ? આ સંયોગનું કારણ ચક્ષુઃનો અને મનનો સંયોગ, તેનું કારણ આત્મા અને મનનો સંયોગ વિગેરે કાદાચિત્ક છે તેથી ઘટની ઉપલબ્ધિ કાદાચિત્ક છે એમ કહો તોપણ આ કારણો કાદાચિત્ક હોવાનું કારણ શું ? એમ અંતે સર્વ કારણોનું કારણ ભગવાનની ઇચ્છા સુધી જઇએ તો ભગવાનની ઇચ્છા પણ નિત્ય છે તેથી તેનું કાર્ય, તેનું કાર્ય એ પ્રમાણે સર્વ

થતો નથી. વળી અપસિદ્ધાન્ત (થાય છે).-ઇતર સહકારીના અભાવથી તે દૂષણ લાગતાં નથી,-એમ કહેવાય નહિ. કારણ કે ઉપર કહ્યું તેવી રીતે (કારણસ્તોમથી ભિન્ન) સહકારીનું જ નિરૂપણ થવું અશક્ય છે. વળી ઉપર વર્ણવેલી યોગ્યતારૂપ તે છે એમ પણ કહી શકાય નહિ; કારણ કે તે (આવિર્ભાવનું લક્ષણ) વાયુ આદિમાં વ્યાપક નથી.-દર્શન પદ અનુભવ અર્થમાં યોજ્યું છે-એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ભૂત અને ભવિષ્યને પણ ચાક્ષુષ થવાનો પ્રસંગ આવે, અને એમ થવાથી તિરોભાવનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. વળી તે પ્રતિવ્યક્તિ

કાર્ય નિત્ય હોવા જોઇએ. તેથી ઘટની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ પણ નિત્ય હોવાં જોઇએ, પરંતુ તે કાદાચિત્ક જ છે તેનું કારણ તમારાથી કહી શકાતું નથી. તેથી ઘટની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ કાદાચિત્ક નથી, પરંતુ નિત્ય જ છે એમ સ્વીકારો તો પ્રથમ દર્શાવ્યું તેમ સર્વ પદાર્થ અનિર્વાચ્ય થાય છે અને શૂન્યવાદમાં પ્રવેશ થાય છે. વળી સર્વ વસ્તુ નિત્ય હોવાથી સદા છે, તેથી '**यद्भूतं यच्च भाव्यम्**' 'જે થઈ ગયું, અને જે થવાનું છે' એવો વ્યવહાર થવો જોઇએ નહિ. તેથી આ પુરૂષસૂક્તની શ્રુતિનો બાધ થાય છે, તેથી અપસિદ્ધાન્ત છે.

ઘટની ઉપલબ્ધિનાં કારણના કારણ જોતાં અંતે ઈશ્વરની ઇચ્છા નિત્ય છે તેથી ઘટની ઉપલબ્ધિ નિત્ય હોવી જોઇએ, તોપણ બીજાં સહકારિ કારણનો અભાવ હોય ત્યારે ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તેથી ઉપલબ્ધિ કાદાચિત્ક છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે જે સહકારિ કારણ હોય તેનોજ આવિર્ભાવ વિગેરે કાદાચિત્ક હોવાનું કારણ કહી શકાશે નહિ.

વળી વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા તે આવિર્ભાવ એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વાયુ, આકાશ વિગેરેનો આવિર્ભાવ થાય છે, પરંતુ તેમનામાં આવી દેખાવાની યોગ્યતા નથી. તેથી આ આવિર્ભાવના લક્ષણમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. તેથી એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિનો દોષ છે.

સિદ્ધાન્તી—વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા, એમાં 'દેખાવાની'નો અર્થ 'અનુભવ થવાની' કરવાનો છે. તેથી વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ એમ લક્ષણ થયું. આ યોગ્યતા વાયુ વિગેરેમાં પણ છેજ, તેથી અવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

પૂર્વપક્ષી—વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એવું આવિર્ભાવનું લક્ષણ હોય તો ભૂતકાળમાં થએલા ઘટ વિગેરેનો અનુભવ થાય છે, અને તે વસ્તુ પણ નિત્ય હોવાથી વર્તમાન છે. તેથી ઘટ વિગેરે વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એવું આવિર્ભાવનું લક્ષણ હોય તો ભૂતકાળમાં થએલા ઘટ વિગેરેનો અનુભવ થાય છે, અને તે વસ્તુ પણ નિત્ય હોવાથી વર્તમાન છે. તેથી 'ઘટ વિગેરે વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા' એ લક્ષણમાં ભૂતમાં થઇ ગએલા ઘટ વિગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી તેમનો આવિર્ભાવ છે. તેથી દર્શન પણ અમુક પ્રકારનો અનુભવજ હોવાથી, કોઇ સમયે તેમનું દર્શન પણ થવું જોઇએ.

વળી ભૂતમાં થઇ ગએલી વસ્તુ પણ અનુભવ યોગ્ય છે તેથી તેનો પણ આવિર્ભાવજ છે. કારણ કે સર્વ વસ્તુ નિત્ય હોવાથી તે વર્તમાન પણ છે અને અનુભવયોગ્ય પણ છે. તેથી ભૂતમાં થએલી, ભવિષ્યમાં થનારી, દૂર રહેલી સર્વ વસ્તુનો આવિર્ભાવજ છે એમ કહેવું પડે. તેથી તિરોભાવનો ઉચ્છેદ થઇ જાય.

ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન હોઈ શકે નહિ, કારણ કે (એમ હોય તો) સર્વનું યુગપતજ ઉપલમ્ભ થાય.–અવચ્છેદકનો ભેદ હોવાથી તેમ થતું નથી.–તે યુક્તિ સામે ટકી શકતું નથી, તેથી એમ પણ કહેવાય નહિ; કારણ કે અવચ્છેદક ઘટ આદિ છે, અને તે તે (પદાર્થથી) અવચ્છિન્ન આવિર્ભાવ છે એમ થયું. અવચ્છેદક નિત્ય હોવાથી સદા ઉપલંભ થાય, અથવા અનુપલંભ થાય–તેને કાલોપાધિરૂપી અવચ્છેદનો ભેદ હોવાથી એમ થાય નહિ–એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે તમારા મતમાં તે પણ ઘટતુલ્ય છે; કારણકે એકવાર ઉપલબ્ધ થાય તેનું નિત્યત્વ અનુપપન્ન નથી–તે તે અવચ્છેદથી આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે–એમ કહી

વળી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ દરેક પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન છે, કે સર્વ પદાર્થના એકજ છે ? સર્વ પદાર્થનો એકજ આવિર્ભાવ ને સર્વનો એકજ તિરોભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો સર્વ પદાર્થનો એક સાથેજ ઉપલંભ થવો જોઇએ. સર્વ પદાર્થનો એકજ આવિર્ભાવ હોવાથી, આવિર્ભાવ થાય ત્યારે સર્વનો આવિર્ભાવ સાથેજ થવો જોઇએ. તેથી સર્વની ઉપલબ્ધિ સાથે થવી જોઇએ, પરંતુ સર્વ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ એક સાથે થતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—ઘટ, પટ, વિગેરે આવિર્ભાવના અવચ્છેદક ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી સર્વનો આવિર્ભાવ સાથે થતો નથી. જેનો અવચ્છેદક હોય તેનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને જેનો અવચ્છેદક ન હોય તેનો આવિર્ભાવ થતો નથી. જેમ તમારા મતમાં સમવાય એકજ હોવા છતાં તંતુમાં ઘટનો સમવાય ન હોવાથી તંતુથી સમવેત ઘટ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી, તેમજ આવિર્ભાવ એકજ હોવા છતાં, તેના અવચ્છેદક ઘટ, પટ, વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી, સર્વ પદાર્થની સાથે ઉપલબ્ધિ થતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ કહી શકાય નહિ. અવચ્છેદક ઘટ, પટ વિગેરે પદાર્થ છે અને આવિર્ભાવ તેમનાથી અવચ્છિન્ન છે એમ તમે કહો છો, તો ઘટ, પટ, વિગેરે અવચ્છેદક નિત્ય હોવાથી, તેમનો સદા આવિર્ભાવ થવો જોઇએ. ઘટ, પટ વિગેરે અવચ્છેદક, અને આવિર્ભાવ ઉભય નિત્ય હોવાથી સદા આપણને તેમની પ્રતીતિ થવી જોઇએ. તેજ પ્રમાણે ઘટ, પટ વિગેરે અવચ્છેદક તિરોભાવથી અવચ્છિન્ન હોય તો અવચ્છેદક ઘટ, પટ, વિગેરે અને તિરોભાવ ઉભય નિત્ય હોવાથી, આપણને તે સદા અનુપલબ્ધજ હોવા જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—અવચ્છેદક અને આવિર્ભાવ ઉભય નિત્ય છે. પરંતુ કાલ ઉપાધિ અનિત્ય હોવાથી, ઘટ, પટ વિગેરેની સદા ઉપલબ્ધિ થતી નથી. આવિર્ભાવનો અન્ય અવચ્છેદક કાલ ઉપાધિ અનિત્ય છે, અને તેથી ઘટ, પટ વિગેરેની ઉપલબ્ધિ પણ કાદાચિત્ક થાય છે. અમુક કાલ ઉપાધિમાં ઘટની અનુભવ થવાની ગોગ્યતા હોય છે ત્યારે તે ઉપલબ્ધ થાય છે. અન્ય કાલ ઉપાધિમાં તેમ થતું નથી. તેથી ઘટ વિગેરેની સદા ઉપલબ્ધિ થતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે કાલ ઉપાધિ પણ તમારા મતમાં નિત્યજ હોવી જોઈએ. એકવાર પણ જે પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થાય તે ઘટની પેઠે નિત્યજ હોવો જોઇએ. તેથી કાલ ઉપાધિ પણ નિત્ય હોવાથી, ઘટ વિગેરેની સદા ઉપલબ્ધિ થવીજ જોઇએ. પરંતુ ઘટ વિગેરેની સદા ઉપલબ્ધિ થતી નથી, અને તેથી પ્રત્યક્ષનો બાધ થાય છે.

શકાશે નહિ. કારણકે તેમાં (આવિર્ભાવને આવિર્ભાવ સ્વીકારવામાં) ઉક્ત વિકલ્પોથી અનવસ્થા થશે. આથી તિરોભાવનું પણ વ્યાખ્યાન થઇ ચૂક્યું. પ્રથમ (પ્રતિવ્યક્તિ ભિન્ન) પણ નથી. કારણ કે તેથી 'આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મુરવૈરીની શક્તિ છે' એ વાક્યનો વિરોધ થશે. (મુરવૈરી) અનેક શક્તિવાળા હોવાથી પણ તેની ઉપપત્તિ થશે નહિ, કારણ કે એક જાતીય કાર્ય કરવામાં એક (શક્તિથી) સંભવતું હોય ત્યારે એવી અનેકની કલ્પના કરવામાં પ્રમાણ નથી અને ગૌરવ છે. ઉક્ત રીતિથી કાદાચિત્કપણાનું કારણ પણ દર્શાવી

સિદ્ધાન્તી—આપણે આ દૂષણ દૂર કરવા આવિર્ભાવના આવિર્ભાવની કલ્પના કરવી જોઇએ. જ્યારે જ્યારે ઘટ વિગેરે ઉપલબ્ધ થતા હોય ત્યારે ત્યારે આ આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ છે, તેથીજ તેમનો આવિર્ભાવ થાય છે તેમ માનવું. આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ જે સમયે ન હોય, ત્યારે તે વસ્તુનો આવિર્ભાવ થતો નથી, તેથી તે અનુપલબ્ધ રહે છે.

પૂર્વપક્ષી—આવિર્ભાવના આવિર્ભાવની પણ કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે આ આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ નિત્ય છે, સર્વ પદાર્થનો એકજ છે, તેનો અવચ્છેદક કાલ નિત્ય છે, એ પૂર્વના વિકલ્પથીજ, દોષનું નિવારણ તેનાથી થઇ શકશે નહિ. તેથી તેનો પણ આવિર્ભાવ માનવો જોઇશે. તેનાથી પણ એજ પ્રમાણે દોષનું નિવારણ ન થવાથી તેનો પણ આવિર્ભાવ માનવો જોઇશે. એ પ્રમાણે અનવસ્થા થશે.

તિરોભાવ પણ આજ પ્રમાણે સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે તિરોભાવ પણ નિત્ય હોવાથી તેની પણ સદા ઉપલબ્ધિ હોવી જોઇએ, પરંતુ તિરોભાવ પણ કાદાચિત્કજ છે. આ દોષનું નિવારણ કરવા તિરોભાવના તિરોભાવની કલ્પના કરવી પડશે. આ તિરોભાવનો તિરોભાવ પણ નિત્ય છે, સર્વ પદાર્થનો એકજ છે, તેનો અવચ્છેદક કાલ નિત્ય છે વિગેરે વિકલ્પથી આ દોષનું નિવારણ થઇ શકશે નહિ. તેથી આવિર્ભાવ પેઠે તિરોભાવની પણ સિદ્ધિ થતી નથી.

વળી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ દરેક વસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે 'આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મુરવૈરીની શક્તિ છે' વાક્યનો વિરોધ થશે. આ વાક્યમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને મુરવૈરીની શક્તિ કહેલી હોવાથી, તે ભગવદ્ધર્મ છે, વસ્તુધર્મ નથી. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવાનના ધર્મ છે, વસ્તુના ધર્મ નથી, તેથી દરેક વસ્તુનો ભિન્ન આવિર્ભાવ અને ભિન્ન તિરોભાવ હોઇ શકે નહિ, કારણ કે એમ હોય તો તે વસ્તુના ધર્મ થઇ જાય, ભગવાનના ધર્મ રહે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—મુરવૈરી અનંતશકિતવાળા છે. સર્વ પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન આવિર્ભાવ અને સર્વ પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન તિરોભાવ સર્વ ભગવાનની શક્તિ છે એમ કહેવામાં કાંઇ બાધ નથી, તેથી સર્વ પદાર્થના ભિન્ન હોવા છતાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવાનની શક્તિ થઇ શકે છે.

પૂર્વપક્ષી—એક જાતનું કાર્ય એક શક્તિથી થઇ શકે ત્યાં અનંત શક્તિની કલ્પના કરવામાં પ્રમાણ નથી, વળી ગૌરવ થાય છે. તેથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ સર્વ પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન છે ને એ સર્વ ભગવાનની શક્તિ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી.

વળી ભિન્ન ભિન્ન આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને ભગવાનની શક્તિ ગણીએ તોપણ ઘટ વિગેરેની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ નિત્ય નથી, પરંતુ કાદાચિત્ક છે તેનું કારણ કહી

શકાશે નહિ. દ્વિતીય (અનિત્યપક્ષ) પણ ભગવદ્ધર્મ નિત્ય હોવાથી વિરોધને લીધે સંભવતો નથી. એમ હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ કહેવી જોઇએ. ત્યારે ઘટાદિનીજ ઉત્પત્તિ સ્વીકારો, વચ્ચે આમનું શું કામ? વળી અપસિદ્ધાન્ત પણ થાય છે. વળી તેના ઉત્પાદક દંડ મુદ્ગર આદિ કહેવા પડશે. તે ઘટ અને તેના ધ્વંસનાજ ઉત્પાદક છે. ઘટાદિનો તિરોભાવ પણ કહી શકાય નહિ. એમ હોય તો વસ્તુ હોવાથી, લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોય તોપણ ધ્વસ્ત ઘટનો યોગીઓને ઉપલંભ થાય, કારણ કે રૂપવાળા અસ્તિત્વ ધરાવનાર (સર્વ પદાર્થ) યોગિપ્રત્યક્ષના વિષય છે એવો નિયમ છે; પરન્તુ એમ નથી, કારણ કે તેમાં પ્રમાણ નથી અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ 'તુલ્યકાલીન પ્રજા આધુનિક કાલમાં નથી' વાક્ય છે.

શકાશે નહિ. આ સર્વ કારણોથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિત્ય નથી.

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય પણ હોઇ શકે નહિ, કારણ કે અનિત્ય હોય તો તમે ભગવાનના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે એમ માનોછો તેનો વિરોધ થાય. ભગવાનના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે, તો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પણ ભગવાનના ધર્મ હોવાથી અનિત્ય કેમ હોઇ શકે?

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એમ કહેવું જોઇએ. ત્યારે ઘટ, પટ વિગેરે પદાર્થનીજ ઉત્પતિ અને નાશ થાય છે એમ કેમ ન સ્વીકારવું? ઉત્પત્તિ અને નાશ સ્વીકારવામાં શું હાનિ છે? ઘટ વિગેરેની ઉત્પત્તિ અને નાશ સ્વીકારવાથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની આવશ્યકતા પણ નહિ રહે.

વળી તમારા મતમાં સર્વ બ્રહ્માત્મક હોવાથી નિત્ય છે. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય હોય તો અબ્રહ્મ થાય, તેથી 'સર્વ બ્રહ્માત્મક છે' એ તમારા સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય.

વળી ઘટ વિગેરેના આવિર્ભાવની ઉત્પત્તિ કરનાર દંડ વિગેરે છે, અને તેમના તિરોભાવની ઉત્પત્તિ કરનાર મુદ્ગર વિગેરે છે એમ તમારે કહેવું પડશે. વસ્તુતઃ દંડ ઘટની ઉત્પત્તિ કરે છે અને મુદ્ગર ઘટધ્વંસની ઉત્પત્તિ કરે છે. તેથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપી ભગવાનની શક્તિ સ્વીકારવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન નથી.

વળી ઘટ વિગેરે પદાર્થનો તિરોભાવ થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે ઘટ નિત્ય હોવાથી છે અને તે રૂપવાળો પદાર્થ છે. સાધારણ માણસથી ભૂતકાળમાં થઇ ગએલા અથવા ભવિષ્યમાં થનાર ઘટ જોઇ ન શકાય તોપણ એ ઘટ રૂપવાળો પદાર્થ હોવાથી, યોગીઓ તેને જોઇ શકતા હોવા જોઇએ. રૂપવાળા અસ્તિત્વ ધરાવનાર સર્વ પદાર્થ યોગીઓ જોઇ શકે એવો નિયમ છે. આ પ્રમાણે ભૂત અને ભાવી ઘટ પણ યોગીઓને દેખાતા હોવા જોઇએ. પરંતુ યોગીઓ ભૂત અને ભાવી ઘટ જોઇ શકે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એવું કાંઇ પ્રમાણ નથી. પ્રત્યુત ધ્વંસ થયા પછી પદાર્થ રહેતોજ નથી એવું પ્રમાણ 'તે સમયની પ્રજા આ સમયમાં નથી' એ શ્રીમદ્ભાગવતવાકયમાં પણ મળી આવે છે.

સિ૦—अत्रोच्यते तत्स्वरूपं तच्छ्रुत्वाऽपास्य संशयान्।
ब्रह्मवादे कृतात्मानः प्राप्नुवन्ति हरिं बुधाः॥

અત્ર તેમનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, જે સાંભળી ડાહ્યા પુરૂષો સંશય દૂર કરી બ્રહ્મવાદમાં બુદ્ધિ રાખી હરિની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અનુભવના વિષય થવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ. અનુભવના વિષય ન થવાની યોગ્યતા એ તિરોભાવ. તેમનો અવચ્છેદક વસ્તુનું સત્ત્વજ છે, કારણ કે તે ધર્મ હોવાથી આશ્રય વિના રહી ન શકવાથી અલીકમાં સંભવતા નથી. વળી 'ભાવી' 'ભૂત' એમ જેનો વ્યવહાર કરો છો તે વસ્તુની સત્તા તમારે પણ સ્વીકારવી પડશે, કારણ કે તે ઘટાદિના ધર્મ હોવાથી ઘટાદિનો અભાવ હોય તો નિરાશ્રિત થઈ જાય. આથી 'વર્તમાન પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું ભાવિ-

સિદ્ધાન્ત.

આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની સત્તાનો નિરાસ કરી તેમને ખપુષ્પ-સમાન સિદ્ધ કરે છે. તેથી પ્રથમ તેમના ખપુષ્પપણાનો નિરાસ કરવા શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ કારિકાથી તેમના સ્વરૂપના નિરૂપણની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હવે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આ સ્વરૂપ સાંભળી ડાહ્યા પુરૂષો પોતાના સંશય દૂર કરી, બ્રહ્મવાદમાં પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર કરી, હરિની પ્રાપ્તિ કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—અનુભવનો વિષય થવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ, અનુભવનો વિષય ન થવાની યોગ્યતા એ તિરોભાવ. અનુભવ એટલે સાક્ષાત્કાર. તેથી સાક્ષાત્કારનો વિષય થવાનો ગુણ એ આવિર્ભાવ, અને સાક્ષાત્કારનો વિષય ન થવાનો ગુણ એ તિરોભાવ. આ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનો અવચ્છેદ કરનાર વસ્તુની સત્તાજ છે. વસ્તુ હોય તોજ તેના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય. અલીકના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાયજ નહિ. અલીકમાં આવિ-ર્ભાવ અને તિરોભાવનો સંભવજ નથી, કારણ કે એ ઉભય ધર્મ છે. ધર્મ ધર્મીમાંજ રહે. ગુણ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીનેજ રહે છે. દ્રવ્યના આશ્રય વિના ગુણ અર્થાત્ ધર્મ રહી શકેજ નહિ. તેથી અલીકમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ સંભવતા નથી.

વળી તમે જે પદાર્થને ભૂત અને ભાવી કહોછો તેમની સત્તા તમારે પણ સ્વીકારવી પડશે. ભૂત ઘટ, ભાવી ઘટ વિગેરે વાક્યો ઉચ્ચારતાં, ભૂત અને ભાવી એ ઘટના ધર્મ છે એમ કહેવું પડશે. આ ઘટની સત્તા ન હોય તો તેમના ધર્મ ભૂતપણું ભાવિપણું કયાં રહે? આ ધર્મનો આશ્રય ઘટ ન હોય તો તેમનો આશ્રય કોણ? આશ્રય વિના ગુણ રહી શકે નહિ. ભૂતપણું, ભાવિપણું ગુણ છે. ગુણ હોવાથી તેમને દ્રવ્યનો આશ્રય અવશ્ય જોઇએ. આપણે ભાવી ઘટ કહીએ છીએ. આ ઘટની સત્તા ન હોય તો ભાવિપણું કયાં રહે? ભાવિ-પણાનો આશ્રય કોણ? ઘટનું કારણ કપાલ ભાવિપણાનો આશ્રય છે એમ કહેવાય નહિ; કારણ કે એમ કહીએ તો કપાલ વર્તમાન છે તેમાં ભાવિપણાનું ભાન થાય. કપાલ વર્તમાન છે, પરંતુ તેને ભાવિપણાનો આશ્રય માનીએ છીએ તેથી તે ભાવી છે એમ આપણને ભાન થવું જોઇએ.

પણું, વર્તમાન ધ્વંસનું પ્રતિયોગિપણું ભૂતપણું ' એનો નિરાસ થાય છે.–કાલરૂપ ઉપાધિજ તેમનો આશ્રય છે–એમ કહેવાય નહિ; કારણ કે એમ હોય તો કાલ ઉપાધિમાં ભૂતત્વાદિની પ્રતીતિ દુર્નિવાર છે–જેમ તન્તુ આધકરણવાળા પટનિરૂ-

પૂર્વપક્ષી—(ભાવિપણું નિત્ય છે. ઘટ જાતિ જેમ નિત્ય છે અને ઘટ કાર્યની સાથેજ તેનો સંબંધ થાય છે તેમ ભાવિપણું પણ નિત્ય છે, અને ઘટ કાર્યની સાથેજ તેનો સંબંધ થાય છે. કારણની સાથે તેનો સંબંધ થતો નથી.)

સિદ્ધાન્તી—ભાવિપણું નિત્ય હોય, અને ઘટ કાર્ય સાથે સંબંધ રાખતું હોય, તો ઘટનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે પણ તેમાં ભાવિપણું હોવાથી, ' ઘટ છે ' એવું ભાન આપણને થાય નહિ, પરંતુ 'ભાવી ઘટ' એમજ ભાન થાય. વળી ભાવિપણું નિત્ય હોવાથી, તેનો કદાપિ નાશ થાય નહિ. તેથી સર્વ કાળે ' ભાવી ઘટ ' એમજ પ્રતીતિ થાય. કોઇ સમયે ઘટની સત્તા હોઇ શકેજ નહિ. આ પ્રમાણે શૂન્યવાદ પ્રાપ્ત થાય, અને પ્રત્યક્ષનો પણ વિરોધ થાય. કારણ કે ઘટનો આપણને સાક્ષાત્કાર પણ થાય છે. તેથી ઘટની સત્તા અમુક કાળે તો સ્વીકારવીજ પડે. ઘટની સત્તા સ્વીકારીએ તો ભાવિપણું અનિત્ય થયું. ભાવિપણું અનિત્ય હોવાથી જન્ય છે, અને જન્ય હોવાથી પૂર્વના કાળમાં નહતું એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં ભાવિપણું ન હતું ત્યારે ઘટની સત્તા હતી એમ સ્વીકારવુંજ પડે. તેથી કારણના વ્યાપાર પહેલાં અર્થાત્ તમે જેને ઉત્પત્તિકાળ કહો છો તે પહેલાં પણ ઘટ વિગેરે પદાર્થની સત્તા હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ' ભૂત ઘટ ' વિગેરે પ્રયોગમાં ભૂતપણું એ ઘટનો ધર્મ છે. તે કારણ સાથે સંબંધ રાખતું હોય તો વતર્માન કપાલમાં ' ભૂત કપાલ ' એવી પ્રતીતિ થાય. કાર્ય ઘટ સાથે સંબંધ રાખતું હોય તો ઘટનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય ત્યારે પણ ' ભૂત ઘટ ' એવી પ્રતીતિ થાય. ભૂતપણું નિત્ય હોય તો કદાપિ ઘટની સત્તા સંભવેજ નહિ, અને પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય. તેથી તે પણ અનિત્યજ છે. અનિત્ય હોવાથી તેનો અંત પણ આવવો જોઇએ. તેથી જ્યારે ભવિષ્યમાં તેનો અંત આવે ત્યારે ઘટની સત્તા છે એમ સ્વીકારવું પડે. તેથી જે કાળમાં પ્રાગભાવ અને ધ્વંસ છે એમ તમે કહો છો તે કાળમાં પણ વસ્તુની સત્તા તમારે સ્વીકારવી પડશે. આ પ્રમાણે વસ્તુની સત્તા ત્રણે કાળમાં સિદ્ધ થાય છે. તેથી ' વર્તમાન પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું એ ભાવિપણું ' અને ' વર્તમાન ધ્વંસનું પ્રતિયોગિપણું એ ભૂતપણું ' એમ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—તમે કહોછો તે યોગ્ય નથી. કારણકે ભૂતપણું, અને ભાવિપણું ઘટનું કારણ કપાલ, અથવા ઘટનો આશ્રય કરી રહેતાં નથી, પરંતુ કાળ ઉપાધિનો આશ્રય કરી રહે છે.

સિદ્ધાન્તી—ભૂતપણું અને ભાવિપણું કાળ ઉપાધિનો આશ્રય કરી રહ્યાં છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે કાળ ઉપાધિ ત્રણ પ્રકારની છે. ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન. ભૂતકાલમાં ' ભાવી ઘટ ' એમ આપણે કહીએ. તેથી ભૂતકાળ ભાવિપણાનો આશ્રય છે એમ માનીએ તો તેમાં ભાવિપણાની પ્રતીતિ થવી જોઇએ; અર્થાત્ તેને આપણે ભાવી કાળ કહેતા હોવા જોઇએ. તેજ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં 'ભૂત ઘટ' એમ આપણે કહીએ, તેથી ભવિષ્ય-કાળ ભૂતપણાંનો આશ્રય છે એમ માનીએ તો તે કાળમાં ભૂતપણાંની પ્રતીતિ થવી જોઇએ; અર્થાત્ તે કાળને આપણે ભૂતકાળ કહેતા હોવા જોઇએ. વર્તમાનકાળમાં સૂર્યના ઉત્તર પરિ-સ્પંદનો અર્થાત્ આવતી ક્ષણનો પ્રાગભાવ છે; અને સૂર્યના પૂર્વ પરિસ્પંદનો અર્થાત્ ગઇ

પિત સમવાયનું કાલમાં અસ્તિત્વ હોવા છતાં પટ કાલસમવેત હોય તેવી પ્રતીતિ થતી નથી, કારણ કે તે સંબંધથી તે કાલમાં રહેલું નથી, તેમ પ્રાગભાવાદિના અધિકરણ કાલમાં પ્રાગભાવાદિ પ્રતિયોગિત્વ ન હોવાથી એવી પ્રતીતિ થતી નથી.–એમ નહિ. કારણ કે પ્રતિયોગિપણું અમુક પ્રકારનો સ્વરૂપસંબંધ છે એમ અંગીકાર કરેલું છે, તેનાં બે સ્વરૂપ છે અને તે આ કાલમાં પણ છે.

ક્ષણનો ધ્વંસ છે. તેથી વર્તમાનક્ષણ સૂર્યના ઉત્તર પરિસ્પંદના પ્રાગભાવવાળી ક્ષણ હોવાથી, આવતી ક્ષણમાં ભૂતક્ષણ હોવાથી ભૂતપણાનો આશ્રય હોવાથી, તેમાં ભૂતપણાની પ્રતીતિ થવી જોઇએ; અને સૂર્યના પૂર્વ પરિસ્પંદના ધ્વંસવાળી ક્ષણ હોવાથી, ગઇ ક્ષણમાં ભાવિક્ષણ હોવાથી ભાવિપણાનો આશ્રય હોવાથી, તેમાં ભાવિપણાની પ્રતીતિ થવી જોઇએ. આ પ્રમાણે વર્તમાનક્ષણમાં ભૂતક્ષણ અને ભાવિક્ષણ એવી પ્રતીતિ થવી જોઇએ; પરંતુ તેમ થતું નથી. તેથી કાળ ઉપાધિ ભૂતપણા અને ભાવિપણાનો આશ્રય છે એમ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—અવયવ અને અવયવી સમવાયસંબંધથી રહેલા છે. તંતુ અવયવ છે અને પટ અવયવી છે. આ ઉભય સમવાયસંબંધથી રહેલાં છે. તેથી પટનો તંતુ સાથે સમવાયસંબંધ છે. તેથી પટ તંતુથી સમવેત અર્થાત્ તંતુમાં સમવાયસંબંધથી રહેલું છે એમ પ્રતીતિ છે. આ સમવાય જેમ તંતુમાં છે તેમ કાલમાં પણ છે, કારણ કે કાલ સર્વનો આધાર છે. કાલ સર્વનો આધાર હોવાથી આ સમવાયનો પણ આધાર છે, તેથી આ સમવાય જેમ તંતુમાં છે તેમ કાલમાં પણ છે. તોપણ તંતુમાં સમવાયસંબંધથી પટ રહેલું છે એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ કાલમાં સમવાયસંબંધથી પટ રહેલું છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. આનું કારણ એ છે કે જેમ તંતુમાં પટ સમવાયસંબંધથી રહેલું છે તેમ કાલમાં સમવાયસંબંધથી રહેલું નથી. તેજ પ્રમાણે ઘટના પ્રાગભાવવાળા કાલમાં ભાવિત્વ રહેલું છે. પ્રાગભાવવાળો કાલ ભાવિત્વનો આશ્રય છે એ ખરૂં, પરંતુ ઘટના પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું જેમ ઘટમાં છે તેમ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં રહેલું નથી. પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું ઘટમાં રહેલું હોવાથી 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં તે રહેલું નથી તેથી તે કાલમાં 'ભાવી કાલ' એવી પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી તે કાલ ભાવિત્વનો આશ્રય છે તોપણ 'ભાવી કાલ' એવી પ્રતીતિ તેમાં થતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ રહેલું છે. તમે પ્રતિયોગિપણાને અમુક પ્રકારનો સ્વરૂપસંબંધજ માનો છો. આ અમુક પ્રકારના સ્વરૂપસંબંધરૂપી પ્રતિયોગિપણાના બે સ્વરૂપ છે. ૧ પ્રાગભાવાદિસ્વરૂપ ૨ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ. પ્રતિયોગિસ્વરૂપને લીધે પ્રાગભાવના પ્રતિયોગી ઘટ વિગેરે સાથે સંબંધ સિદ્ધ થાય છે તેમજ પ્રાગભાવાદિસ્વરૂપને લીધે પ્રાગભાગવાળા કાલ સાથે સંબંધ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પ્રતિયોગિપણું જેમ ઘટમાં સ્વરૂપસંબંધથી રહેલું છે, તેમ કાલમાં પણ સ્વરૂપસંબંધથીજ રહેલું છે; તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં જેમ 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે તેમજ 'ભાવી કાલ' એવી પ્રતીતિ થવી જોઇએ; પરંતુ પ્રાગભાવવાળા ભૂતકાલમાં 'ભાવી કાલ' એવી પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી ભાવિત્વનો આશ્રય કાલ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું પણ કાલમાં સ્વરૂપસંબંધથીજ રહેલું છે,

–તે છે પરંતુ એ વિશેષ નથી.–અરે! એ કયો વિશેષ, જેમાં તમારી આવી શ્રદ્ધા છે? તે દૃષ્ટ નથી, કારણ કે કાંઇ પ્રમાણ નથી.–તે ઉભય છે તોપણ વિશિષ્ટ અપ્રતીતિની અન્યથાનુપપત્તિ હોવાથી, અન્ય સંબંધ વિના વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો કલ્પવામાં આવે છે.–એમ નહિ. એવા (વિશેષની) પણ

પરંતુ અમુક વિશેષ અહિં નથી, તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં ભાવિપણાની પ્રતીતિ થતી નથી: અને તે વિશેષ હોવાથી ઘટમાં 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે. પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું પ્રતિયોગી ઘટમાં પ્રતિયોગિસ્વરૂપસંબંધથી રહેલું છે અને કાલમાં પ્રાગભાવસ્વરૂપસંબંધથી રહેલું છે. ઉભયમાં સ્વરૂપસંબંધ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો છે. પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું કાલમાં જે સ્વરૂપસંબંધથી રહેલું છે તે સ્વરૂપસંબંધથી પ્રતિયોગી ઘટમાં રહેલું નથી, અને પ્રતિયોગી ઘટમાં જે સ્વરૂપસંબંધથી રહેલું છે તે સ્વરૂપસંબંધથી કાલમાં રહેલું નથી. તેથી કાલમાં જે વિશેષ છે તે પ્રતિયોગી ઘટમાં નથી, અને પ્રતિયોગી ઘટમાં જે વિશેષ છે, તે કાલમાં નથી.

સિદ્ધાન્તી—એવો કયો વિશેષ છે જેમાં તમે આવી શ્રદ્ધા રાખો છો? એ વિશેષ દૃષ્ટ છે કે કલ્પિત છે? દૃષ્ટ વિશેષ નથી, કારણ કે પ્રતિયોગી ઘટ વિગેરે સિવાય કાંઇ દૃષ્ટ નથી. તેથી એ વિશેષ દૃષ્ટ છે એમ કહેવામાં કાંઇ પ્રમાણ નથી.

પૂર્વપક્ષી—આ વિશેષ દૃષ્ટ નથી, પરંતુ કલ્પેલો છે. પ્રાગભાવવાળા કાલમાં 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે. અહિં ભાવિપણાનો આશ્રય કાલ છે તથાપિ એ કાલમાં 'ભાવી કાલ' એવી પ્રતીતિ થતી નથી. આ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં 'ભાવી કાલ' અથવા 'ભાવિપણાથી વિશિષ્ટ કાલ' એવી વૈશિષ્ટ્ય પ્રતીતિ થતી નથી. આ વૈશિષ્ટ્ય અપ્રતીતિની ઉપપત્તિ કોઇ રીતે થતી નથી. આ વૈશિષ્ટ્ય અપ્રતીતિની વિશેષ ન કલ્પીએ તો અનુપપત્તિજ રહે છે. આ વૈશિષ્ટ્ય અપ્રતીતિની ઉપપત્તિ કરવા વિશેષ કલ્પવાની આવશ્યકતા છે. આ વિશેષ ઘટમાં છે, પરંતુ આ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં નથી. આ વિશેષ અન્ય સંબંધ વિના 'આ ભૂતલપર ઘટ રહ્યો' એમ સંયોગસંબંધથી ભૂતલ સાથે, અને 'કપાલમાં ઘટનો સમવાય છે' એમ કપાલ સાથે સમવાયસંબંધથી ઘટનું ભાન કરાવે છે. ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં આ વિશેષ ન હોવાથી, ભૂતલ સાથે સંયોગસંબંધથી અને કપાલમાં સમવાયસંબંધથી ઘટનું ભાન થતું નથી. પરંતુ ઘટમાં આવો વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર વિશેષ રહેલો હોવાથી, ઘટની ઉત્પત્તિ પછી ભૂતલ સાથે સંયોગસંબંધથી અને કપાલમાં સમવાયસંબંધથી ઘટનું ભાન થાયછે. આવી વિશિષ્ટ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય વિશેષ ઘટમાં રહેલો છે, પરંતુ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં નથી. તેથી તે સમયે 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ 'ભાવી કાલ' એવી પ્રતીતિ થતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ વિશેષ કલ્પી શકાય નહિ. કારણ કે આ વિશેષ કયાં કલ્પો છો? પ્રાગભાવના પ્રતિયોગી ઘટમાં આ વિશેષ કલ્પી શકાય નહિ. કારણ કે પ્રતિયોગીની સત્તાજ તમારા મત પ્રમાણે તે સમયે અર્થાત્ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં નથી. પ્રતિયોગીજ ન હોય ત્યારે પ્રતિયોગીનો વિશેષ કયાંથીજ હોય? ભવિષ્યમાં વિશેષ થશે એમ કહેવાથી આ કાલમાં ઘટ અને કાલમાં કાંઇ ભેદ સિદ્ધ થતો નથી. પ્રાગભાવમાં પણ આ વિશેષ કલ્પી શકાય

કાલમાંજ સત્તા છે એમ કહેવું પડશે. તેથી ઉક્ત દૂષણની ભીતિથી તેના સમવાયનું પ્રયોજક કહેવું પડશે, અને તે સમયે સમવાયીના અભાવથી, એ સમવાય કોઈ સ્થલે કહી શકાશે નહિ. તેથી કાલાશ્રયની પણ સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે અન્યત્ર સમવેત જન્યભાવનોજ આધાર કાલ હોઇ શકે. અન્યથા કાલને અસત્‌નો પણ આશ્રય સ્વીકારવો પડશે. અન્યધર્મની માત્ર કાલના

નહિ, કારણ કે પ્રાગભાવનું અહિં આપણે નિરૂપણ કરીએ છીએ અર્થાત્ પ્રાગભાવ નિરૂપ્ય છે. ભાવિપણાના અભાવનું તેમાં તમે નિરૂપણ કરવા માગોછો, અર્થાત્ ભાવિપણાનો અભાવ તે નિરૂપક છે. આ વિશેષ ભાવિપણાનો અભાવ તેમાં સિદ્ધ કરવા કલ્પ્યો છે, તેથી તે નિરૂપકનો ગુણ છે. નિરૂપ્ય કોઇ સ્થળે નિરૂપકના ગુણનો આધાર થઇ શકે નહિ. તેથી આ વિશેષ પ્રાગભાવમાં પણ સંભવતો નથી. હવે માત્ર કાલ અવશિષ્ટ રહે છે. તેથી આ વિશેષ કાલમાંજ રહે છે, અર્થાત્ કાલમાંજ તેની સત્તા છે એમ તમારે કહેવું પડશે. વળી આ વિશેષ નશ્વર અર્થાત્ નાશવંત છે, કારણ કે તે ઘટમાં ભાવિપણું સિદ્ધ કરવા કલ્પ્યો છે. ઘટ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેનું ભાવિપણું નષ્ટ થાય છે, તેથી તે વિશેષનો પણ નાશ થાય છે. તેથી ઘટકાલ અને ઘટધ્વંસકાલમાં આ વિશેષ નથી. તેથી આ વિશેષ નાશવંત છે. નાશવંત હોવાથી તે જન્ય છે, કારણ કે જે જે નાશવંત છે તે તે જન્ય છે. આ વિશેષ નાશવંત હોવાથી જન્ય પણ છે. સર્વ જન્ય પદાર્થ અન્ય કોઇ પદાર્થમાં સમવાયસંબંધથી રહ્યા હોય તોજ કાલ તેનો આશ્રય થઇ શકે. તેથી આ વિશેષ કાલમાં રહે છે, અર્થાત્ કાલ તેનો આશ્રય છે એમ માનવું હોય, તો તે અન્ય પદાર્થમાં સમવાયસંબંધથી રહેલો હોવો જોઇએ. તેનો કોઇ સમવાયી જોઇએ. તેનો સમવાયી કોઇ ન હોય તો કાલ પણ તેનો આશ્રય થઇ શકે નહિ, અને કોઇ આશ્રય નહિ હોવાથી વિશેષ સિદ્ધ ન થાય, અને તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં 'ભાવી કાલ' એવી વૈશિષ્ટ્ય પ્રતીતિ થતી નથી, તે વૈશિષ્ટ્ય અપ્રતીતિની અનુપપત્તિ દૂર થાય નહિ. આ દૂષણની ભીતિથી આ વિશેષનો સમવાયી અવશ્ય કહેવો જોઇએ, પરંતુ તેનો તે સમયે અર્થાત્ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં કોઇ સમવાયી નહિ હોવાથી કાલ પણ તેનો આશ્રય થઇ શકે નહિ: કારણ કે જન્ય પદાર્થ અન્ય પદાર્થમાં સમવેત હોય તોજ કાલ તેનો આશ્રય થઇ શકે.

પૂર્વપક્ષી—જેમ નિત્ય અર્થાત્ અજન્ય પદાર્થ અન્ય પદાર્થમાં સમવેત ન હોય તોપણ તેનો આશ્રય કાલ થઇ શકે છે, તેમ જન્ય પદાર્થ પણ અન્ય પદાર્થમાં સમવેત ન હોય તોપણ કાલ તેનો આશ્રય થઇ શકે છે એમ માનવું જોઇએ. કાલ અમુક પદાર્થનો આશ્રય થાય તે માટે તે પદાર્થ અન્ય પદાર્થમાં સમવેત હોવાની જરૂર નથી. કોઇ પણ પદાર્થમાં સમવેત ન હોય એવા પદાર્થનો પણ કાલ આશ્રય થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે માનવાથી આ વિશેષ સિદ્ધ થશે અને વૈશિષ્ટ્ય અપ્રતીતિની અનુપપત્તિ દૂર થશે.

સિદ્ધાન્તી—પરંતુ એમ માની શકાય નહિ. કારણ કે એમ માનીએ તો શશશૃંગ જેવા અસત્ પદાર્થનો પણ કાલ આશ્રય છે એમ સ્વીકારવું પડે. શશશૃંગ આદિ અસત્ પદાર્થ પણ બીજા કોઇ પદાર્થમાં સમવાયસંબંધથી રહેલા નથી. પરંતુ બીજા કોઇ પદાર્થમાં

આશ્રયથીજ સિદ્ધિ કોઇ સ્થળે જોઇ નથી. એમ હોય તો તે અન્યનો ધર્મજ રહે નહિ. તેથી ભાવી, અથવા ભૂતનો વ્યવહાર થાય તે સમયે પણ ઘટાદિની સત્તાનો સ્વીકાર કરવો પડશે. વળી તમે કહેલી યોગ્યતાનો અવચ્છેદ કયા પદાર્થથી થાય છે એમ અમે પૂછીએ છીએ. 'જ્યારે ત્યારે વસ્તુસત્તાથીજ તેનો અવચ્છેદ થાય છે' એમ જો કહો તો 'જ્યારે ત્યારે'નો ત્યાગ કરો, કારણ કે

સમવાયસંબંધથી રહ્યા ન હોય તેવા પદાર્થનો પણ કાલ આશ્રય છે એમ તમે માનો તો શશશૃંગ આદિ અસત્ પદાર્થનો પણ કાલ આશ્રય છે એમ તમારે અવશ્ય સ્વીકારવું પડે. તેથી આ વિશેષનો આધાર કાલ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. અન્ય પદાર્થના ધર્મનો આશ્રય કાલ છે એમ કહેવાથી તે પદાર્થના ધર્મની સિદ્ધિ કદાપિ થતી નથી. જો અન્ય પદાર્થના ધર્મનો આશ્રય કાલ છે એમ કહેવાથીજ તે ધર્મની સિદ્ધિ થતી હોય તો તે ધર્મ અન્ય પદાર્થનો કહેવાયજ નહિ. તેથી આવો વિશેષ કલ્પી શકાતો નથી. તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં ભાવિપણાનું ભાન કેમ થતું નથી તે પણ તમે કહી શકતા નથી. તેથી ભાવિપણાનો આશ્રય કાલ છે એમ કહેવાય નહિ. તેથી 'ભાવી ઘટ' ભૂત ઘટ' એવો વ્યવહાર થાય તે સમયે પણ ભાવિપણા અને ભૂતપણાના આશ્રયની સિદ્ધિ કરવા, ઘટની સત્તાનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો પડશે.

પૂર્વપક્ષી—(ઘટ નિત્ય છે એમ સ્વીકારીએ તોપણ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર સંભવેજ નહિ. કારણ કે ભાવિપણાનો આશ્રય કોણ થાય? ઘટ તો નિત્ય માન્યો, તેથી તે અજન્ય છે. તે ભાવી સંભવી શકે નહિ. આ પ્રમાણે ઘટ નિત્ય માનવાથી પણ કાંઈ વળે તેમ નથી.)

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે તમે ઘટમાં ભાવિપણું સિદ્ધ કરવા વિશેષ કલ્પ્યો તેનો અવચ્છેદક કોણ છે? આ યોગ્યતા ઘટનો ધર્મ છે. ઘટ વ્યાપ્ય છે, તેથી આ યોગ્યતા વ્યાપ્ય પદાર્થનો ધર્મ છે. વ્યાપ્ય પદાર્થના ધર્મનું વ્યાપક અવશ્ય હોવું જોઇએ. આ યોગ્યતાનો વ્યાપક અર્થાત્ અવચ્છેદક કોણ છે એ તમારે અવશ્ય કહેવું જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—જ્યારે ત્યારે તેનો વસ્તુસત્તાથીજ અવચ્છેદ થાય છે, અર્થાત્ વસ્તુસત્તાજ જ્યારે ત્યારે તેનો અવચ્છેદક થાય છે. વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં સત્તાનો અભાવ હોવાથી 'જ્યારે ત્યારે' પદનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. તેથી જ્યારે ત્યારે વસ્તુસત્તાજ તેનો અવચ્છેદક થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—ઘટમાં ભાવિપણું સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતાનો અવચ્છેદક વસ્તુસત્તા તમે માનો છો તેથી તમારા માનવા પ્રમાણે પણ 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ ઘટની સત્તા હોય ત્યારે થઇ. 'ભાવી' એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરાવનાર યોગ્યતા અથવા વિશેષ હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થવી જોઇએ. આવી પ્રતીતિ થાય તે સમયે આ યોગ્યતાનો અવચ્છેદ કરનાર ઘટની સત્તા પણ હોવી જોઇએ. તેથી તમારા માનવા પ્રમાણે પણ ઘટની સત્તા હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે.

વળી જ્યારે ઘટની સત્તા હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર થતો નથી. તેથી ઘટમાં ભાવિપણું સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતા પણ હોઇ શકે નહિ. તેથી જ્યારે ઘટની સત્તા હોય ત્યારે ઉપર કહેલી યોગ્યતા હોઇ શકે નહિ. તેથી સત્તા યોગ્યતાનો અવચ્છેદક કેમ સંભવી

તેનું પ્રયોજન નથી, અને ગૌરવ થાય છે. 'અન્ય સંબંધ વિના', એમાં સ્વરૂપ સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય તો 'અન્ય સંબંધ' પદ સાર્થક થાય. એમ હોય તો આત્માશ્રય થાય.–ષટ્ પ્રકારના સંનિકર્ષના અભાવમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો 'અન્ય સંબંધ વિના'નો અર્થ છે–એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે

શકે ? અવચ્છેદ કરનારી સત્તા છે, પરંતુ અવચ્છેદ્ય યોગ્યતા નથી. અવચ્છેદ્ય ન હોય ત્યારે અવચ્છેદ કેમ થાય ? વળી ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે, અર્થાત્ ભાવિપણું સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતા છે, પરંતુ વસ્તુસત્તા નથી. ઘટ નથી. સત્તા ન હોવાથી આ સમયમાં યોગ્યતાનો અવચ્છેદ કોણ કરે ? અવચ્છેદ્ય યોગ્યતા છે, પરંતુ તેનો અવચ્છેદ કરનારી સત્તા નથી, તો યોગ્યતાનો અવચ્છેદ કોણ કરે ? આ પ્રમાણે 'જ્યારે ત્યારે વસ્તુ-સત્તાથીજ તેનો અવચ્છેદ થાય છે' એમ કહેવામાં અનુકૂલ તર્ક નથી. અનુકૂલ તર્ક ન હોવાથી 'જ્યારે ત્યારે' પદનું કાંઇ પ્રયોજન નથી તેથી તેનો ત્યાગ કરો. પ્રયોજન નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ ગૌરવ દોષ થાય છે. 'જ્યારે ત્યારે' પદનું અનુસંધાન કરવાથી કાંઇ સિદ્ધિ થતી નથી. વળી વિશેષની કલ્પના કરવા છતાં, વસ્તુસત્તા હોય ત્યારે પણ 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે એમ તમારે અંગીકાર કરવું પડે છે, તેથી નિરાશ્રયપણું બાધક છે, કારણ કે ગુણ આશ્રય વિના રહી શકે નહિ. પરંતુ સત્તા બાધક નથી. સત્તા હોય ત્યારે પણ 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય તેમાં બાધ નથી. પરંતુ ભાવિપણાનો આશ્રય અવશ્ય હોવો જોઇએ.

વળી 'અન્ય સંબંધ વિના અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા' એવું વિશેષનું લક્ષણ કહ્યું. પરંતુ સ્વરૂપ પોતેજ સંબંધ સિદ્ધ થાય, અર્થાત્ આ યોગ્યતા અથવા વિશેષ પોતેજ સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય તોજ 'અન્ય સંબંધ' પદ સાર્થક થાય. સ્વરૂપ-સંબંધને માત્ર સ્વરૂપજ તમે માનો છો. સ્વરૂપસંબંધ સ્વરૂપથી જરા પણ ભિન્ન નથી. વિશેષનું જ્ઞાન થવા પ્રથમ તેના લક્ષણનું જ્ઞાન થવું જોઇએ. લક્ષણનું જ્ઞાન થવામાં સ્વરૂપ-સંબંધ અર્થાત્ સ્વરૂપના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. કારણકે અન્ય સંબંધ વિના અર્થાત્ સ્વરૂપ-સંબંધથી અર્થાત્ સ્વરૂપથીજ અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ કરનારી યોગ્યતા છે. તેથી વિશેષના લક્ષણમાં પણ સ્વરૂપના જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. આ પ્રમાણે વિશેષનું જ્ઞાન થવામાં તેનાજ જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે, અર્થાત્ આત્માશ્રય દોષ છે.

પૂર્વપક્ષી—અન્ય સંબંધ વિના અથવા સ્વરૂપસંબંધથી અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા એવું વિશેષનું લક્ષણ કહ્યું છે. સ્વરૂપસંબંધથી એટલે છ પ્રકારના સંનિકર્ષ વિના. સંયોગ, સંયુક્તસમવાય, સંયુક્તસમવેતસમવાય, સમવાય, સમવેતસમવાય. અને વિશેષણવિશેષ્યભાવ એ છ સંનિકર્ષ છે. આ છમાંથી એક પ્રકારનો સંનિકર્ષ થવાથી આપણને અમુક પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણી ઇંદ્રિય અને પદાર્થમાં આ છ સંનિકર્ષમાંથી એક પ્રકારનો સંનિકર્ષ થાય ત્યારે આપણને તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સ્વરૂપસંબંધથી એટલે આ છ સંનિકર્ષમાંથી એક પણ સંનિકર્ષ વિના. આ છ સંનિકર્ષમાંથી એક પણ સંનિકર્ષ ન હોય તોપણ ભૂતલ સાથે સંયોગસંબંધથી, અને કપાલમાં સમવાયસંબંધથી ઘટની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા એવું આ વિશેષનું લક્ષણ કહ્યું છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહી શકાય નહિ. વિશેષના લક્ષણનો આવો અર્થ કરો તે

યોગજધર્મમાં તેની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.-લૌકિક વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એમ કહેવાનો ભાવાર્થ હતો,-એમ પણ કહેવાશે નહિ, કારણ કે વ્યાપ્તિસહિત વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિમાં અતિવ્યાપ્તિ થશે. (-જન્ય લૌકિક પ્રત્યાસત્તિ વિના વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો તેનો અર્થ છે- એમ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે યોગજધર્મમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.)-સામા-

---

યોગજ ધર્મમાં તેની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. યોગીઓ યોગજધર્મથી અતીત અને અનાગત ઘટ આદિ પદાર્થનો અનુભવ કરે છે. તેમાં છમાંથી એક પણ પ્રકારનો સન્નિકર્ષ નથી. સંનિકર્ષ ન હોવા છતાં યોગીઓને ભૂતલ સાથે સંયોગસંબંધથી, અને કપાલમાં સમવાયસંબંધથી ઘટની પ્રતીતિ યોગજધર્મથી થાય છે. તેથી તમારા વિશેષના લક્ષણની યોગજ ધર્મમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—યોગીઓને યોગજધર્મથી ઘટનો વિશિષ્ટ પ્રત્યય થાય છે પરંતુ તે અલૌકિક છે. અમે તો વિશેષના લક્ષણમાં લૌકિક વિશિષ્ટ પ્રત્યય કહીએ છીએ. યોગીઓને અલૌકિક પ્રત્યય થાય છે. તેથી યોગજધર્મ અલૌકિક પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરાવનાર હોવાથી, વિશેષના અમે કહેલા લક્ષણની તેમાં અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—તોપણ તમારા વિશેષના લક્ષણની સામાન્યપ્રત્યાસત્તિમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. આ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ વ્યાપ્તિસહિત વૈશિષ્ટ્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરે છે. 'જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં વહ્નિ છે એ વ્યાપ્તિ છે. ધૂમ વ્યાપ્ય છે, અને વહ્નિ વ્યાપક છે. વહ્નિની વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ ધૂમ છે. ધૂમમાં ધૂમત્વ સામાન્ય રહેલું છે. આ સામાન્ય સર્વ ધૂમમાં અર્થાત્ અતીત, વર્તમાન, અને અનાગત સર્વ ધૂમમાં રહેલું છે. સ્થલે સ્થલે ધૂમ જોઇ અગ્નિનો અનુભવ કર્યા પછી 'જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં વહ્નિ છે' એવી વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાન ધૂમત્વ સામાન્યના જ્ઞાનને લીધે થાય છે. સર્વ ધૂમનો અનુભવ કર્યો નથી, તોપણ સર્વ ધૂમમાં ધૂમત્વ સામાન્ય હોવાથી, 'જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં વહ્નિ છે' એમ આપણે સામાન્યને લીધે ઉદ્ભવતી પ્રત્યાસત્તિથી (Analogy) કહી શકીએ છીએ. તેથી આ સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિ વ્યાપ્તિ સહિત ધૂમત્વનું વૈશિષ્ટ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિથી વહ્નિવ્યાપ્ય અનાગત ધૂમના ધૂમત્વનું વૈશિષ્ટ્યજ્ઞાન થાય છે, તેમાં છમાંથી એક પણ પ્રકારનો સંનિકર્ષ નથી. વળી આ સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિથી થતું જ્ઞાન અલૌકિક પણ નથી, પરંતુ લૌકિક છે. જેમ આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન આપણને થાય છે, તેજ પ્રમાણે અનાગત ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન થાય છે. આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વના જ્ઞાનપ્રકારમાં અને અનાગત ધૂમના ધૂમત્વના જ્ઞાનપ્રકારમાં સાદૃશ્ય છે. તેથી આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન જેમ લૌકિક છે, તેમ આ પણ લૌકિક છે. તેથી આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી સામાન્યપ્રત્યાસત્તિમાં તમારા વિશેષના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—વિશેષના લક્ષણમાં 'અન્ય સંબંધ વિના' નો અર્થ 'જન્ય લૌકિક પ્રત્યાસત્તિ વિના' એવો કરવો. તેથી આ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ થશે નહિ. તેથી આ 'સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ તથા છ પ્રકારના સંનિકર્ષનો અભાવ હોવા છતાં વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર' એવું વિશેષનું લક્ષણ થશે. તેથી સામાન્યપ્રત્યાસત્તિમાં તેની અતિવ્યાપ્તિ થશે નહિ.

ન્ય, યોગજધર્મ અને જ્ઞાનનાં કારણ ષોઢા પ્રત્યાસત્તિના અભાવમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો તેનો અર્થ છે,-એમ પણ અસિદ્ધિને લીધે સંભવશે નહિ. ઉક્ત પદાર્થના અભાવમાં એવું કોઈ સ્થલે સિદ્ધ થયું નથી. વિવાદના આસ્પદ ભાવિત્વ વિગેરે પૂર્વોક્ત યુક્તિથી નિરાશ્રય હોવાનો પ્રસંગ દુર્નિવાર હોવાથી તે સમયે પણ ધર્મીની સિદ્ધિ થવાથી, અનુમાન આદિથી તેનું જ્ઞાન થવાથી, તેમાં સમવેત ઉક્ત પ્રતિયોગિત્વનું પણ જ્ઞાન થાય છે તેથી ઉક્ત પ્રત્યાસત્તિનો અભાવ પણ નથી એમ સર્વ અનવદ્ય છે.-મારી તો જેમ

સિદ્ધાન્તી—તોપણ યોગજ ધર્મમાં તેની અતિવ્યાપ્તિ થશે.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે સામાન્ય અર્થાત્ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ, યોગજધર્મ, અને જ્ઞાનના કારણરૂપ ૭ પ્રકારની પ્રત્યાસત્તિ અથવા સંનિકર્ષ એ સર્વના અભાવમાં વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા એમ વિશેષનું લક્ષણ ગ્રહણ કરવું. તેથી કોઇ પણ પ્રકારની અતિવ્યાપ્તિ રહેશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એવું કાંઇ છેજ નહિ. એવું કાંઇ પણ કદાપિ સિદ્ધ થયું નથી તેથી એવું વિશેષનું લક્ષણ ગ્રહણ કરાય નહિ. એ સર્વના અભાવમાં વિશિષ્ટ પ્રતીતિ કદાપિ થતીજ નથી. વળી વિવાદનું કારણ ભૂતપણું અને ભાવિપણાંનું નિરાશ્રયપણું ઉપર કહેલી યુક્તિઓને લીધે તમારાથી દૂર થઇ શકતું નથી. તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ધર્મી ઘટ વિગેરેની સાંખ્યમત પ્રમાણે અનુમાનથી સિદ્ધિ થાય છે. આ અનુમાન નીચે પ્રમાણે યોજાય છે. ભાવી ઘટ, 'ભાવી' એવા વ્યવહાર સમયે પણ છે. કારણ કે તેના ધર્મ ભાવિપણાનો તે સમયે અનુભવ થાય છે. જેના ધર્મનો જે સમયે અનુભવ થાય તે સમયે તે વસ્તુ છે, વર્તમાન ઘટ પેઠે. આ પ્રમાણે અન્વયવ્યાપ્તિથી અનુમાન કરી ધર્મીની સિદ્ધિ થાય છે. વળી વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી પણ એ અનુમાન કરી શકાય છે. વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ નીચે પ્રમાણે કરવી. જો ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘટ ન હોત, તો ભાવિપણું નિરાશ્રય હોવાથી ' ભાવી ઘટ ' એવો વ્યવહાર ન થાત. આ પ્રમાણે પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ઘટની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ઘટ હોવાથી, તેનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી તેની અંદર સમવાયસંબંધથી રહેલા પ્રાગભાવના પ્રતિયોગિપણાનું પણ જ્ઞાન થાય છે. ઘટનું જ્ઞાન સંયોગસંબંધથી થાય છે, કારણ કે ઘટ અને ચક્ષુનો સંયોગ થવાથી ઘટજ્ઞાન થાય છે. તેથી ઘટજ્ઞાનમાં સંયોગ સંનિકર્ષ છે. ' ભાવી ઘટ ' નું જ્ઞાન સંયુક્તસમવાયથી થાય છે, કારણ કે ઇંદ્રિયને અને ઘટને સંયોગ થાય ત્યારે ઘટજ્ઞાન થાય, અને ઘટમાં ભાવિપણું સમવાયસંબંધથી રહેલું છે. તેથી ઇંદ્રિય અને ભાવી ઘટમાં સંયુક્તસમવાયસંબંધ છે. આ ભાવી ઘટમાં પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગિપણું સમવાયસંબંધથી રહેલું છે. તેથી પ્રાગભાવના પ્રતિયોગિપણાનું જ્ઞાન સંયુક્તસમવેતસમવાય સંબંધથી થાય છે. કારણ કે ઇંદ્રિયને અને ભાવી ઘટને સંયુક્તસમવાય સંબંધ છે, અને ભાવી ઘટને અને પ્રાગભાવના પ્રતિયોગિપણાંને સમવાયસંબંધ છે. તેથી ઇંદ્રિયને અને ભાવી ઘટના પ્રાગભાવના પ્રતિયોગિપણાને સંયુક્તસમવેતસમવાય સંબંધ છે. તેથી તમે કહ્યું તેમ પ્રત્યાસત્તિનો અભાવ નથી, પરંતુ સંયુક્તસમવેતસમવાય પ્રત્યાસત્તિ છે.

[નૈય્યાયિક અસત્કાર્યવાદી છે, અર્થાત્ તેઓનો મત એવો છે કે કાર્ય નવુંજ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય હતુંજ નહિ. અસત્ અથવા અવિદ્યમાન એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ

થાય છે એમ તેઓ માને છે, તેથી તેઓ અસત્કાર્યવાદી કહેવાય છે. અસત્કાર્યવાદી હોવાથી તેઓ ચાર પ્રકારના અભાવ પણ માને છે ૧. પ્રાગભાવ, ૨ પ્રધ્વંસાભાવ, ૩ અત્યંતાભાવ ૪ અન્યોન્યાભાવ. ઘટની ઉત્પત્તિ પૂર્વે ઘટ નથી. તેનો અભાવ છે. આ અભાવ પ્રાગભાવ કહેવાય છે. ઘટની ઉત્પત્તિ થયા પછી ઘટનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ઘટની સત્તા છે. ઘટનો નાશ થાય ત્યારે ઘટનો અભાવ થાય છે, તેને પ્રધ્વંસાભાવ કહે છે. પ્રાગભાવને આદિ નથી, પરંતુ અંત છે; કારણ કે ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં સર્વદા પ્રાગભાવ હતો. અમુક સમયે પ્રાગભાવનો આરંભ થયો એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તે સમય પહેલાં પણ ઘટની સત્તા ન હોવાથી અને ઘટ 'ભાવી' જ હોવાથી, તેનો પ્રાગભાવજ હતો એમ કહેવું પડે. પ્રધ્વંસાભાવને આદિ છે, કારણ કે ઘટનો નાશ થાય ત્યારથી તેનો આરંભ થાય છે; પરંતુ અંત નથી, કારણ કે ઘટનો નાશ થયા પછી સર્વદા તેનો અભાવજ રહેવાનો. અત્યંતાભાવ અને અન્યોન્યાભાવનું લક્ષણ અહિં આપવાની આવશ્યકતા નથી.

માયાવાદીઓ એમ માને છે કે એકજ સત્ પદાર્થ છે. કેવલ બ્રહ્મજ સત્ છે. સર્વ પ્રકારના કાર્ય તેના વિવર્તથી થાય છે. તે સત્ નથી, પરંતુ મિથ્યા છે. અર્થાત્ એક બ્રહ્મજ સત્ય છે. કાર્ય સર્વ મિથ્યા છે.

બાહ્ય એમ માને છે કે અસત્ અર્થાત્ અલીકમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આ યોગ્ય નથી, કારણ કે કારણ અને કાર્યનું લોકમાં તાદાત્મ્ય જણાય છે. તેથી કારણ અને કાર્ય એક પ્રકારનાજ હોવા જોઇએ. સર્વ કાર્યનું અલીકમાં તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી.

તેજ પ્રમાણે માયાવાદીનો મત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે સત્ કેવલ એકજ હોય તો નાનાપણું સંભવે નહિ. વળી તેમના મત પ્રમાણે જગત્‌ની પ્રતીતિ ભ્રમરૂપ થઇ જાય છે. પ્રપંચની પ્રતીતિનો કોઇ બાધ કરનાર નહિ હોવાથી તે ભ્રમ હોય એમ સંભવે નહિ.

સાંખ્ય સત્કાર્યવાદી છે. સત્માંથીજ સત્ થાય છે એમ તેઓ માને છે. કાર્ય કારણના વ્યાપાર પહેલાં પણ હતું એમ તેઓ પણ માને છે. કારણના વ્યાપાર પહેલાં કાર્ય હતું, તોપણ કારણના વ્યાપારથી તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેથી કારણવ્યાપાર નિષ્ફલ નથી. કારણના વ્યાપાર પૂર્વે અપ્રકટ અવસ્થામાં રહેલું કાર્ય પ્રકટ અથવા અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યકિત અર્થાત્ પ્રાકટ્ય. તે કારણમાંથી કાર્યને ભિન્ન દર્શાવે છે, અર્થાત્ કાર્યને લૈકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય બનાવે છે. તેજ આવિર્ભાવ છે.

બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે બીજનો ધ્વંસ થાય છે. તેમાં બીજ વિગેરે અવયવજ અંકુરના કારણ છે, બીજનો વિનાશ માત્ર સહકારિ છે, અને પૂર્વે નહતું એવું અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે કણાદ વિગેરે માને છે તેનો સાંખ્ય લોકો નીચે પ્રમાણે નિરાસ કરે છે.

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

ગૌડપાદકારિકા. ૯.

કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ હતુંજ. કારણ કે અસત્ અર્થાત્ નહતું એવું કાંઇપણ આ લોકમાં કોઇ કરતું નથી. રેતીમાં તેલ નથી તેથી રેતીમાંથી કોઇ તેલ કાઢતું નથી. અસત્‌ની કોઇ ઉત્પત્તિ કરતું નથી તેથી ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત રહેલું હતું.

તેમ કોઇ ગત થશે, પરન્તુ તમારી કોઈ ગતિ થશે નહિ. કારણ કે તમારા મતમાં ઘટાદિની સદા સત્તા હોવાથી, તે ભાવી છે એમ કહી શકાય નહિ.

વળી કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છનાર માણસ યોગ્ય ઉપાદાનનું ગ્રહણ કરે છે. જેને દધિ જોઇએ તે ક્ષીર લે છે, જલ લેતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં અવ્યકત રહેલું હતું.

વળી સર્વ કાર્યનો સર્વત્ર સંભવ નથી. સુવર્ણ રજતમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. તેમજ ઘાસ, ધૂલ અથવા રેતીમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં અવ્યકત રહેલું હતું.

વળી જે જે કાર્ય કરવા શકિતમાન્ હોય તે તેજ કાર્ય કરે છે. ઘટ રચવામાં કુલાલ શક્તિમાન્ છે, અને માટી, દંડ, ચક્ર, ચીવર, રજ્જુ, જલ, વિગેરે શક્તિમાન્ છે. તેથી કુંભાર જ માટીમાંથીજ એ ઉપકરણોથી ઘટ રચે છે. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં અવ્યકત રહેલું હતું.

વળી જેવા લક્ષણનું કારણ હોય છે તેવાજ લક્ષણનું કાર્ય પણ હોય છે. યવમાંથી યવજ ઉત્પન્ન થાય છે. વ્રીહિમાંથી વ્રીહિજ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કાર્ય કારણમાં રહેલું ન હોત તો યવમાંથી વ્રીહિ ઉત્પન્ન થાત, કોદરામાંથી શાલિ ઉત્પન્ન થાત, પરંતુ તેમ થતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં અવ્યકત રહેલું હતું. તેથી પૂર્વે હતું એવુંજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી કાર્ય પ્રથમ ન હતું અને કારણવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી. કાર્ય પ્રથમ પણ હતું, પરંતુ અવ્યક્ત દશામાં હતું. કારણના વ્યાપારથી તે વ્યક્ત થયું. આ પ્રમાણે કાર્ય વ્યક્ત થાય ત્યારે તેનો આવિર્ભાવ થયો એમ કહીએ છીએ.

વળી કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ અર્થાત્ પ્રથમ ન હતું એવા કાર્યનો કારણના વ્યાપારથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવી પડે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે હતી કે નહતી? ઉત્પત્તિ પૂર્વે હોય તો કારણની કાંઇ પણ આવશ્યકતા રહે નહિ: કાર્ય ઉત્પન્ન થયું તે પહેલાં પણ જો તેની ઉત્પત્તિ હોય તો કારણની કાંઇ પણ આવશ્યકતા રહેજ નહિ. ઉત્પત્તિ પૂર્વે ન હતી, પણ કારણના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થઇ એમ કહીએ તો ઉત્પત્તિની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઇએ. ઉત્પત્તિની ઉત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો તેની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઇએ એ પ્રમાણે અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થશે. કાર્યની ઉત્પત્તિ સદા વિદ્યમાન છે તેની ઉત્પત્તિની અપેક્ષા રહેતી નથી એમ માનીએ, તો ઉત્પત્તિ સદા રહેતી હોવાથી કારણની આવશ્યકતા રહેતી નથી, અને કારણ વ્યર્થ થઇ જાય છે. વળી પટ વિગેરે કાર્યજ ઉત્પત્તિ છે. તેથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પણ કાર્ય એજ ઉત્પત્તિ છે એમ માનીએ તો, 'પટ ઉત્પન્ન થાય છે' એવો વ્યવહાર સંભવે નહિ. કારણ કે પટજ ઉત્પત્તિ હોવાથી એ વાકયમાં પુનરૂક્તિ દોષ આવે છે. ઇત્યાદિ રીતિથી ઉત્પત્તિ પણ સિદ્ધ થઇ શકતી નથી.

સાંખ્ય પ્રમાણે આપણે પણ સત્કાર્યવાદી હોવાથી સાંખ્યની સત્કાર્ય સિદ્ધ કરવાની રીતનું પ્રસંગ હોવાથી નિરૂપણ કર્યું છે. હવે અસત્કાર્યવાદી વિતંડાવાદ કરી અસત્કાર્યવાદ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરે છે.]

પૂર્વપક્ષી—મારી ગતિ ગમે તે રીતે થશે. મારો મત અહિં સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ તમારી કોઇ ગતિ છેજ નહિ. તમારો મત કોઇ રીતે યોગ્ય કહી શકાય નહિ.

શ્રુતિ સ્મૃતિ અને લૌકિક વ્યવહારથી સિદ્ધ હોવાથી, ઇષ્ટાપત્તિ પણ કરી શકાય નહિ. ભાવિત્વ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી ઘટાદિમાં તેનો ઉપચાર થાય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઘટની સમાનજ તેનો પણ યોગક્ષેમ છે. તે કાંઇ પ્રપંચથી અતિરિક્ત નથી. સ્વોક્ત દૂષણની ભીતિથી પણ એમ કહી શકાય નહિ. એમ હોય ત્યારે ઘટનો શો અપરાધ એ જણાતું નથી. આ પ્રમાણે જીર્ણ તૃણના પર્ણથી આકીર્ણ વિવિધમતરૂપી ભવનવાળા વર્ણુપુરમાં પોતે રહી, દૂષણરૂપી દહનની ઉદ્ભાવના કરો છો, પરંતુ નિજભવનના દાહનું અનુસંધાન કેમ રહેતું નથી?–વત્સ, યુક્તિરૂપી કનકપંકથી જોડેલા વિવિધ નિગમરૂપી મહામણિથી નિર્મિત મારા બ્રહ્મવાદનું તને જ્ઞાન નથી? કારણ કે 'તે આટલા હતા' 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે, તે સત્ય છે' 'આ સર્વ જે ભૂત અને ભાવિ છે તે પુરૂષજ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે એમ સિદ્ધ થાય

તમે ઘટ વિગેરે પદાર્થ નિત્ય માનો છો. ઘટ વિગેરે પદાર્થો નિત્ય હોવાથી તેમની સર્વદા સત્તા છે. પદાર્થની સદા સત્તા હોવાથી 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર સંભવી શકે નહિ. એવો વ્યવહાર ભલે ન સંભવે એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે તે વ્યવહાર શ્રુતિ સ્મૃતિ અને લૌકિક વ્યવહારથી સિદ્ધ છે. ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર તમારે અવશ્ય સિદ્ધ કરવો પડે.

સિદ્ધાન્તી—ઘટ વિગેરે પદાર્થની સત્તા સદા છે પરંતુ તે પદાર્થ કારણના વ્યાપાર પહેલાં લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. પદાર્થના લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું કારણના વ્યાપાર પહેલાં ભાવિ છે. તેથી ઉપચારથી પદાર્થ ભાવી છે એમ કહીએ છીએ. તેથી 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું પણ પ્રપંચ અર્થાત્ જગત્થી ભિન્ન નથી. તેથી જગત્ નિત્ય હોવાથી તે પણ નિત્યજ હોવું જોઇએ. તે પણ પ્રપંચમાં આવી જવાથી ઘટની સમાન જ છે, તેથી તેને પણ ભાવિ કહી શકાય નહિ. વળી તેને કારણવ્યાપાર પહેલાં ભાવિ કહીએ તો તે સમયે એ ભાવિપણાનો આશ્રય કોણ થાય? ભાવિપણાનો આશ્રય નહિ હોવાથી ભાવિપણું નિરાશ્રય થઇ જાય એ તમારાજ કહેલા દૂષણની ભીતિથી લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું ભાવિ છે એમ તમારાથી કહેવાય નહિ. વળી લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું અનિત્ય હોઇ ભાવિ થઇ શકે, તો ઘટ વિગેરે પદાર્થનો શું અપરાધ? તેથી જીર્ણ થઇ ગએલાં ઘાસના પર્ણથી આકીર્ણ વિવિધમતરૂપી ભવનવાળા વર્ણપુરમાં તમે પણ રહો છો, અને સર્વના ભવન જીર્ણ તૃણના પર્ણથી આકીર્ણ હોવાથી બળી જશે એવી ઉદ્ભાવના કરો છો તો પણ તમારૂં ભવન બળશે એવું અનુસંધાન તમને કેમ થતું નથી?

સિદ્ધાન્તી—રે વત્સ! યુક્તિરૂપી કનકપંકથી જોડેલા વિધવિધ નિગમરૂપી મહામણિથી ચણેલા મારા બ્રહ્મવાદ ભવનનું તને ભાન નથી? સાંખ્ય મતમાં એવા પ્રકારના તર્ક ઉદ્ભવે ખરા, પરંતુ મારા મતમાં એવી શંકા થઈ શકે નહિ, કારણ કે મારો મત વેદને અનુસરે છે. 'તે આટલા હતા' 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે તે સત્ય છે.' 'આ સર્વ જે ભૂત અને ભાવિ છે તે પુરૂષજ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે એમ કહે છે. અહિં 'આ સર્વ જે

છે. અત્ર અસંકુચિતવૃત્તિવાળા 'સર્વ' પદમાં ભૂત અને ભાવિનો સમાવેશ થાય છે તોપણ તેનું વર્ણન કર્યું છે તે પુરૂષ નિત્ય હોવાથી, તદાત્મકની વર્તમાનદશાજ સંભવે છે અને તેથી ભાવિત્વ ભૂતત્વ વ્યવહાર અપ્રમાણિક છે એમ શંકાનો નિરાસ કરવાજ એમ જણાય છે. તેથીજ ધર્મપણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ઘટાદિમાં બ્રહ્માત્મક ભાવિત્વાદિની સત્તા સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્ય શ્રુતિવાક્યના બલથી વિરૂદ્ધ નથી.–(ઘટાદિ) દર્શન સમયે પણ ભાવિત્વાદિ વ્યવહાર થશે, તેથી વિપરીત થશે; અને વિરોધનો ઉચ્છેદ થશે.–એમ નહિ. જેમ પૃથિવ્યાત્મક બ્રહ્મમાંજ ગંધાત્મક બ્રહ્મસત્તા છે, બીજામાં નથી, તેમ જ્યારે જેમાં જે પ્રકારના વ્યવહારના અભાવનો નિયમ હોય ત્યારે તેમાંજ તે

ભૂત અને ભાવિ છે' શ્રુતિમાં 'સર્વ' પદની વૃત્તિ જરા પણ સંકુચિત નથી. 'સર્વ' પદની અસંકુચિત વૃત્તિ હોવાથી ભૂત અને ભાવિનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. 'સર્વ' પદમાં ભૂત અને ભાવિનો પણ સમાવેશ થાય છે તોપણ 'જે ભૂત અને ભાવિ' એમ ભૂત અને ભાવિનું પુનઃ વર્ણન કર્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે, અને બ્રહ્મ અર્થાત્ પુરૂષ નિત્ય હોવાથી સર્વ પ્રપંચ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. સર્વ પ્રપંચ નિત્ય હોવાથી ભૂતપણા અને ભાવિપણાનો વ્યવહાર અપ્રમાણિક થઇ જાય. તેથી ભૂતપણા અને ભાવિપણાનો વ્યવહાર અપ્રમાણિક છે એવી શંકા દૂર કરવા, 'સર્વ' પદમાં ભૂત અને ભાવિનો પણ સમાવેશ હોવા છતાં શ્રુતિ પુનઃ ભૂત અને ભાવિનું કથન કરે છે. તેથી સર્વ પદાર્થ નિત્ય છે તોપણ ભૂતપણા અને ભાવિપણાનો વ્યવહાર પ્રમાણિક છે એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ પદાર્થ અને સર્વ ધર્મ પણ બ્રહ્મરૂપજ છે. તેથી ઘટ વિગેરે બ્રહ્માત્મક પદાર્થમાં બ્રહ્માત્મક ભાવિપણું વિગેરે ધર્મો હોય તેમાં સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યવાળી શ્રુતિના વાક્યને લીધે કાંઇ પણ વિરોધ નથી, કારણ કે તુલ્ય બલવાળા પ્રમાણોમાંજ વિરોધ સંભવે. પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણ અવિદ્યા વિગેરે આપણા દોષોથી દુષ્ટ હોવાથી સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યવાળી શ્રુતિ પાસે નિર્બલજ છે. તેથી ઘટ વિગેરે પદાર્થ નિત્ય હોવા છતાં ભૂતપણા અને ભાવિપણાનો વ્યવહાર થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ એકજ પદાર્થ ભૂતપણું ભાવિપણું અને વર્તમાનપણાનો આધાર હોય તેમાં પણ વિરોધ નથી એમ કહીએ, તો ઘટ વિગેરે પદાર્થનો અનુભવ કરીએ તે સમયે પણ તેનો ભૂત અને ભાવી તરીકે વ્યવહાર થાય: અને તેથી ઉલટું પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ તેનો ભૂત અને વર્તમાન તરીકે વ્યયવહાર થાય, અને ત્રણના વિરોધનો ઉચ્છેદ થઈ જાય.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. જેમ પૃથ્વીરૂપી બ્રહ્મમાંજ ગન્ધ રહેલી છે, બ્રહ્મના અન્ય રૂપમાં રહેલી નથી, તેમજ જ્યારે જે પદાર્થમાં જે પ્રકારના વ્યવહારના અભાવનો નિયમ હોય ત્યારે તેજ પદાર્થમાં એ પ્રકારના વિરોધરૂપી બ્રહ્મની સત્તા એ વિરોધ. પૃથ્વી, જલ વિગેરે સર્વ બ્રહ્મનાજ રૂપ છે. પરંતુ પૃથ્વીમાં ગંધ રહેલી છે, જલમાં રહેલી નથી: કારણ કે ઇશ્વરની એવી ઇચ્છા છે. તેજ પ્રમાણે અમુક સમયે અમુક પદાર્થમાં અમુક પ્રકારનો વ્યવહાર ન થાય એવો નિયમ હોય, તેજ સમયે તેજ પદાર્થમાં તેજ પ્રકારનો વ્યવહાર એ વિરોધરૂપી બ્રહ્મની સત્તા એ વિરોધ. અર્થાત્ જ્યારે જે પદાર્થમાં જે પ્રકારનો વ્યવહાર ન થવાનો નિ-

પ્રકારના વિરોધાત્મક વ્યવહારની સત્તા એ વિરોધ. તેથી ઉક્તદૂષણની ગંધ પણ નથી એમ જાણ. જ્યાં એવા નિયમનો અભાવ હોય ત્યાં એમ નથી. આ આશ્રમવાસિક પર્વમાં ગાન્ધારીને બાદરાયણે કહેલું છે. 'દેવો, દાનવો, અને શુદ્ધ બ્રહ્મર્ષિઓ એ કુરૂક્ષેત્રના સંગ્રામમાં મરણ પામ્યાં' એમ ઉપક્રમ કરી, ધૃતરાષ્ટ્રથી ભીષ્મસુધી સર્વના સ્વરૂપ કહી, ગાન્ધારીનુ દુઃખ નિવારણ કરવા 'તમે સર્વ ભાગીરથી નદીએ જાઓ ત્યાં જે સંગ્રામમાં હણાયા છે તેમને જોશો' એમ કહ્યું. પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પાણ્ડવ વિગેરે સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં જઈ સ્નાન કરી,

---

યમ હોય, ત્યારેજ તેજ પદાર્થમાં તેજ પ્રકારનો વ્યવહાર થાય તો વિરોધ થાય. તેથી એકજ પદાર્થ ભૂતપણું, ભાવિપણું વિગેરેનો આધાર થાય તેમાં કાંઇ પણ વિરોધ નથી. એકજ પદાર્થ ભૂતપણું વર્તમાનપણું અને ભાવિપણાનો આધાર છે, પરંતુ તેનો એક એકજ ગુણ ઉદ્ભૂત થાય છે. એક સમયેજ ત્રણે ગુણ ઉદ્ભૂત થતા નથી. તેથી વિરોધ નથી. વિરોધનો ઉચ્છેદ પણ થતો નથી, કારણ કે એકજ પદાર્થમાં વિરૂદ્ધ ધર્મ એકજ સમયે ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે વિરોધ થાય છે. અત્ર ત્રણે ગુણ એક સાથે ઉદ્ભૂત થતા નથી. તેથી જ્યારે આપણે ઘટને જોતા હોઈએ ત્યારે 'ભૂત ઘટ' અથવા 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર થતો નથી. તેથીજ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં 'ભૂત ઘટ' અથવા 'વર્તમાન ઘટ' એવી પ્રતીતિ થતી નથી. તેથીજ વિરોધનો પણ ઉચ્છેદ થતો નથી. પરંતુ કોઇ કોઇ સ્થલે ભગવદિચ્છાથી એવો નિયમ હોતો નથી. જે સમયે જે પદાર્થમાં અમુક પ્રકારના વ્યવહારના અભાવનો નિયમ ન હોય, અર્થાત્ જે સમયે જે પદાર્થમાં અમુક પ્રકારનો વ્યવહાર થાય એવી ભગવદિચ્છા હોય, તેજ સમયે તેજ પદાર્થમાં તેજ પ્રકારના વિરોધાત્મક બ્રહ્મની સત્તા અર્થાત્ વિરોધાત્મક વ્યવહાર થાય તેમાં પણ વિરોધ નથી. અર્થાત્ ભગવદિચ્છાથી વિરૂદ્ધ વ્યવહાર અમુક સ્થલે થાય છે, પરંતુ તેમાં વિરોધ અથવા પરસ્પર બાધ નથી. જેમકે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વિશ્વરૂપદર્શન સમયે અર્જુન પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા તત્પર થએલા કૌરવોના યોદ્ધાઓને અક્ષત જૂએ છે, અને તેજ સમયે તેજ યોદ્ધાઓને શ્રીકૃષ્ણના વિશ્વરૂપના દંતના અંતરમાં તેઓના ચૂરેચૂરા થએલા ઉત્તમ અંગથી ચોંટી રહેલા પણ જૂએ છે. આ ઉભય અર્જુનને પ્રત્યક્ષ છે. ઉભય સ્થિતિ પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે, પરંતુ એકનો પણ બાધ થતો નથી, અને જ્યારે યોધાઓને અક્ષત સ્થિતિમાં જૂએ તેજ સમયે તેમને દાંતના અંતરમાં ચૂરેચૂરા થએલા ઉત્તમ અંગથી ચોંટેલા જૂએ એવી ઈશ્વરેચ્છા હોવાથી તેમાં વિરોધ પણ નથી. માત્ર અર્જુનનેજ આવો અનુભવ થયો છે એમ નથી, પરંતુ શ્રીમદ્વેદવ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાન્ધારી પાંડવ અને તેમની સ્ત્રીઓ સર્વને એક સમયે આવો અનુભવ કરાવ્યો છે એ કથા મહાભારતના આશ્રમવાસિક પર્વમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'દેવો દાનવો અને શુદ્ધ બ્રહ્મર્ષિઓ એ કુરૂક્ષેત્રના રણસંગ્રામમાં મરણ પામ્યા' એમ કથાનો આરંભ થાય છે. પછી વ્યાસજી ધૃતરાષ્ટ્રથી ભીષ્મ પર્યંત સર્વના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, ગાન્ધારીનું દુઃખ નિવારણ કરવા મરણ પામેલા યોધાઓનું તેમને પુનઃ દર્શન વિગેરે કરાવવા કહે છે કે તમે સર્વે ભાગીરથી નદી તરફ જાઓ. જે જે રણસંગ્રામમાં મરણ પામ્યા છે તે સર્વને તમે જોશો. પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવ વિગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે ભાગીરથી ગયા. ત્યાં સ્નાન કરી રાત્રિ થઇ ત્યારે વ્યાસજી પાસે

નિશા થઇ ત્યારે વ્યાસજીની સમીપ ગયા. 'પછી મહાતેજવાળા મહામુનિ વ્યાસજીએ પવિત્ર ભાગીરથીના જલમાં અવગાહન કરી સર્વ લોક, જે પાંડવોના અને કૌરવોના યોદ્ધાઓ હતા અને જૂદા જૂદા દેશમાં વસનાર મહાભાગ નૃપતિઓ હતા તેમને સર્વશઃ બોલાવ્યા. હે જનમેજય! પછી જેવો પહેલાં કુરૂપાંડવ સૈન્યનો શબ્દ થયો હતો તેવો સુતુમુલ અવાજ જલમાં થયો. પછી ભીષ્મદ્રોણને આગળ રાખી તે સર્વ રાજાઓ સૈન્ય સહિત તે જલમાંથી સંખ્યાબંધ બહાર નિકળ્યા.' એમ કહી સર્વનું નામપૂર્વક નિરૂપણ કરી, 'તે વીરો અને તે સ્રીઓ એક રાત્રિ વિહાર કરી, અન્યોન્ય આમન્ત્રણ અને આશ્લેષ કરી જેમ આવ્યા હતા તેમ ગયા.' ઇત્યાદિ કહ્યું. આ સાંભળી, 'મરણ પામેલાનું પુનઃ દર્શન કેમ થાય?' એમ જનમેજયે પૂછ્યું, ત્યારે વૈશમ્પાયને 'સર્વ કર્મનો અવિપ્રણાશ છે એવો નિશ્ચય છે. હે નૃપ, શરીર કર્મજ છે અને આકૃતિઓ પણ તેવીજ છે. ભૂતાધિપતિના સંશ્રયને લીધે મહાભૂતો નિત્ય છે' વિગેરે કહ્યું.

આવ્યા. પછી અતિશય તેજવાળા વ્યાસજીએ પુણ્ય ભાગીરથીના જલમાં સ્નાન કર્યું અને પાંડવના યોધાઓ કૌરવોના યોધાઓ મહાભાગ્યશાળી જૂદા જૂદા દેશમાં વસનાર રાજાઓ વિગેરે સર્વ લોકને બોલાવ્યા. પછી જેમ પ્રથમ કૌરવ અને પાંડવના સૈન્યનો તુમુલ શબ્દ થયો હતો તેવો તુમુલ શબ્દ જલમાં થયો, અને પછી ભીષ્મ અને દ્રોણને આગળ કરી સર્વ રાજાઓ પોતાના સૈન્ય સહિત તે જલમાંથી સંખ્યાબંધ બહાર નીકળ્યા. આ પ્રમાણે જનમેજયને કથા કહી, જે નૃપતિઓ જલમાંથી બહાર નીકળ્યા તે સર્વના નામ કહી આગળ કથામાં કહે છે કે તે યોધાઓ અને તેમની સ્રીઓએ એક રાત્રિ વિહાર કર્યો અને પછી અન્યોન્ય આમન્ત્રણ કરી આશ્લેષ કરી જેમ આવ્યા હતા તેમ ગયા. વિગેરે. આ કથા સાંભળી જનમેજયને સંશય થવાથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો કે મરણ પામેલાઓનું પુનઃદર્શન કેમ થયું? ત્યારે વૈશમ્પાયન તેનું સમાધાન કરવા 'સર્વ કર્મનો અવિપ્રણાશ છે એવો નિશ્ચય છે' વિગેરે કહે છે. આ કથામાં મરણ પામેલાઓ જલમાંથી પુનઃ નીકળ્યાં એમ કહેલું હોવાથી, તે યોધાઓનો સામયિક અર્થાત્ અમુક સમય સુધીજ રહે તેવો અત્યન્તાભાવ અથવા તિરોભાવ થયો હતો એમ બોધ કરેલો છે. પરંતુ નૈય્યાયિક પેઠે જનમેજયને એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથી એણે આવો પ્રશ્ન કર્યો છે. જનમેજયના પ્રશ્નનો એવો ભાવાર્થ છે કે સામયિક અત્યન્તાભાવ પ્રતિયોગી અર્થાત્ વસ્તુ (યોધાઓ વિગેરે) નિત્ય હોય તોજ સંભવે. પરંતુ પ્રતિયોગી અનિત્ય છે એ તો ગોપાલથી પંડિત સુધી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધજ છે. તેથી સામયિક અત્યન્તાભાવ કેમ સંભવે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રતિયોગી નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા, પ્રતિયોગીના કારણ સર્વ નિત્ય છે એમ વૈશમ્પાયન 'સર્વ કર્મનો અવિપ્રણાશ' વિગેરે દ્રોઢ શ્લોકથી કહે છે. અહિં ઉપર ઉપરથી નાશની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ નાશ થતો નથી એવો અવિપ્રણાશ શબ્દનો ભાવાર્થ છે. સર્વ કર્મનો અવિપ્રણાશ છે. મહાભૂતો નિત્ય છે. મહાભૂતો શરીરના સમવાયિકારણ છે. કર્મ નિમિત્તકારણ છે. તેથી શરીરના સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ ઉભય નિત્ય છે. તેથી શરીર અને આકૃતિઓ પણ નિત્યજ છે. કર્મ અને મહાભૂત કેમ નિત્ય છે તેનું કારણ 'ભૂતાધિપતિના સંશ્રયને લીધે' એમ કહે છે.

આથી આગળ 'ક્ષેત્રજ્ઞ અવિનાશી અને નિત્ય છે એમ નિશ્ચય છે. ભૂતોનું આત્મત્વજ્ઞાન વિદ્વાનોમાં ધ્રુવ છે' ઇત્યાદિ અનેક કહી, 'અદર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થએલો, પુનઃ અદર્શનમાં લીન થયો. હું તેને (શરીરરૂપ) જાણતો નથી, તે મને જાણતો નથી, અને મને વૈરાગ્ય નથી' એમ કહ્યું. આ વ્યાસજીએ માયાથી

કર્મ અને મહાભૂત ઉભય ભગવાનના આશ્રિત હોવાથી ભગવાનના ધર્મ છે. ભગવાનના ધર્મ હોવાથી તે નિત્ય છે. તેમનાં કાર્ય શરીર અને આકૃતિ પણ નિત્ય છે. તેથી નષ્ટ શરીર પણ ભાગીરથીના જલમાંથી બહાર નીકળે તેમાં કાંઇ અનુપપત્તિ નથી. પછી વિહાર વિગેરે ક્રિયા થઈ તેની ઉપપત્તિ દર્શાવવા શરીરોમાં જીવનો પ્રવેશ થાય છે એમ કહેવા, પ્રથમ જીવ નિત્ય છે એમ કહે છે. 'ક્ષેત્રજ્ઞ અવિનાશી અને નિત્ય છે એમ નિશ્ચય છે.' પછી જીવનો શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે તેનો હેતુ 'ભૂતોનું આત્મત્વજ્ઞાન વિદ્વાનોમાં ધ્રુવ છે' એમ કહે છે. ભૂતોનું એટલે શરીરોનું શરીરને આત્મા કરીને જાણવો એવું જ્ઞાન વિદ્વાનોને દૃઢ હોય છે, કારણ કે વામદેવ પેઠે જ્ઞાનીઓ સર્વને આત્મા તરીકેજ જાણે છે. વામદેવની પેઠે જ્ઞાનીઓને સર્વમાં આત્માનુંજ ભાન થાય છે. તેથી શરીરોમાં આત્માનું જ્ઞાન જ્ઞાનીને થાય છે તે ધ્રુવ અર્થાત્ દૃઢ હોય છે, પરંતુ અજ્ઞાની અવિદ્વાન્ લોકો શરીરને આત્મા જાણે છે તે જ્ઞાન અભિમાનિપણાથી ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી અધ્રુવ છે. આ પ્રમાણે વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાનને સાધારણ દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો હેતુ કહ્યો. પ્રથમ દેહના કારણ નિત્ય કહ્યા. પછી દેહ નિત્ય કહ્યો. તેથી નષ્ટ દેહ પણ ભાગીરથીના જલમાંથી બહાર નીકળે એ સંભવિત છે. પછી આત્મા અર્થાત્ જીવ નિત્ય કહ્યો. પછી જીવનો દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો હેતુ પણ કહ્યો. તેથી વિહાર વિગેરે ક્રિયા પણ ઉપપન્નજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

દેહ જીવ સર્વ નિત્ય હોય તો જ્ઞાનીઓ પણ 'મરણ પામ્યો' એવો વ્યવહાર કેમ કરતા હશે એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા આગળ વૈશમ્પાયન કહે છે. એ સંઘાત અદર્શનમાંથી અર્થાત્ અક્ષરમાંથી ઉત્પન્ન થએલો છે. જેનું દર્શન નથી તે અદર્શન અર્થાત્ મૂલકારણ અક્ષર. આ ભૂતસંગ્રામ અર્થાત્ મહાભૂતો અક્ષરમાંથી આવેલા છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ '**अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत। अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना**' 'હે ભારત ભૂતોનું આદિ અવ્યક્ત છે. મધ્યમાં તે વ્યક્ત અથવા અનુભવયોગ્ય થાય છે, અને તેમનો લય અવ્યક્તમાં થાય છે તેમાં શોક કરવા જેવું શું છે?' સ્થલે આજ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. આ ભૂતસંગ્રામ અક્ષરમાંથી આવેલો છે, વળી તે પુનઃ અક્ષરમાં જાય છે અર્થાત્ તેનો અક્ષરમાંજ લય થાય છે. આ પ્રમાણે ભૂતગ્રામ અને તેના કાર્ય શરીર વિગેરે અક્ષરમાં લય પામે છે તેથી જ્ઞાનીઓ પણ 'અમુક મરણ પામ્યો' વિગેરે વ્યવહાર કરે છે. આ પ્રમાણે વૈશમ્પાયન બોધ કરે છે. બોધ કરનાર પોતે પણ જ્ઞાની છે એમ જનમેજયને તેના કરેલા બોધપર વિશ્વાસ આવે તે માટે કહે છે કે હું તેને અર્થાત્ ભૂતગ્રામને શરીર તરીકે જાણતો નથી. કારણ કે હું બ્રહ્મવિત્ અર્થાત્ બ્રહ્મને જાણનાર છું. તેથી હું તેને ભૂતગ્રામ તરીકે જાણતો નથી, પરંતુ બ્રહ્મ તરીકેજ જાણું છું. તે ભૂતગ્રામ પણ મને જાણતો નથી. ભૂતગ્રામમાં ચિદંશનો તિરોભાવ હોવાથી તેને જ્ઞાન હોય જ નહિ. તેથી તે મને જાણે નહિ. વળી મને વિરાગતા નથી. રાગ અર્થાત્ પ્રેમ રહિત હોય તે વિરાગ કહેવાય. તેનો ભાવ વિરાગતા. વૈશમ્પાયનને વિરાગતા નથી અર્થાત્

દર્શાવ્યું એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એવું વચન નથી. અને 'તે મુનિના પ્રસાદથી' એમ વાક્ય છે. પતિવ્રતાનો સ્વસ્વપતિ સાથે વિહાર કહેલો છે. વળી (એમ હોયતો) ગંગાસ્નાન આદિ સાધનનો ઉપદેશ અનુપપન્ન થાય. 'અ-દર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થએલો' એમાં લ્યબ્લોપથી પંચમી વિભક્તિ છે તેથી, અને પુનઃ શબ્દથી, દર્શનપૂર્વે પણ વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. એમ હોવાથી જે જે દેશકાલના અવચ્છેદથી જેની જેવી પ્રતીતિ ભગવાને ઇચ્છાનો વિષય કરી છે તે તે દેશકાલના અવચ્છેદથી એવી પ્રતીતિ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. આ જેમ

તે પ્રેમ રહિત નથી, કારણ કે વૈશમ્પાયન બ્રહ્મવિત્ હોવાથી સર્વને આત્મા તરીકે જૂએ છે, અને તેથી સર્વ તેમને પ્રિય છે. સર્વ પ્રિય હોવાથી તે પ્રેમરહિત નથી અને તેથી તેમને વિરાગતા નથી. કારણ કે અમુક પદાર્થમાં દોષ જૂએ ત્યારે એ દુષ્ટ પદાર્થમાં પુરૂષની વિરાગતા થાય. પરંતુ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ જાણનારને કોઇ સ્થલે દોષ દેખાય નહિ તેથી તેને વિરાગતા થાય નહિ. આ પ્રમાણે વૈશમ્પાયનને વિરાગતા નહિ હોવાથી તે પૂર્ણ જ્ઞાની છે એમ બોધ થાય છે. વૈશમ્પાયન પૂર્ણ જ્ઞાની હોવાથી, જનમેજયને પ્રશ્નનો તેમણે આપેલો ઉત્તર પણ સત્યજ છે. તેથી શરીર વિગેરે પદાર્થનો નાશ નથી, પરંતુ તે નિત્ય છે; અને અક્ષરમાંથી તેનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને પુનઃ તેમાંજ લય અથવા તિરોભાવ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એ તો સર્વ વ્યાસજીએ માયાથી દર્શાવ્યું છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ. કારણકે (૧) આ સર્વ માયાથી દર્શાવ્યું છે એમ ત્યાં કહેલું નથી. પરંતુ (૨) તેથી ઉલટું 'એ મુનિના પ્રસાદથી' એવો અનુભવ થયો એમ કહેલું છે. વળી (૩) સર્વ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના ભર્તાર સાથે વિહાર કર્યો એમ કહેલું છે. આ સર્વ યોધાઓ જલમાંથી બહાર નીકળ્યા તે માયિક હોય તો પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ તેમની સાથે વિહાર કરે નહિ, વળી (૪) આ અનુભવરૂપી ફલ જો માયિકજ હોય તો ગંગા-સ્નાન વિગેરે સાધનનો ઉપદેશ અનુપપન્ન થાય. ગંગાસ્નાન વિગેરે સાધન કરવાથી કદાપિ માયિક ફલ થાયજ નહિ. તેથી આ સર્વ માયાથી વ્યાસજીએ દર્શાવ્યું એમ કહી શકાય નહિ. 'અદર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થએલો' એમાં લ્યબ્‌ના લોપથી પંચમી વિભક્તિ છે. તેથી અદર્શન અથવા અક્ષરને પામીને આવેલો એવો અર્થ થાય છે. તેથી તેનું દર્શન થયું તે પૂર્વે પણ તેની સત્તા હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. 'પુનઃ' શબ્દથી પણ તેજ સિદ્ધ થાય છે. પુનઃ અર્થાત્ ફરીથી. 'પુનઃ અદર્શનમાં લીન થયો' એમ કહેલું છે, તે આની પહેલાં પણ અક્ષરમાં લીન થયો હોય તોજ કહી શકાય. તેથી તેનું દર્શન થયું તે પહેલાં પણ તે અક્ષરમાં લીન થયો હતો, અર્થાત્ તે પહેલાં પણ તેની સત્તા હતી.

આમ હોવાથી જે જે દેશ અને કાલના અવચ્છેદથી જેની જેવા પ્રકારની પ્રતીતિ ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય હોય તે તે દેશ અને કાલના અવચ્છેદથી તેની તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું, અર્થાત્ અમુક પદાર્થની અમુક સમયે અમુક દેશમાં અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ થાઓ એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી તે પદાર્થની તે સમયે તે દેશમાં તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—(પ્રતીતિ ભલે ભગવદિચ્છાને અધીન હોય, પરંતુ ક્રિયા ચેતન જીવનેજ

છે તેમ 'પરથી (જીવનું કર્તૃત્વ છે) કારણ કે એવી શ્રુતિ છે' એ અધિકરણમાં નિરૂપણ કરીશું. આથી 'ઘટના ઉપલંભ અને અનુપલંભનું કાદાચિત્કત્વ અનુપપન્ન છે, કારણ કે એનો હેતુ કહી શકાય નહિ' નો નિરાસ થયો. 'લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોય તો પણ વસ્તુની સત્તા હોવાથી યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય થાય' એનો પણ નિરાસ થયો, કારણ કે એમાં ભગવદિચ્છા એવા પ્રકારની નથી. કારણ કે તે ફલના બલથી કલ્પ્ય છે. અથવા યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય ભલે હોય કારણ કે બાધક નથી, અને ઉક્ત પ્રમાણોથી વસ્તુસત્ત્વ સિદ્ધ થવાથી તે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને 'અનાગત, અતીત, અને વર્તમાન, અતીંદ્રિય, વિપ્રકૃષ્ટ અને વ્યવહિત યોગીઓ સારી રીતે જૂએ છે' એમ વાક્ય છે. એમ હોવાથી 'આ કાલમાં આ દેશમાં આ કાર્ય આમ થાઓ એવી ઇચ્છાનું વિષયપણું એ આવિર્ભાવ.' 'ત્યારે ત્યાં તે તેમ ન થાઓ એવી ઇચ્છાનું વિષયપણું

અધીન છે. તેથી વિહાર વિગેરે ક્રિયા તે તે યોધાને જ અધીન હોવાથી તેમણે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કર્યો તો તેમને બંધ કેમ પ્રાપ્ત ન થયો?)

સિદ્ધાન્તી—વ્યાસજીએ જીવનું કર્તૃત્વ પણ બ્રહ્મને જ અધીન છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી જીવની ક્રિયા પણ બ્રહ્મનેજ આધીન છે. તેથી જીવો અમુક પ્રકારની અમુક સમયે ક્રિયા કરે તે પણ ભગવાનની ઇચ્છાનો જ વિષય છે. તેથી તે યોધાઓને બંધની પ્રાપ્તિ થઇ નહિ. જીવનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મને અધીન છે એ વ્યાસજીએ '**परात्तुतच्छ्रुतेः**' એ અધિકરણમાં કહેલું છે અને અમે પણ તે સ્થલે તેનું નિરૂપણ કરીશું. 'ઘટના ઉપલંભ અને અનુપલંભનું કાદાચિત્કપણું અનુપપન્ન છે કારણકે તેવો હેતુ કહી શકાતો નથી' એમ જે તમે કહેતા હતા તેનો આથી નિરાસ થાય છે, કારણ કે એ કાદાચિત્કપણાનો હેતુ ભગવદિચ્છા સિદ્ધ થાય છે. વળી 'ભૂત અને ભાવી પદાર્થો લૌકિક પ્રત્યક્ષના વિષય ન હોય તોપણ વસ્તુની સત્તા હોવાથી યોગીને પ્રત્યક્ષ થવા જોઇએ' એનો પણ આથી નિરાસ થાય છે, કારણકે ભૂત અને ભાવી પદાર્થ યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા ન હોવાથી તે યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થતા નથી. ફલના બલથી જ ઇચ્છા કલ્પાય છે. તેથી યોગીઓને ભૂત અને ભાવી પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થતા ન હોય તો ભગવાનની ઇચ્છા તેવી નથી એમ જણાય છે. અથવા ભૂત અને ભાવી પદાર્થો યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય છે જ, કારણ એ પદાર્થો યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય તેમાં કોઈ પ્રકારનો બાધ નથી. ઉપર કહેલા પ્રમાણોથી ભૂત અને ભાવી વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થાય છે તેથી તે વસ્તુ યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય તે ન્યાય્યજ છે. વળી ભૂત અને ભાવી પદાર્થો યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ 'અનાગત, અતીત, અતીંદ્રિય, વર્તમાન, વિપ્રકૃષ્ટ અને વ્યવહિત યોગીઓ સારી રીતે જૂએ છે' વિગેરે શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશ કરે છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી 'આ કાલમાં આ દેશમાં આ કાર્ય આ પ્રમાણે થાઓ' એવી ઇચ્છાનું વિષયપણું તે આવિર્ભાવ. અને તે 'કાલમાં તે દેશમાં તે કાર્ય એ પ્રમાણે ન થાઓ' એવી ઇચ્છાનું વિષયપણું તે તિરોભાવ એમ પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવના લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષણ કરીએ તેમાં 'આ દેશમાં આ કાલ થાઓ' 'આ કાલમાં આ

એ તિરોભાવ ' એમ પણ કહી શકાય. કારણ કે આજ ઉક્તયોગ્યતારૂપ છે.—તે તે દેશકાલ પણ નિત્ય હોવાથી એક સાથેજ સર્વનો ઉપલંભ અથવા અનુપલંભ થાય–એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે આ સૃષ્ટિકાલાત્મક સ્થૂલ કાલોપાધિમાં તેના અવયવરૂપ તે તે ક્રમિક કાલોપાધિમાં તે તે પુરૂષને તે તે (વસ્તુનો) ઉપલંભ થાઓ એવી ઇચ્છાના વિષયપણું એ આવિર્ભાવ છે. અત્ર ક્રમિક ઇચ્છાના

દેશ થાઓ' એનો પણ સમાવેશ થાય છે. આનું ઉદાહરણ શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમ સ્કન્ધમાં મળી આવે છે. ત્યાં કયા કયા દેશમાં કયા કયા કાલ છે એમ જણાવ્યું છે. કૃતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ એવા ચાર યુગ માત્ર ભારતવર્ષમાંજ છે. બાકીના આઠ વર્ષને માટે પંચમ સ્કન્ધમાં જણાવેલું છે કે ત્યાંના લોકોને ત્રેતાયુગસમાન કાલ સદા છે. તેથી 'અમુક દેશમાં અમુક કાલ થાઓ' એવી ઇચ્છાનો વિષય હોવાથી તે દેશમાં તે કાલનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેજ પ્રમાણે અમુક કાલમાં અમુક દેશ પણ રહે છે, કારણ કે અવાન્તર પ્રલયકાલમાં સાત લોકમાંથી ત્રણ લોકનો નાશ થાય છે, અને ઉપર રહેલા ચાર લોકની સ્થિતિ હોય છે. તેથી 'આ કાલમાં આ દેશ થાઓ' એવી ઇચ્છાનો વિષય હોવાથી તે કાલમાં તેજ દેશ હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રથમ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં તે અમુક પ્રકારની યોગ્યતા છે એમ કહ્યું, અહિં પુનઃ લક્ષણ કહ્યું ત્યારે તે ભગવાનની ઇચ્છાના વિષય છે એમ કહ્યું. પરંતુ એ બે લક્ષણ એકજ છે, વિરૂદ્ધ નથી; કારણ કે આ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાના વિષય થવું તેજ એ યોગ્યતા છે. યોગ્યતા બાધના અભાવરૂપી છે. બાધ ન થાય તે માટે એ યોગ્યતા છે, અને બાધ ન થવાનું કારણ ભગવાનની ઇચ્છાજ છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાના વિષય થવું તેજ એ પ્રકારની યોગ્યતા છે. અને આ લક્ષણ પ્રથમના લક્ષણથી વિરૂદ્ધ નથી.

પૂર્વપક્ષી—તમોએ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવના લક્ષણ કહ્યાં તેમાં જે દેશ અને કાલ આવ્યા તે અનિત્ય છે કે નિત્ય? અનિત્ય હોય તો તમારા સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય, તેથી તે અનિત્ય છે એમ તમે કહી શકો નહિ. તેથી તે નિત્ય છે એમ તમારે કહેવું જ પડશે. દેશ કાલ વિગેરે સર્વ નિત્ય હોવાથી દરેક કાર્યના આવિર્ભાવ માટે જે જે સામગ્રીની આવશ્યકતા છે તે તે સર્વ સામગ્રી છે, તેથી ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ કાલના સર્વ કાર્યોનો આવિર્ભાવ એક સાથે જ થવો જોઇએ. તિરોભાવ બાધ કરે છે, તેથી સર્વનો આવિર્ભાવ એક સાથે થતો નથી એમ કહેવાથી એ દોષની નિવૃત્તિ થવાની નથી; કારણ કે તિરોભાવ બાધ કરે તો સર્વ આવિર્ભાવનો બાધ કરે. તેથી સર્વ કાર્યનો એક સાથે જ તિરોભાવ થવો જોઇએ. તેથી અમે પૂર્વે કહેલાં સર્વ દૂષણ તમારા મતમાં છે અને તમારા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનાં લક્ષણ નિરર્થક છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, કારણકે 'આ સૃષ્ટિકાલરૂપી સ્થૂલકાલની ઉપાધિમાં તેના અવયવરૂપી ક્રમવાર આવતી તે તે કાલની ઉપાધિમાં તે તે પુરૂષને તે તે વસ્તુનો ઉપલંભ થાઓ' એવી ઇચ્છાના વિષયપણું તે આવિર્ભાવ છે; અર્થાત્ ઉપર જે આવિર્ભાવનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં 'આ કાલમાં' શબ્દોનો અર્થ ' આ સૃષ્ટિકાલરૂપી સ્થૂલકાલની ઉપાધિના અવયવરૂપી ક્રમવાર આવતી અમુક કાલની ઉપાધિ' એવો થાય છે. તેથી 'આ કાલ' એટલે અમુક સૃષ્ટિ-

પ્રકારરૂપ થએલા તે તે દેશકાલાદિ આવિર્ભાવાત્મક ભગવદિચ્છાના વિષય હોવાથી એવુંજ અવિર્ભાવપણું તેમનું પણ જાણ. ભગવદાવિર્ભાવ ભગવાનની શક્તિ છે એમાં કાંઇ અનુપપત્તિ નથી. આમ હોવાથી જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર

કાલના ક્રમવાર આવતા અવયવોમાંથી અમુક અવયવો. તેથી દેશ, કાલ વિગેરે નિત્ય છે તોપણ અમુક ક્રમવાર તેમનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેથી અમારા મતમાં અલ્પ પણ દોષ નથી.

પૂર્વપક્ષી—આવિર્ભાવના લક્ષણમાં હવે તમે ક્રમિક અથવા ક્રમવાર આવતી કાલની ઉપાધિ કહી. ક્રમિક અથવા ક્રમવાર આવતી એટલે તે તે કાલની ઉપાધિમાં આવિર્ભાવ પામતી. અહિં પણ આવિર્ભાવનું લક્ષણ તેજ હોવું જોઇએ. આ પ્રમાણે આવિર્ભાવના લક્ષણમાં ' ક્રમિક ' શબ્દ આવ્યો. તેથી આવિર્ભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં ' ક્રમિક ' શું તે જાણવું જોઇએ. તેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આવિર્ભાવના લક્ષણમાં ક્રમિક અથવા ક્રમવાર થતા આવિર્ભાવનો સમાવેશ કર્યો તેથી આત્માશ્રય દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—દેશ અને કાલનો આવિર્ભાવ ભિન્ન છે, અને તેમનામાં થતા કાર્યનો આવિર્ભાવ ભિન્ન છે. કાર્યના આવિર્ભાવના જ્ઞાનમાં લક્ષણ પ્રમાણે તે તે દેશ અને કાલના આવિર્ભાવના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. પરંતુ આ દેશ અને કાલનો આવિર્ભાવ તે કાર્યના આવિર્ભાવથી ભિન્ન છે. તેથી કાર્યના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન ન હોય તે સમયે દેશ અને કાલના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન હોય એ અસંભવિત નથી. દેશ અને કાલના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન હોવાથી પછી કાર્યના આવિર્ભાવનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી અમારા લક્ષણમાં અન્યોન્યાશ્રય અથવા આત્માશ્રય દોષ નથી.

અથવા ' **बहु स्यां प्रजायेय** ' શ્રુતિમાં ભગવાનની ઇચ્છાના બે પ્રકાર કહેલા છે. (૧) ' **बहु स्याम्** ' હું બહુ થાઉં. (૨) ' **प्रजायेय** ' પ્રજનન કરૂં. પ્રથમ ઇચ્છાથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપનો આવિર્ભાવ થયો. ભગવાનમાંથી કાલ, દેશ, પુરૂષ વિગેરે સર્વનો આવિર્ભાવ થયો. દ્વિતીય ઇચ્છા પ્રજનનની હોવાથી તેનાથી જૂદા જૂદા વસ્તુનો વિવેક થયો. પ્રથમ ઇચ્છાથી સર્વ પદાર્થનો આવિર્ભાવ થયો, પરંતુ તેના અવચ્છેદ કરનારનો વિવેક નહતો તેથી પ્રથમ ઇચ્છાથી નિરવચ્છિન્ન અર્થાત્ અવચ્છેદ વિનાજ આવિર્ભાવ થયો હતો. દેશ અને કાલનો આવિર્ભાવ આ પ્રથમ ' હું બહુ થાઉં ' એવી ઇચ્છાથી થએલો હોવાથી અવચ્છેદ કરનાર રહિત છે તેથી તેમના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન થવામાં અન્ય કોઇના આવિર્ભાવની આવશ્યકતા નથી. દેશ અને કાલના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન થવાથી અન્ય પદાર્થના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન થવામાં કાંઇ અડચણ થતી નથી. તેથી આવિર્ભાવનું લક્ષણ આપ્યું તે યોગ્યજ છે. તેથી દૂષણ નહિ હોવાથી આવિર્ભાવ નિત્ય જ છે.

પૂર્વપક્ષી—ભલે લક્ષણ ઉચિત હોય પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થનો વિવેક દ્વિતીય ઇચ્છાથી થાય છે. તેથી તે તે પદાર્થનો આવિર્ભાવ વિવેક પછી થાય છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઇએ. તેથી આવિર્ભાવ વસ્તુની જ શક્તિ છે, ભગવાનની શક્તિ નથી. કારણ કે ભગવાનની શક્તિ હોય તો વસ્તુના વિવેક પછી થાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—સર્વ વસ્તુ બ્રહ્માત્મક જ છે. સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મ હોવાથી તેમનો આવિર્ભાવ પણ ભગવાનનો જ આવિર્ભાવ છે. તેથી વસ્તુનો આવિર્ભાવ થાય તેપણ ભગવાનનો જ ધર્મ છે.

અનુભવનો વિષય ન થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે કાલ પ્રલયકાલ કહેવાય છે. જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવનો વિષય થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે સૃષ્ટિકાલ કહેવાય છે. સર્વત્ર વિશિષ્ટ ઇચ્છાજ નિયામક છે તેથી સર્વ અનવદ્ય છે.

आविर्भूयारविन्दाक्षे भक्तिमाविष्करोति यः
सोऽव्यान्नः पितृपद्रेणुस्तिरोधानं च दुर्हृदाम् ।

જે પિતૃપદ્રેણુ આવિર્ભાવ પામી અરવિન્દાક્ષમાં ભક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે તે અમારૂં રક્ષણ કરો, અને દુર્જનોનું તિરોધાન કરો.

—તે તે દેશકાલ પણ નિત્ય હોવાથી (આવિર્ભાવ સમયે) સર્વનો ઉપલંભ થાય અને (તિરોભાવ સમયે) સર્વનો અનુપલંભ થાય—તે તે દેશકાલથી અવચ્છિન્ન તે તે પુરૂષ અને તે તે વ્યવહાર પણ છે જ એમાં અનુપપત્તિ

પૂર્વપક્ષી—ઘટ, પટ વિગેરે પદાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. તેથી તેમના આવિર્ભાવ પણ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ છે. તેથી એ સર્વ વસ્તુની જ શક્તિ છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—વસ્તુઓના આવિર્ભાવ એકજ શક્તિ છે, ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ નથી. '**विश्लिष्टशक्तिः बहुधेवभाति**' 'વિશ્લેષથી શક્તિ બહુ જણાય છે' વાક્ય પ્રમાણે એક હોવા છતાં તે ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે.

આમ હોવાથી જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવના વિષય ન થાય અર્થાત્ સર્વનો પરસ્પર અનુભવ થઈ શકે નહિ તે કાલ પ્રલયકાલ કહેવાય છે. પ્રલયકાલમાં વસ્તુ હોતી નથી એમ નથી; પરંતુ વસ્તુ અનુભવનો વિષય થતી નથી. જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવનો વિષય થાય અર્થાત્ જે કાલમાં વસ્તુનો અનુભવ થાય તે કાલ સૃષ્ટિકાલ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ અનુભવનો વિષય ન થાય, અથવા અનુભવનો વિષય થાય તે ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. સર્વ સ્થલે 'હું બહુ થાઉં, પ્રજનન કરૂં' એવી ભગવાનની વિશિષ્ટ ઇચ્છાજ નિયામક છે.

વાદની સમાપ્તિ દર્શાવવા મંગલ શ્લોક કહે છે. શ્રીમદાચાર્યચરણના ચરણકમલની રેણુ આવિર્ભાવ પામે ત્યાં અરવિન્દના જેવા નયનવાલા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે. તે રેણુ અમારૂં રક્ષણ કરો અને દુર્જનોનો તિરોભાવ કરો.

આ પ્રમાણે વાદ સમાપ્ત થયો તોપણ પૂર્વપક્ષી ક્રમવાર આવતા દેશ અને કાલનું નિત્યપણું ધ્યાનમાં રાખી શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—વસ્તુ સર્વ નિત્ય છે એમ તમે માનો છો. ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળા દેશ અને કાલ પણ નિત્ય છે. તેથી સર્વ વસ્તુનો એક સાથે આવિર્ભાવ થવો જોઇએ અથવા સર્વનો એક સાથે તિરોભાવ થવો જોઇએ. દરેક વસ્તુમાં રહેલાં ભાવિપણું, ભૂતપણું અને વર્તમાનપણું સર્વનો એક સાથે જ અનુભવ થવો જોઇએ, અથવા કોઇનો પણ અનુભવ થાય નહિ એમ એક સાથે થવું જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—તે તે દેશ અને કાલના તે તે પુરૂષોના તે તે વ્યવહારો પણ છેજ. એમાં અયોગ્ય શું છે?

ક્યાં છે?—ત્યારે તે હાલ પણ ઉપલબ્ધ થાય—એમ નહિ. અનુપલંભ અવચ્છેદક કાલથી અવચ્છિન્ન હોવાથી તે પુરૂષોને (અને આપણને) ઉપલંભ થતો નથી. તે તે કાલ ભિન્ન હોવાથી તેમનાથી અવચ્છિન્ન પુરૂષો પણ ભિન્ન હોવાથી, અને તે એકજ સમયે હોવાથી, એકજ સમયે તેનો ઉપલંભ અને અનુપલંભ હોય તે વિરૂદ્ધ નથી. 'હું જેણે પૂર્વે ઘટનો અનુભવ કર્યો તેજ હમણાં અનુભવ કરતો નથી' એવી પ્રત્યભિજ્ઞાની અનુપપત્તિ પણ નથી, કારણકે

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે તે વ્યવહારો વર્તમાનકાલમાં પણ થવા જોઇએ. તેથી એક પદાર્થમાં રહેલા ભાવિપણું, ભૂતપણું અને વર્તમાનપણું એ ત્રણેનો હાલ પણ ઉપલંભ થવો જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—ભાવિપણું, ભૂતપણું અને વર્તમાનપણું એ ત્રણે ગુણનો ઉપલંભ અને અનુપલંભ એક સાથે થાય તેમાં કાંઇ પણ વિરોધ નથી. કારણ કે આપણે સાધારણ પુરૂષોને તે વ્યવહારનો ઉપલંભ થતો નથી કેમ કે આપણે માટે તેનો ઉપલંભ ન થાય તેવો કાલ છે. પરંતુ યોગીઓને તેનો ઉપલંભ થાય છે, કારણકે તેમને માટે તેનો ઉપલંભ થાય તેવો કાલ છે. કાલ ભિન્ન ભિન્ન છે. દરેક કાલની ઉપાધિ ભિન્ન છે. વળી એકજ કાલ ઉપાધિમાં રહેલા પુરૂષો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. એકજ કાલ ઉપાધિમાં રહેલા આપણા જેવા સામાન્ય પુરૂષો અને યોગીઓ ભિન્ન છે. તેથી આ ભિન્ન ભિન્ન પુરૂષો એકજ કાલ ઉપાધિમાં સાથેજ રહેલાં છે તેમાંથી યોગી પુરૂષોને એવા વ્યવહારનો ઉપલંભ થાય, અને સામાન્ય પુરૂષોને તેવા વ્યવહારનો ઉપલંભ ન થાય તે સર્વ એકજ કાલ ઉપાધિમાં થાય છે, અર્થાત્ એકજ કાલમાં કેટલાક પુરૂષોને તે વ્યવહાર થાય છે અને કેટલાકને થતો નથી. તેથી તે વ્યવહારનો ઉપલંભ અને અનુપલંભ એક સાથેજ થાય છે એમાં કાંઇપણ વિરોધ નથી. જેમ એકજ સમયે કોઇ સ્થલે 'સૂર્ય ઉગશે' એવો વ્યવહાર થાય છે, અન્ય સ્થલે 'સૂર્ય ઉગે છે' એવો વ્યવહાર થાય છે અને અન્ય સ્થલે 'સૂર્ય ઉગ્યો છે' એવો વ્યવહાર થાય છે તેમાં કાઇ પણ વિરોધ નથી, તેમ અહિં પણ એકજ સમયે ભૂતપણું, ભાવિપણું, વર્તમાનપણાના વ્યવહારનો ઉપલંભ થાય અને ઉપલંભ ન થાય તેમાં કાંઇપણ વિરોધ નથી.

પૂર્વપક્ષી—ઉપલંભ અને અનુપલંભ એક સાથે થાય છે એમ તમે સિદ્ધ કર્યું, પરંતુ પુરૂષભેદથી એમ થાય છે, અર્થાત્ કોઇ પુરૂષને જ્યારે ઉપલંભ થતો હોય તેજ સમયે અન્ય પુરૂષને અનુપલંભ હોય એમ કહ્યું. પરંતુ એકજ પુરૂષને એક સાથે ઉપલંભ અને અનુપલંભ થાય એમ તમે સિદ્ધ કર્યું નથી, અને જ્યાંસુધી એમ સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાંસુધી ઉપલંભ અને અનુપલંભ નિત્ય કહેવાય નહિ. એકજ પુરૂષને એક સાથે એક પદાર્થનો ઉપલંભ અને અનુપલંભ થતો નથી, કારણકે 'હું જેણે પ્રથમ ઘટનો અનુભવ કર્યો તે હમણાં ઘટનો અનુભવ કરતો નથી' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞામાં એક પુરૂષને એક સમયે ઉપલંભ અને અન્ય સમયે અનુપલંભ થાય છે, પરંતુ એકજ સમયે ઉપલંભ અને અનુપલંભ થતા નથી. 'હું જે ઘટનો અનુભવ કરૂં છું તે ઘટનો અનુભવ કરતો નથી' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થતી નથી, ત્યાંસુધી ઉપલંભ અને અનુપલંભ નિત્ય સિદ્ધ થતા નથી.

સિદ્ધાન્તી—સર્વ પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ છે. સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી સર્વ પુરૂષ

સર્વ બ્રહ્માત્મક હોવાથી, અને બ્રહ્મ એક હોવાથી તે ઉપપન્નજ છે. એમ અતિપ્રસંગ પણ થતો નથી, કારણકે ઉપલંભ અને અનુપલંભ પણ બ્રહ્માત્મક છે, અને સ્વેચ્છાથી જ્યાં જેના ઉપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં ઉપલંભ થાય છે, અને જ્યાં જેના અનુપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં અનુપલંભ

બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મ એકજ છે. તેથી એક પુરૂષને ઘટનો ઉપલંભ થાય ત્યારે અન્યને અનુપલંભ થાય છે તોપણ ઉભય પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અને બ્રહ્મ એકજ હોવાથી, એકજ બ્રહ્મને એકજ સમયે ઘટનો ઉપલંભ અને અનુપલંભ થાય છે. તેથી ઉપલંભ અને અનુપલંભ નિત્ય છે. તુલ્ય બલવાળા પ્રમાણમાં વિરોધ અને અવિરોધની ચિન્તા રહે છે. અહિં તો પ્રત્યક્ષ અને શ્રુતિ પ્રમાણો છે. દેહમાં આત્માનો અભિમાન રાખનાર પુરૂષનું પ્રત્યક્ષ નિર્બલજ છે. શ્રુતિ આવા અભિમાનરહિત પરમ આપ્ત પુરૂષનું વાક્ય હોવાથી પ્રબલ છે. ઉપલંભ અને અનુપલંભનું નિત્યપણું અને એક સાથે હોવાપણું ધર્મિગ્રાહક શ્રુતિપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી તે મૂલનો સ્પર્શ નહિ કરનાર ઉપર ઉપરથી રમણીય દેખાતા સહસ્રાવધિ અનુભવ અને લક્ષાવધિ યુક્તિથી અન્યથા થઇ શકે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—એમ હોય તોપણ દૂષણ દૂર થતું નથી. એક પુરૂષને ઘટનો ઉપલંભ થાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ છે. તેમજ અન્ય સર્વ પુરૂષો બ્રહ્મરૂપ છે. તેથી સર્વ પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એકજ હોય તો જ્યારે એકને ઘટનો ઉપલંભ થાય ત્યારે સર્વને તેનો ઉપલંભ થવો જોઇએ. વળી અલ્પજ્ઞ પુરૂષને એક પદાર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એકજ છે તેથી તેને સર્વનું જ્ઞાન થવું જોઇએ, અર્થાત્ તે સર્વજ્ઞ થવો જોઇએ. આ પ્રમાણે સર્વ સર્વજ્ઞ હોવા જોઇએ. તેથી તમારા કહ્યા પ્રમાણે માનીએ તો સર્વ સર્વજ્ઞ થવા જોઇએ એમ અતિપ્રસંગ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. કારણ કે ઉપલંભ અને અનુપલંભ પણ બ્રહ્માત્મકજ છે. ભગવાન્ જ્યાં નિજ ઇચ્છાથી જેના ઉપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે તેનો ઉપલંભ થાય છે, અને જ્યાં જેના અનુપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં તેનો અનુપલંભ થાય છે. એકના જ્ઞાનથી સર્વને જ્ઞાન થાય, અથવા એકના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ થાય એમ જ્ઞાનનો અતિપ્રસંગ થાય એવો દોષ કહ્યો તે તમારા મતમાં પણ છે. તમે જેમ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલું જ્ઞાન અમુક પ્રદેશમાંજ રહેલું છે એમ માનો છો તેમ અમે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ્ઞાન નિયમમાં રહે છે એમ માનીએ છીએ. તમારા મતમાં આત્મા વિભુ અથવા સર્વવ્યાપક છે તોપણ તેને સર્વનું જ્ઞાન થઇ જતું નથી એમ માનો છો તેમ અમે ભગવાનની ઇચ્છાથી તેનું જ્ઞાન નિયત છે એમ માનીએ છીએ. તમારા મતમાં ઘટના પ્રાગભાવ અથવા અત્યંતાભાવમાં ઘટનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી ઘટનું જ્ઞાન ન થવાનું કારણ તેનો પ્રાગભાવ વિગેરે છે, તેમ અમારા મતમાં ભગવાનની ઇચ્છાજ કારણ છે. તમે પ્રાગભાવ વિગેરેની કલ્પના ફલના બલથી કરો છો તેમ અમે પણ ભગવદિચ્છાની કલ્પના ફલના બલથી કરીએ છીએ. અમારા મતને ટેકો આપનાર શ્રુતિ અને પુરાણના વાક્યો છે એટલું અમારૂં આધિક્ય છે.

જ્યાં ભગવાન્ નિજ ઇચ્છાથી જેના ઉપલંભરૂપે આવિર્ભાવ પામે ત્યાં તેનો ઉપલંભ થાય છે, અને જ્યાં નિજ ઇચ્છાથી જેના અનુપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે ત્યાં તેનો

થાય છે એમ નિયમ છે; જેમ પૃથિવીમાંજ ગંધરૂપથી આવિર્ભાવ છે, જલાદિમાં નથી. તેથીજ શ્રીમદાચાર્યચરણે 'અથવા (ભગવાન્) સર્વરૂપ હોવાથી નામલીલાના વિભેદથી વિરૂદ્ધાંશનો ત્યાગ કરવાથી સર્વેજ પ્રમાણ છે' એમ શ્રી-ભાગવતતત્ત્વદીપમાં કહ્યું છે. બ્રહ્મ સર્વરૂપ હોવાથી અનુષ્ણત્વરૂપ પણ હોવાથી, 'વહ્નિ અનુષ્ણ છે' ઇત્યાદિ વાકય પણ પ્રમાણ છે.–કેમ?–કારણકે સર્વત્ર અખંડ બ્રહ્મનું ભાન થવાથી વિરોધાંશની સ્ફૂર્તિ ન થવાથી, વિરોધાંશ ત્યક્તજ છે, એમ વાક્યાર્થ છે. તેથીજ 'વાચારમ્ભણ વિકાર નામમાત્ર છે, મૃત્તિકારૂપેજ સત્ય છે'

અનુપલંભ થાય છે. આનું દૃષ્ટાંત પણ સુલભ છે. ભગવાન્ પૃથિવીમાંજ ગંધરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે. જલ વિગેરેમાં ગંધરૂપથી આવિર્ભાવ પામતા નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મવાદમાં રૂપપ્રપંચમાં કોઇ પણ પ્રકારની અનુપપત્તિ રહેતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—(રૂપપ્રપંચમાં બ્રહ્મવાદમાં અનુપપત્તિ ભલે ન હોય, પરંતુ નામપ્રપંચમાં અનુપપત્તિ રહે છે. બ્રહ્મ સર્વરૂપ છે તેથી અમુક ધર્મ અને તેનો અભાવ ઉભય બ્રહ્મમાં રહેલા છે. તેથી અજ્ઞ પુરૂષ બ્રહ્માત્મક હોવાથી સર્વજ્ઞ છે. તેજ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ અજ્ઞ છે. નિત્ય પદાર્થ કાર્ય છે અને કાર્ય નિત્ય છે. આ પ્રમાણે એકજ પદાર્થ અથવા પુરૂષમાં આવા વિપરીત પ્રયોગ કરીએ તોપણ પ્રામાણ્ય દૂર થતું નથી. તેથી વાકયના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની વ્યવસ્થાનો ભંગ થઈ જાય છે.)

સિદ્ધાન્તી—એ અનુપપત્તિ ઇષ્ટજ છે. તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે પણ 'અથવા (ભગવાન્) સર્વરૂપ હોવાથી નામલીલાના વિભેદથી વિરૂદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરવાથી સર્વેજ પ્રમાણ છે' એમ શ્રીભાગવતતત્ત્વદીપમાં નિરૂપણ કરેલું છે. પ્રથમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી વખતે અથવા અજ્ઞાન અવસ્થામાં જે પ્રમાણો છે તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. વેદો, શ્રીકૃષ્ણવાકયો (શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા), વ્યાસસૂત્રો તથા સમાધિભાષા (શ્રીમદ્ભાગવત) એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી વખતે પ્રમાણો છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી વિદ્વાનને સર્વ પ્રમાણ છે. સર્વ પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મરૂપ છે. સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મના રૂપ છે. તેથી વહ્નિ બ્રહ્મનું રૂપ છે. તેમ અનુષ્ણપણું પણ બ્રહ્મરૂપ છે. તેથી વહ્નિ અને અનુષ્ણતું અધિકરણ બ્રહ્મ એકજ છે. તેથી વહ્નિ અનુષ્ણ છે એ વાકયમાં પણ વિરોધ નથી. કારણ કે જ્ઞાનાવસ્થામાં સર્વ સ્થલે અખંડ બ્રહ્મનુંજ ભાન થાય છે. તેથી વિરૂદ્ધ અંશની સ્ફૂર્તિ ન થવાથી તેનો ત્યાગ થઇ ચુકયોજ છે. તેથી સર્વત્ર માત્ર અખંડ બ્રહ્મનું ભાન થાય છે. તેથી વાકયમાત્ર પ્રમાણ છે. **'પૂર્વવદ્વા'** અધિકરણમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે જેમ રૂપલીલામાં નિરાકાર બ્રહ્મ પ્રથમ પુરૂષરૂપ થાય છે, પછી શક્તિરૂપ થાય છે, અને ત્યારપછી કાર્યરૂપ થાય છે તેમ નામ પણ ક્રમવાર ભિન્ન ભિન્ન વાકયરૂપ થાય છે. તેથી સર્વ વાકય બ્રહ્મનોજ બોધ કરે છે. તેથી વિરોધ નથી અને સર્વ વાકય પ્રમાણ છે.

સર્વ પદાર્થ બ્રહ્માત્મક છે ને તેથી એકરૂપ છે, પરન્તુ ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય હોવાથી ભિન્નરૂપ નથી એવો શ્રુતિનો પણ અભિપ્રાય હોવાથી છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં પ્રપાઠકના આરંભમાંજ 'વાચારંભણ વિકાર નામમાત્ર છે મૃત્તિકારૂપેજ સત્ય છે' એમ પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું છે. વાચારંભણ અર્થાત્ ઘટ, પટ વિગેરે વ્યવહાર. વિકાર અર્થાત્ વિકૃતિ. એ નામમાત્ર છે. તે વસ્તુ તે રૂપથી છે એમ નથી. પરંતુ મૃત્તિકા એમ કારણરૂપથીજ સત્ય છે. તેથી

એમ પ્રથમજ નિરૂપણ કર્યું. પછી પૂર્વોત્તર જડજીવના સદાત્મકત્વનો હેતુ 'તે આત્મા' એમ મધ્યે કહ્યો. એમ જડનું બ્રહ્માત્મકત્વ કહી 'તે તું છે' એમ જીવનું પણ કહ્યું. 'ઉપદેશ હોવાથી વારંવાર આવૃત્તિ' એ બ્રહ્મસૂત્ર હોવાથી, આ ઉપદેશ છે તેથી વારંવાર કહ્યું. તેથી સંપૂર્ણ મહાવાક્ય ઉપદેશ છે. તેમાં જેમ 'ઐતદાત્મ્ય' એમાં સદંશમાં ભાગત્યાગલક્ષણા નથી, તેમ 'તે તું છે' એમાં ચિદંશમાં પણ તે નથી એમ જાણવું. તેથી સર્વજ બ્રહ્મવાક્ય હોવાથી, તેનો એક ભાગજ 'તે તું છે' વાક્યજ જીવ બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે વાક્યભેદ થઇ જાય. વળી ઉપક્રમનો વિરોધ થાય. વળી તમારા મતમાં જીવ આભાસ હોવાથી અલીક છે, તેથી 'તે આત્મા' ત્યાં સુધી 'તત્' પદાર્થનું નિરૂપણ કરી, 'તું નથી' એમજ કહે, પરન્તુ 'તે તું છે' એમ કહે નહિ. સત્તાવાચક ધાતુનો

અવિદ્વદ્દશામાં વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન છે, પરંતુ વિદ્વદ્દશામાં નથી. પછી પ્રપાઠકના મધ્યમાં ક્રમવાર વર્ણવેલા જડ અને જીવ સત્ય હોવાનું કારણ 'તે આત્મા' એમ કહ્યું. તે અર્થાત્ ભગવાન્. જડ અને જીવના આત્મા છે. આરોપરહિત નૈસર્ગિક સ્વરૂપ ભગવાન્ જડ અને જીવના આત્મા છે તેથી જડ અને જીવ સત્ય છે. એ પ્રમાણે જડ બ્રહ્માત્મક છે એમ કહે છે. આ સર્વ ઉપદેશ હોવાથી છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ના આઠમા પ્રપાઠકમાં વારંવાર કહેલું છે, એમ 'ઉપદેશ હોવાથી વારંવાર આવૃત્તિ' બ્રહ્મસૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી '**स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो**' એ સંપૂર્ણ મહાવાક્ય ઉપદેશ છે અને માત્ર **तत्त्वमसि** એટલુંજ ઉપદેશ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

તેથી જેમ આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે એમાં સદંશમાં તમે ભાગત્યાગલક્ષણા કરતા નથી તેમ 'તે તું છે' ત્યાં ચિદંશમાં પણ તે કરવી જોઇએ નહિ. સર્વ જડ અને જીવ બ્રહ્માત્મક સિદ્ધ થાય છે તેથી લક્ષણા વિનાજ તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે, અને સર્વ બ્રહ્મ ઉપપન્ન થવાથી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે. તેથી સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, . પરન્તુ ભાગત્યાગલક્ષણાથી જીવ અને બ્રહ્મ અભિન્ન છે ને જડ અને બ્રહ્મ ભિન્ન છે એમ કહેવું ઉચિત નથી: કારણ કે એમ અર્થભેદ કરવાથી વાક્યભેદ થાય છે. રજ્જુમાં સર્પનો આભાસ થાય તે દૂર કરીએ તેમ જડમાં ભેદબુદ્ધિ થાય તે જડનો નિષેધ કરી દૂર કરવી, અને 'તે તું છે' સ્થલે જીવમાં ભેદબુદ્ધિ થાય તે લક્ષણાથી દૂર કરવી, એમ ઉભય સ્થલે ભિન્ન ભિન્ન અર્થ ભેદથી વાક્યનો ભેદ થઇ જાય છે.

વળી એ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ઉપક્રમવિરોધ થાય છે. '**सदेव सौम्येदमग्र आसीत्**' 'હે સૌમ્ય, આ પૂર્વે સતજ હતું' એમ જડનું અને '**सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः**' 'હે સૌમ્ય! આ પ્રજાનું મૂલ સત્ છે' એમ જીવનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ છે એમ ઉપક્રમ અર્થાત્ આરંભમાં કહેલું છે. પરંતુ તમે જડ અને જીવને બ્રહ્મના વિવર્તજ કહોછો. વિવર્ત એજ ઉપાદાન એમ તમે સ્વીકારતા પણ નથી. તેથી તમારો મત આ ઉપક્રમથી પણ વિરૂદ્ધ છે.

વળી તમારા મતમાં જીવ સત્ય નથી, પરંતુ આભાસ છે. જીવ આભાસ હોવાથી અલીક અર્થાત્ મિથ્યા છે. પરંતુ એમ હોય તો શ્રુતિ '**स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं**

મધ્યમ પુરૂષ સાથે પ્રયોગ સંભવે જ નહિ. વળી જેમ છીપમાં રજતની પ્રતીતિ થાય છે તેમ અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં આરોપિત જગતની પ્રતીતિ થાય છે એવો તમારો મત છે, તે પણ સંભવતો નથી. કારણ કે આરોપમાં આધિષ્ઠાનજ્ઞાન કારણ છે. અત્ર 'પરાઙ્મુખ ઇન્દ્રિયો' એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ અવિષય હોવાથી આરોપ ક્યાં થાય?—(જગત્) જ્ઞાનથી નાશ્ય કહેલું છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાનમાત્રનું નિવર્તક છે તેથી જગત્‌ને પણ અજ્ઞાનકાર્ય કહીએ છીએ—એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કારણકે વિષ્ણુસ્મરણાદિથી અજ્ઞાનકાર્ય સિવાયના પાપ

तत्सत्यं स आत्मा' સુધી તત્ પદાર્થ અર્થાત બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરી **'न त्वमसि'** 'તે તું નથી' એમ કહેત, પરંતુ **'तत्त्वमसि'** 'તે તું છે' એમ ન કહેત. **'हेयत्वावचनाच्च'** સૂત્રમાં સાંખ્યનું જે દૂષણ કહ્યું તે તમારામાં પણ છે. વળી 'છે' એ સત્તાવાચક 'હો' ધાતુનું રૂપ, તમારા મત પ્રમાણે જીવ અલીક હોય તો મધ્યમ પુરૂષ અર્થાત્ બીજા પુરૂષને લાગી શકેજ નહિ. જીવ અલીક અર્થાત્ મિથ્યા હોવાથી 'તું છે' એમ કહી શકાય જ નહિ.

વળી છીપમાં જેમ રજતની પ્રતીતિ થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં આરોપેલા જગતની પ્રતીતિ થાય છે, એમ તમે માનો છો તે પણ સંભવતું નથી, કારણકે જ્યાં આરોપથી પ્રતીતિ થતી હોય ત્યાં અધિષ્ઠાન દષ્ટિગોચર થવું જોઇએ. શુક્તિ આપણે જોતાજ ન હોઇએ, શુક્તિને આપણી ચક્ષુ ઇંદ્રિય સાથે સંબંધ જ થતો ન હોય તો તેમાં આપણને રજતની ભ્રાંતિ કેમ થાય? તેથી જ્યાં આરોપથી પ્રતીતિ થતી હોય ત્યાં અધિષ્ઠાન પ્રત્યક્ષ હોવું જોઇએ. અહિં બ્રહ્મમાં જગતનો આરોપ છે એમ તમે કહો છો, તેમાં બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે તો બ્રહ્મ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ હોવું જોઇએ. બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ ન હોય તો તેમાં જગતની આરોપથી પ્રતીતિ ક્યાંથી થાય? પરંતુ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ નથી. આપણી ચક્ષુઃ ઇંદ્રિયનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થતો નથી. **'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः'** 'સ્વયંભૂએ ઇંદ્રિયો પરાંગમુખ રચી' શ્રુતિપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણી ઇંદ્રિયને બ્રહ્મ સાથે સંબંધ નથી. તેથી બ્રહ્મ સાથે ચક્ષુઃ ઇંદ્રિયનો સંનિકર્ષ નહિ હોવાથી બ્રહ્મમાં આરોપથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—જગતની પ્રતીતિનો બ્રહ્મના જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વ અજ્ઞાન તથા તેના કાર્યને દૂર કરનાર છે. બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાનકાર્યને દૂર કરે છે, અને તે જગતની પ્રતીતિને પણ દૂર કરે છે તેથી જગતની પ્રતીતિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ અમે કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર અજ્ઞાનના કાર્યને જ દૂર કરે છે એમ નથી, પરંતુ **'न मां कर्माणि लिंपन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते'** 'મને કર્મ લેપતા નથી, મને કર્મના ફલની સ્પૃહા નથી એમ જે મને જાણે છે તે કર્મથી બંધાતો નથી' વિગેરે સ્મૃતિથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જ્ઞાન અજ્ઞાનનું કાર્ય ન હોય એવા કર્મના બંધ અથવા પાપની પણ નિવૃત્તિ કરે છે. વિષ્ણુસ્મરણ, અને જ્ઞાન પાપની પણ નિવૃત્તિ કરે છે. પાપ અજ્ઞાનનું કાર્ય નથી. પાપ પણ અજ્ઞાનનું કાર્ય માનો તો વિષ્ણુસ્મરણ અથવા જ્ઞાન થાય ત્યારે પાપ દૂર થાય તેમ પ્રપંચ વિગેરે પણ દૂર થવા જોઇએ અને તેથી જગતની પ્રતીતિ થવી જોઇએ નહિ. પરંતુ વિષ્ણુસ્મરણ, અને જ્ઞાન

પણ નાશ પામે છે. અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનજ અજ્ઞાનમાત્રનું નિવર્તક ભલે હોય, તે અજ્ઞાન સંસારરૂપ જ પરન્તુ પ્રપંચ નહિ, કારણકે તે ભગવત્કાર્ય છે. તેથી સ્વરૂપાજ્ઞાન, દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, અન્તઃકરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસરૂપી પંચ પર્વવાળી અવિદ્યાના નાશવડે તેના કાર્યરૂપ અહંતામમતારૂપ સંસારનો નાશ એજ જ્ઞાનનું કાર્ય છે પરન્તુ પ્રપંચનો પણ નાશ (જ્ઞાનકાર્ય) નથી. નહિ તો બ્રહ્મવિત્‌ને સ્વપુત્રાદિનું દર્શન પણ થાય નહિ, પરન્તુ એમ નથી. ઇત્યાદિ સર્વ પિતૃચરણે ભાગવતતત્ત્વદીપનિબન્ધમાં કહેલું છે તેથી અહિ વિસ્તાર કરતા નથી. વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાનનું જ નિવર્તક નથી, કારણકે (તેથી) 'આના કર્મનો ક્ષય થાય છે' એવી શ્રુતિસ્મૃતિના વચનને લીધે પુણ્યપાપની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. આના પણ અજ્ઞાનકાર્યત્વનો પ્રથમ નિરાસ કર્યો છે. વળી અવિદ્યાનો અસત્ તરીકે સ્વીકાર કરેલો હોવાથી, અજ્ઞાનનો નાશ પણ કહી શકાય નહિ. તેથીજ બ્રહ્મને તેનો સંબંધ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણકે સંબંધ

પછી પણ પ્રપંચ અથવા જગત્‌ની પ્રતીતિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—(જ્ઞાન અથવા વિષ્ણુસ્મરણથી અજ્ઞાનના સર્વ કાર્ય નિવૃત્ત થતા નથી. પાપ દૂર થાય છે, પરંતુ જગત્‌ની પ્રતીતિ દૂર થતી નથી; પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાનના સર્વ કાર્ય જગત્‌ની પ્રતીતિ વિગેરે દૂર થાય છે.)

સિદ્ધાન્તી—ભલે માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનજ અજ્ઞાનને દૂર કરનાર હોય, પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનથી દૂર થતું અજ્ઞાન તે સંસારજ છે, પ્રપંચ નહિ. પ્રપંચ અથવા જગત્ ભગવાનનું કાર્ય છે ને તે બ્રહ્મજ્ઞાનથી દૂર થાય નહિ. તેથી સ્વરૂપાજ્ઞાન, દેહાધ્યાસ, ઇંદ્રિયાધ્યાસ, અન્તઃકરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસ એ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે તે અવિદ્યાના કાર્ય અહંતા-મમતાનું નિરૂપણ કરનાર સંસારનોજ નાશ થાય, પરંતુ જગત્‌નો પણ નાશ થાય નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાનથી સંસાર દૂર થાય છે, પણ જગત્‌નો નાશ થતો નથી. જગત્‌નો પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી નાશ થતો હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને પોતાના પુત્ર વિગેરેનું દર્શન પણ થાય નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પોતાના સ્ત્રી, પુત્ર ઇત્યાદિને જોઈ પણ શકે નહિ.. પરંતુ એમ થતું નથી. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પોતાના સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેને જોઇ શકે છે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી જગત્‌ના અથવા પ્રપંચનો પણ નાશ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. આ સર્વ ભાગવતતત્ત્વદીપ નિબન્ધમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે વિસ્તારથી સમજાવેલું છે તેથી તેનો અહિં વિસ્તાર કર્યો નથી.

વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર અજ્ઞાન અને તેના કાર્યોનેજ દૂર કરતું નથી, પરંતુ '**क्षीयन्ते चास्य कर्माणि**' 'તેના કર્મનો ક્ષય થાય છે' શ્રુતિ અનુસાર પુણ્ય પાપનો પણ નાશ કરે છે. પુણ્ય પાપ પણ અજ્ઞાનના કાર્ય છે એમ કહી શકાય નહિ એ પ્રથમ જ સિદ્ધ કરી ગયા છીએ.

વળી અવિદ્યાને પણ તમે અસત્ય અથવા મિથ્યા માનો છો તેથી તેનો નાશ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે: એમ પણ તમે કહી શકો નહિ. કારણકે જે પદાર્થ છે જ નહિ, તેનો નાશ ક્યાંથી થાય ? વળી અવિદ્યાને મિથ્યા કહો છો તેથીજ તેને અને બ્રહ્મને કાંઈ સંબંધ પણ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ; કારણકે સંબંધ બે પદાર્થમાં હોય છે. એકજ પદાર્થમાં

દ્વિનિષ્ઠ છે અને પ્રકૃતમાં તેનો અસંભવ છે. તેથી કોની કોને શાથી પ્રતીતિ થાય ? વિભાગ કરનારીનાજ અભાવને લીધે, વિભાગનો પણ અભાવજ છે—તેથીજ અસત્‌ની જ પ્રતીતિ થાય છે એમ કહીએ છીએ—અહો સ્વપ્નપ્રતીત સૂર્યકિરણના તાપથી તપી ગએલા અને પછી ઉઠી જાગરિત દશાદૃષ્ટ મરૂમરીચિજલધિના વીચિવિભ્રમવડે તેના ઉપશમના અભિમાનથી સુખિતાનું અભિમાન કરનાર મિથ્યાવાદીની મૂઢતા ! કારણકે અસત્‌નો પણ પ્રત્યય કરાવનારી અવિદ્યા, અને તે પણ અસત્, ત્યારે પ્રત્યય કોણ કરાવે ? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત સાંભળીને પણ આમ બોલતાં મૂર્ખતાની સીમા ઉલ્લંઘતો નથી. કારણ કાર્યના અનુરૂપ હોવું જોઇએ, કાર્ય તુચ્છ હોવાથી તેનુ કારણ એવીજ અવિદ્યા કહીએ છીએ, ઇત્યાદિનો પણ આથીજ નિરાસ થયો. કાર્યના તુચ્છત્વ અતુચ્છત્વનો પછી વિચાર કરીશું. હાલ તો તમારી રીતથી જ વિચાર કરીએ છીએ. કલ્પના લોકાનુસારિણી (હોવી જોઇએ). માયાવી નટ મણિમન્ત્રાદિથી આમ્ર કદમ્બ વૃક્ષ દર્શાવે છે, તેમાં તેમણે દર્શાવેલાં આમ્રાદિજ તત્ક્ષણજ દૃષ્ટ થતાં બંધ થાય છે તેથી અસત્ જોયાં એમ

સંબંધ સંભવતો નથી. બ્રહ્મ એક પદાર્થ છે, પરંતુ અવિદ્યા અસત્ય અથવા મિથ્યા હોવાથી એ પદાર્થ થતા નથી. તેથી સંબંધ પણ સંભવતો નથી. અવિદ્યાને અને બ્રહ્મને સંબંધ નહિ હોવાથી, 'અવિદ્યાથી બ્રહ્મ અનેક હોય તેમ ભાસે છે ને એ ત્રણ વિગેરે સંખ્યાવાળું થઇ જીવ કહેવાય છે' એ તમારૂં જીવનું સ્વરૂપ સંભવતું નથી. જીવનું સ્વરૂપજ સંભવતું નથી તો પછી કયા પુરૂષને કયા પદાર્થની કયા રૂપથી પ્રતીતિ થાય ? વિભાગ કરનારી અવિદ્યાજ મિથ્યા હોવાથી વિભાગ પણ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—વિભાગ કરનારી અવિદ્યા મિથ્યા છે અને તેથીજ વિભાગ પણ અસત્ય છે. અમે પણ આજ કારણથી અસત્‌નીજ પ્રતીતિ થાય છે એમ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—અહો મિથ્યાવાદીની મૂઢતા ! સ્વપ્નામાં જોએલા સૂર્યના કિરણના તાપથી તપી જઇ, પછી જાગી ઉઠી, જાગતાં દેખાએલા ઝાંઝવાના જલના સાગરના મોજાઓના વિભ્રમથી સ્વપ્નમાં થએલા તાપની શાંતિના અભિમાનથી સુખનું કેવું અભિમાન ધરાવે છે ! અસત્ય અથવા મિથ્યા માત્ર આભાસરૂપ જીવનો પ્રત્યય કરાવનારી અવિદ્યા છે, અને તે પોતે પણ મિથ્યા છે ત્યારે પ્રત્યય કોણ કરાવે એમ પ્રથમ કહ્યું, તે સાંભળીને પણ આ પ્રમાણે કહેતાં મૂર્ખતાની હદ બહાર જતો નથી. આથીજ 'કાર્યના જેવું કારણ હોવું જોઇએ. તેથી કાર્ય તુચ્છ હોવાથી તેનું કારણ પણ તેવીજ અવિદ્યા છે એમ કહીએ છીએ' એનો પણ નિરાસ થાય છે. કાર્ય જગત્ તુચ્છ છે કે નહિ તે આપણે પછી વિચારીશું. વસ્તુતઃ જગત્ તુચ્છ નથી એ પછી સિદ્ધ કરીશું. હાલ તો તમારા મત પ્રમાણે જગત્ તુચ્છ સ્વીકારીનેજ તમારો મત યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ છીએ. કાર્ય તુચ્છ હોય તો કારણ પણ તુચ્છજ કલ્પવું જોઇએ એવો નિયમ નથી. જે કલ્પના કરીએ તે લોકને અનુસરીને કરવી જોઇએ. લોકમાં માયાવી નટ વિગેરે પુરૂષો મણિ અથવા મંત્રથી આંબા, કદંબ વિગેરે વૃક્ષો અલ્પ સમયમાં દર્શાવે છે. ત્યાં આંબો અથવા કદંબ મિથ્યા છે એમ આપણે કહીએ છીએ, કારણકે તેજ ક્ષણે તે દેખાતા બંધ થાય છે. પરંતુ તે વૃક્ષ

જણાય છે; પરન્તુ તે મન્ત્રાદિસામર્થ્ય પણ અસત્ ગણાતાં નથી. એમ હોય તો તેનું (આમ્રાદિનું) દર્શન પણ ન થાત, અને વિશેષ ન હોવાથી સર્વ પણ એમ દર્શાવત. તેથી તમારી માનેલી અવિદ્યાથી જગત્પ્રતીતિ અથવા જીવવિભાગ યુક્તિસહ નથી. તેથી બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વનો નિષેધ કહી શકાય નહિ.

પૂ૦—શુદ્ધ બ્રહ્મજ જગત્નું કારણ ભલે હો. તેની સાથે જીવના અભેદનો શ્રુતિ ક્યા પ્રકારે બોધ કરે છે? કારણકે ઉભય પરસ્પર વિરૂદ્ધધર્મવાળા છે. અને પરમાર્થતઃ ભિન્નનો અભેદ સંભવે નહિ.–ભેદ ઔપાધિક હોવાથી તે દૂર થાય ત્યારે અભેદ સંભવે છે–એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ઉપાધિજ કહી શકાય નહિ- તાત્ત્વિકભેદવાળાપણ જલ મળે ત્યારે અભેદ પ્રતીયમાન

દર્શાવનાર મંત્રનું સામર્થ્ય મિથ્યા છે એમ આપણે કહેતા નથી અને કહી શકીએ પણ નહિ, કારણ કે મંત્ર અને તેનું સામર્થ્ય મિથ્યા હોય તો આંબો અથવા કદંબ દેખાય જ નહિ, અને માયાવી અને સામાન્ય પુરૂષમાં કાંઈ પણ ભેદ નહિ રહેવાથી સર્વ પુરૂષો આંબો અને કદંબ દેખાડી શકે. પરંતુ તેમ થતું નથી. તેથી મંત્ર અને તેનું સામર્થ્ય સત્ય છે. તેનું કાર્ય આંબો અને કદંબ મિથ્યા છે. તેથી કાર્ય તુચ્છ હોય તોપણ તેનું કારણ સત્ય હોઈ શકે છે. તેથી તમારી માનેલી મિથ્યા અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ અથવા જીવનો વિભાગ યુક્તિપૂર્વક નથી. તેથી બ્રહ્મ કર્તૃ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે અવિદ્યા તુચ્છ સ્વીકારવા છતાં તેનાથી જગત્પ્રતીતિ વિગેરે તેના કાર્ય થતાં નથી એમ દર્શાવી 'ઉપાધિ નહિ હોવાથી' એ હેતુ સિદ્ધ કર્યો. તેમાં મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગલક્ષણા નથી, પરંતુ જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ છે એમ કહ્યું. પરંતુ જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું નથી. તેથી જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ ઉચિત નથી એમ માની પોતાનો મત દૃઢ કરવા પુનઃ પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધજ બ્રહ્મ જગત્નું કારણ ભલે હોય, પરંતુ શ્રુતિ તેનો અને જીવનો અભેદ છે એમ બોધ કરે છે એ સંભવતું નથી. જીવ અને બ્રહ્મ (૧) એકરૂપ છે તેથી તેમનો અભેદ છે? અથવા (૨) તેમનામાં ભેદ નથી તેથી અભેદ છે? અથવા (૩) આવિર્ભાવરૂપથી અભેદ છે અથવા (૪) બ્રહ્મનો સંબંધ થાય ત્યારે તેમના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે તેથી અભેદ છે? અથવા (૫) જીવ અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસંબંધ છે તેથી અભેદ છે? અથવા (૬) અવિનાભાવથી અભેદ છે? અથવા (૭) ઉપચારથી અભેદ છે? અથવા જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી અભેદ છે?

આ આઠમાંથી એક પણ પ્રકારનો જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ નથી. (૧) જીવ અને બ્રહ્મ એકરૂપ નથીઃ કારણકે ઉભયના ધર્મ પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. તેથી પ્રથમ પ્રકારનો અભેદ નથી. (૨) બીજા પ્રકારનો અભેદ પણ સંભવતો નથી, કારણકે પરમાર્થરીતે જે ભિન્ન હોય તેમાં ભેદ ન હોય એ સંભવતું નથી. ભેદ ઉપાધિથી થએલો છે, ને ઉપાધિ દૂર થાય ત્યારે ભેદ રહેશે નહિ તેથી અભેદ છે એમ પણ કહેવાય નહિ; કારણ કે પ્રથમ તમે કહ્યું તેજ ન્યાયથી ઉપાધિજ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ. તેથી ભેદ નહિ હોવાથી અભેદ છે એમ પણ કહેવાય નહિ. (૩) અને (૪) તાત્ત્વિક ભેદવાળા પણ બે જલ મળે ત્યારે તેમનો અભેદ

થાય છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ 'નામરૂપ (તજી) પ્રવેશ કરેલી નદીઓ પેઠે' એ વાક્યથી બ્રહ્મસંબંધ થાય ત્યારે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રતીયમાન થતો નથી એવા આશયથી શ્રુતિ અભેદનો બોધ કરે છે એમ પણ ન કહેવાય; કારણ કે અનન્ત્યાવયવિ સાવયવિ અને એકજાતીય દ્રવ્ય હોવાથી ઉભય જલ એક સ્વસજાતીય કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેમનું અભેદદર્શન યોગ્ય છે, પરન્તુ પ્રકૃતમાં ઉભય પણ મહત્ હોવાથી નિરવયવ છે અને તેથી કાર્યારંભ કરી શકે નહિ. તેથી 'આ આત્મા અવિનાશી અને અનુચ્છિત્તિધર્મવાળો છે' શ્રુતિને લીધે તેના નાશનો અસંભવ હોવાથી એમ કહી શકાય નહિ. વળી, જીવબ્રહ્મને કયા પ્રકારનો સંબંધ છે? સંયોગ તો નહિ, કારણકે ઉભય વિભુ હોવાથી તેનો અંગીકાર થતો નથી. સમવાય (પણ) નહિ, કારણકે ઉભય અનાશ્રિત છે. સ્વરૂપસંબંધ પણ નહિ, કારણકે તે સર્વ દિશામાં હોવાથી જીવ સર્વદા અનુપલબ્ધજ રહે.

જણાય છે તેમ અહિં પણ 'નામરૂપ તજી પ્રવેશ કરેલી નદીઓ પેઠે' એ ન્યાયે જીવ અને બ્રહ્મનો જ્યારે સંબંધ થાય ત્યારે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન દેખાતો નથી તેથી અભેદ છે. 'નામરૂપ તજી' એ શ્રુતિજ અભેદનો બોધ કરે છે—એમ પણ કહેવાય નહિ; કારણકે બે જલ અનન્ત્યાવયવિ અર્થાત્ પરમાણુરૂપ અને સાવયવિ અર્થાત્ દ્વ્યણુક આદિરૂપ અવયવોવાળા અને એક જાતના દ્રવ્ય છે, તેથી ઉભય મળી એક તેમની જાતનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેમનો અભેદ જણાય છે. અહિં તેમની જાતનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અથવા આવિર્ભાવ પામે છે તેથી અભેદ જણાય છે, અને બે જલ મલવાથી અભેદ જણાય છે. પરંતુ જીવ અને બ્રહ્મનો વિચાર કરતાં આ હેતુઓ નિરર્થક છે. જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય મહત્ અથવા વિભુ છે. વિભુ હોવાથી તે અવયવરહિત છે. અવયવરહિત હોવાથી તે કોઇ કાર્ય ઉત્પન્ન કરતા નથી. તેથી તેમનાથી કોઇ કાર્ય ઉત્પન્ન ન થવાથી અથવા આવિર્ભાવ ન પામવાથી તેમનો અભેદ સિદ્ધ થતો નથી. અવયવરહિત પદાર્થનું કાંઈ કાર્ય થઇ શકે નહિ. તેથી જીવ અને બ્રહ્મને અવયવવાળા કહો તો તે પણ ઉચિત નથી; કારણકે જીવ અને બ્રહ્મનો નાશ થતો નથી, પરંતુ અવયવવાળા સર્વ પદાર્થનો નાશ થાય છે. 'રે આ આત્મા અવિનાશી અને અનુચ્છિત્તિધર્મવાળો છે' શ્રુતિથી આત્મા નાશરહિત હોવાથી અવયવવાળો સંભવતો નથી.

વળી જીવ અને બ્રહ્મને સંબંધ હોય તો તેમનો અભેદ સંભવે પણ તેમને સંબંધજ નથી. જીવ અને બ્રહ્મને કયા પ્રકારનો સંબંધ છે? તેમનામાં સંયોગસંબંધ નથી; કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય વિભુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક હોવાથી તેમનામાં સંયોગસંબંધ સંભવતો નથી. સમવાયસંબંધ પણ નથી: કારણ કે ઉભય આશ્રયરહિત છે. અયુતસિદ્ધ બે પદાર્થમાંજ સમવાય સંભવે. નાશ પામતી ક્ષણ વિના જે બેમાંથી એક બીજાનો આશ્રય કરીનેજ રહેલું હોય તે અયુતસિદ્ધ કહેવાય. અહિં જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય નિરાશ્રિત અર્થાત્ આશ્રયરહિત છે. તેથી તે અયુતસિદ્ધ નથી ને તેમનામાં સમવાયસંબંધ નથી. તેમનામાં સ્વરૂપસંબંધ પણ નથી. કારણ કે બ્રહ્મ અને જીવ વિભુ હોવાથી જો તેમનામાં સ્વરૂપસંબંધ હોય તો તે સર્વ દિશામાં રહેલો હોવો જોઇએ, અને તેથી બ્રહ્મ જીવ એક હોવાથી બ્રહ્મની પેઠે જીવની કદાપિ પણ ઉપલબ્ધિ થવી જોઇએ નહિ. જીવને અણુ માનીએ

વળી જીવ અણુ ગણીએ તોપણ બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી સકલ જીવનો સંબંધ સાર્વદિક હોવાથી તે કદાપિ પ્રતીત થાય નહિ.–'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પછીજ જીવના બ્રહ્મભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવજ સંબંધ છે—એમ પણ ન કહેવાય; કારણ કે આ પરમાર્થિક ભેદ દૂર કરી શકે નહિ. અન્યથા દેવદત્ત અને વિષ્ણુમિત્રનો પણ અભેદ થઇ જાય. વળી સંબંધ દ્વિનિષ્ઠ હોવાથી સંસારી જીવને પણ બ્રહ્મ જાણે છે તેથી એવા જીવમાં પણ જ્ઞાતૃત્વસંબંધ હોવાથી તેનો પણ અભેદ થાય. બ્રહ્મ નિરૂપણ કરનાર જ્ઞાતૃત્વજ અભેદસાધક છે–એમ પણ નહિ. કારણ કે 'જ્યાંથી વાણી મનની સાથે પહોંચ્યા વિના નિવર્તે છે' 'અદૃશ્ય દષ્ટ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મના જ્ઞેયત્વનો નિષેધ કરે છે. જીવબ્રહ્મનો અભેદ તાદાત્મ્યરૂપ પણ નથી, કારણ કે તે ધર્મધર્મિભાવમાં હોય છે, અને અહિ તે સંભવતો નથી. પારમાર્થિક ભેદવાળાનો પારમાર્થિક અભેદ સંભવતો નથી એમ

તોપણ બ્રહ્મ વિભુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ અને સર્વ જીવનો સંબંધ સર્વ દિશામાં રહેલો હોવાથી તે કદાપિ પણ પ્રતીયમાન થાય નહિ. તેથી બ્રહ્મ અને જીવમાં સ્વરૂપ-સંબંધ નથી. 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે' શ્રુતિન્યાયે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછીજ જીવ બ્રહ્મ થાય છે, તેથી જીવ અને બ્રહ્મમાં જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવજ સંબંધ છે, એમ પણ કહેવાય નહિ; કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ પારમાર્થિક છે અને જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધ પારમાર્થિક ભેદ દૂર કરી શકે નહિ. આવા સંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થાય નહિ. જો જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો હોય તો કોઇ બે પુરૂષ દેવદત્ત અને વિષ્ણુમિત્રમાં પણ જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવ હોય તો તેમનામાં પણ અભેદ હોવો જોઇએ; પરંતુ જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવવાળા પુરૂષોમાં અભેદ દેખાતો નથી. તેથી જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો નથી. જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો હોય તો સંસારી જીવને પણ બ્રહ્મ જાણે છે તેથી બ્રહ્મ અને સંસારી જીવમાં પણ જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવ સંબંધ હોવાથી તેમનામાં પણ અભેદ હોવો જોઇએ. બ્રહ્મ જીવને જાણે તેથી અભેદ સિદ્ધ થાય નહિ, પરંતુ જીવ બ્રહ્મને જાણે ત્યારે તેમનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે 'જ્યાંથી વાણી મનસહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' 'અદશ્ય દષ્ટ' વિગેરે શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ કથે છે કે બ્રહ્મ જ્ઞેય નથી. બ્રહ્મ જ્ઞેય ન હોવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન જીવને થાય નહિ. તેથી એ પ્રકારનો જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધ તેમનામાં સંભવતો નથી.

(૫) બ્રહ્મ અને જીવનો અભેદ તાદાત્મ્ય પ્રકારનો નથી; કારણ કે તાદાત્મ્યસંબંધ ધર્મ અને ધર્મીમાં રહેલો છે. જીવ બ્રહ્મનો ધર્મ નથી. જીવ અને બ્રહ્મમાં ધર્મધર્મિભાવ નથી, તેથી તેમનામાં તાદાત્મ્યસંબંધ પણ નથી. વળી તાદાત્મ્ય પ્રકારનો અભેદ એટલે પારમાર્થિક અભેદ. પરમાર્થતઃ ભિન્ન જીવ અને બ્રહ્મમાં પારમાર્થિક અભેદ સંભવતો નથી એમ પ્રથમજ કહી ચુકયા છીએ. (૬) જીવ અને બ્રહ્મમાં અવિનાભાવથી અભેદ પણ નથી. અવિનાભાવ અર્થાત્ છૂટા ન પડાય એવો સંબંધ. બ્રહ્મ અને જીવમાં અવિનાભાવસંબંધ હોવાથી અભેદ છે એમ પણ કહેવાય નહિ; કારણ કે તેમનામાં અવિનાભાવસંબંધજ હોય

કહેલું છે. વળી એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા અનુપપન્ન છે. આથીજ ચેતનત્વ વિગેરે ધર્મથી સારૂપ્ય હોવાથી અભેદ ઔપચારિકજ કહેલો છે એનો પણ નિરાસ થયો. બ્રહ્મ વિકારિ હોવાથી પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ તેને અવિકારિ કહે છે. 'કદાચિત્ જન્મતો નથી અથવા મૃત્યુ પામતો નથી' ઇત્યાદિ વાક્યથી જીવ પણ વિકારી નથી. બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશપણ કહેવાય નહિ. 'નાનાવ્યપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અંશ (છે)' તત્ત્વસૂત્રાદિ ઔપચારિક અંશત્વ કહે છે. મુખ્યમાં બાધક કહ્યું જ છે. તેથી બ્રહ્મનો (વિભાગ કરનારી) ઉપાધિ જ જીવ છે એમ અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિના અનુરોધથી માનવું જોઇએ.–ઉક્ત ન્યાયથી અવિદ્યાનું ઉપાધિત્વ સંભવતું નથી તેથી એમ કહેવાય નહિ–એમ ન કહેવાય; કારણકે શ્રૌતાનુપપત્તિ બલિષ્ઠ છે. તેથી ઉપહિતનાજ અભેદનો અસંભવ હોવાથી અભેદ સિદ્ધિ માટે ઉપાધિનું

તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞા ઉપપન્ન થાય નહિ. કેમ કે જીવને અને બ્રહ્મને માત્ર અવિનાભાવસંબંધ હોય તો માત્ર બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જીવનું જ્ઞાન થાય નહિ, અને તેથી એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. (૭) આજ કારણને લીધે જીવ અને બ્રહ્મમાં ચેતનપણું વિગેરે ધર્મ સમાન હોવાથી તેમનામાં ઔપચારિક અભેદ છે એમ પણ કહેવાય નહિ; કારણ કે વસ્તુતઃ જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ ન હોય, પરંતુ માત્ર સમાન ધર્મને લીધે ઔપચારિક અભેદજ હોય તો બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જીવનું જ્ઞાન થાય નહિ. અને એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. જીવ બ્રહ્મનો વિકાર છે ને તેથી એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી પડે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ વિકારિ નથી. 'નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, શાંત, નિરવદ્ય, નિરંજન, અમૃતનો પરસેતુ, દગ્ધ ઇંધનવાળા અગ્નિ જેવું' શ્રુતિ બ્રહ્મ અવિકારી છે એમ સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરે છે. બ્રહ્મમાં વિકાર નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ 'કદાપિ પણ જન્મતો નથી અથવા મૃત્યુ પામતો નથી' વિગેરે વાક્યોથી જીવમાં પણ વિકાર નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. (૮) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ પણ કહેવાય નહિ; કારણ કે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે તેથી તેને અંશ હોઇ શકે નહિ. 'નાના વ્યપદેશને લીધે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે' તત્ત્વસૂત્ર વિગેરે જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહે છે, પરંતુ એ અંશપણું ઔપચારિકજ છે, કારણ કે વસ્તુતઃ જો જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો બ્રહ્મ અવયવરહિત હોઇ શકે નહિ એમ પ્રથમ કહેલું છે. તેથી આમાંથી કોઇ પણ રીતે જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી અભેદ સિદ્ધ કરવા જીવ બ્રહ્મનો વિભાગ કરનારી ઉપાધિજ છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ; કારણ કે એમ સ્વીકારીએ નહિ તો અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિ વ્યર્થ થાય. તમે પ્રથમ કહ્યું તે પ્રમાણે અવિદ્યા ઉપાધિ સંભવતી નથી પરંતુ શ્રૌતાનુપપત્તિ સર્વથી બલવતી છે. ઉપાધિ સંભવતી ન હોય, પરંતુ શ્રુતિ વ્યર્થ ન થાય તે માટે તેની કલ્પના અવશ્ય કરવી જોઇએ. વળી તેજ કારણથી અથાત્ અભેદની અન્યથા સિદ્ધિ થતી નથી અને સિદ્ધિ ન થાય તો શ્રુતિ વ્યર્થ થાય તે માટે ઉપાધિ પણ પ્રાતીતિકજ છે, સત્ય નથી એમ સ્વીકારવું જોઇએ; કારણ કે ઉપાધિ સત્ય હોય તો ઉપહિત બ્રહ્મ અને જીવનો અભેદ સંભવે નહિ. તેથી અભેદ ઘટાવવા ઉપાધિ પ્રાતીતિકજ સ્વીકારવી જોઇએ. ઉપાધિ

પણ પ્રાતીતિક જ સત્ત્વ સ્વીકારવું. કારણકે પારમાર્થિક સત્ત્વ હોય તો જ્ઞાનથી નાશ થવાનો સંભવ રહે નહિ. તેથી 'જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય ત્યાં એક બીજાને જૂએ' ઇત્યાદિથી અવિદ્યાવસ્થામાં જ દ્વૈતદર્શન કહી, તેના અભાવની દશામાં 'જ્યાં આનું સર્વ આત્માજ થયું ત્યાં કોનાથી કોને જૂએ ?' ઇત્યાદિથી શ્રુતિ તેનો નિષેધ કરે છે. તેથી પ્રપંચ પણ આવિદ્યક સિદ્ધ થાય છે, અને 'જેમાંથી આ ભૂતો' ઇત્યાદિથી બ્રહ્મ પ્રપંચનું કર્તૃ છે એમ કહે છે, તેથી ઉભયના સામંજસ્ય માટે અવિદ્યોપહિત જ બ્રહ્મ જગત્‌નું કારણ કહીએ. તેથીજ 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ ઉપપન્ન થાય છે.

સિ૦—અહિં કહીએ છીએઃ—

श्रुतितस्तत्त्वसत्रैश्च स्मृतिभ्यश्चांश एव सः ।
स्वार्थे प्रामाण्यतस्तेषां तेभ्य एवाणुरेव च ॥

શ્રુતિથી તત્ત્વસૂત્રોથી અને સ્મૃતિથી જીવ અંશજ છે, અને તેમનું સ્વાર્થમાં પ્રામાણ્ય હોવાથી તેમનાથીજ (તે) અણુજ છે.

જીવ આવિદ્યક હોત તો એમ થાત, પરન્તુ એમ નથી, પણ પારમાર્થિક છે. અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિની અનુપપત્તિથી પણ (એમ નથી), કારણ કે અંશાંશિભાવથીજ તે ઉપપન્ન થાય છે.–નિરવયવત્વ બાધક કહેલું છે.–ખરે, કહેલું

સત્ય હોય તો જ્ઞાનથી તેનો નાશ પણ સંભવે નહિ. જ્ઞાનથી નાશ થતી ઉપાધિ અસત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય પ્રપંચ પણ અસત્યજ છે. 'જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય ત્યાં એક બીજાને જૂએ' શ્રુતિ માત્ર અવિદ્યાવાળી અવસ્થામાંજ દ્વૈતદર્શન થાય છે એમ કહે છે, અને 'જ્યાં આનું સર્વ આત્માજ થયું ત્યાં કોનાથી કોને જૂએ' શ્રુતિ જ્ઞાનવાલી અવસ્થામાં દ્વૈતદર્શન થતું નથી એમ કહે છે. તેથી દ્વૈતદર્શન વસ્તુતઃ મિથ્યા છે, ને પ્રપંચ પણ અવિદ્યાથીજ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી 'જ્યાંથી આ ભૂતો' ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મ પ્રપંચનું કર્તૃ છે એમ કહે છે. તેથી સર્વ શ્રુતિની ઘટના કરતાં અવિદ્યા ઉપાધિવાળુંજ બ્રહ્મ જગત્‌નું કારણ છે એમ માનવું જોઇએ. આ પ્રમાણે માનવાથી 'આનાથી બીજો કોઇ દ્રષ્ટા નથી' વિગેરે શ્રુતિની પણ ઉપપત્તિ થાય છે. ઉપાધિવાળા બ્રહ્મ વિના અન્ય કોઇ દ્રષ્ટા નથી એમ તે શ્રુતિ કહે છે તેથી ઉપાધિવાળું બ્રહ્મજ દ્રષ્ટૃ, જગત્કર્તૃ વિગેરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધાન્ત.

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિ, તત્ત્વસૂત્ર અને સ્મૃતિથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, અને તેમનું તેમના અર્થમાં પ્રામાણ્ય હોવાથી તેમનાથીજ જીવ અણુજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

તમે કહ્યું તે પ્રમાણે જીવ આવિદ્યક હોત તો ઉપહિત બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ થાત પણ જીવ આવિદ્યક નથી, પરંતુ સત્ય છે. જીવ સત્ય હોય તો અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિ વ્યર્થ થાય એમ જે તમે કહ્યું તે પણ સત્ય નથી, કારણ કે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, અને જીવ અને બ્રહ્મને અંશાંશિભાવનો સંબંધ છે એમ સ્વીકારવાથી અભેદ પણ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો બ્રહ્મ અવયવરહિત કેમ કહેવાય ? બ્રહ્મ અવયવરહિત છે તેથી જીવ તેનો અંશ સંભવતો નથી એમ અમે પ્રથમ કહ્યું છે.

છે. ત્યાંજ આ વિચાર કરીએ છીએ. બ્રહ્મસ્વરૂપ અને (જીવસ્વરૂપ) શ્રુતિગમ્ય છે કે લૌકિક પ્રમાણગમ્ય છે? એમાં દ્વિતીય (પક્ષ) નથી, કારણ કે રૂપ ન હોવાથી ચાક્ષુષ તો નથી. સ્પર્શગુણરહિત હોવાથી સ્પાર્શન પણ નથી. ગુણ ન હોવાથી ગન્ધાદિ પેઠે ઘ્રાણેન્દ્રિયાદિથી પ્રત્યક્ષ નથી. અનુમાનગમ્ય પણ નથી. પરિશેષથી જ્ઞાન અને પ્રયત્નના આધાર તરીકે આત્માની સિદ્ધિ કરતાં આવશ્યકતા અને લાઘવને લીધે પ્રાણનીજ સિદ્ધિ થવાથી, અર્થાન્તર તરીકે તેની

સિદ્ધાન્તી—ખરે, તમે એમ કહેલું છે. પરંતુ તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરીએ બ્રહ્મસ્વરૂપ અને જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન શ્રુતિથી થાય છે કે પ્રત્યક્ષ, વિગેરે લૌકિક પ્રમાણથી? લૌકિક પ્રમાણથી એ જ્ઞાન થતું નથી: કારણ કે ચક્ષુ: વિગેરે ઇંદ્રિયથી એ જ્ઞાન થતું નથી. ચક્ષુ: ઇંદ્રિયથી રૂપવાળા પદાર્થોનુંજ જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ આત્માને રૂપ નથી. તેથી ચક્ષુથી તેનું જ્ઞાન થાય નહિ. ત્વક્ ઇંદ્રિયથી અર્થાત્ ત્વચાથી તેનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે ત્વક્થી સ્પર્શવાળા પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ આત્મામાં સ્પર્શગુણ પણ નથી. તેમ જ નાસિકાથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે તેમાં ગંધ નથી. તેજ પ્રમાણે આત્મા રસ અને શબ્દ નહિ હોવાથી જીવ્હા અથવા કર્ણથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી.

જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી તેમજ અનુમાનથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. આત્માની અનુમાનથી સિદ્ધિ કરવી હોય તો જ્ઞાન, પ્રયત્ન વિગેરેના આધાર તરીકે સિદ્ધિ કરવા યત્ન કરવો જોઇએ. આત્મા નહિ માનનાર બાહ્ય લોકોના મત પ્રમાણે પૃથ્વી જલ વિગેરેના સમૂહરૂપી શરીરનો ચેતના ગુણજ છે. જેમ કાથો, ચુનો, તામ્બૂલ, અને સોપારી એકલા એકલા ખાઇએ તો મદ અથવા આનંદ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ સર્વ અમુક પ્રમાણમાં લઇને ખાઇએ તો આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી, જલ વિગેરે ભૂતો એક એક હોય તો તેથી ચેતના ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ સર્વ જ્યારે અમુક પ્રમાણમાં મળે છે ત્યારે ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે. તેને લોકો આત્માનો ગુણ કહે છે, પણ વસ્તુત: આત્મા એવો કોઇ પદાર્થજ નથી.

આ મતનું કેટલાક નીચે પ્રમાણે ખંડન કરે છે. બહાર દેખાતા પૃથ્વી વિગેરેના સમૂહનો ચેતના ધર્મ છે કે અંદર રહેલા? 'બહારનો સમૂહ શરીરરૂપે દેખાય છે તેજ આત્મા છે કારણ કે તે જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે. જે જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી તે આત્મા નથી, ઘટની પેઠે' એ પ્રમાણે બહારના સમૂહ શરીરનો ચેતના ધર્મ છે, અર્થાત્ શરીરજ આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરવા માગતા હો તો તમારો હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ છે અર્થાત્ તેથી ઉલટું સિદ્ધ કરનાર પણ હેતુ છે. 'શરીર આત્મા નથી કારણ કે તે જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી. જે જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી તે આત્મા નથી. મરણ પામેલાના શરીર પેઠે' એ પ્રમાણે તેથી ઉલટું પણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી શરીર આત્મા નથી. તેજ પ્રમાણે અંદર રહેલો પૃથ્વી વિગેરેનો સમૂહ પણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી દેહ આત્મા નથી.

પછી ચક્ષુ: વિગેરે ઇંદ્રિય આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરવા માંડે તો પણ તે સિદ્ધ થઇ શકે નહિ, કારણ કે ચક્ષુ: વિગેરે ઇંદ્રિય આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરવા નીચે પ્રમાણે અનુમાન

સિદ્ધિ થતી નથી. જેમ તેમ સિદ્ધ થાય તો પણ ઉપનિષદ્વિચારિતરૂપની સિદ્ધિ થાય નહિ. તેથી સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્ય ઉપનિષદ્ના વિરોધથી બાધિત થવાથી અનુમાન તેની સિદ્ધિ કરી શકે નહિ. શબ્દગમ્ય પણ નથી. શબ્દ આપ્તના વચનરૂપ

થાય. ' ચક્ષુઃ આત્મા છે, પ્રાણનો આધાર છે તેથી, અથવા જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે તેથી. જે પ્રાણનો અથવા જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે તે આત્મા છે, શ્રોત્રની પેઠે.' આ પ્રમાણે દરેક ઇંદ્રિય આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરનાર અનુમાન કરીએ તો પણ અનુમાન બરાબર નથી, કારણ કે ગોલકરહિત અર્થાત્ ચક્ષુઃ ઇંદ્રિય રહિત પુરૂષને પણ ક્ષુધા તૃષા વિગેરે લાગે છે ને તેમનું જ્ઞાન પણ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ત્વક્ ઇંદ્રિય પણ પ્રાણ નથી કારણ કે અમુક અંશે જે પુરૂષની ત્વચા નાશ પામેલી હોય તેને પણ ક્ષુધા તૃષા વિગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે ઇંદ્રિય આત્મા નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

મન પણ આત્મા નથી, કારણ કે મન જ્ઞાનનું કરણ છે, પરંતુ જ્ઞાનનો આધાર નથી. પછી માત્ર પ્રાણ અવશિષ્ટ રહે છે. પ્રાણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ કરવું અતિશય કઠિન છે, કારણ કે પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી જીવ રહે છે અને પ્રાણ ન હોય ત્યારે જીવ પણ હોતો નથી એમ આપણે અનુભવીએ છીએ. તેથી પ્રાણજ જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે એમ નિર્ણય પણ થઇ શકે છે—સુષુપ્તિમાં જ્ઞાન હોતું નથી, પરંતુ પ્રાણ હોય છે એમ શ્વાસોચ્છ્વાસ પરથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી પ્રાણ પણ જ્ઞાન વિગેરેનો આધાર નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. તેથી ' પ્રાણ આત્મા નથી, જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી તેથી દેહની પેઠે ' એ પ્રમાણે પ્રાણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે સુષુપ્તિમાં પણ શ્વાસોચ્છ્વાસ છે અને તેથી પ્રાણ તે સમયે પણ પ્રયત્નનો આધાર છે. સુષુપ્તિમાં જ્ઞાન નથી તે માત્ર જ્ઞાનના કરણ મન અને આત્માનો સંયોગ ન હોવાથીજ: તેથી કાંઈ આત્મા જ્ઞાનનો આધાર હોવાની યોગ્યતાવાળો નથી એમ સિદ્ધ થતુ નથી. તેથી જ્ઞાન વિગેરેનો આધાર પ્રાણ હોવાથી, પ્રાણજ આત્મા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય. અનુમાનથી પ્રાણથી ભિન્ન આત્મા સિદ્ધ થઇ શકે નહિ. દેહ અને પ્રાણનો વિયોગજ મૃત્યુ છે. તેથી જીવતાં પ્રાણીના દેહમાં અવશ્ય પ્રાણ રહેલો છે. તેથી પ્રાણથી ભિન્ન આત્મા પદાર્થ માનવાનું કાંઇ કારણ રહેતું નથી, અને પ્રાણનેજ આત્મા માનવામાં લાઘવ રહેલું છે. તેથી અનુમાનથી આત્મા સિદ્ધ કરવા માગીએ તો આત્માને બદલે પ્રાણની સિદ્ધિ થાય અને એ પ્રમાણે હેત્વાભાસ થાય. યોગીઓ પ્રાણનો નિરોધ કરે છે તો પણ તેમને જ્ઞાન હોય છે ને તેઓ જીવે છે એ ખરૂં, પરંતુ તે સમયે નિરોધ પામેલા પણ પ્રાણ તેમના દેહમાં રહેલો છે તેથી તેઓ જીવે છે ને તેમને જ્ઞાન થાય છે. કદાપિ નિરોધને ઉત્પન્ન કરનાર કોઇ પ્રાણથી વ્યતિરિક્ત હોવો જોઇએ એમ વિભાવના કરવામાં આવે તો પણ તેથી માત્ર ચેતનાધર્મવાળોજ આત્મા સિદ્ધ થાય, પરંતુ ઉપનિષત્માં વર્ણવેલા ચિદ્ગુણવાળો આત્મા સિદ્ધ થાય નહિ. તેથી જે આત્માના સ્વરૂપની સિદ્ધિ અનુમાનથી થાય તે સ્વરૂપનો સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યવાળા ઉપનિષદ્થી બાધ થાય. તેથી અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી.

તેજ પ્રમાણે આત્માનું શબ્દ પ્રમાણથી પણ જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે શબ્દ એટલે આપ્તનું વાક્ય. આપ્ત એટલે જેવું જોયું હોય તેવુંજ કહેનાર. અનુભવથીજ વસ્તુના તત્ત્વનો

હોવાથી, આપ્ત યથાદૃષ્ટાર્થવાદી હોવાથી, અને આત્મા અદૃશ્ય હોવાથી તે અનુપપન્ન છે. તેથી ઉપમાનગમ્ય પણ નથી; પરન્તુ 'તે ઔપનિષદ પુરૂષ પૂછું છું' શ્રુતિથી 'સર્વે વેદ જેના પદનું મનન કરે છે' 'સર્વ વેદથી હુંજ વેદ્ય છું' ઇત્યાદિ સ્મૃતિથી માત્ર શ્રુતિગમ્ય છે. તેના અર્થનો લૌકિક રીતથી નિર્ણય કરી શકાય નહિ, કારણ કે અલૌકિક છે અને તે લોકથી વિલક્ષણ છે; પરન્તુ પોતેજ વેદનો વિભાગ કરી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તેની મીમાંસા કરનાર વેદવ્યાસના સૂત્રથી (તેના અર્થનો નિર્ણય કરી શકાય), કારણ કે તે એના અર્થ જાણનાર છે. તેમાં જીવ બ્રહ્મના સંબંધના વિચારમાં જીવ બ્રહ્મનો અંશજ છે એમ 'નાનાવ્યપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અંશ (છે)' સૂત્રમાં નિર્ણય કરેલો છે. આનો અર્થ (નીચે પ્રમાણે છે). જીવ બ્રહ્મનો અંશજ છે.–કેમ ?–નાનાવ્યપદેશને લીધે. કવચિત્ બ્રહ્મ તરીકે, કવચિત્ ઉત્પન્ન તરીકે, કવચિત્ અજ્ઞ તરીકે, કવચિત્ ચિદ્રૂપ તરીકે,

---

પૂરેપૂરો નિશ્ચય કરે, અને રાગ વિગેરે કારણથી પણ અનુભવથી વિરૂદ્ધ કહે નહિ તે આપ્ત. એ પ્રમાણે પતંજલિ આપ્તનું લક્ષણ કહે છે. આપ્તને પણ પ્રથમ અનુભવ થવો જોઇએ. અનુભવ થયા વિના આપ્તનું વાક્ય સંભવે નહિ. પરંતુ આત્મા અદશ્ય છે, તેથી આપ્તને આત્માનો અનુભવ થતો નથી. તેથી આપ્તવાક્યથી પણ આત્માનું જ્ઞાન થઇ શકે નહિ.

આત્માનું પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દથી જ્ઞાન થતું નથી. તેથીજ તેનું ઉપમાનથી પણ જ્ઞાન થાય નહિ, કારણકે ઉપમાન પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણપર આધાર રાખે છે.

તેથી આત્માનું જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથીજ થાય છે. ' તે ઔપનિષદ પુરૂષ પૂછુંછું ' ' સર્વે વેદ જેના પદનું મનન કરે છે ' ' સર્વ વેદથી હુંજ વેદ્ય છું ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ તેમજ કહે છે.

આત્માનું જ્ઞાન માત્ર ઉપનિષત્ અર્થાત્ વેદથીજ થાય છે. વેદ અલૌકિક છે તેથી તેનો અર્થ લૌકિક રીતે કરવો ઉચિત નથી. વેદ લૌકિકથી વિલક્ષણ પ્રકારનો અર્થાત્ અલૌકિક હોવાથી તેનો અર્થ લૌકિક રીતિથી કરવો ન જોઇએ, પરંતુ વેદના વિભાગ કરનાર અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બ્રહ્મમીમાંસા રચનાર વેદવ્યાસજીના સૂત્રથીજ વેદનો અર્થ કરવો જોઇએ. કારણકે વ્યાસજીજ વેદનાં અર્થ જાણનાર છે. માત્ર વ્યાસજીજ વેદનો અર્થ જાણનાર હોવાથી, વેદનો અર્થ કરવાની કુંચી અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્ર તેમણે રચ્યાં છે તે પ્રમાણેજ વેદનો અર્થ કરવો જોઇએ.

આત્માનું જ્ઞાન વેદમાંથીજ થાય છે, અને વેદનો અર્થ બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણેજ કરવો જોઇએ એમ સિદ્ધ થયું. તેથી જીવ અને બ્રહ્મનો અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે અને તેમનો અભેદ કેમ સંભવે છે તેનો પણ આપણે બ્રહ્મસૂત્રથીજ નિર્ણય કરવો જોઇએ. બ્રહ્મસૂત્રમાં જીવ અને બ્રહ્મના સંબંધનો વિચાર કરતાં વ્યાસજી નીચે પ્રમાણે સૂત્ર યોજે છે. ' નાના વ્યપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અંશ (છે).' તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમજ વ્યાસજીએ નિર્ણય કરેલો છે. આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે. ' જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે.–જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાનું શું કારણ ?–નાના વ્યપદેશને લીધે. કારણકે જીવનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું વર્ણન કરેલું છે. (૧) કોઈ સ્થલે જીવને બ્રહ્મ કહેલો છે. જેમકે

ક્વચિત્ ઈશિતવ્ય તરીકે, અણુ તરીકે અને વ્યાપક તરીકે નિરૂપણુ કરેલું હોવાથી નાનાવ્યપદેશ (છે). (આમ) બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત એકજ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય સંભવે નહિ તેથી જીવ બ્રહ્માંશજ છે, આવો અર્થ છે. અથવા નાનાવ્યપદેશ અર્થાત્ ભેદથી વ્યપદેશ, તેથી અંશ, એવો અર્થ (છે). 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે છે તેમજ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો' એમ ઉપક્રમ કરી, 'સર્વે આત્માઓ વ્યુચ્ચરે છે' એવી અને 'કપૂયચરણુ રમણીયચરણુ' એમ શ્રુતિ (છે). જીવનો બ્રહ્મોપાધિ તરીકે અંગીકાર કરી, વિસ્ફુલિંગના ઔષ્ણ્યની પેઠે જીવ અને ઈશ્વરમાં ચેતનપણું એ સાધારણ ધર્મ છે તેથી ઔપચારિક અંશત્વ કહી, 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ' 'જે આત્મામાં રહી, આત્માનુ અંતરથી યમન કરે છે'

'આ આત્મા સર્વાનુભૂ બ્રહ્મ છે'. (૨) કોઇ સ્થલે ઉત્પન્ન થએલો કહેલો છે. જેમકે 'સર્વ આત્માઓ વ્યુચ્ચરણ પામે છે'. (૩) કોઇ સ્થલે તેને અજ્ઞ કહેલો છે. જેમકે 'બે જ્ઞ અને અજ્ઞ, ઈશ અને અનીશ'. (૪) કોઇ સ્થલે તેને ચિદ્રૂપ કહેલો છે. જેમકે 'આ ભૂતોમાંથી વિજ્ઞાનઘનજ'. (૫) કોઇ સ્થલે તેને ઈશિતવ્ય અર્થાત્ નિયમ્ય કહેલો છે. જેમકે 'એક દેવ ક્ષર આત્માઓને નિયમમાં રાખે છે.' (૬) કોઇ સ્થલે તેને અણુ કહેલો છે. જેમકે 'આ આત્મા મનથી અણુ જાણવો'. (૭) કોઇ સ્થલે તેને વ્યાપક પણુ કહેલો છે. જેમકે 'આ જે વિજ્ઞાનમય છે તે મહાન્ અજ આત્મા છે.' આ પ્રમાણે જીવને વિરૂદ્ધધર્મવાળો કહેલો છે. બ્રહ્મ વિના કોઈપણુ એકજ પદાર્થ વિરૂદ્ધ ધર્મવાળો સંભવતો નથી, પરંતુ જીવને પણુ વેદમાં વિરૂદ્ધ ધર્મવાળો કહેલો છે. તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશજ છે'

અથવા નીચે પ્રમાણે પણુ અર્થ થાય છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશજ છે, કારણકે તેનો નાનાવ્યપદેશ વેદમાં કરેલો છે; અર્થાત્ વેદમાં તેનું ભેદથી નિરૂપણુ કરેલું છે. શ્રુતિ પણુ 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે છે તેમજ આ આત્મામાંથી સર્વે પ્રાણો' એમ આરંભ કરી 'સર્વે આત્માઓ વ્યુચ્ચરે છે' એમ કહે છે. તેમજ 'કપૂયચરણુ રમણીયચરણ' એવી પણુ શ્રુતિ છે. વ્યુચ્ચરે છે અર્થાત્ વ્યુચ્ચરણુ પામે છે, બહાર નીકળે છે અથવા આવિર્ભાવ પામે છે. કપૂયચરણુ અર્થાત્ અસત્ આચરણુવાળા. રમણીયચરણુ એટલે સદાચરણુવાળા. આ શ્રુતિ જીવો પરમાત્મામાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ કહે છે. 'આત્માઓ' એમ બહુ વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી જીવાત્મા પરસ્પર ભિન્ન છે એમ આ શ્રુતિ કહે છે. વળી જીવાત્માઓ પરમાત્માંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ ઉપદેશ કરે છે તેથી જીવાત્માઓ પરમાત્માથી ભિન્ન છે એવો તેનો ભાવાર્થ છે. તેથી આ શ્રુતિ જીવાત્માઓ પરમાત્માથી અને પરસ્પર ભિન્ન છે એમ કહે છે. વળી વિસ્ફુલિંગની પેઠે જીવોનો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થયો છે એમ શ્રુતિ નિરૂપણુ કરે છે તેથી જીવાત્માઓ પરમાત્માના અંશોજ છે એવો શ્રુતિનો બોધ છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ. એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી પણુ આ શ્રુતિઓનો અર્થ કરી શકાય છે. જેમ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગ ઉભયમાં ઔષ્ણ્ય અર્થાત્ ઉષ્ણુતા રહેલી છે તેમજ બ્રહ્મ અને જીવ ઉભયમાં ચેતનપણું રહેલું છે. ચેતનપણું જીવ અને ઈશ્વરનો સામાન્ય ધર્મ હોવાથી, જીવનું અંશપણું ઔપચારિક છે, સત્ય નથી. આ

ઇત્યાદિ શ્રુતિથી નાનાવ્યપદેશનું દર્શન થાય છે એમ કહેવું તે પૂર્વાપરવિરોધને લીધે વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે; કારણ કે આભાસ હોવાથી અથવા પ્રતિબિંબ હોવાથી તેના મતના અલીક જીવનું નિયમન અથવા તેમાં સ્થિતિ જ્ઞાનૈકઘન પરમાત્માના સંભવતા નથી. તેજ કારણને લીધે વિસ્ફુલિંગ ઐષણ્યના દૃષ્ટાંતથી ચેતનત્વ સાધારણ ધર્મ લઇ ઔપચારિક અંશત્વ પણ કહી શકાય નહિ. "જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર" ઇત્યાદિ શ્રુતિએજ અંશત્વાવગમપ્રકાર કહેલો છે. અહિં આ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. બ્રહ્મનું નિરંશત્વ અથવા સાંશત્વ લોકસિદ્ધ નથી કે તેના અનુરોધે કાંઈ કહી શકાય, પરન્તુ માત્ર વેદથીજ અધિગમ્ય છે. એમ હોવાથી, જેમ તે નિરૂપણ કરે તેમજ તે માનવું જોઇએ. તેથીજ 'આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ' 'જે અલૌકિક ભાવ છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ લૌકિક યુક્તિથી આના બાધનો નિષેધ કરે છે. નહિ તો લૌકિક યુક્તિને અનુસરનાર અર્થમાંજ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોય તો 'આ મતિ'

અંશપણું ઔપચારિક હોવાથી ' જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ ' ' જે આત્મામાં રહી આત્માનું અંતરથી યમન કરે છે ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ નાના અર્થાત્ ભેદથી વ્યપદેશ કરે છે. વસ્તુતઃ જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ છે, અને અભેદ શ્રુતિ વિશેષ બલવતી હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ કરવો ઉચિત છે.

સિદ્ધાન્તી—આ વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરવા જેવું છે, કારણ કે તેમાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે: કારણકે તમારા મત પ્રમાણે જીવ માત્ર આભાસ અથવા પ્રતિબિંબ છે અને તેથી મિથ્યા છે. કેવલ જ્ઞાનઘન પરમાત્મા મિથ્યા જીવનું નિયમન કરે અથવા મિથ્યા જીવમાં સ્થિતિ કરે એ સંભવતું નથી. વળી જીવ અલીક અર્થાત્ મિથ્યા હોવાથી તેને વસ્તુતઃ ચેતનપણું ગુણ હોઇ શકે નહિ. તેથી ચેતનપણું જીવ અને ઇશ્વરનો સામાન્ય ગુણ હોવાથી જીવમાં ઔપચારિક અંશપણું રહેલું છે એમ પણ કહેવાય નહિ. જીવનું અંશપણું કેવા પ્રકારનું છે તે ' જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ ' શ્રુતિજ કહે છે.

પૂર્વપક્ષી—(પણ બ્રહ્મ અવયવરહિત હોવાથી જીવ તેનો અંશ વસ્તુતઃ હોઇ શકે નહિ, તેથી જીવનું અંશપણું ઔપચારિકજ સ્વીકારવું જોઇએ.)

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મ અવયવરહિત છે કે અવયવવાળું છે તે લોકથી સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે બ્રહ્મનું માત્ર વેદથીજ જ્ઞાન થાય છે. લોકથી અર્થાત્ લૌકિક પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી લૌકિક પ્રમાણથી બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે કાંઇ પણ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મનું જ્ઞાન માત્ર વેદથીજ થાય છે. તેથી જે સ્વરૂપવાળા બ્રહ્મનું વેદ નિરૂપણ કરે તેવાજ સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ છે એમ માનવું જોઇએ. લૌકિક પ્રમાણથી વેદે વર્ણવેલા બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં કાંઇ પણ ફેરફાર કરી શકાય નહિ. ' આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ ' ' જે અલૌકિક ભાવ છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ ' વિગેરે શ્રુતિઓ પણ એજ ઉપદેશ કરે છે તેથી લૌકિક પ્રમાણ અથવા યુક્તિથી વેદે વર્ણવેલા સ્વરૂપનો બાધ કરવો ઉચિત નથી. જો લૌકિક યુક્તિથી બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય થતો હોય અને વેદનું પણ તાત્પર્ય એજ અર્થમાં હોય તો ' આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ ' વિગેરે શ્રુતિઓ વ્યર્થ થઇ જાય. અરે, વ્યર્થ એટલુંજ નહિ, પણ વિરુદ્ધ

ઇત્યાદિ શ્રુતિ વ્યર્થ અને વિરૂદ્ધાર્થ થાય. લોકમાં પણ અયઃકાંતની સન્નિધિમાં લોહનું પરિભ્રમણ ઇત્યાદિ સ્થલે જ્યાં વસ્તુસ્વભાવજ કાર્યહેતુ છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના નથી.—ત્યાં મણિનિષ્ઠ દેવતા આકર્ષિકા છે–એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે દેવતા પણ લોહનેજ આકર્ષે તેના હેતુની અપેક્ષામાં દેવતાનો સ્વભાવજ હેતુ કહેવો પડે, તેથી આવશ્યકતા અને લાઘવને લીધે મણિનો સ્વભાવજ હેતુ કહેવો ઉચિત છે. તેમજ અહિં પણ શ્રુતિબલથી વસ્તુસ્વભાવજ એવો છે એમ માનવું, યુક્તિની અપેક્ષા કરવી નહિ. તેથી શ્રુતિજ 'નિષ્કલ નિષ્ક્રિય' ઇત્યાદિથી સાંશત્વનો નિરાસ કરી, 'જેમ અગ્નિમાંથી' ઇત્યાદિથી જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહે છે. તેથીજ વ્યાસે પણ આજ અર્થને દૃઢ કરવા 'મન્ત્રવર્ણને લીધે' 'અને સ્મૃતિ છે' એમ અન્ય હેતુ કહ્યા. મન્ત્રવર્ણ 'સર્વ ભૂત આનો પાદ છે' ભૂત જીવોને પાદ હોવાથી અંશજ કહે છે. 'જીવલોકમાં જીવ થએલો મારોજ સનાતન અંશ

અર્થવાળી થાય, કારણકે એ શ્રુતિઓ તેથી વિરૂદ્ધજ કહે છે. લોકમાં પણ જ્યાં વસ્તુસ્વભાવથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના કરવામાં આવતી નથી. જેમકે લોહચુંબકની તરફ લોઢું ખેંચાય છે. ત્યાં લોઢાનું આકર્ષણ કરવું એ લોહચુંબકનો સ્વભાવજ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, પરંતુ લોઢાનું આકર્ષણ કરનાર અન્ય કોઈ હોવું જોઇએ એવી કોઇ પણ પ્રકારની યુક્તિની સંભાવના કરતા નથી–ત્યાં પણ લોહચુંબકમાં રહેલા દેવતા લોઢાનું આકર્ષણ કરે છે એવી યુક્તિ કરી શકાય–એમ કહેવાય નહિ. કારણકે લોહચુંબકમાં રહેલા દેવતા માત્ર લોઢાનુંજ કેમ આકર્ષણ કરતા હશે એનું કારણ અવશ્ય કહેવું જોઇએ. એ કારણ માત્ર દેવતાનો સ્વભાવજ છે એમ કહો ત્યારે આખરે સ્વભાવની સત્તા સ્વીકાર્યા વિના ચાલ્યું નહિ, તો લોહચુંબકનોજ એવો સ્વભાવ છે એમ સ્વીકારીએ તો દેવતા અને દેવતાનો સ્વભાવ એ બે પદાર્થ ઓછા સ્વીકારવા પડે. તેથી લાઘવને લીધે, અને સ્વભાવની અવશ્ય સત્તા સ્વીકારવી પડે તેથી લોહચુંબકનોજ લોઢાનું આકર્ષણ કરવાનો સ્વભાવ છે એમ સ્વીકારવું ઉચિત છે. તેમજ અહિં પણ શ્રુતિના બલથી બ્રહ્મજ એવા પ્રકારનું છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ અવયવરહિત છે ને જીવ અંશ છે એમ સ્વીકારવું ઉચિત છે અને યુક્તિની સંભાવના કરવાની આવશ્યકતા નથી. કારણકે શ્રુતિજ 'નિષ્કલ નિષ્ક્રિય' વિગેરેથી બ્રહ્મના અંશિપણાનો નિરાસ કરે છે અર્થાત્ બ્રહ્મ અવયવવાળું નથી એમ કહે છે, અને 'જેમ અગ્નિમાંથી' વિગેરેથી જીવને બ્રહ્મનો અંશ પણ કહે છે. તેથીજ વ્યાસજીએ પણ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એ અર્થ દૃઢ કરવા 'મન્ત્રવર્ણને લીધે' 'અને સ્મૃતિ છે' એ બે સૂત્ર કહ્યાં છે. '**पादोऽस्य विश्वा भूतानि**' 'સર્વ ભૂત આનો પાદ છે' એ મન્ત્રવર્ણ છે. પાદ અર્થાત્ ભાગ. ભાગ એટલે અંશ. સર્વ ભૂત અર્થાત્ સર્વ જીવો આ બ્રહ્મનો અંશ છે એવો એ મન્ત્રનો અર્થ છે. પાદ, ભાગ, અંશ એ સર્વ પર્યાય છે અર્થાત્ તેમનો અર્થ એકજ છે. '**ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः**' 'જીવ લોકમાં જીવ થએલો મારોજ સનાતન અંશ છે' સ્મૃતિ છે. તે પણ જીવ પરમાત્માનો અંશજ છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી જીવને અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસંબંધ છે અને તેમને તાદાત્મ્યસંબંધ હોવાથી અભેદ શ્રુતિની પણ ઉપપત્તિ થાય છે. જેવો સંબંધ વિસ્ફુલિંગને અગ્નિ સાથે છે તેવોજ

છે' સ્મૃતિ પણ જીવને બ્રહ્મનો અંશજ કહે છે. આથીજ અભેદશ્રુતિ ઉપપન્ન છે, કારણ કે વિસ્ફુલિંગ અગ્નિ નથી એમ નથી. એમ જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મજ છે.

પૂ૦—ત્યારે અસર્વજ્ઞતાની અનુપપત્તિ થાય છે. કારણકે વિસ્ફુલિંગ દાહક અથવા પ્રકાશક નથી એમ નથી. (વિસ્ફુલિંગના) અલ્પપ્રકાશ પેઠે અલ્પજ્ઞત્વની ઉપપત્તિ થાય તોપણ ભ્રમની ઉપપત્તિ કદાપિ થાયજ નહિ.—અનીશત્વ આદિ દેહસંબંધથી થએલા છે–એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે દેહ પણ જીવભાવથી ઉત્તરકાલીન છે. તેથી ઈશ્વરથી ભિન્નજ અનીશત્વાદિથી વિશિષ્ટ નિત્યબદ્ધજ (જીવ) ઈશ્વરપ્રસાદથી થતા જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે. તેથી અંશ થઈ શકે નહિ. શ્રુતિ પણ વિસ્ફુલિંગદૃષ્ટાન્તથી પ્રલયસમયે ભગવાનના ઉદરમાં રહેલા જીવોનો સર્ગસમયે પુનઃ તેમાંથીજ નિર્ગમનપ્રકારજ કહે છે. 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા

સંબંધ જીવને બ્રહ્મ સાથે છે. વિસ્ફુલિંગ અગ્નિ નથી એમ કહી શકાય નહિ. તેજ પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મજ છે કારણ કે તે બ્રહ્મનો અંશ છે. જીવને અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસંબંધ છે. તાદાત્મ્ય એટલે ભેદસહિષ્ણુ અભેદ, અથવા ભેદ સહી શકે તેવો અભેદ. તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને જીવને અને બ્રહ્મને અભેદ પણ છે.

જીવ અને બ્રહ્મનો તાદાત્મ્યસંબંધ નહિ સ્વીકારનાર અને તેઓમાં વાસ્તવિક ભેદ છે એમ માનનાર વાદી મધ્વાચાર્ય શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ અને બ્રહ્મમાં વસ્તુતઃ અભેદ હોય તો જીવ બ્રહ્મજ છે એમ સિદ્ધ થાય. તેથી બ્રહ્મ સર્વજ્ઞજ હોવાથી, જીવ પણ સર્વજ્ઞજ હોવો જોઇએ. તેથી જીવ અને બ્રહ્મમાં કર અને શરીર પેઠે અભેદ હોય તો જીવ અજ્ઞ હોઇ શકે નહિ. તમે વિસ્ફુલિંગ અને અગ્નિનું ઉદાહરણ આપ્યું. તેમાં પણ વિસ્ફુલિંગનો દાહ અને પ્રકાશ થતાં નથી એમ કહેવાય નહિ. વિસ્ફુલિંગનો દાહ અને પ્રકાશ અગ્નિ કરતાં ન્યૂન છે એમ કહો તો કદાચ તે પ્રમાણે જીવનું જ્ઞાન બ્રહ્મના જ્ઞાન કરતાં ન્યૂન સંભવે અર્થાત્ જીવ અલ્પજ્ઞ સંભવે, પરંતુ જીવને ભ્રમ થાય છે તે કદાપિ સંભવે નહિ. તેથી ભાસ્કરાચાર્યના મત પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્નાભિન્ન છે એમ કહો તો ઉપર કહ્યું તેમ જીવનું અજ્ઞત્વ સંભવે, પરંતુ ભ્રમ સંભવે નહિ. જીવનું અનીશપણું, ભ્રમ વિગેરે દેહના સંબંધથી થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે દેહનો સંબંધ જીવભાવ થયા પછી થાય છે. પ્રથમ જીવભાવ થાય છે, પછી તેને દેહનો સંબંધ થાય છે. તેથી જીવના ગુણ દેહના સંબંધને લીધે છે એમ કહી શકાય નહિ. તેથી અનીશપણું, ભ્રમ વિગેરે ગુણવાળો જીવ નિત્યબદ્ધજ છે, અને ભગવાનના પ્રસાદથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મુક્ત થાય છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ. તેથી જીવ ઈશ્વરનો અંશ હોઇ શકે નહિ. વિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાંતથી શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મના સંબંધનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ પ્રલયસમયે ભગવાનના ઉદરમાં રહેલા જીવો સર્ગ સમયે તેમાંથી કેવા પ્રકારથી બહાર નીકળે છે તે કહે છે, અર્થાત્ સર્ગ સમયે જીવનો ભગવાનના ઉદરમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રકારજ કહે છે. ' આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી ' શ્રુતિ પણ જીવ, જડ વિગેરે સર્વનો દ્રષ્ટા ઈશ્વર-

નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ જીવ આદિ સર્વ પદાર્થના દર્શન આદિનો સર્વદા અન્યમાં નિષેધ કરે છે, પરન્તુ પરિચ્છિન્ન દર્શન આદિનો (નિષેધ કરતી) નથી. જેમ 'પાર્થજ ધનુર્ધર છે' એમાં પાર્થથી અન્ય ધનુર્ધર નથી એમ નહિ, પરન્તુ જેવો પાર્થ ધનુર્ધર છે તેવો અન્ય નથી, એમ અહિ પણ છે.

સિ૦—ભલે, જો તમારૂં કહેલું 'નાનાવ્યપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અંશ (છે)' ઇત્યાદિ વેદાર્થતામરસતરણિ ભગવાન્ બાદરાયણના સૂત્ર અને સપ્રમાણ નિદર્શનથીજ વિરૂદ્ધ ન હોય તો એમ અંગીકાર કરીએ, પરન્તુ એમ નથી. વળી વિસ્ફુલિંગદૃષ્ટાંતથી જો આત્માનીજ ઉત્પત્તિ કહેત તો તમારો કહેલો પ્રકાર ઉપપન્ન પણ થાત. પરંતુ એમ નથી. વળી સર્વ પ્રાણ લોક દેવ અને ભૂતની પણ સૃષ્ટિ કહી, સર્વજ આત્મામાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ કહ્યું. તમે પ્રાણઆદિનું નિત્યત્વ અથવા એવા પ્રકારની સૃષ્ટિ માનતા નથી કે તે પ્રક્રમમાં પઠિત આત્માઓને એવા કહ્યા.—આત્માઓનો નિર્ગમનપ્રકારજ કહ્યો, અને પ્રાણઆદિનીજ ઉત્પત્તિ કહી–એમ પણ કહી શકાય નહિ; કારણ કે વાક્યભેદ

થી અન્ય કોઇ નથી એમ કહે છે, પરંતુ અલ્પદ્રષ્ટા પણ ઈશ્વરથી અન્ય નથી એમ કહેતી નથી. જીવ દ્રષ્ટા છે પરંતુ અલ્પદ્રષ્ટા છે. જીવથી સર્વનું દર્શન થતું નથી. તેથી જીવ ભગવાનની પેઠે સર્વ દ્રષ્ટા નથી. તેથીજ શ્રુતિ ભગવાનથી અન્ય સર્વદ્રષ્ટા કોઇ નથી એમ કહે છે. જેમ 'પાર્થજ ધનુર્ધર છે' વાક્યનો પાર્થ વિના અન્ય કોઇ ધનુર્ધર નથી એવો અર્થ થતો નથી, પરંતુ જેવો પાર્થ ધનુર્ધર છે તેવો અન્ય કોઇ ધનુર્ધર નથી એવો અર્થ થાય છે, તેમજ 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી' શ્રુતિનો ભગવાનના જેવો સર્વદ્રષ્ટા અન્ય કોઇ નથી એવો અર્થ થાય છે. તેથી જીવ બ્રહ્મનો વસ્તુતઃ અંશ નથી, પરંતુ જેમ પુત્ર પિતાના અંશ છે તેમ જીવો બ્રહ્મના ભિન્ન અંશ છે અથવા ઉપચારથી જીવને અંશ કહેલા છે.

સિદ્ધાન્તી—ભલે, તમે કહ્યું તે 'નાનાવ્યપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અંશ (છે)' વિગેરે વેદાર્થના કનકસૂર્ય ભગવાન્ બાદરાયણના સૂત્રથી વિરૂદ્ધ ન હોત તો અમે સ્વીકારત, પરંતુ તે સર્વ સૂત્રથી વિરૂદ્ધ છે. વેદના નિઃસંદિગ્ધ અર્થનો પ્રકાશ કરનાર કનકના સૂર્યરૂપી ભગવાન્ બાદરાયણ પ્રણીત સૂત્રથી વિરૂદ્ધ કાંઇ સ્વીકારવું ઉચિત નથી. જો શ્રુતિ વિસ્ફુલિંગ-દૃષ્ટાંતથી માત્ર આત્માનીજ ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરતી હોત તો તમે કહ્યું તે કદાચ ઉચિત ગણાત, પરંતુ શ્રુતિ સર્વ પ્રાણ, લોક, દેવ અને ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહે છે અને પછી 'સર્વે આત્માઓ વ્યુચ્ચરે છે' એમ કહે છે. પ્રાણ, ભૂત, લોક વિગેરેને કાંઇ તમે નિત્ય માનતા નથી, તેમજ આત્માના જેવી તેમની ઉત્પત્તિ પણ માનતા નથી. તો તેજ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા આત્માને નિત્ય માનવાનું અને તેના વિશેષ પ્રકારની સૃષ્ટિ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. વળી શ્રુતિ પ્રાણ, લોક, ભૂત વિગેરેની ઉત્પત્તિ કહે છે, અને આત્માની ઉત્પત્તિ કહેતી નથી, પરંતુ તેના બહાર નીકળવાનો પ્રકાર માત્ર કહે છે એમ પણ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણ કે તેથી એકજ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પ્રાણ, લોક વિગેરે અને આત્માના સંબંધમાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરવાથી વાકયભેદ થાય છે. વળી પ્રાણ વિગેરેની ઉત્પત્તિ કહી, અને આ-

થઇ જાય, અને વિનિગમક નથી. ચિંતામણિ કલ્પતરૂ કામધેનુ આદિની પેઠે અહિ બ્રહ્મમાંથી પણ પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. તેથી જોકે 'જેમ અગ્નિ-માંથી' એ શ્રુતિથીજ જીવના અંશત્વ અથવા તેના અભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, તોપણ સૂત્રોથી અને તેમનાથી ઉપદર્શિત શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી અંશત્વજ નિર્ધારાય છે.—એમ અસાર્વજ્ઞ્યની અનુપપત્તિ આદિ દૂષણગ્રાસ થાય છે-એમ પણ નહિ; કારણ કે સર્વજ્ઞત્વ આદિ ધર્મો ભગવદિચ્છાથીજ તિરોભૂત થએલા છે, કેમકે સૂત્રકાર પણ આજ શંકા દૂર કરવાને 'પણ પરના અભિધ્યાનથી આના તિરોહિત (છે), તેથી બંધ અને વિપર્યય યુક્ત છે' એમ કહે છે. આના અર્થાત્ જીવના ઐશ્વર્ય આદિ તિરોહિત છે. 'પરના અભિધ્યાનથી' તેનો હેતુ છે. પરનું ભગવાનનું અભિધ્યાન અર્થાત્ સ્વકીય અને જીવના સર્વતઃ ભોગની ઇચ્છા. તે કારણથીજ ઐશ્વર્યઆદિના સદ્‌ભાવમાં વૈચિત્ર્યના અભાવથી ભોગ ન થાય તેથી જીવમાં સ્વધર્મોનો તિરોભાવ કર્યો. તેથીજ તિરોભાવથી બંધ અને ભગવાનના ધર્મથી વિપરીતધર્મ, એવો અર્થ છે. ઐશ્વર્યના તિરોભાવથી દીનતા અને પરાધીનતા,

ત્માના નિર્ગમનનો પ્રકાર કહ્યો એવો નિશ્ચય કરવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી. તેથી પ્રાણ વિગેરેના નિર્ગમનનો પ્રકાર કહ્યો અને આત્માની ઉત્પત્તિ કહી એવો નિશ્ચય કેમ ન કરવો તેનું કાંઈ કારણ તમે કહી શકો તેમ નથી.

—ચિન્તામણિ, કલ્પતરૂ, કામધેનુ વિગેરેમાંથી પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે પરંતુ તે પદાર્થો ચિન્તામણિ વિગેરેના અંશ નથી. તેથી જેમાંથી અમુક પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય તેનો તે પદાર્થ અંશ છે અથવા અંશ નથી એમ નિશ્ચય કરી શકાય નહિ. તેથી બ્રહ્મમાંથી જીવ-નું નિર્ગમન થાય છે તેથીજ બ્રહ્મના જીવ અંશ છે એમ કહી શકાય નહિ—એ ખરૂં, પરંતુ ભગવાન્ બાદરાયણના સૂત્રો અને તેમાં કહેલી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો અસર્વજ્ઞ હોઇ શકે નહિ એવી ભ્રાંતિ રાખવાનું કારણ નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞતા વિગેરે ભગવાનના ધર્મો ભગવાનની ઇચ્છા-થી જીવમાંથી તિરોભૂત થયા છે. સૂત્રકાર પણ 'પણ પરના અભિધ્યાનથી આના તિરોહિત (છે) તેથી બન્ધ અને વિપર્યય યુક્ત છે' સૂત્રથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવમાંથી સર્વજ્ઞતા વિગેરે ભગવાનના ગુણ તિરોભૂત થયા છે એમ કહે છે. 'આના' અર્થાત્ જીવના ઐશ્વર્ય વિ-ગેરે ભગવદ્‌ગુણ તિરોભૂત થએલા છે. જીવમાં પણ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશઃ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરા-ગ્ય એ ભગવાનના છ ગુણ હોય તો જીવ અને ઈશ્વર સમાન ગુણવાળા હોવાથી વૈચિત્ર્ય થાય નહિ અને વૈચિત્ર્ય ન હોય તો ભોગ પણ સંભવે નહિ. તેથી ભગવાને જીવમાંથી એ છ ભગવદ્‌ગુણનો તિરોભાવ કર્યો. આ તિરોભાવનું કારણ પણ સૂત્રમાં 'પરના અભિધ્યાનથી' એમ કહેલું છે. પર અર્થાત્ ભગવાન્ અને અભિધ્યાન એટલે પોતાના અને જીવના સર્વતઃ ભોગની ઇચ્છા. તેથીજ ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવદ્‌ગુણો જીવમાં પણ હોય તો વૈચિત્ર્ય ન હોવાથી ભોગ થાય નહિ. તેથી ભોગની ઇચ્છાથી જીવના ઐશ્વર્ય વિગેરેનો ભગવાને તિરોભાવ કર્યો. તેથી ભગવદ્ધર્મના તિરોભાવને લીધે જીવને બંધ અને ભગવદ્ધર્મથી વિપરીત ધર્મ પ્રાપ્ત થયા. ભગવાનના ઐશ્વર્ય ધર્મના તિરોભાવથી જીવ દીન અને પરાધીન થયો. (૨) વીર્યના તિરો-

વીર્યના તિરોભાવથી સર્વદુઃખસહનતા, યશના તિરોભાવથી સર્વહીનતા, શ્રીના તિરોભાવથી જન્મઆદિ સર્વ આપદ્દની વિષયતા, જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ અને અપસ્મારગ્રસ્તની પેઠે સર્વનુ વિપરીતજ્ઞાન, વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયમાં આસક્તિ. આનંદાંશતો પૂર્વેજ તિરોહિત થએલો જેથી જીવભાવ થયો. તેથીજ 'અનુપપત્તિને લીધે ઇતર નહિ' 'ભેદવ્યપદેશને લીધે' ઇત્યાદિથી જીવમાં આનંદનો સૂત્રકારે નિષેધ કર્યો—કારણસામ્ય છે તો એક જડ અને એક ચેતન કેમ? જ્ઞાન તિરોહિત થવાથી જીવમાં અલ્પજ્ઞતા પણ કેમ?—અહિં આચાર્યોએ કહેલું છે. સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં 'સત્ય વિજ્ઞાન આનન્દ બ્રહ્મ' શ્રુતિથી ત્રણ સ્વરૂપભૂત ધર્મ છે. 'જે સર્વજ્ઞ' શ્રુતિથી અને ભગવાન્ એ નામની વ્યુત્પત્તિથી ધર્મરૂપ પણ જ્ઞાન છે એમ માનવું. તેમાં સ્વરૂપાત્મક સદંશથી જડનો ઉદ્ગમ પ્રથમ કહેલો છે. પછી તેવાજ ચિદંશમાંથી તદ્રૂપજ જીવનો ઉદ્ગમ કહેલો છે તેથી જડ સન્માત્રકાર્ય હોવાથી તેમાં ચિત્નો તિરોભાવ છે. જીવ ચિત્કાર્ય હોવાથી ચિદ્રૂપ છે તેથી અને સત્ત્વથી ઉપલભ્યમાન થાય છે તેથી તેમાં આનંદનોજ તિરો-

---

ભાવથી સર્વ દુઃખ સહન કરનાર થયો. (૩) યશના તિરોભાવથી સર્વથી હીન થયો. (૪) શ્રીના તિરોભાવથી તેને જન્મ વિગેરે સર્વ આપત્તિ પ્રાપ્ત થઇ. (૫) જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ થઇ, અને અપસ્મારથી પીડિતની પેઠે સર્વ વિપરીત જ્ઞાન થયું. (૬) વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયમાં આસક્તિ થઇ. આનંદ અંશનો પ્રથમજ જીવભાવ થયાં પહેલાંજ તિરોભાવ થયો હતો, કારણ કે આનંદ અંશના તિરોભાવથીજ જીવભાવ થયો હતો. તેથીજ સૂત્રકાર પણ 'અનુપપત્તિને લીધે ઇતર નહિ' 'ભેદવ્યપદેશને લીધે' ઇત્યાદિ સૂત્રોથી જીવમાં આનંદ અંશ નથી એમ કહે છે.

પૂર્વપક્ષી—જડ, અને જીવ ઉભયનું કારણ બ્રહ્મ સમાન છે, તથાપિ એક જડ થાય છે અને એક ચેતન થાય છે. વળી જીવમાં જ્ઞાન પણ તિરોહિત થયું છે તોપણ અલ્પ છે, જડમાં અલ્પ પણ જ્ઞાન નથી. કારણ સમાન હોવા છતાં આ ભેદ કેમ સંભવે?

સિદ્ધાન્તી—આ શંકાનું સમાધાન આચાર્યે કરેલું છે. '**सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म**' શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અંશ છે. (૧) સત્ (૨) ચિત્ (૩) આનન્દ. આ ત્રણ અંશ બ્રહ્મના સ્વરૂપજ છે. તેથી અધિક બ્રહ્મનો ધર્મ પણ જ્ઞાન છે એમ 'જે સર્વજ્ઞ છે' શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે. વળી ભગવાન્ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીએ. 'ભગવાન્ અર્થાત્ ભગવાળા. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશઃ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છને 'ભગ' કહે છે. તેથી ભગવાન્ એટલે આ છ ગુણવાળા. આ છમાં 'જ્ઞાન' ગુણનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી પણ ભગવાનનો ગુણ જ્ઞાન પણ છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અંશ છે તેમાંથી (૧) સત્ અંશમાંથી જડ પદાર્થનો ઉદ્ગમ થાય છે, એ પ્રાણ, લોક, વિગેરેનો ઉદ્ગમ થાય છે એમ શ્રુતિ પ્રથમ કહે છે. (૨) પછી બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ચિત્ અંશમાંથી ચિદ્રૂપ જીવોનો ઉદ્ગમ થાય છે, એમ વિસ્ફુલિંગદષ્ટાંતથી શ્રુતિ કહે છે. તેથી જડ માત્ર સત્ અંશનાજ કાર્ય હોવાથી તેમનામાં ચિત્ અંશ (અને આનંદ અંશનો) તિરોભાવ છે. જીવો ચિત્ અંશના કાર્ય છે અને સત્ અંશથી તેમની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી તેમનામાં માત્ર આનંદ અંશનોજ તિરોભાવ

ભાવ છે. આ સચ્ચિતનો પણ તિરોભાવ હોય તો સ્વરૂપહાનિજ થાય. તિરોહિત થએલું તો ભગશબ્દવાચ્ય ધર્મરૂપ જ્ઞાન છે, તેથી સર્વ અનવદ્ય છે. અત્ર ભગવદિચ્છાજ નિયામિકા છે એમ માનવું. આનો (જડ જીવનો) ભેદાભેદવિચાર અગ્રે કહીશું.—બ્રહ્મરૂપજ જીવના સહજગુણ તિરોહિત કરી મિથ્યાજ્ઞાન આદિ દોષયુક્ત કરવાથી ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતઅભ્યાગમ થશે—એમ નહિ. તે જીવકૃતિમાંજ અને જીવમાંજ દૂષણ થાય. તેમાં પણ લોકમાં પણ અસ્વતન્ત્ર જીવની કૃતિમાંજ; કારણ કે લોકમાં પણ સ્વતન્ત્ર રાજાઓ સ્વવિહારાર્થે પ્રાચીન વિચિત્ર ભવન પ્રાકાર ગોપુર આદિ ભંગ કરી ત્યાંજ અજીરોદ્યાનાદિ કરે છે,

છે. જો જીવોમાં આ બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત સત્ અંશ અને ચિત્ અંશનો પણ તિરોભાવ હોય, તો જીવના સ્વરૂપનીજ હાનિ થાય. તેથી જીવમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ચિત્ અંશનો તિરોભાવ નથી; પરંતુ ભગવાનના ધર્મ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવદિચ્છાથી થએલો છે અને આ ભગવાનના ધર્મ જ્ઞાનનો તિરોભાવ થવાથીજ તેને દેહ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ વિગેરે દોષ પ્રાપ્ત થયા છે. પરંતુ બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ચિત્ અંશનો તિરોભાવ જીવમાંથી થયો નથી. તેથી આ સિદ્ધાન્તમાં કાંઇ પણ દોષ નથી. આ સર્વ તિરોભાવ વિગેરેનો નિયામક ભગવાનની ઇચ્છાજ છે એમ જાણવું. જડ અને જીવના ભેદાભેદનો વિચાર આગળ લીલાના નિત્યપણાનો વિચાર કરતી વખતે કરીશું.

(જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને જીવને અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસંબંધ છે એમ સ્વીકારી, ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવમાં ભગવદ્ગુણનો તિરોભાવ થાય છે એમાં પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મસ્વરૂપ જીવોના સહજ ગુણ ઐશ્વર્ય, વીર્ય વિગેરેનો ભગવાન્ તિરોભાવ કરે અને જીવોમાં મિથ્યાજ્ઞાન, અનીશતા વિગેરે દુર્ગુણ સ્થાપન કરે તો ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ પ્રાપ્ત થાય. ઐશ્વર્ય વીર્ય વિગેરે ભગવાનના છ ગુણ જીવમાં ઉપસ્થિત થયા હતા અથવા જીવને પ્રાપ્ત થયા હતા તેની કાંઈ પણ કારણ વિના જીવને હાનિ થાય છે, અને જીવે પૂર્વે કાંઇ પણ દોષ કર્યા નહતા તોપણ દોષના દંડરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન અનીશતા વિગેરેનો તેને અભ્યાગમ થાય છે, અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરેની કાંઇ પણ કારણ વિના તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી જીવના ભગવદ્ગુણનો તિરોભાવ કરે એ સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ કૃતિના વિષયમાં દૂષણ છે, અથવા કૃતિમાં દોષ આણનાર હોઇ દૂષણ છે અથવા કર્તામાં દોષ આણનાર હોઇ દૂષણ છે? અર્થાત્ તે જીવના દોષ છે કે ભગવાનની કૃતિના દોષ છે કે ભગવાનના દોષ છે? જીવના દોષ નથી, કારણ કે કૃતિના વિષય જીવના દોષ ગણીએ તો લુંટારા સજ્જનને લૂંટે તેમાં સજ્જનનો દોષ ગણાય. કૃતિના અથવા કર્તાના દોષ છે એમ કહો તો તે જીવની કૃતિ હોય તોજ, અથવા જીવ તેમનો કર્તા હોય તોજ તે દોષ છે. તેમાં પણ અસ્વતંત્ર જીવની કૃતિ હોય તોજ તે દોષરૂપ છે. સ્વતંત્ર જીવની કૃતિમાં દોષ નથી. લોકમાં પણ આપણે જોઇએ છીએ કે સ્વતંત્ર રાજાઓ પોતાના વિહાર માટે પ્રાચીન વિચિત્ર ભવન, પ્રાકાર, ગોપુર વિગેરેનો ભંગ કરે છે, અને ત્યાં વાડ અથવા ઉદ્યાન કરે છે. આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રાજાઓ

અને નિજસેવકમાં પણ કદાચિત્ સ્થિતના પણ ઐશ્વર્યઆદિ હરે છે અને સેવાથી સંતોષ પામી પુનર્દાન કરે છે એમ જોઇએ છીએ. તો પછી સકલલોકનિયામક સકલજગત્કારણના કારણ ભગવાન્ સ્વદાસ જીવના (ઐશ્વર્યાદિ) અન્યથા કરે એમાં શંકા પણ કેવી? વળી સર્ગસ્થિતિસંહારમાં પણ ભગવાન્જ કર્તા હોવાથી સ્થિતનો સંહાર કરી, પુનઃતેમ કરવામાં પણ આ દોષો થશે. કર્તા ન હોય તો જગત્ નિત્ય થાય, અથવા તેનો અસંભવજ થાય. ભગવાન્ પોતેજ 'જે સાત્ત્વિક ભાવો છે અને જે રાજસ અને તામસ છે તે મારામાંથી છે એમ તેમને જાણ. હું તેમનામાં નથી, તે મારામાં છે. એ ત્રણ ગુણમય ભાવથી મોહિત થએલું આ સર્વ જગત્ મને તેમનાથી પર અવ્યય જાણતું નથી.' એમ માયાના મોહથી સ્વાજ્ઞાન કહી, માયા સ્વેચ્છાથીજ મોહ કરે છે એમ કહેવા 'આ ગુણમયી દૈવી માયા મારી છે' એમ માયાની સ્વાધીનતાનુ નિરૂપણ કરે છે, તેથી પણ બન્ધ પણ ભગવદિચ્છાનેજ અધીન છે. આમ હોવાથી જે જીવવિષે જેવી ઇચ્છા તેને

માત્ર જડ પદાર્થનોજ ભંગ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના સેવકોના પણ ઐશ્વર્ય વિગેરેનું કોઇ સમયે હરણ કરે છે અને નિરપેક્ષ સેવાથી સંતોષ પામી પાછું તેનું દાન પણ કરે છે. જ્યારે રાજાઓ આ પ્રમાણે કરી શકે છે તોપછી સકલ લોકને નિયમમાં રાખનાર, સકલ જગતના કારણ પિતામહ વિગેરેના પણ કારણ એવા ભગવાન્ પોતાના દાસ જીવના સંબંધમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ કરે તેમાં દોષ કયાંજ સંભવે?

વળી ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ જો ભગવાનમાં પણ દોષરૂપ હોય તો ભગવાન્ જગત્ની સર્ગ સ્થિતિ અને લયના કર્તા હોવાથી ભગવાન્ સર્ગ કરે ત્યારે જીવોને અમુક સ્થિતિમાં મૂકે તેથી જીવોને અકૃતનો અભ્યાગમ અર્થાત્ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને લય કરે ત્યારે તેમની સ્થિતિનો નાશ થાય છે અર્થાત્ તેમને ઉપસ્થિતની હાનિ થાય છે. એ પ્રમાણે સર્ગ અને લય કરવામાં પણ ભગવાનને એજ દોષ પ્રાપ્ત થાય. સર્ગ અને લય કરવામાં ભગવાનને એ દોષ પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે ભગવાન સર્ગ અને લયના કર્તા નથી એમ કહીએ તો અન્ય કોઇ તેમનો કર્તા નહિ હોવાથી, લય ન થવાથી જગત્ નિત્યજ સિદ્ધ થાય. અથવા જગત્ના સર્ગનો કોઇ કર્તા ન હોવાથી જગત્ સંભવેજ નહિ. પરંતુ આપણને જગત્નો અનુભવ થાય છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. તેથી ભગવાનમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ નથી. તેથી મોક્ષ પણ ભગવાનનેજ આધીન છે. તેજ પ્રમાણે જીવોનો બંધ પણ ભગવાનનીજ ઇચ્છાને આધીન છે, કારણ કે ભગવાન્ પોતેજ 'જે સાત્ત્વિક ભાવો છે અને જે રાજસ અને તામસ છે તે મારામાંથીજ છે એમ તેમને જાણ. હું તેમનામાં નથી તે મારામાં છે. એ ત્રણ ગુણમય ભાવથી મોહિત થએલું આ સર્વ જગત મને તેમનાથી પર અવ્યય જાણતું નથી.' એ પ્રમાણે સર્વ જગત્ માયાના મોહથીજ ભગવાનને જાણતું નથી એમ કહે છે. ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણેજ માયા મોહ કરે છે એમ દર્શાવવા 'આ ગુણમયી દૈવી માયા મારી છે' એમ માયા પોતાને અધીન છે એમ કહે છે. માયા ભગવાનને આધીન છે, અને માયાથી સર્વ જગત્ મોહ પામી ભગવાનના સ્વરૂપને જાણતું નથી ને બદ્ધ થાય છે. તેથી બંધનું કારણ માયા ભગવાનને આધીન હોવાથી,

અનુરૂપજ અવિદ્યા આદિ શક્તિઓ સત્ત્વઆદિ ભેદથી તેને વ્યાપે છે એ ભગવાનનું મહત્ ઐશ્વર્ય છે. તેથીજ 'હે પાર્થ, દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ તો મને અવ્યય ભૂતાદિ જાણી; અનન્યમન થઈ ભજે છે.' 'ભૂતોના પૃથગ્વિધ ભાવો મારામાંથીજ થાય છે' 'મારામાંથી સ્મૃતિ જ્ઞાન અને અપોહન થાય છે' એમ પણ ભગવાને કહ્યું છે. વળી, સ્વયૌક્તિક અર્થમાં આ દૂષણ ઉદ્ભવે જેથી એમ કલ્પના ન કરે, પરન્તુ શ્રુતિસિદ્ધ (અર્થમાં) નહિ, કારણ કે રાજાની આજ્ઞા આક્ષેપયોગ્ય નથી. 'આજ જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારા કર્મ કરાવે છે, આજ જેનો અધઃપાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે' શ્રુતિ અને 'જે આત્મામાં રહી, આત્માનું અંતરથી યમન કરે છે' શ્રુતિપણ અમે કહ્યો તેજ અર્થ કહે છે. તેથીજ 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી' ઇત્યાદિની પણ સંગતિ થાય છે, કારણ કે અન્ય સ્વતન્ત્રકર્તા નથી. તેથીજ સૂત્રકાર પણ જીવના કર્તૃત્વનું નિરૂપણ કરી, તે સ્વતઃ અથવા ઇશ્વરથી છે એમ આશંકા

બંધ પણ ભગવાનની ઇચ્છાનેજ અધીન છે. તેથી જે જીવને જેવી સ્થિતિમાં મૂકવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે જીવને એવી સ્થિતિમાં મૂકાવનારી અવિદ્યા વિગેરે શક્તિઓ સત્ત્વ, રજઃ વિગેરે ભેદથી વ્યાપે છે. સર્વ જીવને ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાપે છે, એ ભગવાનનું ઘણું ઐશ્વર્ય છે! તેથીજ ભગવાન્ પણ 'હે પાર્થ, દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા, મહાત્માઓ તો મને અવ્યય ભૂતાદિ જાણી અનન્યમન થઇ ભજે છે' 'ભૂતોના પૃથગ્વિધ ભાવો મારામાંથીજ થાય છે' 'મારામાંથી સ્મૃતિ જ્ઞાન અને અપોહન થાય છે એમ કહે છે. અનન્યમન થઇ ભજે છે અર્થાત્ મારી અનન્ય ભક્તિ કરે છે. મારા સિવાય અન્યને ભજતા નથી. પૃથગ્વિધ અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના. અપોહન અર્થાત્ નિવૃત્તિ; દૂર થવું તે.

વળી આપણી પોતાની યુક્તિથી કલ્પેલા અર્થમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષની કલ્પના કરી શકાય. જે યુક્તિનો આશ્રય કરવાથી એ દોષ આવે તે યુક્તિનો ત્યાગ કરવા પોતાની યુક્તિથી કલ્પેલા અર્થમાં એ દોષની કલ્પના કરી શકાય. પરંતુ શ્રુતિએ કહેલા અર્થમાં એ દોષની કલ્પના કરવી ઉચિત નથી, કારણ કે રાજાની આજ્ઞામાં કાંઇ પ્રશ્ન કરી શકાય તેમ નથી. રાજાની આજ્ઞા આજ્ઞાજ છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવુંજ જોઇએ. તેમાં કાંઇ પણ દોષ સંભવતો નથી. તેજ પ્રમાણે શ્રુતિ ભગવાનનું વાક્ય અથવા ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથી તેણે કહેલા અર્થમાં કાંઇ દૂષણ સંભવતું નથી. અમે કહ્યો તે અર્થ શ્રુતિ પણ કહે છે. "આજ જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારા કર્મ કરાવે છે, આજ જેનો અધઃપાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે' 'જે આત્મામાં રહી આત્માનું અંતરથી યમન કરે છે' શ્રુતિઓ પણ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીનજ જીવોના બંધ અને મોક્ષ છે એમ કહે છે. આમ હોવાથી 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી' વિગેરે શ્રુતિઓની સંગતિ થાય છે. કારણકે માત્ર ભગવાનજ સ્વતંત્ર કર્તા છે. ભગવાન્ વિના અન્ય કોઇ સ્વતંત્ર કર્તા નથી. તેથી સ્વતંત્ર દ્રષ્ટા પણ ભગવાનજ છે. ભગવાનજ સ્વતંત્ર કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરવા, સૂત્રકાર પ્રથમ જીવના કર્તૃત્વનું વર્ણન કરે છે.

કરી, 'તે પરથી છે. શ્રુતિને લીધે' એમ સિદ્ધાન્ત કહે છે. તેથી જીવ સર્વથા પરતન્ત્ર હોવાથી અકૃતાભ્યાગમ તેમાં દોષરૂપ નથી. જે (લોકો) આ શંકાનો પરિહાર કરવા,–જીવે પૂર્વે કરેલા ધર્માધર્મસાપેક્ષજ ઈશ્વર (કર્મ) કરાવે છે, અન્યથા ઈશ્વરજ પ્રવર્તક અને નિવર્તક હોવાથી 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને હણવો નહિ' ઇત્યાદિ વિધિનિષેધ અનર્થક થાય. તેથી વિધિનિષેધથીજ પ્રવર્તમાન અથવા નિવર્તમાનની ઈશ્વર પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે છે. કોઇની વિહિતમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે કોઇની હોતી નથી, કોઇની નિષિદ્ધમાંથી નિવૃત્તિ હોય છે કોઈની હોતી નથી એમાં પણ પૂર્વ પૂર્વ એવા પ્રકારનું કર્મજ નિમિત્ત છે, કારણ કે પ્રવાહ અનાદિ છે. તેથી જીવમાં અકૃતાભ્યાગમ નથી–એમ કહે છે, તેમને અનીશ્વરવાદજ થાય છે.–કર્મ જડ હોવાથી ફલસમર્પક હોઇ શકે નહિ તેથી ફલ-

---

પછી જીવ સ્વતઃ કર્તા છે કે તેનું કર્તૃત્વ ભગવાનને અધીન છે એવી શંકા કરી, 'તે પરથી. શ્રુતિને લીધે' એમ સૂત્ર યોજે છે. તે અર્થાત્ જીવનું કર્તૃત્વ. પરથી એટલે જીવથી પર ભગવાનથી. જીવનું કર્તૃત્વ ભગવાનથી છે, અથવા જીવનું કર્તૃપણું ભગવાનને અધીન છે. કારણ કે 'આજ જેનો આલોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે' વિગેરે શ્રુતિ છે. તેથી જીવ સ્વતંત્ર કર્તા નથી. જીવ પરતંત્ર હોવાથી જીવોને ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય એ દોષ નથી.

(અહિં પૂર્વમીમાંસાવાળા પૂર્વપક્ષ કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—પૂર્વે જીવે કરેલા ધર્મ અને અધર્મ અથવા પુણ્ય અને પાપ ધ્યાનમાં લઈ ઈશ્વર જીવ પાસે સુકૃત અથવા દુષ્કૃત કરાવે છે. ઈશ્વર સ્વતંત્રતાથી માત્ર પોતાની ઇચ્છાનેજ અનુસરી જીવ પાસે કર્મ કરાવતા નથી, પરંતુ જીવના પૂર્વના કર્મને અનુસરી તેમની પાસે કર્મ કરાવે છે. જો ઈશ્વર એ પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવતા ન હોય, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વતંત્રતાથી કર્મ કરાવતા હોય તો 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને હણવો નહિ' વિગેરે વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક થઇ જાય; કારણ કે જીવ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વતંત્રતાથી કર્મ કરી શકતો નથી તો પછી, 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને હણવો નહિ' વિગેરે ઉપદેશ તેને નિરર્થકજ છે. તેથી જીવ વિધિ અને નિષેધ ધ્યાનમાં લઇ કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અથવા નિવૃત્ત થાય છે, અને ઈશ્વર તેની પાસે તે પ્રમાણે કર્મ કરાવે છે અથવા તેની કર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવે છે. કોઇ જીવની વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, કોઇની થતી નથી, કોઇ જીવ નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્ત થાય છે, કોઇ નિવૃત્ત થતો નથી તેનું કારણ તે તે જીવના પૂર્વે કરેલાં કર્મજ છે. પૂર્વે કરેલા કર્મને અનુસાર પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે અથવા થતી નથી. પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી પૂર્વ પૂર્વના કર્મ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિગેરેના કારણ સુખેથી કલ્પી શકાય છે, તેથી જીવને અકૃતાભ્યાગમ થતો નથી અથવા નહિ કરેલા કર્મના ફલ ભોગવવા પડતાં નથી. તેમજ તેને ઉપસ્થિતહાનિ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વ કરેલાં કર્મ પ્રમાણે તેની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ થયા કરે છે, અને કરેલાં કર્મ નિષ્ફલ થતાં નથી.

સિદ્ધાન્તી—એમ માને તે અનીશ્વરવાદી સિદ્ધ થાય છે. તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરની

સમર્પક તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય–એમ નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી કલ્પ્યમાન કર્મ એવાજ પ્રકારનું કલ્પી શકાય.–'(ઈશ્વર) કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા છે. વિહિત પ્રતિષિદ્ધના અવૈયર્થ્યને લીધે' તત્ત્વસૂત્રને લીધે એમ કહીએ છીએ–એમ નથી, તેના અર્થ તમે જાણતા નથી. કારણ કે પૂર્વોક્ત ન્યાયથી 'તે પરથી (છે) શ્રુતિને લીધે' પૂર્વસૂત્રથી ઈશ્વરમાંથીજ કર્તૃત્વનું નિરૂપણ થયું, એટલે પ્રવર્તક અથવા નિવર્તક તરીકે અભિમત વિધિ અને વિષેધનું વૈયર્થ્ય થયું. ત્યાં–ઈશ્વર સાક્ષાત્ કોઈની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરતા નથી તેથી વિધિનિષેધદ્વારાજ એમ કરે છે–એ સમાધાન યોગ્ય નથી, કારણ કે (એમ હોય તો) સર્વજ સન્માર્ગમાંજ રહે. તેથી વિધિનિષેધ હોવા છતાં અપ્રવૃત્તિ અને અનિવૃત્તિ છે તેની ઉપપત્તિ માટે પૂર્વપૂર્વ કર્મની કલ્પના પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી પૂર્વ પૂર્વ કર્મથીજ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ઉપપત્તિ થવાથી વિધિનિષેધ વ્યર્થ થાય. આમ હોવાથી

કાંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી.–કર્મ જડ હોવાથી પોતાના ફલ આપી શકે નહિ, અને તેથી ફલના આપનાર ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે–એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિથી તમે કર્મની કલ્પના કરોછો તે કર્મજ ફલ આપી શકે એવું કલ્પવું જોઇએ. કર્મની કલ્પના કરવીજ પડે છે તો પછી પોતાના ફલ આપવાની શક્તિવાળુંજ કર્મ કલ્પવું જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—' ઈશ્વર કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા છે, વિહિત પ્રતિષિદ્ધના અવૈયર્થ્યને લીધે ' તત્ત્વસૂત્રને અનુસરી ભગવાન્ પૂર્વના કર્મની અપેક્ષાથી અથવા પૂર્વના કર્મને અનુસરી કર્મ કરાવે છે. વિગેરે અમે કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. તમે એ સૂત્રનો અર્થ જાણતા નથી તેથી એમ કહો છો. કારણ કે અમે પ્રથમ સિદ્ધ કર્યું તેમ ' તે પરથી છે. શ્રુતિને લીધે ' તત્ત્વસૂત્રથી ભગવાનજ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનજ જીવની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે છે તેથી વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય છે. વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ ન થાય તે માટે " ભગવાન્ સાક્ષાત્ કોઇ જીવની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવતા નથી, પરંતુ વિધિ અને નિષેધ દ્વારાજ વિધિ અને નિષેધની અપેક્ષાથીજ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે: અર્થાત્ વિધિ અને નિષેધને લીધેજ જીવની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે અને ભગવાન્ તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે " એમ માનવું ઉચિત નથી. કારણ કે વિધિ અને નિષેધજ જીવની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવતાં હોય તો સર્વ જીવો સન્માર્ગમાંજ વર્તન કરત. સર્વ જીવો વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાત અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ પામત. પરંતુ તેવો અનુભવ થતો નથી. ઘણા જીવોની વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થતી નથી.–વિધિ અને નિષેધ હોવા છતાં ઘણા જીવોની વિહિત કર્મમાં અપ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી અનિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. તેથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિધિ અને નિષેધથી થતી નથી, પરંતુ પૂર્વે કરેલાં કર્મથી થાય છે–એમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે (૧) કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ છે તેથી કર્મથીજ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે એમ માનીએ તો વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક થઇ જાય. જીવોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ તેમણે પૂર્વે કરેલાં કર્મથીજ થતી હોય તો ' સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો ' ' બ્રાહ્મણને હણવો

પ્રામાણિકત્વના અભાવથી યાગાદિકરણ અંધપરંપરા થઇ જાય, અને ધર્મત્વની હાનિ થાય. ફલોદ્દેશના અભાવને લીધે, ફલજનકત્વના નિર્વાહક અપૂર્વની કલ્પના કરવામાં પ્રયોજન ન રહેવાથી, અને આ કર્મ નષ્ટ થવાથી અગ્રિમ કર્મની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તનું પણ નિરૂપણ થઇ શકે નહિ. આના સમાધાન માટે વિધ્યાદિજ પ્રવર્તક તથા નિવર્તક છે, અને તેમને જાણનારની પણ અપ્રવૃત્તિ તથા અનિવૃત્તિ વિચિત્ર ઈશ્વરેચ્છાથી છે એમ કહેવું જોઇશે. એમ પણ હોવાથી, આવશ્યકતા અને લાઘવને લીધે ઈશ્વરેચ્છાજ એવી હો, એમનું પ્રયોજન નથી. એમ હોવાથી અંધપરંપરાનો પણ સંભવ નથી, કારણ કે (પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ) ઈશ્વરેચ્છાજન્ય છે. વિધિ ન જાણનાર બાલની પણ નૈસર્ગિકી ધર્મપ્રવૃત્તિ દેખાય પણ છે-એમ પણ નિસ્તાર નથી; કારણ કે ઈશ્વર સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થ તરીકે કર્મ કરાવતા નથી,

---

નહિ' વિગેરે વિધિ અને નિષેધની કાંઇ પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. (૨) વળી વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક હોવાથી, યજ્ઞ વિગેરે જે સારા પુરૂષો કરે છે તે માત્ર અંધપરંપરાજ કહેવાય. અને (૩) ધર્મની હાનિ થઇ જાય. કારણ કે વિહિત કર્મ કરે તે ધર્મ, પરંતુ વિધિજ નિરર્થક હોય તો ધર્મ કયાં રહે! તે પ્રમાણે અધર્મની પણ હાનિ થાય. કારણ કે નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્ત ન રહે તે અધર્મ. પરંતુ નિષેધજ નિરર્થક હોય તો અધર્મ કયાં રહે? વળી (૪) વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક હોવાથી, જીવ કર્મ કરે ત્યારે તે ફલની ઇચ્છા કરી શકે નહિ. ફલની ઇચ્છા વિના કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે કર્મનું ફલ આપનાર અપૂર્વની કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા રહે નહિ. તેથી અપૂર્વ સંભવેજ નહિ. એ કર્મ તો નાશ પામ્યું. કર્મ થયું કે તરત નાશ પામે છે. તેથી કર્મનો નાશ થયો. અપૂર્વ છેજ નહિ. તો આવતાં કર્મમાં અર્થાત્ ભાવિ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે? ભાવિ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કોઇ રહેતું નથી. એનું સમાધાન કરવા એમ માનવું જોઇએ કે વિધિ અને નિષેધજ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે છે, અને વિધિ અને નિષેધનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ કોઇની વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને કોઇની નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થતી નથી એ સર્વ ભગવાનની વિચિત્ર ઇચ્છાને લીધેજ થાય છે. એમ માનો અને વિધિ નિષેધ અને ભગવાનની ઇચ્છા ત્રણનો સ્વીકાર કરો તે કરતાં ઈશ્વરની ઇચ્છાજ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ વિગેરે કરાવે છે એમ માનવું વધારે સારૂં છે; કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છા માન્યા વિના તો ગતિજ નથી. ઈશ્વરની ઇચ્છા સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી, તો વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક સ્વીકારવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. વિધિ, નિષેધ, અને ઈશ્વરેચ્છા ત્રણ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કારણ કહેવા કરતાં ઈશ્વરની ઇચ્છા એકજ કારણ માનવામાં લાઘવ પણ છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઈશ્વરની ઇચ્છાથીજ થાય છે એમ માનવાથી યજ્ઞ વિગેરે કરવામાં અંધપરંપરા પણ સંભવતી નથી, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથીજ સર્વ થાય છે. વિધિને ન જાણનાર બાલકની પણ વિહિત કર્મમાં નિસર્ગથીજ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. તે સ્થલે પ્રવૃત્તિનું કારણ ઈશ્વરની ઇચ્છાજ માનવું જોઇએ, કારણ કે વિધિનું તો તેને જ્ઞાન પણ નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ માનવાથી પણ નિસ્તાર નથી અર્થાત્ એમ માનવાથી પણ જે દૂષણ આવે છે તે દૂર થઇ શકતાં નથી, કારણકે ઈશ્વર જીવને કર્મ કરાવે છે અથવા જીવની કર્મમાં

પરન્તુ સ્વર્ગઆદિ સધાવવા (કરાવે છે). એમ હોવાથી પોતેજ તેનું દાન કરવા સમર્થ હોવાથી વિહિત નિષિદ્ધના ફલની ઉપપત્તિ થાય છે, તેથી વિધિ યાગ, અને નિષેધ બ્રાહ્મણહનન વ્યર્થ થાય છે. અકૃતાભ્યાગમદોષના પરિહારાર્થે એમ કરે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવ સ્વતઃકર્તા હોય તો કર્મફલના નિરૂપણમાં તે દોષ (ન*) રહે, પરંતુ તાદૃશ ફલનું દાન કરવા (ઈશ્વર) તાદૃશ કર્મ કરાવે ત્યાં (એમ) નથી. જીવ સ્વતઃ સર્વથા અસમર્થ હોવાથી તેણે કરેલું પણ ન કર્યા જેવું છે. તેથી એ દોષનો પરિહાર થતો નથી, તેથી ઈશ્વરાધીન જીવકર્તૃત્વ ઉપપન્ન નથી–અત્ર (સૂત્રકાર) 'કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા' ઇત્યાદિ કહે છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. 'એક હું બહુ થાઉં' એમ પ્રપંચમાં રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડાર્થે ઉદ્યમ કર્યો. તેથી ક્રીડાજ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ઉપસર્જનીભૂત છે. તેથી તેની અપેક્ષાવાળા ભગવાને પોતેજ વિચિત્ર રસના અનુભવ માટે 'જે આમ કરશે તેને આમ કરીશ' એમ મર્યાદા કરી. 'સ્વકૃત સેતુની પરીપ્સાથી,' 'ધર્મસેતુના

પ્રવૃત્તિ કરે છે તે માત્ર કર્મનેજ સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થ ગણીને કરાવતા નથી, પરંતુ સ્વર્ગ વિગેરે ફલ આપવાને કર્મ કરાવે છે. કર્મ કરાવવા એજ હેતુ નથી, પરંતુ સ્વર્ગ વિગેરે કર્મના ફલનું દાન કરવું એ હેતુ છે. પરંતુ ભગવાન્ પોતેજ વિધિ અને નિષેધના ફલ આપવાને સમર્થ છે. કર્મ કરાવ્યા વિનાજ ભગવાન્ પોતે વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મના ફલ જીવોને આપવાને શક્તિમાન્ છે. એમ હોવાથી 'યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને ન હણવો' વિગેરે વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય છે. અકૃતાભ્યાગમ અથવા જીવે નહિ કરેલાં કર્મના ફલ જીવને પ્રાપ્ત થાય. એ દોષ દૂર કરવા ભગવાન્ જીવે કરેલા પ્રયત્ન કર્મ વિગેરેની અપેક્ષા રાખી તે પ્રમાણે ફલ આપે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે જીવ સ્વતઃ કર્તા હોય તો જીવે નહિ કરેલા કર્મના ફલ ભોગવે તો અકૃતાભ્યાગમ દોષ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ જીવ સ્વતઃ કર્તા નથી. ભગવાન્ જેવા ફલનું તેને દાન કરવું હોય તેવાં કર્મ તેની પાસે કરાવે છે તેમાં ભગવાનને કે જીવને અકૃતાભ્યાગમ દોષ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? જીવ સ્વતઃ કર્તા નહિ હોવાથી તેણે કરેલું નહિ કરેલા જેવુંજ છે, તેથી જીવનું કરેલુંજ વસ્તુતઃ કાંઇ નથી તો અકૃતાભ્યાગમ દોષની સંભાવનાજ શી? તેથી અકૃતાભ્યાગમ દોષજ નહિ હોવાથી, અકૃતાભ્યાગમ દોષનું નિવારણ કરવા વિધિ નિષેધની આવશ્યક્તા છે એમ પણ કહેવાય નહિ. તેથી વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય છે. તેથી જીવનું કર્તૃત્વ ભગવાનને અધીન નથી એમ માનવું જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—એવી શંકા થાય તેનું સમાધાન કરવા 'કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા' વિગેરે સૂત્ર ભગવાન્ બાદરાયણ યોજે છે. એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. 'એક હું બહુ થાઉં' વિગેરે શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનને પ્રપંચમાં રમણ કરવાની ઇચ્છા થઇ. પ્રપંચમાં રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે ઉદ્યમ કર્યો. એમાં ભગવાનની ક્રીડા જ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ગૌણ છે. તેથી ક્રીડાની અપેક્ષાવાળા ભગવાને ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય તે માટે 'જે કોઇ આ પ્રમાણે કરશે તેને આ પ્રમાણે ફલ આપીશ' એવી મર્યાદા પોતાની મેળે રચી. 'સ્વકૃત સેતુની પરીપ્સાથી' 'ધર્મસેતુના વકતા કર્તા અભિર-

---

* મૂલમાં 'ન' છે પરંતુ તે અધિક હોય તે .

વક્તા કર્તા અભિરક્ષિતા ' ઇત્યાદિ વાક્યશ્રવણથી એમ નિશ્ચય થાય છે. પછી સ્વકૃતમર્યાદાના રક્ષણ માટે અને તે જણાવવા વેદ કર્યા, અને જીવના ઉત્પાદન સમયે જ ' આ જીવને આ દેશમાં આ કાલમાં એણે કરેલી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિવાળો કરી આ આ ફલ આપીશ ' એમ મોક્ષપર્યન્ત પ્રત્યેક જીવ વિષે વિચાર કર્યો, તેને અનુસરીને જ તે એમ થાય છે; તેથી એવા પ્રકારથી જીવ-આદિમાં વૈચિત્ર્યઆદિ કરવામાં જે પ્રયત્ન અર્થાત્ ઉદ્યમ કર્યો તેની અપેક્ષાવાળા અર્થાત્ તેને અધીન જ ભગવાન્ (કર્મ) કરાવે છે.—એમ કેમ ?—કારણ કે યાગઆદિ વિહિત (અને) વિપ્રહનનઆદિ પ્રતિષિદ્ધનું અવૈયર્થ્ય આમ જ થાય. અન્યથા ઈશ્વર જ કારયિતા અને ફલદાતા હોય તો ઉક્તન્યાયથી તે વ્યર્થ થાય. ' આદિ ' પદથી કર્મવિના તેથી જ ફલદાન પણ નથી. તેથી શ્રુતિ પણ ' જેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય,' 'જેનો અધઃપાત કરવાની ઇચ્છા હોય ' એમ કર્મ કરાવવામાં ફલદાનેચ્છાનો જ હેતુ તરીકે અનુવાદ કરે છે. ' જેમ પુત્ર અથવા યત્ન કરતા બાલ પાસે પદાર્થના ગુણદોષનું વર્ણન કરતાં પણ જે પ્રયત્નાભિનિવેશ (તેનો) જૂએ છે તેમ જ કરાવે છે, તેમ ફલદાનાર્થ શ્રુતિમાં કર્મની અપેક્ષાનું

ક્ષિતા ' વિગેરે વાક્યોથી પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે. પછી પોતાની કરેલી મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા અને જીવોને તે જણાવવા ભગવાને વેદ રચ્યા. તેથી જીવની ઉત્પત્તિ કરતી વખતેજ ' આ જીવને અમુક દેશમાં અમુક કાલમાં અમુક અમુક કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરી, અમુક અમુક કર્મમાંથી નિવૃત્ત રાખી અમુક અમુક ફલનું દાન કરીશ ' એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવ વિષે મોક્ષ સુધી ભગવાને વિચાર કરેલો છે: અને એ ભગવાને કરેલા વિચાર પ્રમાણેજ જીવ કર્મ કરે છે ને તેને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એ પ્રકારે ભગવાને ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય તે માટે જે ઉદ્યમ કર્યો છે તેની અપેક્ષાથી અથવા તેને અધીન રહીનેજ કર્મ વિગેરે કરાવે છે: કારણ કે એ પ્રમાણે માનીએ તોજ ' યજ્ઞ કરવો ' ' બ્રાહ્મણ ન હણવો ' વિગેરે વિધિ અને નિષેધ સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં હોઇ નિરર્થક થતાં નથી. ઈશ્વરજ જો અન્ય રીતે જીવ પાસે કર્મ કરાવતા હોય અને ફલનું દાન કરતા હોય તો વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થઇ જાય. સૂત્રમાં ' વિગેરે ' શબ્દ છે તેથી આજ કારણને લીધે કર્મ કરાવ્યા વિના ઈશ્વર ફલનું દાન કરતા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ' જેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય, જેનો અધઃપાત કરવાની ઇચ્છા હોય ' વિગેરે શ્રુતિ પણ કહે છે કે ભગવાનને જીવ પાસે કર્મ કરાવવામાં ફલદાન કરવાની ઇચ્છાજ હેતુ છે.

આ સૂત્રપર અણુભાષ્યમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે કે ' પુત્ર અથવા કોઇ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરતા બાલકને પદાર્થના ગુણ અને દોષ વર્ણવવા છતાં જે પદાર્થ માટે તેની અતિશય દૃઢ ઇચ્છા હોય તે તેને પ્રાપ્ત થાય એમ કરાવે છે. પિતા પુત્રને દરેક પદાર્થના ગુણ અથવા દોષ કહે છે. તથાપિ જે પદાર્થ માટે પુત્રને દૃઢ ઇચ્છા થાય તે તેને પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાન્ પણ વિધિ અને નિષેધથી સારા અને દુષ્ટ કર્મનું ભાન કરાવે છે. શ્રુતિમાં ફલદાન કરવામાં જીવના કર્મની અપેક્ષા કહેલી હોવાથી ભગવાન્ ફલદાન કરવામાં જીવના કર્મની અપેક્ષા રાખે છે, જીવપાસે કર્મ કરાવવામાં તેના કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખે

કથન હોવાથી ફલદાનમાં કર્માપેક્ષ, કર્મ કરાવવામાં જીવકૃત પ્રયત્નાપેક્ષ, પ્રયત્નમાં જીવકામાપેક્ષ, સ્વર્ગઆદિ કામમાં લોકપ્રવાહાપેક્ષ (ભગવાન્) કરાવે છે તેથી બ્રહ્મને દોષની ગન્ધ પણ નથી. આમ અનીશ્વરતા પણ થતી નથી, કારણ કે મર્યાદામાર્ગ એમ જ નિર્માણ કરેલો છે; પરન્તુ જ્યાં અન્યથા હોય ત્યાં પુષ્ટિમાર્ગનો અંગીકાર છે' એમ આચાર્યચરણ કહે છે. ઇશ્વરકૃત મર્યાદા જ હેતુ કહેલી હોવાથી, અને મર્યાદા કરવામાં ક્રીડાની ઇચ્છા સિવાય અન્ય હેતુનો અસમ્ભવ જ હોવાથી આ પણ માર્ગ અમારા કહેલા (માર્ગથી) ભિન્ન નથી. તેથી અમે કહેલોજ માર્ગ છે, તમે કહેલો નહિ. વળી ક્રિયાપૂર્વકાલીન આત્મધર્મજ પ્રયત્ન શબ્દનો અર્થ કહેવો ઉચિત હોવાથી, તે શબ્દથી ધર્માધર્મ વાચ્ય નથી. વળી તમારો કહેલો પ્રકાર હોય તો, 'વિધિનિષેધ અવૈયર્થ્યને લીધે' એમ જ લખે, પરન્તુ 'વિહિત' ઇત્યાદિ ન લખે, એમ જાણવું.

છે, જીવ પાસે પ્રયત્ન કરાવવામાં તેના કામ અર્થાત્ તેની ઇચ્છાની અપેક્ષા રાખે છે, અને તેને સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરાવવામાં પ્રવાહની અપેક્ષા રાખે છે. એ પ્રમાણે ભગવાન્ જીવનીજ ઇચ્છા, પ્રયત્ન, કર્મ વિગેરેની અપેક્ષાથી ફલદાન કરે છે તેથી તેમનામાં દોષની ગંધ પણ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાન્ જીવની ઇચ્છા, પ્રયત્ન, કર્મ વિગેરેની અપેક્ષા રાખી ફલદાન કરે તો તેમનું ઐશ્વર્ય નષ્ટ થાય એવી શંકા રાખવી નહિ, કારણ કે તેમણે એવોજ મર્યાદામાર્ગ કરેલો છે. જ્યાં એ પ્રમાણે જીવની ઇચ્છા, પ્રયત્ન, કર્મ વિગેરેની અપેક્ષા રાખ્યા વિનાજ ભગવાન્ જીવને ફલદાન કરે છે ત્યાં પુષ્ટિમાર્ગનો અંગીકાર કર્યો છે' વિગેરે. અહિં પણ ભગવાનને જીવના કર્મ વિગેરેની અપેક્ષા રાખવાનું કારણ પોતાની કરેલી મર્યાદાજ છે એમ શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે અને મર્યાદા કરવામાં ક્રીડા વિના અન્ય કોઇ પણ હેતુ નથી, તેથી અમે એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું તેથી આ ભિન્ન નથી; પરન્તુ એકજ છે. તેથી અમે કહ્યું તેજ સત્ય સિદ્ધાન્ત છે, તમારૂં કહેવું સત્ય નથી.

વળી જીવે કરેલા ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષાથી ભગવાન્ તેની પાસે કર્મ કરાવે છે એમ તમે કહ્યું. પરંતુ સૂત્રમાં 'પ્રયત્ન' શબ્દ છે તેનો અર્થ ધર્મ અને અધર્મ સંભવતો નથી, કારણ કે ક્રિયાથી પૂર્વના કાલમાં થએલો આત્માનો ધર્મજ પ્રયત્ન છે. પ્રયત્ન પ્રથમ થાય છે પછી ક્રિયા થાય છે. ધર્મ અને અધર્મ એ શબ્દ ક્રિયાનેજ માટે યોજાય છે. પરંતુ પ્રયત્ન તો ક્રિયાની પૂર્વે થએલો હોય છે. તેથી 'પ્રયત્ન' શબ્દનો અર્થ ધર્મ અને અધર્મ થાય નહિ.

વળી તમે વિધિ અને નિષેધથીજ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. વિધિ અને નિષેધથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ન થતી હોય તો તે નિરર્થક થાય એમ કહ્યું. પરંતુ એ પ્રમાણે હોય તો સૂત્ર '**कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विधिनिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः**' એ પ્રમાણે હોત. પરંતુ ભગવાન્ બાદરાયણે સૂત્રમાં 'વિધિ' 'નિષેધ' શબ્દો ન યોજતાં 'વિહિત' 'પ્રતિષિદ્ધ' શબ્દ યોજ્યા છે અને '**कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः**' એમ સૂત્ર યોજ્યું છે.

પૂ૦—નિત્યભિન્ન જ જીવ ચેતન હોવાથી, અને અણુ હોઇ એક દેશ સ્થાયી હોવાથી અંશત્વ ઔપચારિક જ છે.

સિ૦—એમ નથી. કારણ કે મુખ્ય સંભવે ત્યાં ગૌણ અન્યાય્ય છે. સૂત્રકૃત અંશત્વપ્રસક્તદૂષણોનો પરિહાર અનુપપન્ન થઈ જાય, અને જીવ સ્વતન્ત્ર

(મધ્વ અને પ્રભાકરના મતથી પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—જીવ પરમાત્માથી નિત્ય ભિન્નજ છે. પરંતુ તે ચેતન, અણુ અને એક સ્થલે માત્ર હૃદયમાંજ રહેનાર હોવાથી તેમને પરમાત્માના અંશ કહ્યા છે. તેથી જીવનું અંશપણું મુખ્ય નથી, પરંતુ ઔપચારિકજ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. જયાંસુધી મુખ્ય અંશપણું સંભવતું હોય ત્યાંસુધી ગૌણ માનવું ઉચિત નથી. 'હું બહુ થાઉં' અને 'આનો પાદ સર્વ ભૂતો છે' વિગેરે શ્રુતિઓથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ મુખ્ય રીતે છે એમ જણાય છે. તેથી અંશપણું ગૌણ સ્વીકારવું ઉચિત નથી.

વળી જો જીવ પરમાત્માનો મુખ્ય રીતે અંશ ન હોય તો વસ્તુતઃ અંશ હોવાથી જે દૂષણ ઉદ્ભવે તેનો સૂત્રમાં નિરાસ અથવા પરિહાર કર્યો છે તે પણ સંભવે નહિ. આ દૂષણનો પરિહાર કરવા સૂત્રો યોજેલાં છે (૧) **प्रकाशादिवन्नैवं परः** જીવ વસ્તુતઃ ભગવાનનો અંશ હોય તો જેમ પગમાં દુઃખ હોય ત્યારે પુરૂષને દુઃખ લાગે છે તેમ અંશ જીવમાં દુઃખ હોવાથી ભગવાન્ પણ દુઃખી થાય એવી શંકાનો નિરાસ કરવા આ સૂત્ર યોજેલું છે. **परः** અર્થાત્ ભગવાન્ **एवं** અર્થાત્ એ પ્રકારના એટલે જીવના જેવા પ્રકારના ભેદબુદ્ધિવાળા **न** નથી. ભગવાનમાં ભેદબુદ્ધિ નથી તેથી ભગવાનને દુઃખ લાગે નહિ. ભેદબુદ્ધિ હોય ત્યાંજ દુઃખ સંભવે. (૨) **'अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्'** 'ઋતુમાં ભાર્યાગમન કરવું' એ અનુજ્ઞા અથવા રજા, 'ગુરૂપત્નીગમન ન કરવું' એ પરિહાર, એ અનુજ્ઞા અને પરિહાર જીવને દેહના સંબંધથી છે. અગ્નિ, ઉદક વિગેરેનું આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ પરંતુ શવનો અગ્નિ ચંડાલનું ઉદક વિગેરેનું ગ્રહણ કરતા નથી. અગ્નિ, ઉદક વિગેરે અંશોમાં કાંઇ પણ દોષ નથી, પરંતુ શવાગ્નિ ચંડાલનું ઉદક એમાં શવ અને ચંડાલના સંબંધથી દોષ છે. તેથી અંશમાં દોષ હોવા છતાં અંશી દોષરહિત છે. એ પ્રમાણે જીવને દેહના સંબંધથી અનુજ્ઞા, પરિહાર વિગેરે છે. જીવ દેહના સંબંધથી દોષિત છે, પરંતુ અંશી ભગવાનમાં દોષ નથી.

કેટલાક આ સૂત્રનું બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. 'જેમ કાલાગ્નિ અને ખદ્યોત, પૃથ્વી અને તેનો અંશ, મેરૂ અને પુરીષ, અમૃતસમુદ્ર અને મૂત્ર અંશી અને અંશ છે પરંતુ એક પ્રકારના નથી કારણ કે એક દોષરહિત છે અને બીજો દોષવાન્ છે, તેજ પ્રમાણે મત્સ્ય વિગેરે ભગવાનના સ્વરૂપાંશ છે અને ભિન્નાંશ જીવ છે. મત્સ્ય વિગેરે દોષવાળા નથી, પરંતુ જીવ દોષવાન્ છે. સ્વરૂપાંશ મત્સ્ય વિગેરે, ભિન્નાંશ જીવો, અને ભૂતો પણ વસ્તુતઃ ભિન્ન છે તો પણ અભિમાની દેવતાના ઐક્યથી તેમનું ઐક્ય છે' વિગેરે. પરંતુ આ વ્યાખ્યાન બરાબર નથી, કારણ કે પૃથ્વી સહન કરનાર હોવાથી દોષના સંબંધવાળી છે. એ પ્રમાણે તે દૃષ્ટાન્તો વિરુદ્ધ છે. વળી પૃથ્વી વિગેરે અભિમાની દેવતા હોવાથી તેમના અંશ સાથે તેમને ઐક્ય છે એમ કહ્યું. એ ન્યાયે ભગવાનમાં પણ જીવોની રાશિનું અભિમાનપણું સિદ્ધ

ભિન્ન હોવાથી તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનપ્રતિજ્ઞા અનુપપન્ન થાય.—યોગ જ ધર્મ અને પ્રત્યાસત્તિ પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનજનિત અલૌકિક ધર્મથી જ સર્વજ્ઞતાની ઉપપત્તિ થશે—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે 'સૌમ્ય જેમ એક મૃત્પિંડના (જ્ઞાનથી) સર્વ મૃણ્મયનું જ્ઞાન થાય' ઈત્યાદિ શ્રૌત દૃષ્ટાન્ત અનુપપન્ન થાય, અને 'સૌમ્ય, અગ્રે આ સત્ જ હતું' શ્રુતિનો વિરોધ થાય.

થશે, અર્થાત્ ભગવાન્ પણ જીવોના અભિમાની દેવતા સિદ્ધ થશે. આ સિવાય અન્ય પણ ઘણા દોષ હોવાથી આ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી.

તેથી જીવ વસ્તુતઃ ઈશ્વરનો અંશ ન હોત તો એવો અંશ હોવાથી જે દૂષણ કલ્પાય તેનો પરિહાર સૂત્રમાં હોત નહિ. વળી જીવ સ્વતંત્ર ભિન્ન હોય, જીવ ઈશ્વરથી નિત્ય ભિન્ન હોય તો 'એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે' એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય નહિ. જીવ વસ્તુતઃ બ્રહ્મના અંશ હોય તોજ એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય.

પૂર્વપક્ષી—જેમ નૈય્યાયિકો જ્ઞાનપ્રત્યાસત્તિ, સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ અને યોગજ ધર્મ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રત્યાસત્તિ જ્ઞાન કરાવનારી માને છે તે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા અલૌકિક ધર્મથીજ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી યોગજધર્મની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી અલૌકિક પ્રત્યાસત્તિ માનવી. એ પ્રત્યાસત્તિથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે અને એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—ભલે એમ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી પ્રત્યાસત્તિ માનો, પરંતુ શ્રુતિ 'સૌમ્ય, જેમ એક મૃત્પિંડના જ્ઞાનથી સર્વ મૃણ્મયનું જ્ઞાન થાય' એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત પણ કહે છે. એક મૃત્પિંડના જ્ઞાનથી સર્વ મૃત્‌ના પરિણામોનું જ્ઞાન થાય છે એમ દૃષ્ટાન્તે કહેલું છે. તેથી તેજ પ્રમાણે એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થવું જોઇએ. અલૌકિક પ્રત્યાસત્તિથી સર્વનું જ્ઞાન થાય તો પણ ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તની રીતે સર્વનું જ્ઞાન તેનાથી થાય નહિ અને દૃષ્ટાન્ત નિરર્થક થઇ જાય.

વળી 'હે સૌમ્ય, અગ્રે આ સતજ હતું.' એ શ્રુતિનો પણ વિરોધ થાય છે. આ શ્રુતિ સુબાલ ઉપનિષત્‌માં પ્રલય પ્રકરણમાં છે. ત્યાં 'અવ્યક્તનો અક્ષરમાં લય થાય છે, અક્ષરનો તમઃમાં લય છે' ત્યાં સુધી સર્વનો લય કહી, 'તમઃ પરદેવ સાથે એક થાય છે' એમ કહ્યું છે. લય એટલે શ્લેષ અર્થાત્ વિભાગનો અભાવ. તમઃ પરદેવ સાથે એક થાય છે અર્થાત્ તેમનો એકીભાવ થાય છે. તેમના સ્વરૂપનું ઐક્ય થાય ત્યારેજ એકીભાવ સંભવે, માત્ર નામ અને રૂપનો વિભાગ થઇ શકે નહિ એવી સ્થિતિને એકીભાવ કહેવાય નહિ. તેથી સર્વનો બ્રહ્મ સાથે એકીભાવ થાય છે અર્થાત્ સર્વના સ્વરૂપનું ઐક્ય થાય છે. સૃષ્ટિપૂર્વના કાલમાં 'હે સોમ્ય, અગ્રે આ સતજ હતું' એમ કહ્યું છે. તેમાં પણ 'જ' શબ્દથી બ્રહ્મથી અન્ય સર્વનો નિષેધ કર્યો છે. તે સર્વના સ્વરૂપનું બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય હોય, અર્થાત્ સર્વ માત્ર બ્રહ્મજ હોય તોજ સંભવે. તમારા મતમાં જીવ પરમેશ્વરથી નિત્યભિન્ન હોવાથી તેમ સંભવે નહિ, અને શ્રુતિનો વિરોધ થાય.

(ઉપર બ્રહ્મમાંથી જીવનું વ્યુચ્ચરણ થાય છે એમ કહ્યું. વ્યુચ્ચરણનેજ ઉત્પત્તિ માની, જીવની ઉત્પત્તિ હોવાથી જીવ નિત્ય હોઇ શકે નહિ અને તેના નિત્યત્વનો બાધ થાય એવી શંકા કરે છે.)

પૂ૦—'આત્મા નહિ અશ્રુતિને લીધે. તેઓથી નિત્ય છે તેથી.' તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય છે. આનો અર્થ (નીચે પ્રમાણે છે). આત્મા જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી. કેમ ? અશ્રુતિથી. 'દેવદત્ત જન્મ્યો' એમ દેહની જ ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થાય છે, આત્માની નહિ. વળી નિત્ય હોવાથી પણ જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. આનું નિત્યત્વ ક્યાંથી? ત્યાં કહે છે, તેમનાથી અર્થાત્ શ્રુતિથી.

સિ૦—અત્ર એમ જણાય છે. 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો વિચાર કરતાં સૂત્રકાર પોતે જ જીવને અંશ કહી, પછી ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરે છે, તેથી વિસ્ફુલિંગન્યાયથી જીવના વ્યુચ્ચરણને સૂત્રકાર ઉત્પત્તિ તરીકે માનતા નથી, કારણ કે તે સમયે પરિચ્છિન્ન શરીરના અભાવથી, તેમાં જીવના આગમનનો પણ અભાવ હોવાથી તેમાં ઉત્પત્તિસ્વરૂપનો પણ અભાવ છે. 'અનિત્યમાં જનન, નિત્ય અને પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ, અને નિત્ય અપરિચ્છિન્ન તનુમાં પ્રાકટ્ય એમ તે ત્રણ પ્રકારની છે' એમ કહેલું છે. તેથી અનિત્ય પ્રાણઆદિનો પ્રાદુર્ભાવ જ ઉત્પત્તિ છે તેથી તેમની જ ઉત્પત્તિ કહેલી છે. જીવનો બ્રહ્મમાંથી

પૂર્વપક્ષી—'**नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः**' 'આત્મા નહિ, અશ્રુતિને લીધે. તેઓથી નિત્ય છે' સૂત્રનો વિરોધ થાય છે. આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. આત્મા અર્થાત્ જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી–કેમ ?–અશ્રુતિને લીધે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કોઇ શ્રુતિ કહેતી નથી. 'દેવદત્ત જન્મ્યો' વિગેરે વાક્યમાં આત્માની અથવા જીવની ઉત્પત્તિ કહી નથી, પરંતુ દેહની ઉત્પત્તિજ કહેલી છે. વળી જીવ નિત્ય હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. શ્રુતિઓ આત્મા નિત્ય છે એમ કહે છે. 'નિત્યોના નિત્ય' વિગેરે શ્રુતિઓ આત્માને નિત્યજ કહે છે. આત્મા નિત્ય હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. તેથી તમે વ્યુચ્ચરણ કહ્યું તે સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહિં સત્ય નીચે પ્રમાણે જણાય છે. સૂત્રકાર 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર' વિગેરે શ્રુતિનો વિચાર કરતાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ કહે છે, અને પછી '**नात्माश्रुतेः**' વિગેરે સૂત્રથી જીવની ઉત્પત્તિ નથી એમ કહે છે તેથી વિસ્ફુલિંગની પેઠે જીવનું બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ થાય છે તે ઉત્પત્તિ નથી એમ સૂત્રકાર માને છે. વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ હોઇ શકે નહિ, કારણ કે વ્યુચ્ચરણ સમયે પરિચ્છિન્ન અર્થાત્ અમુક હદવાળા કદવાળું શરીર ન હતું. વળી તે સમયે એવા શરીરમાં જીવનું આગમન પણ થતું નથી, તેથી શરીરમાં જીવનું આગમન નહિ હોવાથી, ઉત્પત્તિ થઇ એમ કહી શકાય નહિ. પ્રાચીનોનો પણ જીવના વ્યુચ્ચરણને ઉત્પત્તિ કહેવાય નહિ એવો મત છે. 'અનિત્યમાં જનન, નિત્ય અને પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ, અને નિત્ય અપરિચ્છિન્ન તનુમાં પ્રાકટ્ય એમ તે ત્રણ પ્રકારની છે' એમ પ્રાચીનો કહે છે. અનિત્ય પ્રાણ વિગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ જનન અથવા ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન પદાર્થ જેવા કે જીવ વિગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ સમાગમ કહેવાય. સમાગમ અર્થાત્ સમ્યક્ આગમ, સમ્યક્ આગમન. નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન પદાર્થ જેવા કે બ્રહ્મ એમનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રાકટ્ય કહેવાય છે. તે માત્ર ઇચ્છાથી થાય છે. જીવોનો બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણથી વિભાગ થાય છે ત્યારે પણ તેમના સ્વરૂપ અને ધર્મનો અન્યથાભાવ થએલો નહિ હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિ થઇ એમ કહેવાય નહિ. જીવો બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરે છે, અને બ્રહ્મના અંશ છે

વિભાગ અને બ્રહ્માંશત્વ વાચ્ય હોવાથી, ઉભયની દુર્બોધતા જાણનાર શ્રુતિ,—અંશત્વ, અંશીમાંથી વિભાગવત્ત્વ, અણુત્વ, અંશીનું અંશથી મહત્ત્વ, અંશની પુનઃ અંશીમાં પ્રવેશયોગ્યતા, પ્રવેશ થયા પછી અભેદપ્રતીતિવિષયતા, અને પુનઃ નિર્ગમનયોગ્યતા અગ્નિવિસ્ફુલિંગમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી સર્વ ધર્મના બોધના સૌકર્યાર્થે અગ્નિવિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાંતથી તે (દ્વિ ધર્મ) કહે છે. પ્રકૃતમાં પણ એમ દૃશ્યમાન થાય છે. બ્રહ્મનું જીવથી મહત્ત્વ, એ 'પરન્તુ ભેદનિર્દેશને લીધે અધિક' એમ કહેલું છે. 'બ્રહ્મ જ થઇ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે' એમ પુનઃ પ્રવેશ પણ કહેલો છે. ભગવાને કહેલા સાધન કરવાથી સંતુષ્ટ ભગવાનથી આનન્દનું પ્રાકટ્ય થવાથી, સ્વગુણસ્વરૂપૈશ્વર્યઆદિનું પ્રાકટ્ય થવાથી બ્રહ્મભાવ થાય છે. 'આમાં આના તદ્યોગનું શાસન કરે છે' સૂત્રથી આ જ કહેલું છે. આમાં આનન્દમય બ્રહ્મમાં આનો જીવનો તદ્યોગ, તદ્રૂપનો યોગ બ્રહ્મભાવ આપન્નની પ્રાપ્તિ ફલ તરીકે કહે છે એવો આનો અર્થ છે. 'બ્રહ્મભૂત શાંતઆત્માવાળો સર્વ ભૂતમાં સમ શોક કરતો નથી, આકાંક્ષા રાખતો નથી' ઇત્યાદિ કહી ભક્તિનો લાભ થયા પછી 'પછી તેમાં પ્રવેશ કરે છે' એમ વિજયરથકુટુંબ

એમ કહેવાનો વ્યુચ્ચરણશ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. જીવોનું વ્યુચ્ચરણ અને અંશપણું ઉભયનો બોધ કરવો અતિ કઠિન છે એમ પણ શ્રુતિ જાણે છે. તેથી (૧) અંશપણું, (૨) અંશીમાંથી અંશનો વિભાગ થાય છે તે. (૩) અણુપણું. (૪) અંશી અંશથી મહાન્ હોય છે તે. (૫) અંશ પુનઃ અંશીમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે તે. (૬) અંશ અંશીમાં પ્રવેશ કરે ત્યાર પછી તેમના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે તે. (૭) અંશ અંશીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, પુનઃ નિર્ગમન કરવા યોગ્ય છે તે સર્વ ધર્મ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેથી સર્વ ધર્મનો બોધ સહેલથી થાય તે માટે શ્રુતિ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. આ સર્વ ધર્મ જીવમાં પણ છે. અગ્નિ અંશી છે ને વિસ્ફુલિંગ અંશ છે તેમ બ્રહ્મ અંશી છે ને જીવ અંશ છે. ઉપર કહેલા સાતે ધર્મ જીવમાં પણ રહેલા છે..(૧) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને (૨) અંશી બ્રહ્મમાંથી અંશ જીવનો વિભાગ વ્યુચ્ચરણથી થાય છે એમ પ્રથમ સિદ્ધ કર્યું છે. (૩) જીવ અણુ છે એમ આગળ સિદ્ધ કરીશું. (૪) અંશી બ્રહ્મ અંશ જીવ કરતાં મહત્ છે. 'પરંતુ ભેદનિર્દેશને લીધે અધિક' બ્રહ્મસૂત્ર પણ બ્રહ્મ જીવથી અધિક અથવા મહત્ છે એમ કહે છે. (૫) અંશી બ્રહ્મમાં અંશ જીવ પુનઃ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે. 'બ્રહ્મજ થઇ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે' શ્રુતિ પણ જીવ બ્રહ્મમાં પુનઃ પ્રવેશ કરે છે એમ કહે છે. જીવ ભગવાને શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા તથા શ્રીમદ્‌-ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહેલા સાધનો કરે ત્યારે ભગવાન્ સંતુષ્ટ થાય છે અને જીવમાં ભગવદ્‌ગુણ સ્વરૂપૈશ્વર્ય વીર્ય વિગેરેનું પ્રાકટ્ય કરે છે તેથી જીવ બ્રહ્મભાવ પામે છે એમ જાણવું. આ પણ 'આમાં આના તદ્યોગનું શાસન કરે છે' બ્રહ્મસૂત્રમાં કહેલું છે. 'આમાં' અર્થાત્ આનંદમય બ્રહ્મમાં. 'આનો' અર્થાત્ જીવનો. તદ્યોગ અર્થાત્ તદ્રૂપનો યોગ અથવા બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ. 'શાસન કરે છે' અર્થાત્ ફલરૂપે કહે છે. તેથી જીવને બ્રહ્મભાવ ફલતરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જીવ બ્રહ્મભાવ પામે છે. વિજયરથકુટુંબ શ્રીદેવકીપુત્ર પણ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં 'બ્રહ્મભૂત શાંતઆત્માવાળો સર્વભૂતમાં સમ શોક કરતો નથી, આકાંક્ષા રાખતો નથી' એમ

શ્રીદેવકીપુત્રે આજ કહ્યું છે. પ્રવેશ પછી અભેદપ્રતીતિ પણ શ્રુતિ જ કહે છે. કારણ કે, સર્વનો સાક્ષાત્ અથવા પરમ્પરાભેદથી ભગવાનમાં જ લય છે તેથી મોક્ષસ્થાન ભગવાન જ છે એમ નિરૂપણ કરવા 'જેમ સર્વ જલનું એક અયન સમુદ્ર જ છે' એમ ઉપક્રમ કરી, 'વાણી એક અયન છે' ત્યાં સુધી દૃષ્ટાંત માટે નિરૂપણ કરી, 'જેમ જલમાં નાખેલો સૈન્ધવનો કટકો જલમાં લય પામે છે' ઇત્યાદિથી લયદૃષ્ટાન્તનું નિરૂપણ કરી, 'વિજ્ઞાનઘન આ ભૂતોમાંથી ભોક્તૃભાવ પ્રાપ્ત કરી, તેમના વિનાશ પછી ભોક્તૃભાવનો ત્યાગ કરે છે. 'મુક્તિ પછી સંજ્ઞા નથી' એમ લયનું નિરૂપણ કરી, તેનું નિરૂપણ કરવા 'જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય ત્યાં એક બીજાને જૂએ' એમ ઉપક્રમ કરી 'વિજ્ઞાતાને અરે કોનાથી જાણે' ત્યાંસુધી લયાવસ્થામાં લીન (જીવની) પોતામાં ભગવાનથી ભિન્ન તરીકે પ્રતીતિ નથી એમ (શ્રુતિએ) નિરૂપણ કર્યું છે. 'ગતિસામાન્યને લીધે' એમ સૂત્રકાર પણ આજ અર્થ કહે છે. ગતિ અર્થાત્ મોક્ષ. સમાનનો ભાવ સામાન્ય તેથી; મોક્ષમાં જીવ અને બ્રહ્મ અભિન્ન છે તેથી, અભિન્ન તરીકે જ (તેમનું) નિરૂપણ છે તેથી, એવો અર્થ છે. તેથી આદિ મધ્ય અને અવસાનમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ઉપાદાન હોવાથી સર્વ વેદનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે એમ ફલિત થાય છે. સ્વકીય અવતારસમયે ક્રીડા માટે સાક્ષાત્ યોગ્ય તે જ હોય છે તેથી તેમનો પણ અવતાર કરાવે છે, એ પુનઃનિર્ગમનયોગ્યતા. આ જ 'મુક્તોપસૃપ્ય-

કરી ભક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી 'પછી તેમાં પ્રવેશ કરે છે' એમ કહે છે. તેથી જીવ પુનઃ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે. (૬) જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થયા પછી જીવ અને બ્રહ્મના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. 'જેમ સર્વ જલનું એક અયન સમુદ્રજ છે' એમ આરંભ કરી, 'વાણી એક અયન છે' ત્યાં સુધી દૃષ્ટાંત માટે નિરૂપણ કરી 'જેમ જલમાં નાખેલો સૈન્ધવનો કટકો જલમાં લય પામે છે' વિગેરેથી લયનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. અને 'મુક્તિ પછી સંજ્ઞા નથી' એમ લયનું નિરૂપણ કરે છે. ત્યાર પછી 'વિજ્ઞાતાને અરે કોનાથી જાણે?' એમ શ્રુતિ ભગવાનમાં લય પામેલા જીવની પોતામાં ભગવાનથી ભિન્ન તરીકે પ્રતીતિ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે. તેથી સમસ્ત શ્રુતિનો એવો અભિપ્રાય જણાય છે કે સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાના ભેદથી સર્વનો ભગવાનમાંજ લય થાય છે, અને તેથી મોક્ષનું સ્થાન ભગવાનજ છે. '**गतिसामान्यात्**' સૂત્રમાં સૂત્રકાર પણ આજ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે. **गतिः** અર્થાત્ મોક્ષ. સમાનનો ભાવ એ સામાન્ય. અર્થાત્ મોક્ષ સમયે જીવ અને બ્રહ્મમાં સમાનનો ભાવ છે. જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બ્રહ્મ અને જીવ અભિન્ન છે. મોક્ષાવસ્થામાં જીવનું બ્રહ્મથી અભિન્ન તરીકેજ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી આદિ, મધ્ય અને અંત સર્વેમાં શુદ્ધ બ્રહ્મજ ઉપાદાનકારણ છે. તેથી સર્વે વેદનો બ્રહ્મમાંજ સમન્વય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે મોક્ષાવસ્થામાં જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. (૭) પરંતુ ભગવાન્ જ્યારે અવતાર ધારણ કરે ત્યારે ભગવાનની ક્રીડામાં સાક્ષાત્ યોગ્ય જીવ એજ હોવાથી તેમને પણ ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરાવે છે. ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરે ત્યારે તેમની સાથે સાક્ષાત્ ક્રીડા કરવા મોક્ષ પ્રાપ્ત

વ્યપદેશને લીધે ' સૂત્રથી કહેલું છે. ' તે પુનઃ આવતો નથી ' ' અનાવૃત્તિ, શબ્દને લીધે ' એ શ્રુતિન્યાયનો વિરોધ પણ નથી, કારણ કે એ પ્રમાણમાર્ગના છે, અને પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કરેલાને ભગવાન્ આ (પુનઃ આવૃત્તિ) કરે છે. નહિ તો, મર્યાદામાં પ્રવેશપર્યન્તજ (છે), કારણ કે તે અતિશય અનુગ્રહવિશેષથીજ સાધ્ય હોવાથી અતિદુર્લભ છે. ' ભગવાન્ મુકુંદ ભજન કરનારને કદાચ મુક્તિનું દાન કરે છે, પણ ભક્તિયોગનું નહિ ' એમ આ કહેલું છે. વળી શ્રુતિ સંસારમાં પુનઃ અનાવૃત્તિ કહે છે, કારણ કે પછી તેમને સંસાર નથી. વળી ' મુક્તોપણ લીલાવિગ્રહ (ધારણ) કરી ભજે છે ' એમ વાક્ય છે. ચિરકાલથી વાવેલા અને સમુદિત થએલા પ્રાચીન નિરતિશય કૃપાફલના સારભૂત નિજ ચરણકમલાનુરાગના વિલાસની અભિલાષારૂપ બીજવાળી, પછી નિજપરિજનના નિરોધથી પ્રિયાવલોકનના નિમિત્ત માટે પ્રતિક્ષણ કરેલાં વિવિધ વ્યાજથી જનિત ગતાગતથી કર્ષિત થએલી, પછી દિવસે પ્રિયના વનગમનથી જનિત વિરહરૂપી તરણિતાપથી

કર્યા પછી પણ જીવ અવતાર ધારણ કરે છે અને તેથીજ તે ભગવાનમાંથી પુનઃ નિર્ગમન કરવા યોગ્ય છે. આજ અર્થનું '**मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्**' સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. ' તે પુનઃ આવતો નથી' શ્રુતિ અને 'અનાવૃત્તિ શબ્દને લીધે' બ્રહ્મસૂત્રનો વિરોધ થશે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણકે એ શ્રુતિ અને બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણમાર્ગ માટે છે. પરંતુ આ ભગવાનમાંથી પુનઃ નિર્ગમન યોગ્ય થવું એ સાતમો પુષ્ટિભકતોનોજ ગુણ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં જે જીવોનો અંગીકાર કર્યો હોય તેમનેજ ભગવાન્ પુનઃ સાક્ષાત્ક્રીડા માટે નિર્ગમનયોગ્ય કરે છે. મર્યાદામાર્ગમાં પ્રવેશ પર્યંત પ્રથમના છ ગુણજ છે. સાતમો પુનઃ નિર્ગમન યોગ્ય હોવાનો ગુણ ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહથીજ સાધ્ય છે, અન્ય કોઇ પણ ઉપાયથી તે પ્રાપ્ત થતો નથી. ' ભગવાન્ મુકુંદ ભજન કરનારને કદાચ મુક્તિનું દાન કરે છે, પણ ભક્તિયોગનું નહિ' એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ આજ અર્થનું નિરૂપણ કરેલું છે. વળી 'તે પુનઃ આવતો નથી' શ્રુતિ મુક્ત જીવ પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી એમજ કહે છે; કારણકે જીવને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી. ભકતો ભગવાનમાંથી પુનઃ નિર્ગમન કરે છે, પરંતુ સંસારમાં આવતા નથી. 'મુકતો પણ લીલાવિગ્રહ ધારણ કરી ભજે છે' એવું વાક્ય હોવાથી મુકતોનું ભગવાનમાંથી નિર્ગમન થાય છે, પરંતુ તે સંસારમાં આવતાં નથી. સ્વેચ્છાથી ભગવાનનું ભજન કરવા માટેજ તે શરીર ધારણ કરે છે. આ ભગવાનમાંથી નિર્ગમન યોગ્ય હોવાનો સાતમો ગુણ ભગવાનની અતિશય કૃપાથીજ સાધ્ય છે. નવજલદ અર્થાત્ નવા વાદળાંરૂપી શ્રીમન્નંદરાજકુમાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગોપિકાઓરૂપી ભૂમિમાં નિજ આનન્દની સુધાનો વર્ષાદ વરસાવ્યો તેથી તે સર્વત્ર એવો વર્ષાદ વરસાવશે એમ કહી શકાય નહિ, અર્થાત્ ગોપિકાઓપર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અતિશય અનુગ્રહ કર્યો તેવો અનુગ્રહ સર્વપર કરશે એમ કહી શકાય નહિ. ગોપિકારૂપી ભૂમિમાં ઘણા લાંબા સમયથી વાવેલાં અને એકત્ર થએલાં પ્રાચીન અતિશય કૃપાના સાર જેવાં ભગવાનના ચરણકમલમાં અનુરાગના વિલાસરૂપી અભિલાષા એ બીજ હતાં. એ ભૂમિ પોતાના શ્વસુર વિગેરે પરિજનના નિરોધથી પ્રિય ભગવાનના દર્શનના નિમિત્ત માટે ક્ષણેક્ષણે કરેલાં વ્યાજ (બ્હાનાં) થી ઉત્પન્ન થએલાં ગમન

તપતાં અંતઃકરણરૂપી કેદારવાળી, પછી નિશામુખે પ્રિયના આગમનથી સંપન્ન થએલાં ઇષ્ટાવલોકનરૂપી સેચનથી ઉત્પન્ન થએલાં હસિતથી વલિત થએલાં, વિવશ અને તરલતાથી રૂચિર વિલોચનયુગલથી વિદિત થએલાં વિવિધ નિરવધિ રસભાવરૂપી અંકુરોવાળી, અને પછી અતિવિપુલ કલિંદજાના પુલિનરૂપી નભોવલયમાં થતા નિજ મુરલિકાના કલનિનદરૂપી ગર્જીતથી આનંદિત થએલી કોઈ ભૂમિમાંજ શ્રીમન્નન્દરાજકુમારરૂપી નવજલદે નિજાનંદરૂપી સુધાની વૃષ્ટિ કરી તેથી સર્વત્ર તેવીજ રીતે વૃષ્ટિ કરશે એમ જાણી શકાય નહિ. મર્યાદાથી તેનું ભજન એજ સર્વનું કર્તવ્ય સિદ્ધ છે. તેનાથી જ સર્વ (થાય છે) એમ જાણવું. દશમ સ્કંધના વિવરણમાં મૃત્સ્નાભક્ષણ વરદાનાર્થે આગમન આદિ સ્થલે પિતૃચરણે જ આનું સ્ફુટ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી વિસ્તારની શી જરૂર ? અથવા, જીવત્વ વિગેરે પેઠે અંશત્વ પણ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરેલો જીવનો એક પૃથક્

અને આગમનથી કર્ષિત થએલી હતી. વળી એ ભૂમિમાં દિવસે પ્રિય ભગવાનના વનપ્રતિ ગમનથી ઉત્પન્ન થએલા વિરહરૂપી સૂર્યના તાપથી તપતાં અંતઃકરણરૂપી કેદારો હતાં. વળી ત્યારપછી સંધ્યા સમયે પ્રિય ભગવાન્ વનમાંથી આવતા તેથી ઇષ્ટનાં થતાં દર્શનરૂપી સેચનથી ઉત્પન્ન થએલાં હસિતથી વલિત થએલાં, વિવશ, તરલ અને તેથી રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવાં વિલોચન અથવા નયનના યુગલથી જણાએલાં વિવિધ નિરવધિ રસભાવરૂપી અંકુરો તે ભૂમિમાં હતાં. ત્યારપછી અતિવિપુલ શ્રીયમુનાજી પુલિનના નભોવલયમાં થતાં ભગવાનની મુરલિકાના મધુર નાદરૂપી ગર્જનાથી તે ભૂમિને આનંદ થતો હતો. એવી કોઇ અલ્પ ભૂમિમાં શ્રીમન્નંદરાજકુમારે નિજ આનંદની સુધાનો વર્ષાદ વરસાવ્યો તેથી તે સર્વ ભૂમિમાં એવો વર્ષાદ વરસાવે એમ કહી શકાય નહિ. જ્યાં અતિશય અનુગ્રહ હોય ત્યાંજ તે સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—(ભગવાનના અનુગ્રહથીજ આ ફલની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તે પ્રાપ્ત કરવાના સાધન કાંઇપણ ન હોય, 'નિઃસાધન અર્થાત્ સાધનરહિતના ફલરૂપ ભગવાન્ ગોકુલમાં પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં' એ નિબંધવાક્ય પ્રમાણે સાધન વિના ફલની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો સાધન માટે યત્ન કરવો જોઇએ નહિ એમ સિદ્ધ થાય.)

સિદ્ધાન્તી—મર્યાદાથી ભગવાનનું ભજન કરવું એ સર્વે જીવાનું કર્તવ્ય છે એમ સર્વત્ર બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં પણ કહેલું છે. ભગવાન્ કેવલ અનુગ્રહથી ફલ આપે છે. પરંતુ મર્યાદાથી ભગવાનનું ભજન કરવું એ સર્વ જીવોનું કર્તવ્ય છે. ભગવાનના ભજન વિના જીવોનું અન્ય કર્તવ્ય નથી. ભજનથી ભક્તના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. મુક્ત જીવનું પણ ભગવાનની ક્રીડા માટે ભગવાનમાંથી નિર્ગમન થાય છે અને વિશેષ અનુગ્રહ હોય તેનુંજ આ પ્રમાણે નિર્ગમન થાય છે એ સર્વનું દશમ સ્કંધની સુબોધિનીજીમાં મૃત્સ્નાભક્ષણ વરદાનાર્થ આગમન વિગેરે પ્રસંગે શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી અહિં વિશેષ વિસ્તાર કરતા નથી.

અથવા, શ્રુતિ જેમ જીવમાં જીવત્વ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ અંશત્વ એ પૃથગ્ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથીજ સ્મૃતિ અને સૂત્રમાં જીવને ' અંશ ' કહેલો છે. શ્રુતિમાં ' પાદ ' કહેલો છે. પરંતુ અંશ અને પાદ ઉભય શબ્દમાં સંદેહ રહે છે. પુત્ર, પત્ની, ખંડ અથવા અવયવ, શિષ્ટવસ્તુનો એક દેશ, અને રાશિનો એક દેશ એ સર્વને માટે

ધર્મ છે તેથી કાંઇ અનુપપત્તિ નથી.

પૂ૦—પૂર્ણ પુરૂષોત્તમમાં જીવના પ્રવેશનુ નિરૂપણ થઇ શકે નહિ; કારણકે પ્રવેશ બહિઃસ્થના અન્તર્ગમનરૂપ છે, અને પ્રવેશ અને નિર્ગમન પરિચ્છિન્ન પદાર્થમાંજ સંભવે. તેથી બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન હોવાથી તેનો સંભવ નથી.

સિ૦—હંત, એમ જીવના વિભાગ અંશત્વ આદિનું પણ નિરૂપણ કરી

'અંશ' શબ્દ યોજાય છે. પત્ની માટે પ્રસિદ્ધ રીતે 'અંશ' શબ્દ યોજાતો નથી, પરંતુ 'જે પત્ની છે તે આત્માનો અર્ધ છે.' 'તેણે આત્માને દ્વિધા કર્યો તેથી પતિ અને પત્ની થયાં' શ્રુતિઓથી પત્ની માટે પણ 'અંશ' શબ્દ યોજાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'પાદ' શબ્દ પણ અવયવ, અને એક દેશ માટે યોજાય છે. તેથી શ્રુતિમાં 'પાદ' અને સ્મૃતિ તથા સૂત્રમાં જીવ માટે 'અંશ' શબ્દ કયા અર્થમાં યોજ્યા છે એમ સંદેહ થાય છે. એક દેશ અને અવયવ એ એમાંથી ગમે તે અર્થનું ગ્રહણ કરીએ તોપણ લક્ષણાદોષ પ્રાપ્ત થતા નથી. પરંતુ શ્રુતિમાં 'ઊર્ણનાભિ તંતુથી વ્યુચ્ચરે છે' 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે છે' એમ બે દૃષ્ટાન્તથી જીવ બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ કહ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ દ્વિતીયસ્કંધમાં સૃષ્ટિપ્રકરણમાં ઊર્ણનાભિનુંજ દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. તેથી 'અંશ' શબ્દનો અર્થ વ્યુચ્ચરણયોગ્યજ છે એમ માનવું જોઇએ. વળી જીવને શ્રુતિ નિત્ય કહે છે તેથી તેને અનુસરી આ અંશ અવિકૃતસ્વરૂપવાળોજ છે એમ માનવું જોઇએ. આ પ્રમાણે વ્યુચ્ચરણયોગ્ય અને અવિકૃતસ્વરૂપવાળો અંશ ખંડ અથવા અવયવરૂપ જ છે, નિત્યભિન્ન હોઇ શકે નહિ. 'હું બહુ થાઉં' એવી ઇચ્છાથી ભગવાન્ બહુ થયા, અને 'પ્રજનન કરૂં' એવી ઇચ્છાથી પૂર્વે જણાવ્યું તેમ વૈચિત્ર્ય થયું. આ વૈચિત્ર્ય સંપાદન કરવા ભગવાને જેમ જીવમાં જીવત્વ, અણુત્વ વિગેરે ધર્મો મૂક્યા છે તેજ પ્રમાણે 'અંશત્વ એ પણ પૃથક્ ધર્મ મૂકેલો છે.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી, અભેદ વાસ્તવિક છે અને ભેદ ઔપાધિક છે એવા ભાસ્કરાચાર્યના મતનું પણ ખંડન થઇ જાય છે, કારણકે ભેદ પણ સ્વાભાવિક સિદ્ધ થાય છે તો તેને ઔપાધિક કહેવાનું કાંઇ કારણ નથી. આ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ સમર્થન કરવાથી જીવ અને બ્રહ્મનું તાદાત્મ્ય પણ દૃઢ થાય છે. તેથી આ મતમાં કાંઇ પણ અનુપપત્તિ નથી.

(પુનઃ માયાવાદી અને ભટ્ટના મતથી શંકા કરે છે).

પૂર્વપક્ષી—પૂર્ણ પુરૂષોત્તમમાં જીવના પ્રવેશનું નિરૂપણ કરી શકાય નહિ. જીવ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે બહારના પદાર્થનું અંદર જવું તેને પ્રવેશ કહે છે. ઉભય પદાર્થ અર્થાત્ પ્રવેશ કરનાર અને તે જેની અંદર પ્રવેશ કરે છે તે પરિચ્છિન્ન અથવા હદવાળા હોય તો જ પ્રવેશ સંભવે. પ્રવેશ પહેલાં પ્રવેશ કરનાર જેની અંદર તે પ્રવેશ કરનાર છે તેની બહાર હોવો જોઇએ. તેથી જીવ બ્રહ્મની બહાર હોવો જોઇએ. પરંતુ બ્રહ્મ વિભુ હોવાથી સર્વત્ર છે. તેથી જીવ તેની બહાર હોઇ શકે નહિ. બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન અથવા હદવિનાનું હોવાથી જીવ બ્રહ્મની બહાર હોઇ શકે નહિ. તેથી જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પણ સંભવતો નથી.

શકાય નહિ-તેનો તો શ્રુતિન્યાયથી નિર્ણય થયો છે-(એ) તુલ્ય (છે). વસ્તુતઃ જેમ સર્વતઃ પાણિ પાદ અને અંતનું શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરે છે તેમ પ્રવેશ અને નિર્ગમ કહેલા હોવાથી અન્તસ્ત્વ અને બહિષ્ટ્વ પણ ત્યાં છે એમ માનવું. એમ હોવાથી જેમ આ તેમ પ્રવેશ નિર્ગમ પણ (છે) તેથી ઉક્ત અનુપપત્તિ નથી. વળી ઉપાધિપક્ષમાં પ્રવેશ વધારે અસંગત છે. તે સમયે ઉપાધિનો નાશ અંગીકાર કરેલો હોવાથી પ્રવેશ કોનો થાય ?-શ્રુતિ પ્રવેશનું નિરૂપણ કરે છે એ સત્ય, પરન્તુ અયોગ્યતા જ્ઞાનને લીધે. આ વાક્યના અર્થનો બોધ જ સંભવતો નથી-અત્ર આ વિચારવાનું છે. દોષ શબ્દગત અથવા શ્રોતૃગત હોય.

સિદ્ધાન્તી—અરે, એ જ પ્રમાણે જીવનો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થાય છે, જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, એ વિગેરે અન્ય ગુણ પણ જીવમાં છે એમ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—એ ગુણો જીવમાં છે એમ શ્રુતિથી નિર્ણય કર્યો છે, તેથી તેમાં શંકા કરવાનું કારણ નથી, પરંતુ જીવ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે એ સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—જેમ એ ગુણો જીવમાં છે એમ શ્રુતિથી નિર્ણય થાય છે તેમજ જીવ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ પણ શ્રુતિથી જ નિર્ણય થાય છે. તેથી ‘ જ્યાં ઉભયનો દોષ સમાન હોય, અથવા ઉભયનો દોષનો પરિહાર સમાન હોય ત્યાં તેવા અર્થનો વિચાર કરવામાં કોઇ નિંદ્રાપાત્ર નથી ’ એ ન્યાયથી જીવ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ સ્વીકારવામાં કાંઇ ક્ષતિ નથી.

વસ્તુતઃ જેમ બ્રહ્મને સર્વતઃ પાણિ પાદો અને અંતો છે એમ શ્રુતિને લીધે સ્વીકારીએ છીએ તેમ જ તેને અંતસ્ત્વ અને બહિષ્ટ્વ પણ છે એમ શ્રુતિ પ્રવેશ અને નિર્ગમનું વર્ણન કરે છે તેથી સ્વીકારવું જોઇએ. તેથી જેમ બ્રહ્મમાં અંતસ્ત્વ અર્થાત્ અંદરપણું, અને બહિષ્ટ્વ અર્થાત્ બહારપણું છે તેમ જ તેમાં પ્રવેશ અને નિર્ગમ પણ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી કાંઇ અનુપપત્તિ રહેતી નથી.

વળી જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ છે એમ તમે માનો છો. મોક્ષાવસ્થામાં ઉપાધિનો નાશ થાય છે એવો તમારો મત છે. એ તમારા મતમાં તો પ્રવેશ જરાપણ સંભવતો નથી, કારણકે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉપાધિનો નાશ થવાથી બ્રહ્મમાં કોણ પ્રવેશ કરે ? તેથી તમારા મતમાં પ્રવેશ સંભવતો જ નથી, અને પ્રવેશનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે. એ શ્રુતિનો અર્થ કરતાં તમારે લક્ષણાનો આશ્રય લેવો પડે છે. એમાંથી એક પણ દોષ અમારા મતમાં નથી.

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિ પ્રવેશનું નિરૂપણ કરે છે એ ખરૂં, પરંતુ એ વાક્યમાં યોગ્યતા નહિ હોવાથી તેનો બોધ થઇ શકે નહિ. અર્થનો બાધ થાય તે અયોગ્યતા કહેવાય. બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન છે તેથી તેમાં પ્રવેશ સંભવે નહિ. પરંતુ અહિં જીવનો તેમાં પ્રવેશ થાય છે એમ કહેલું છે. તેથી એ વાક્યના અર્થનો બાધ થાય છે, અર્થાત્ એ વાક્યમાં અયોગ્યતા છે. તેથી તેનો અર્થ જ સંભવતો નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહિં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરીએ. એ વાક્યમાં દોષ છે એમ તમે કહ્યું. દોષ શબ્દમાં હોય, અથવા શ્રોતામાં હોય. અહિં શબ્દ વેદવાક્ય છે. વેદમાં દોષ નથી.

અત્ર શબ્દ અદુષ્ટ હોવાથીજ તે શ્રોતૃગત જ કહેવો જોઈએ. તેથી અપગતાવિદ્યાવાળા બ્રહ્મવિત્‌ની જ અનુભૂતિના વિષય ઉપદેશથી જ સમધિગમ્ય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ, અવિદ્યાથી અલ્પબુદ્ધિઓના ગ્રહણસામર્થ્યે અયોગ્યતાજ્ઞાનથી અન્યથા કરી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપદેશથી જ ગમ્ય મણિમન્ત્રાદિનું માહાત્મ્ય સાધારણજનના અનુભવનો વિષય નથી તેથી તેના ગુરૂઓની ઉપાસના જેણે કરી હોય તેનો પણ વિષય નથી, એમ નથી. વળી પિત્તથી દુષ્ટ થએલી રસનેંદ્રિયવાળા પ્રથમ જ સાકર ભક્ષણ કરનારનું ‘સાકર મીઠી છે’ એ વાક્યમાં અયોગ્યતાજ્ઞાન વાક્યાર્થને અન્યથા કરી શકે નહિ. વળી તેનો જ દોષ દૂર થાય ત્યારે (તેમાં) યોગ્યતાજ્ઞાનનો સંભવ નથી, એમ પણ નથી. તેથી જ ‘આચાર્યવાન્ પુરૂષ જાણે છે’ શ્રુતિ પણ છે. તેથી જે શ્રુતિમાં હોય તેજ માનવું. તેથી જ સૂત્રકારે પણ બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન હોવાથી (થતી) કૃત્સ્નપ્રસક્તિ આદિ શંકા દૂર કરવા, ‘શ્રુતિને લીધે, (બ્રહ્મ) શબ્દમૂલ હોવાથી’ એમજ કહ્યું.

વેદવાક્ય શ્રુતિમાં દોષ નથી. તેથી અહિં શ્રોતામાં જ દોષ હોવો જોઇએ. જેમની અવિદ્યા દૂર થઈ છે એવા બ્રહ્મને જાણનાર ઋષિઓની અનુભૂતિના વિષય, અને જેનું માત્ર ઉપદેશથી જ જ્ઞાન થઇ શકે એવા બ્રહ્મનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. એવી શ્રુતિનું ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય અવિદ્યાથી લેપાએલી અલ્પબુદ્ધિવાળા સામાન્ય પુરૂષોમાં ન હોય તેથી તેમને તેમાં અયોગ્યતા ભાસે. પરંતુ તેથી જ શ્રુતિ અન્યથા તીથ નથી. માત્ર ઉપદેશથી જ જેનું જ્ઞાન થાય એવા મણિ મંત્ર વિગેરેના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન સાધારણ પુરૂષોને થતું નથી તેથી કાંઇ એ માહાત્મ્યનું જ્ઞાન આપનાર ગુરૂઓની જેમણે ઉપાસના કરી હોય તેમને પણ એ જ્ઞાન નથી એમ કહેવાય નહિ. જેની રસનેંદ્રિય અથવા જીહ્વા પિત્તથી દુષ્ટ થઇ હોય એ પુરૂષ સાકર ખાય તો તેને તીખી લાગે છે, તેથી એવી પિત્તથી દુષ્ટ થએલી રસનેંદ્રિય વાળો પુરૂષ પ્રથમ જ સાકર ખાય અને તેને તે તીખી લાગે: તેથી ‘સાકર મીઠી છે’ એ વાક્ય અન્ય કોઇ ઉચરે તો તેમાં તેને અયોગ્યતા લાગે, પરંતુ તેના અયોગ્યતાના જ્ઞાનથી એ વાક્યનો અર્થ અન્યથા થતો નથી. વળી તેજ પુરૂષને પિત્ત મટી જાય ત્યારે પણ સાકર ખાવાથી તે વાક્યમાં યોગ્યતાનું જ્ઞાન ન થાય એવું નથી. પરંતુ પિત્ત મટી ગયા પછી સાકર ખાવાથી એ વાક્યમાં યોગ્યતાનું જ્ઞાન થાય છે. તે જ પ્રમાણે સાધારણ પુરૂષોની અવિદ્યા દૂર થાય ત્યારે બ્રહ્મમાં જીવનો પ્રવેશ થાય છે એવો બોધ કરનારી શ્રુતિમાં તેમને યોગ્યતાનું જ્ઞાન થશે. ત્યાર પહેલાં એ શ્રુતિમાં તેમને અયોગ્યતા લાગે તોપણ તેથી શ્રુતિ અન્યથા થતી નથી. તેથી જ શ્રુતિ પણ ‘આચાર્યવાન્ પુરૂષ જાણે છે’ એમ કહે છે. તેથી જેવા પ્રકારના બ્રહ્મનું શ્રુતિ વર્ણન કરે છે તેવા જ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે એમ માનવું.

તેથીજ બ્રહ્મજ જો જગતનું ઉપાદાનકારણ હોય તો કૃત્સ્ન અર્થાત્ સર્વ બ્રહ્મ માત્ર એકજ કાર્ય થઇ શકે. અંશના ભેદથી બ્રહ્મ જૂદાં જૂદાં કાર્ય કરી શકે નહિ, કારણ કે તે અવયવરહિત છે એ શંકાઓ દૂર કરવા, ‘**श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्**’ સૂત્ર સૂત્રકાર યોજે છે. બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, અને અવયવરહિત છે એમ શ્રુતિજ કહે છે. ઉભય બ્રહ્મના ધર્મનું શ્રુતિજ પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તેમાં કાંઇ શંકા કરવા જેવું નથી. કારણ કે બ્રહ્મનું

પૂ૦—પ્રવેશ કહેવાથી જીવના વ્યાપકત્વની હાનિ થશે.

સિ—હંત, એમ શશનો પણ નિજશૃંગના ભંગની ભીતિથી તનૂદર કન્દરામાં પ્રવેશ થશે નહિ, કારણ કે જીવ અણુ જ છે.–એમ ક્યાંથી ?–શ્રુતિથી જ; કારણ કે 'આરના અગ્ર જેટલો જ અપર પણ દૃષ્ટ છે' 'શત કટકા કરેલા બાલાગ્રના શતભાગનો ભાગ જીવ જાણવો. તે આનન્ત્ય માટે કલ્પેલો છે' 'આ આત્માને મનથી અણુ જાણવો, તેમાં પ્રાણે પઞ્ચધા પ્રવેશ કર્યો' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી (એમ નિર્ણય થાય છે.)

પૂ૦—આમ પણ હોય. શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણના વિરોધને લીધે જીવને અણુ કહેવો યોગ્ય નથી, કારણકે 'આ તે મહાન્ અજ આત્મા જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય આકાશપેઠે સર્વગત અને નિત્ય છે' 'નિત્ય સર્વગત સ્થાણુ' ઇત્યાદિ સ્થલે (તેના) વ્યાપકત્વનું શ્રવણ થાય છે, અને 'તે તું છે' ઇત્યાદિથી (તેના) બ્રહ્મથી અભેદનું નિરૂપણ થાય છે. તત્ત્વતઃ અણુનો વ્યાપકથી અભેદ

જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથીજ થાય છે. એ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ છે. તેથી જે પ્રકારના બ્રહ્મનું શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે તેવાજ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે એમ માનવું જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહીએ તો જીવ પણ વિભુ અથવા વ્યાપક હોઈ શકે નહિ, કારણ કે સર્વવ્યાપક અર્થાત્ સર્વત્ર વિદ્યમાન પદાર્થ કોઇ પણ પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ. તેથી જીવ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ સ્વીકારવાથી જીવના વ્યાપકપણાની પણ ક્ષતિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—ખરે, તેજ પ્રમાણે સસલું પોતાના શૃંગનો ભંગ થવાની ભીતિથી સાંકડા મોઢાની ગુફામાં પ્રવેશ નહિ કરે ! જેમ જીવના વ્યાપકપણાની ક્ષતિની ભીતિથી બ્રહ્મમાં જીવનો પ્રવેશ સંભવતો નથી તેમજ સસલાના શૃંગનો ભંગ થવાની ભીતિથી સાંકડા મોઢાની ગુફામાં તેનો પ્રવેશ સંભવતો નથી.

વસ્તુતઃ સસલાને શૃંગજ નથી, તેથી તેને શ્રૃંગનો ભંગ થવાની ભીતિ નથી, અને તે સાંકડા મોઢાની ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે. તેજ પ્રમાણે જીવ. પણ વિભુ અથવા સર્વવ્યાપક નથી, પરંતુ અણુજ છે. તેથી તેનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ અણુ છે એમ કેમ જાણ્યું ?

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિથીજ. 'આરના અગ્ર જેટલોજ અપર પણ દૃષ્ટ છે.' 'શત કટકા કરેલા બાલાગ્રના શતભાગનો ભાગ જીવ જાણવો. તે આનન્ત્ય માટે કલ્પેલો છે' 'આ આત્માને અણુ જાણવો' વિગેરે શ્રુતિઓ જીવ અણુ છે એમ કહે છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવનું વ્યાપકપણું નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. જીવને અણુ કહી શકાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં તેને વિભુ અથવા વ્યાપક કહેલો છે. જીવને અણુ માનીએ તો એ સર્વનો વિરોધ થાય. 'આ તે મહાન્ અજ આત્મા જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય આકાશપેઠે સર્વગત, અને નિત્ય છે' 'નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ' વિગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિ જીવ વિભુ છે એમ કહે છે. 'તે તું છે' શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મને અભેદ છે એમ કહે છે. બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી જીવ પણ વ્યાપકજ હોવો જોઇએ. જીવ અણુ હોય તો અણુ

સંભવે નહિ. વળી જીવ અણુ હોય તો સર્વશરીરમાં ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થાય નહિ.—જેમ એકદેશસ્થ ચંદનબિંદુના શૈત્યની ઉપલબ્ધિ સકલ શરીરના વ્યાપક તરીકે થાય છે, તેમ એક દેશસ્થ જીવના ચૈતન્યની પણ ઉપલબ્ધિ થાય—એમ ન કહેવાય; કારણ કે દૃષ્ટાંતમાં એકદેશસ્થાયિત્વ પ્રત્યક્ષ નિશ્ચિત થએલું છે, અને દાર્ષ્ટાંતિકમાં સંદિગ્ધ છે, તેથી ઉભયમાં વૈષમ્ય છે. સર્વ શરીરમાં વ્યાપનાર ચૈતન્ય સ્વધર્મીથી અધિક દેશમાં રહે છે, કારણકે તે વિસર્પિગુણ છે, શરીરના એક દેશમાં રહેનાર ચંદનથી ઉત્પન્ન થએલા સર્વશરીરમાં વ્યાપનાર શૈત્યની પેઠે એમ અનુમાનથી પણ અણુત્વ સાધી શકાય નહિ; કારણ કે હેતુ અસિદ્ધ છે, અને સાધ્યસમ છે. જીવનું એકદેશવૃત્તિત્વ સિદ્ધ થાય, ત્યારે ચૈતન્યનું વિસર્પિગુણત્વ સિદ્ધ થાય, અને આ સિદ્ધ થાય ત્યારે તે સિદ્ધ થાય એમ અન્યોન્યાશ્રય પણ છે. ચંદનના સૂક્ષ્મ અવયવો સર્વદેહમાં પ્રસરવાથી પણ શૈત્યની

જીવનો વ્યાપક બ્રહ્મ સાથે અભેદ સંભવે નહિ. તેથી જીવ વિભુજ હોવો જોઇએ.

વળી જીવ અણુ હોય તો જીવના ગુણ ચૈતન્યની સર્વ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય નહિ. દ્રવ્ય હોય ત્યાંજ તેનો ગુણ રહે. દ્રવ્ય ન હોય ત્યાં તેનો ગુણ હોઈ શકે નહિ. જીવ વ્યાપક ન હોય, પરંતુ અણુ હોય તો સર્વ શરીરમાં જીવ છે એમ કહેવાય નહિ. જીવ સર્વ શરીરમાં નહિ હોવાથી તેનો ગુણ ચૈતન્ય પણ સર્વ શરીરમાં હોઇ શકે નહિ. પરંતુ ચૈતન્યની સર્વ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે. તેથી પણ જીવ અણુ હોઇ શકે નહિ, પરંતુ વિભુજ હોવો જોઇએ.—જેમ શરીરના એક ભાગમાં ચંદનનો લેપ કર્યો હોય તોપણ સર્વ શરીરમાં તેના શૈત્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેમજ જીવ અણુ હોવાથી શરીરના એક ભાગમાંજ રહે છે તોપણ તેના ચૈતન્ય ગુણની સર્વ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે—એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે ચંદનના દૃષ્ટાંતમાં ચંદન શરીરના એક દેશમાં છે એ આપણે પ્રત્યક્ષથી નિશ્ચય કરીએ છીએ, પરંતુ જીવ શરીરના એકજ દેશમાં છે એવો નિશ્ચય થતો નથી. કોઇ જીવને તમારી પેઠે અણુ કહે છે, કોઇ અમારી પેઠે વિભુ કહે છે. તેથી જીવ શરીરના એક ભાગમાંજ છે એવો નિશ્ચય થતો નથી, પરંતુ એમાં અતિશય સંદેહ રહે છે. તેથી ચંદનનું દૃષ્ટાંત વિષમતાને લીધે અહિં લાગુ પડતું નથી. જીવ અણુ છે એમ નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી પણ સિદ્ધ થતું નથી—સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલું ચૈતન્ય પોતાના ધર્મીથી અધિક દેશમાં રહેનાર છે, કારણ કે તે વિસર્પિ અર્થાત્ પ્રસરે તેવો ગુણ છે. જે જે વિસર્પિગુણ છે તે પોતાના ધર્મીથી અધિક દેશમાં રહેનાર છે, શરીરના એક ભાગમાં રહેલા ચંદનથી ઉત્પન્ન થતા સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલા શૈત્યની પેઠે. વિગેરે—કારણ કે હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. ચૈતન્ય વિસર્પિ અર્થાત્ પ્રસરે તેવો ગુણ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. વળી હેતુ સાધ્યની સમાનજ છે, અર્થાત્ વિસર્પિ એટલેજ અધિક દેશમાં રહેનાર. સાધ્યનેજ હેતુ કહેલો છે. સાધ્યમાં અને હેતુમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. વળી જીવ શરીરના એક ભાગમાં રહે છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યારે ચૈતન્ય વિસર્પિગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને ચૈતન્ય વિસર્પિગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યારે જીવ શરીરના એક ભાગમાં રહે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી એ બેનો અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. વળી ચંદનનું દૃષ્ટાંત પણ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે ચંદનનો શરીરના એક ભાગમાંજ

ઉપલબ્ધિ સંભવે તેથી દૃષ્ટાન્ત પણ અસિદ્ધ છે. આથી જ ચંપકગંધની પણ પ્રત્યુક્તિ થઈ; કારણ કે અતિપ્રસંગને લીધે ગુણીવિના ગુણમાં ક્રિયા સંભવતી નથી. ચંપકદેશથી અધિકદેશમાં ગન્ધગ્રહ વાયુથી ઉપનીત તેના અવયવોના પણ તે સ્થલે સત્ત્વથી થાય છે.—એમ તેનો નાશ થવો જોઈએ—એમ પણ નહિ, કારણ કે ભોગ્યાદૃષ્ટથી તેના અવયવો પૂરાય એમ પણ સંભવે છે; કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિ બલિષ્ઠ છે, દૃષ્ટનો અસંભવ હોય ત્યાં અદૃષ્ટની કલ્પના ન્યાય્ય છે. મણિપ્રભાની પેઠે પણ તેની ઉપપત્તિ થાય નહિ, કારણ કે પ્રભા મણિજનિત વિરલ સજાતીય દ્રવ્યાન્તર છે. આથી જ પ્રદીપ સૂર્ય આદિની પ્રત્યુક્તિ થઇ.

લેપ કર્યો હોય તોપણ તેના સૂક્ષ્મ અવયવો સર્વ શરીરમાં પ્રસરે છે અને તેથીજ સર્વ શરીરમાં શૈત્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે એમ સંભવે છે, પરંતુ જીવ અણુ માનોછો તેથી તેને અવયવજ હોઇ શકે નહિ. તેથી જીવના અવયવ સર્વ શરીરમાં પ્રસરવાથી સર્વ શરીરમાં ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે ચંદનના દષ્ટાંતનો નિરાસ થવાથી ચંપકગંધના દષ્ટાંતનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે ચંપકથી તેની ગંધ અધિક દેશમાં રહે છે એમ કહી શકાય નહિ. ચંપકમાંથી સૂક્ષ્મ અવયવો દૂર દેશમાં વાયુથી પ્રસરે છે અને તેથીજ ચંપકની ગંધ દૂર આવે છે. પરંતુ ત્યાં ચંપકના અવયવ છે તેથીજ ગંધ છે. તેથી ગંધ પણ ચંપકથી અધિક દેશમાં રહે છે એમ કહી શકાય નહિ. ગુણી અર્થાત્ દ્રવ્ય વિના કેવલ તેના ગુણમાં ક્રિયા સંભવતી નથી. ચંપકનો ત્યાગ કરી કેવલ ગંધ દૂર જાય છે એમ સ્વીકારીએ તો જ્યાં ચંપક અથવા પૃથ્વી ન હોય ત્યાં પણ ગંધ આવે છે એમ સિદ્ધ થાય અને ‘ ગંધવાળી પૃથ્વી ’ એ પૃથ્વીના લક્ષણનો નિરાસ થાય. તેથી દૂર દેશમાં ચંપકની ગંધ આવે છે તેનું કારણ ચંપકના અવયવો વાયુથી ત્યાં આવેલા છે એજ છે. ચંપકના અવયવ હોવાથીજ ગંધની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ચંપકના અવયવ આ પ્રમાણે વાયુથી દૂર જતા હોય તો સર્વ અવયવ જવાથી ચંપકનો નાશ થવો જોઇએ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જેમ અવયવ વાયુથી દૂર જાય છે તેમજ અદૃષ્ટ ચંપકમાં અવયવ પૂરે છે. અદૃષ્ટ ચંપકના અવયવ પૂરે છે એમ પણ સંભવે છે, કારણ કે અદૃષ્ટથી અવયવ પૂરાતા ન હોય તો ચંપકનો નાશ થવો જોઇએ. પરંતુ ચંપકનો નાશ થતો નથી. તેથી ચંપકની સ્થિતિની અન્યથાનુપપત્તિ બલવતી હોવાથી અદૃષ્ટ તેના અવયવો પૂરે છે એમ કલ્પના કરવી જોઇએ. દૃષ્ટથી ચંપકની સ્થિતિ સંભવતી નથી તેથી દૃષ્ટાર્થનો અસંભવ થાય ત્યારે અદૃષ્ટની કલ્પના કરીએ તે ઉચિતજ છે.

વળી મણિ જ્યાં હોય ત્યાંથી અધિક દેશમાં તેની પ્રભાની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી દ્રવ્યથી અધિક દેશમાં તેનો ગુણ રહે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રભા કાંઇ ગુણ નથી, પરંતુ મણિથીજ ઉત્પન્ન થતું તેના જેવું અન્ય વિરલ દ્રવ્ય છે. મણિ વિરલ નથી, પરંતુ પ્રભા વિરલ છે એજ એમાં ભેદ છે. અન્ય રીતે પ્રભા મણિના જેવુંજ અન્ય દ્રવ્ય છે. એજ પ્રમાણે દીપ અને તેના પ્રકાશ, સૂર્ય અને તેના પ્રકાશનું સમજવું. દીપ અને સૂર્યના પ્રકાશ દ્રવ્ય છે, પરંતુ ગુણ નથી. તેથી તેમના દષ્ટાંતથી દ્રવ્યથી અધિક દેશમાં તેનો ગુણ રહે છે એમ કહી શકાય નહિ. ચૈતન્ય જીવનો ગુણ છે ને તે સર્વ શરીરમાં ઉપલબ્ધ

શ્રુતિમાં અણુત્વનું નિરૂપણ દુર્જ્ઞેયત્વના અભિપ્રાયથી છે. તેથી જીવ અણુ નથી.

સિ૦—અત્ર કહે છે.

तत्त्वसूत्रानुसारेण वेदार्थस्य निरूपणे ।
जीवोऽणुरेव संसिद्धयत्यन्यथा त्वन्यथैव हि ॥

તત્ત્વસૂત્રને અનુસરી વેદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો જીવ અણુ જ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા તો અન્યથા જ (થાય).

જો 'આ તે મહાન્ આત્મા' ઇત્યાદિથી જીવનું નિરૂપણ થતું હોય તો આ એમ થાય, પણ એજ સંભવતું નથી; કારણ કે તે બ્રહ્મપ્રકરણમાં પઠિત છે. કેમ કે બાદરાયણ પણ 'વ્યાપક શ્રુતિને લીધે અણુ નહિ એમ નહિ, ઇતરના અધિકારને લીધે' એમ કહે છે. એમ સકલ શરીરમાં રહેલા ચૈતન્યની પણ અનુપપત્તિ નહિ થાય, કારણ કે ચંપકગંધની પેઠે જ તેની ઉપપત્તિ થશે.

થાય છે તેથી જીવ પણ સર્વ શરીરમાં રહેલો હોવો જોઇએ. તેથી તે અણુ સંભવતો નથી. મધ્યમ પરિમાણવાળો જીવ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શરીર વિગેરે મધ્યમ પરિમાણવાળા પદાર્થનો નાશ થાય છે, પરંતુ જીવ નિત્ય હોવાથી તેનો નાશ સંભવે નહિ. તેથી જીવ વિભુ અથવા સર્વવ્યાપકજ છે. શ્રુતિમાં જીવને અણુ કહ્યો છે તે માત્ર જીવ દુર્જ્ઞેય છે, અથવા તેનું જ્ઞાન થવું અતિ કઠિન છે એવા અભિપ્રાયથીજ કહેલું છે. તેથી જીવ અણુ નથી, પરંતુ વિભુ છે.

સિદ્ધાન્તી—આવી શંકા થાય ત્યારે પ્રાચીનો કહે છે કે તત્ત્વસૂત્રને અનુસરી વેદના અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો જીવ અણુજ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા તત્ત્વસૂત્રને અનુસર્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વેદના અર્થ કરો તો જીવ અણુ સિદ્ધ ન થાય, અને વિભુ પણ સિદ્ધ થાય.

'આ તે મહાન્ આત્મા' વિગેરે શ્રુતિઓ જીવને વ્યાપક કહે છે એમ તમે કહ્યું. એ શ્રુતિઓ જો જીવનું નિરૂપણ કરતી હોત તો તમે કહ્યું તેમ જીવને વ્યાપક કહેત, પરંતુ એ શ્રુતિઓ જીવનું નિરૂપણ કરતી નથી. એ શ્રુતિઓ બ્રહ્મપ્રકરણમાં આવેલી છે. તેથી તે જીવનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ. વસ્તુતઃ એ બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે. '**नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्**' સૂત્રથી ભગવાન્ બાદરાયણ પણ એજ ઉપદેશ કરે છે. જીવ અણુ નથી, કારણ કે તે વ્યાપક છે એમ કહેતા હો તો તે સત્ય નથી, કારણ કે એ શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે.

જીવ અણુ હોય તો સકલ શરીરમાં તેના ચૈતન્ય ગુણની ઉપલબ્ધિ થાય છે તે સંભવે નહિ, એમ પણ કહી શકાય નહિ; કારણ કે જેમ ચંપકની ગંધની ચંપકથી દૂર દેશમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે તેજ પ્રમાણે જીવ અણુ હોવાથી શરીરના એક ભાગમાંજ રહે તોપણ તેના ચૈતન્ય ગુણની સકલ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય એ સંભવે છે. ગુણીના વિના ગુણ રહી શકે નહિ તેથી જીવ ન હોય ત્યાં ચૈતન્ય સંભવે નહિ, એમ પણ કહી શકાય નહિ; કારણ કે ઘટરૂપમાં ઘટનો સમવાયસંબંધ છે એમ નૈયાયિકો માને છે. ઘટરૂપ સંબંધી નથી, તોપણ તેમાં સમવાયસંબંધ છે એમ તેઓ માને છે. તેથી જેમ સંબંધી વિના તે-

–ગુણી વિના ગુણ સંભવે નહિ તેથી એમ ન કહેવાય–એમ પણ નથી; કારણ કે જેમ અક્ષપાદીય સંબંધી વિના પણ સમવાયસંબંધનો અંગીકાર કરે છે તેમ અહિ પણ તેની ઉપપત્તિ છે.–એમ રૂપ રસની પણ અન્યત્ર ઉપલબ્ધિ થાય. –સ્વાશ્રયનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર રહે તો ઉપલબ્ધિ થાય જ.–દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી ગંધ અન્યત્ર રહે તો ગુણસત્ત્વમાં દ્રવ્યસત્ત્વ નિયામક રહે નહિ તેથી રસાદિનું પણ અન્યત્ર ગમન થાય; તેથી આનો અવશ્ય નિયામક તરીકે અંગીકાર કરવો જોઇએ; તેથી ગંધની ઉપલબ્ધિના સ્થલમાં ચંપકના અવયવોના સત્ત્વનો પણ અંગીકાર કરવો જોઇએ–એમ નહિ. સમવાયને પણ તેવો સ્વીકારવાથી સંબંધ-સત્ત્વમાં સંબંધિસત્ત્વ નિયામક રહે નહિ, તેથી સંયોગઆદિનો પણ અતિરેક થાય. તેના સમાધાન માટે તેનું નિયામકત્વ સ્વીકારવું જોઇએ; અને સમવાયનો નિત્ય તરીકે અંગીકાર કરેલો હોવાથી તેના નિર્વાહ માટે ઘટ નષ્ટ થાય તો પણ સૂક્ષ્મઘટનું સત્ત્વ સ્વીકારો.—જન્ય સંબંધના સત્ત્વમાં જ સંબંધિસત્ત્વનું નિયા-

---

મના મતમાં સમવાયસંબંધ રહે છે તેમજ અહિં પણ ગુણી વિના ગુણ રહે એ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—ગુણી વિના ગુણ રહેતો હોય તો ગંધની પેઠે ગુણી વિનાજ રૂપ, રસ વિગેરેની પણ અન્યસ્થલે ઉપલબ્ધિ થાય.

સિદ્ધાન્તી—પોતાના આશ્રયને તજી અન્ય સ્થલે રહેતા હોય તો અવશ્ય થાયજ. દ્રવ્ય-થી અધિક દેશમાં ગુણની ઉપલબ્ધિ થાય છે. દૂર રહેલી વહ્નિના ઔષ્ણ્યની પણ ઉપલબ્ધિ થાય છે. સૂર્ય વિગેરેથી દૂર દેશમાં તેમની પ્રભાની ઉપલબ્ધિ પણ થાય છે. તેમજ અમુક નિંબવૃક્ષ અથવા લીંબડાની છાયામાં માત્ર ઉભા રહેતાં મુખમાં કડવાશનો અનુભવ પણ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—દ્રવ્ય તજી ગંધ અન્ય સ્થલે રહે એમ સ્વીકારીએ તો ગુણ હોય ત્યાં દ્રવ્ય હોવુંજ જોઇએ એ નિયમનો ભંગ થાય છે. તેથી રસ વિગેરે ગુણો પણ પોતાના દ્રવ્ય તજી અન્યત્ર રહે. એમ ન થાય તે માટે દ્રવ્ય હોય ત્યાંજ ગુણ રહે, અર્થાત્ ગુણ પોતાનો આશ્રય તજી અન્ય સ્થલે રહી શકે નહિ એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ. તેથીજ ચંપકની ગંધ દૂર આવે ત્યાં પણ ચંપકના અવયવ છે એમ માનવું.

સિદ્ધાન્તી—એમ નહિ. દ્રવ્ય હોય ત્યાંજ ગુણ રહે એમ માની શકાશે નહિ. કારણ કે એમ સ્વીકારીએ તો સંબંધી વિના સંબંધ પણ રહી શકે નહિ એમ માનવું પડે. પરંતુ સમવાયસંબંધ સંબંધી વિના નૈય્યાયિકોના મત પ્રમાણે રહે છે. તેથી સંબંધ સંબંધી હોય ત્યાંજ રહે એવો નિયમ નથી. તેથી સંયોગસંબંધ પણ સંબંધી ન હોય ત્યાં હોવો જોઇએ. તેને પણ સમવાયની પેઠે ભિન્ન પદાર્થ ગણવો જોઇએ. પરંતુ એમ ગણતા નથી. એનું સમાધાન કરવા સંબંધી હોય ત્યાંજ સંબંધ હોઇ શકે એવો નિયમ છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ. પરંતુ સમવાય નિત્ય સંબંધ છે. તેથી ઘટ અને તેના ગુણમાં સમવાય છે તે નિત્ય છે. સંબંધી હોય ત્યાંજ સમવાયસંબંધ રહી શકે એવો નિયમ સ્વીકાર્યો છે. સમવાય નિત્ય છે તેથી સંબંધી ઘટ અને તેના ગુણ પણ નિત્ય હોવાજ જોઇએ. તેથી ઘટ નાશ પામે તોપણ સૂક્ષ્મ ઘટ છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ.

મકત્વ છે—અહિં પણ ગંધથી અતિરિક્ત જ ગુણમાં દ્રવ્યસત્ત્વનું નિયામકત્વ છે તેથી તુલ્ય છે.—ત્યાં સંબંધી અનિત્ય હોવાથી અને સંબંધ નિત્ય હોવાથી, તેની અન્યથાનુપપત્તિ હોવાથી ' જન્ય ' પદ મૂકવું પડયું છે. અહિ અન્યત્ર ઉપલબ્ધિની અનુપપત્તિ છે તો પણ તેના અવયવના સત્ત્વથી ઉપપત્તિ થાય છે તેથી ' ગંધથી અતિરિક્ત ' એ વિશેષણ ગૌરવને લીધે વ્યર્થ છે—નહિ, એ પ્રામાણિક (છે); કારણ કે વણિક્સાર્થમાં વિવિધચર્મપુટથી વેષ્ટિત પણ મૃગમદની ગંધની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ત્યાં તેના અવયવોનો નિર્ગમ અને અપૂર્વથી તેમનો પ્રવેશ સંભવતા નથી. વળી એમ (હોય તો) ગંધની ઉપલબ્ધિના

પૂર્વપક્ષી—જન્યસંબંધનેજ એ નિયમ લાગુ પડે છે. સમવાય નિત્યસંબંધ હોવાથી તેને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી. તેથી જન્યસંબંધ સંબંધી વિના રહી શકે નહિ એમ માનવું જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—જેમ નિત્યસંબંધને નિયમ લાગુ પડતો નથી તેમજ અહિં પણ ગંધને નિયમ લાગુ પડતો નથી. જેમ નિત્યસંબંધ સંબંધી વિના રહી શકે છે તેમ ગંધ પણ તેના આશ્રય ચંપક વિના રહી શકે છે એમ માનો. તેથી આપણે તુલ્યજ છીએ.

(ગંધ તેના આશ્રય દ્રવ્ય વિના રહે છે એમ માત્ર પૂર્વપક્ષીને ઉત્તર તરીકેજ કહેલું છે. વસ્તુતઃ રસ વિગેરે ગુણ પણ આશ્રય વિના રહી શકે છે એમ ઉપર કહી ચુકયા છીએ.)

પૂર્વપક્ષી—સમવાયસંબંધ નિત્ય છે, પરંતુ સંબંધીઓ અનિત્ય છે. તેથી જ્યાં જ્યાં સંબંધ હોય ત્યાં ત્યાં સંબંધીઓ હોવા જોઇએ એ નિયમ તેને લાગુ પડતો નથી. સમવાય સંબંધને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી, તેથીજ એ નિયમમાં ' જન્ય ' પદ મૂકવું પડે છે. જ્યાં જ્યાં જન્યસંબંધ હોય ત્યાં ત્યાં સંબંધીઓ હોવા જોઇએ. એ પ્રમાણે અન્યથાનુપપત્તિને લીધે ' જન્ય ' પદ મૂકવું પડે છે. ચંપકની ગંધના દૃષ્ટાંતમાં અન્યથાનુપપત્તિ થતી નથી. ચંપકથી દૂરના પ્રદેશમાં ગંધનો અનુભવ થાય છે, તે પ્રમાણે આશ્રયથી દૂર રસ વિગેરેનો અનુભવ થતો નથી. પણ ચંપકથી દૂર ગંધનો અનુભવ થાય છે તેનું કારણ ચંપકના અવયવો વાયુથી ત્યાં આવેલા છે. ચંપકના અવયવો ત્યાં હોવાથીજ ગંધ આવે છે એમ માનવાથી કાંઇ અનુપપત્તિ થતી નથી. તેથી ' ગંધથી અતિરિક્ત ' અર્થાત્ ગંધ વિનાના ગુણો જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં દ્રવ્ય હોવું જોઇએ એમ નિયમ કરી, ' ગંધથી અતિરિક્ત ' પદ યોજવાનું કાંઇ કારણ નથી. પરંતુ જ્યાં જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં ત્યાં તેનો આશ્રય દ્રવ્ય હોવું જોઇએ એવો નિયમ છે એમ માનવું જોઇએ. ' ગંધથી અતિરિક્ત ' એ વિશેષણ વ્યર્થ છે અને નિરર્થક ગૌરવ કરવું જોઇએ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એ વિશેષણ પણ પ્રામાણિક છે. ' ગંધથી વ્યતિરિક્ત ' વિશેષણ વ્યર્થ નથી, કારણ કે આશ્રય દ્રવ્ય ન હોય ત્યાં ગંધનો અનુભવ થાય છે. વણિક્સાર્થમાં વિવિધ પ્રકારના ચર્મની કોથળીમાં વીંટાળેલી કસ્તુરીની ગંધનો અનુભવ થાય છે. આ સર્વ ચર્મનો ભેદ કરી કસ્તુરીના અવયવો બહાર નીકળે અને વળી અપૂર્વથી બીજા અવયવો એ કોથળીઓનો ભેદ કરી અંદર પ્રવેશ કરે એ સંભવતું નથી.

વળી જો ત્યાં અવયવો બહાર નીકળતા હોય અને તેથીજ કસ્તુરીની ગંધ આવતી હોય તો

સમયે મુખ પ્રસારે તેને તેના રસની પણ ઉપલબ્ધિ થવી જોઇએ, કારણ કે તે અવયવો યોગ્ય છે; નહિ તો ગંધની પણ ઉપલબ્ધિ થાય નહિ, કારણ કે ગંધની જ ઉપલબ્ધિ થાય એવો કોઇ નિયામક નથી.–અદૃષ્ટ જ એવું (નિયામક) છે–અહો બહુબોલાની ગૌરવભીતિ ! કે અવયવનું નિર્ગમન, પુનઃ તે અવયવોનું પૂરણ, તે હેતુથી અદૃષ્ટની કલ્પના, અને રસાદિ અનુભવના પ્રતિબંધક અદૃષ્ટાન્તરની કલ્પના કહેતાં પણ તેના તુંડને સંકોચ નથી અને 'ગંધથી અતિરિક્ત' એટલું જ કહેતાં સંકોચ થાય છે! વળી ઉગ્રગન્ધવાળા કોઈ કુસુમનો અથવા લશુનઆદિનો સ્પર્શ માત્ર થાય તો પણ પછી કરનું ત્યાંથી વારંવાર મૃત્સ્નાથી ક્ષાલન કરવામાં આવે તો પણ તેની ગન્ધનો અપગમ થતો નથી. સ્પર્શમાત્રથી લગ્ન તેના અવયવો એકવાર પ્રોંછન કરવાથીજ રહે નહિ તો એકવાર ક્ષાલન કરવાથી તેમની સ્થિતિ સંભવે નહિ, તો વારંવાર એમ કરવાથી ક્યાંથીજ સંભવે ? તેથી ગંધ દ્રવ્યથી અધિકદેશવાળી છે એમ કહેવું જોઇએ. જેમ તમે વિનાશ થતી અવસ્થાવાળા (દ્રવ્યના)

કોઇ પોતાનું મુખ પ્રસારે તો તેને ગંધની પેઠે રસનો પણ અનુભવ થવો જોઇએ. કસ્તુરીના અવયવો ત્યાં હોય તો મુખ પ્રસારવાથી તેના રસનો પણ અનુભવ થવો જોઇએ, કારણ કે કસ્તુરીના અવયવો તેના રસનો અનુભવ કરાવવા સમર્થ છે. રસનો અનુભવ ન થાય તો ગંધનો અનુભવ પણ થાય નહિ, કારણ કે કસ્તુરીના અવયવ હોય ત્યાં તેની ગંધનોજ અનુભવ થાય, અને રસનો અનુભવ ન થાય એવો કાંઇ નિયમ નથી.

પૂર્વપક્ષી—અદૃષ્ટથીજ એ પ્રમાણે થાય છે. કસ્તુરીના અવયવો ત્યાં છે, પરંતુ તેની ગંધનોજ અનુભવ થાય છે. અદૃષ્ટને લીધે તેના રસનો અનુભવ થતો નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહો બહુબોલાની ગૌરવભીતિ ! કસ્તુરીના અવયવો ચર્મની કોથળીઓ ભેદી બહાર નીકળે, વળી તે અવયવો પૂરાય, અવયવો પૂરનાર અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી, અને રસ વિગેરેનો અનુભવ ન થવા દેનાર અન્ય અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી. એ સર્વ કરતાં કાંઈ બહુબોલાને ગૌરવ થતું નથી, પરંતુ 'ગંધથી અતિરિક્ત' એ એકજ વિશેષણ મૂકતાં ગૌરવ થઇ જાય છે !

વળી ઉગ્ર ગંધવાળા કોઇ કુસુમ અથવા લસણનો માત્ર સ્પર્શજ કરીએ અને પછી વારંવાર માટીથી કર ધોઇએ તોપણ તે કુસુમની અથવા લસણની ગંધ દૂર થતી નથી. જો દ્રવ્યના સૂક્ષ્મ અવયવો રહેવાથીજ ગંધનો અનુભવ થતો હોય, સ્પર્શ કરતાં કુસુમ અથવા લસણના અવયવો હાથે લાગવાથીજ તેની ગંધ આવ્યા કરતી હોય તો તે અવયવો માત્ર એક વારજ લૂછી નાખવાથી દૂર થવા જોઇએ. લૂછી નાખવાથી દૂર થાય તેવા અવયવો હાથ એકવારજ ધોવામાં આવે તો જરૂર દૂર થાય. તો પછી વારંવાર માટીથી હાથ ધોવામાં આવે ત્યારે ત્યાં તે અવયવો કેમ રહી શકે? તેથી આ પ્રમાણે હાથ ધોયા પછી ત્યાં અવયવો હોઇ શકે નહિ, તોપણ કુસુમ અથવા લસણની ગંધ દૂર થતી નથી, તેથી ગંધ તેના આશ્રય દ્રવ્યથી અધિક દેશમાં રહે છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ.

વળી પોતાના આશ્રય દ્રવ્ય વિના ગુણ રહી શકે નહિ એમ કહી શકાય નહિ, કારણ

ગુણોનો આશ્રય વિના અંગીકાર કરો છો તેમ અનુભવથી પણ દ્રવ્યથી અધિક દેશમાં ગુણની વૃત્તિ સ્વીકારો. તેથીજ (જીવનું) અણુત્વ સાધતાં આજ આ શંકાનો પરિહાર કરવા 'ગંધની પેઠે વ્યતિરેક' એમ સિદ્ધ દૃષ્ટાંત કહે છે. 'જેમ સંપુષ્પિત વૃક્ષની ગંધ દૂરથી વાય છે તેમ પુણ્ય કર્મની ગંધ દૂરથી વાય છે' એમ શ્રુતિ પણ (કહે) છે. અહિં 'દૂર' પદ તેના અવયવના અસત્ત્વનું નિરૂપણ કરવાજ છે. દાર્ષ્ટાંતિકમાં કીર્તિજ ગંધ છે. (કીર્તિનું) ગંધત્વ તેના અસાધારણ ધર્મ આદિ સાધર્મ્યથી છે. વળી 'આ આત્મા હૃદયમાં' 'આ તે આત્મા હૃદયમાં છે. જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય હૃદયમાં અન્તર્જ્યોતિ પુરૂષ છે' 'ગુહામાં પ્રવેશેલા' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ જીવની હૃદયદેશમાં સંસ્થિતિ કહે છે. તે અણુ હોય તોજ ઉપપન્ન થાય. ત્યાર પછી 'લોમથી આરંભી નખાગ્રસુધી' એમ સ્વકીય ચૈતન્યગુણથી સકલ શરીરમાં વ્યાપકત્વ દર્શાવે છે. તેથી સર્વ અનવદ્ય છે.

ચૈતન્ય સર્વ શરીર વ્યાપિ હોવાથી જીવ અણુ નથી, કારણ કે ઔષ્ણ્ય-

કે જે ક્ષણે ગુણો તેમના આશ્રય દ્રવ્યનો નાશ થવાથી નાશ પામતા હોય છે તે ક્ષણે આશ્રય દ્રવ્ય વિનાજ તે રહે છે એમ નૈયાયિકો પણ માને છે. દ્રવ્યનો નાશ પૂર્વની ક્ષણમાં થયો છે. દ્રવ્યનો નાશ તેના ગુણના નાશનું કારણ છે. કારણ કાર્યની પહેલાં અવસ્ય હોવું જોઇએ. તેથી દ્રવ્યનો નાશ ગુણના નાશ પહેલાં થવો જોઇએ. જે ક્ષણે દ્રવ્યનો નાશ થયો ત્યાર પછીની ક્ષણે ગુણોનો નાશ થાય. તે ક્ષણે નાશ પામતા ગુણો તેમના આશ્રય વિના રહે છે, એજ પ્રમાણે ગંધ પણ તેના આશ્રય વિનાજ રહે છે. તેથીજ સૂત્રકાર પણ જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરતાં આ શંકા થાય તે દૂર કરવા પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત 'ગંધની પેઠે વ્યતિરેક' સૂત્રથી કહે છે: અર્થાત્ ગંધની પેઠે પોતાના આશ્રય દ્રવ્યથી વ્યતિરિક્ત દેશમાં ચૈતન્ય પણ રહે છે. 'જેમ સંપુષ્પિત વૃક્ષની ગંધ દૂરથી વાય છે તેમ પુણ્ય કર્મની ગંધ દૂરથી વાય છે' એવી શ્રુતિ પણ છે. આ શ્રુતિ 'દૂર' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે ત્યાં પુષ્પના અવયવો નથી. ત્યાં પુષ્પના અવયવો નથીજ એમ જણાવવાજ શ્રુતિ 'દૂર' પદ યોજે છે. પુણ્ય કર્મની ગંધ કીર્તિને કહેલી છે. પોતાના આશ્રય દ્રવ્યથી દૂર દેશમાં રહેવાનો ગુણ ગંધમાં અને કીર્તિમાં સમાન હોવાથી, સાધર્મ્યને લીધે કીર્તિને પણ ગંધ કહેલી છે. વળી 'આ આત્મા હૃદયમાં' 'આ તે આત્મા હૃદયમાં છે જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય હૃદયમાં અંતર્જ્યોતિ પુરૂષ છે' 'ગુહામાં પ્રવેશેલા' વિગેરે શ્રુતિઓ જીવ હૃદયમાં રહે છે એમ કહે છે. જીવ વ્યાપક હોય તો હૃદયમાં તેનો સમાવેશ થઇ શકે નહિ. તે અણુ હોય તોજ તે હૃદયમાં રહી શકે. આ પ્રમાણે જીવ હૃદયમાં રહે છે એમ કહી, તે પોતાના ચૈતન્ય ગુણથી સર્વ શરીર વ્યાપે છે એમ 'લોમથી આરંભી નખાગ્ર સુધી' 'શ્રુતિ કહે છે. તેથી જીવ અણુ છે, હૃદયમાં રહે છે, અને પોતાના ચૈતન્યગુણથી સર્વ શરીર વ્યાપે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એમ માનવામાં કાંઇ દોષ પણ નથી.

(સાંખ્ય પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—ચૈતન્ય સર્વ શરીરે વ્યાપી રહે છે તેથી જીવ અણુ છે એમ કહેવાય નહિ.

પ્રકાશાત્મક અગ્નિ પેઠે તે ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપ છે, એમ અગ્નિ દૃષ્ટાન્તથી જીવનું ચૈતન્યાત્મકત્વ સાધી અણુત્વનો બાધ કરી કેટલાક તેને વ્યાપક કહે છે, એ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી; કારણકે 'પ્રજ્ઞાથી શરીરનો સમારોહ કરી' એમ શ્રુતિ પ્રજ્ઞાનું કરણતરીકે નિરૂપણ કરે છે, અને તે ભેદમાંજ યોગ્ય છે. 'પ્રાણોનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનથી લઇને' શ્રુતિમાં વિજ્ઞાનનું કર્મ તરીકે નિરૂપણ થએલું હોવાથી વિજ્ઞાન ગુણજ છે. તેથીજ 'પૃથક્ ઉપદેશને લીધે' એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. વળી ઔષ્ણ્ય માત્રને વહ્નિસ્વરૂપ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે મણિમન્ત્ર આદિથી ઔષ્ણ્યની ઉપલબ્ધિ ન થાય તોપણ વહ્નિની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ઔષ્ણ્ય શૈત્ય આદિ સ્પર્શધર્મ હોવાથી, વહ્નિના દ્રવ્યત્વની હાનિ થાય છે. (વહ્નિ) પ્રકાશાત્મક પણ નથી, કારણ કે તપ્ત જલમાં રહેલા વહ્નિની અનુપલબ્ધિ થાય. વળી 'જ્યારે તે

જીવ ચૈતન્યજ છે. જીવ સ્વરૂપથી ચૈતન્યજ છે. ચૈતન્ય એજ જીવ, ચૈતન્ય સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહે છે તેથી તે અણુ છે એમ કહેવાય નહિ. તેથી જીવ પણ અણુ નથી, અને વ્યાપક હોવો જોઇએ. જેમ અગ્નિ સ્વરૂપથી ઔષ્ણ્ય અને પ્રકાશજ છે, અર્થાત્ જેમ ઔષ્ણ્ય અને પ્રકાશજ અગ્નિ છે, તેમ ચૈતન્યજ જીવ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિના દૃષ્ટાંતથી જીવ પણ ચૈતન્યજ છે. ચૈતન્ય સર્વ શરીર વ્યાપી રહે છે, તેથી તે અણુ હોઇ શકે નહિ. તેથી જીવ અણુ નથી, પરંતુ વ્યાપક છે.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી, કારણ કે 'પ્રજ્ઞાથી શરીરનો સમારોહ કરી' શ્રુતિ પ્રજ્ઞા અથવા ચૈતન્યને કરણ અથવા સાધન કહે છે. સમારોહ કરનાર કર્તા જીવ છે, પ્રજ્ઞા સાધન છે. સાધન અને કર્તા અવશ્ય ભિન્ન હોવા જોઇએ. તેથી ચૈતન્ય જીવથી ભિન્નજ છે. જીવ અને ચૈતન્ય ભિન્ન હોય તોજ એ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય.

વળી 'તે પ્રાણોનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનથી લઇને' શ્રુતિ 'વિજ્ઞાન લઇને' એમ વિજ્ઞાનને કર્મ કહે છે, તેથી પણ વિજ્ઞાન અથવા ચૈતન્ય જીવથી ભિન્ન છે. ચૈતન્ય અને જીવ ભિન્ન છે એમ આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો હોવાથીજ સૂત્રકાર પણ 'પૃથક્ ઉપદેશને લીધે' સૂત્ર યોજે છે.

વળી માત્ર ઔષ્ણ્ય વહ્નિ છે એમ કહી શકાય નહિ. વહ્નિ સ્વરૂપથી ઔષ્ણ્યજ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રતિબંધક મણિ અથવા મંત્રના પ્રભાવથી વહ્નિ હોય ત્યાં તેના ઔષ્ણ્યનો અનુભવ થતો નથી, પરંતુ વહ્નિનો અનુભવ થાય છે. તેથી વહ્નિ ઔષ્ણ્યજ છે એમ કહેવાય નહિ. વળી વહ્નિ ઔષ્ણ્યજ હોય તો ઔષ્ણ્ય શૈત્ય વિગેરે સ્પર્શના ધર્મ હોવાથી, વહ્નિ પણ સ્પર્શના ધર્મ અથવા ગુણજ કહેવાય. તેથી એમ હોય તો વહ્નિ દ્રવ્ય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, અર્થાત્ વહ્નિ દ્રવ્યજ રહે નહિ. તેમજ વહ્નિ પ્રકાશજ છે, અર્થાત્ પ્રકાશજ વહ્નિ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઉષ્ણ જલમાં વહ્નિ રહેલો છે, પરંતુ પ્રકાશ નથી. તેથી પ્રકાશજ વહ્નિ છે એમ કહીએ તો ત્યાં પ્રકાશ નહિ હોવાથી વહ્નિનો અનુભવ થવો ન જોઇએ. પરંતુ જલ ઉષ્ણ લાગે છે અને વહ્નિનો અનુભવ થાય છે. તેથી પ્રકાશજ વહ્નિ છે એમ પણ કહેવાય નહિ.

વળી 'જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ સર્વની સાથેજ ઉત્ક્રમણ

આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે જે કોઈ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વ ચંદ્રમાંજ જાય છે' 'એ લોકમાંથી પુનઃ આ લોકમાં કર્મ માટે આવીને' શ્રુતિઓએ કહેલી જીવની દેહમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ, પરલોકગતિ, અને પુનઃ આગતિ (જીવ) અણુ હોય તોજ ઘટે, પરન્તુ વ્યાપક હોય તો ન ઘટે. 'જેમ મહારાજ જાનપદોને લઇ સ્વજનપદમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે તેમજ આ તે પ્રાણોને લઈ સ્વ-શરીરમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે' 'સ્વયં વિહાર કરી' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કહેલા પરિવર્તન અને વિહાર પણ અણુત્વ વિના ઉપપન્ન નથી.

પૂ૦—'તે તું છે' આદિ અભેદબોધક શ્રુતિ જીવનું બ્રહ્મ તરીકે નિરૂપણ કરે છે. (જીવ) અણુ હોય તો તે અનુપન્ન થાય.

સિ૦—એમ નહિ, કારણકે અમાત્ય માટે 'રાજા' પદના પ્રયોગ પેઠે તે ઔપચારિક છે. જીવમાં કોઈ સ્વાભાવિક ગુણ નથી, તેથી પ્રજ્ઞા દ્રષ્ટૃત્વ આદિ ભગવાનનાજ ગુણ છે. તેથી ભગવાનનાજ ગુણોથી આ ઉત્તમ હોવાથી અને અંશ હોવાથી બ્રહ્મ તરીકે વ્યપદેશ થાય છે. તેથીજ તેનું જડથી વૈલક્ષણ્ય છે.

કરે છે. જે કોઇ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વ ચંદ્રમાંજ જાય છે' 'એ લોકમાંથી પુનઃ આ લોકમાં કર્મ માટે આવીને' શ્રુતિઓ જીવ દેહમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે તે ચંદ્રમામાં જાય છે, અને પુનઃ આ લોકમાં આવે છે એમ કહે છે. આ જીવની દેહમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ, ચંદ્રપ્રતિ ગતિ અને પુનઃ આ લોકમાં આગતિ, જીવ અણુ હોય તોજ સંભવે, કારણ કે વિભુ અર્થાત્ વ્યાપક દ્રવ્યને ક્રિયા હોઇ શકે નહિ. તેથી જીવ વ્યાપક હોય તો તેની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ, આગતિ સંભવે નહિ. એજ કારણથી 'જેમ મહારાજ જાનપદોને લઇ સ્વજનપદમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે તેમજ આ તે પ્રાણોને લઇ સ્વશરીરમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે' 'સ્વયં વિહાર કરી' શ્રુતિઓ જીવ પરિવર્તન અને વિહાર કરે છે એમ કહે છે, તે પણ જીવ અણુ હોય તોજ સંભવે. આ સર્વ યુક્તિથી સૂત્રકાર જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

(માયાવાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—'તે તું છે' વિગેરે શ્રુતિઓ જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ છે એમ કહે છે. બ્રહ્મ વિભુ અથવા સર્વવ્યાપક છે એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. તેથી જીવ પણ જો વિભુ હોય તોજ તેમનામાં અભેદ સંભવે. જીવ અણુ હોય તો જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ છે એમ બોધ કરનારી સર્વ શ્રુતિનો બાધ થાય.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. અભેદ માત્ર ઔપચારિકજ છે. જેમ સમૃદ્ધિવાળા અમાત્યને 'રાજા' કહેવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે જીવને પણ બ્રહ્મ કહેલો છે. વસ્તુતઃ જીવ બ્રહ્મ નથી. જીવનો કોઇપણ ગુણ સ્વાભાવિક નથી. પ્રજ્ઞા અથવા ચૈતન્ય અથવા બુદ્ધિ, દ્રષ્ટૃત્વ વિગેરે જીવમાં છે તે સર્વ ભગવાનના જ ગુણ છે. તેથી ભગવાનના ગુણોથી જ જીવ ઉત્તમ છે. ભગવાનના ગુણો જીવમાં હોવાથી જ તે ઉત્તમ છે અને વળી તે ભગવાનનો અંશ છે તેથી જ તેને બ્રહ્મ કહેલો છે. જીવમાં ભગવાનના ગુણો હોવાથી, અને તે ભગવાનનો અંશ હોવાથી જ જડથી વિલક્ષણ છે, અને તેથી જ તેને કોઇ સ્થલે બ્રહ્મ કહેલો છે.

–એમ કેમ જાણ્યું કે તે ઔપચારિકજ છે ?–કારણ કે 'તેના ગુણ (તેમાં) સાર હોવાથી પ્રાજ્ઞની પેઠે તેનો વ્યપદેશ છે' એમ સૂત્રકારે પણ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી અણુપરિમાણજ, પૂર્વોક્તન્યાયથી બ્રહ્મમાંથી નિર્ગત, બ્રહ્મે સ્વકીય સેવા માટે અને નિજ ઐશ્વર્ય નિર્વિષય ન થાય તે માટે એવો પ્રકટ કરેલો, અને તેથીજ સહજ હરિદાસ, અને બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જીવનો નિજનિસર્ગ પ્રભુ શ્રીગોકુલનાથના ચરણકમલનું દાસ્યજ સ્વધર્મ છે. તેથી અતિસંતુષ્ટ થઈ, સ્વયં પ્રકટ થઈ, નિજગુણનું તેને દાન કરી, સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવવા (ભગવાન્) તેનો પોતામાં પ્રવેશ કરાવે છે, અથવા અતિશય અનુગ્રહ હોય તો તેથી પણ અધિક રસયુક્ત દાસ્ય કરાવવા નિકટમાં સ્થાપે છે એમ નિશ્ચય છે.

કેટલાક જીવનો અણુત્વથી પ્રાપ્ત થતો ભગવાનમાં પ્રવેશ અને તેનાં સાધન ભગવદ્ભજન આદિ સહન ન કરનાર, અણુત્વ સાધનાર ઉત્ક્રાન્તિ આદિ દશ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ તરીકે કહી, 'તેના ગુણ સાર હોવાથી' સૂત્રને સિદ્ધાન્તીય તરીકે

પૂર્વપક્ષી—જીવને બ્રહ્મ ઉપચારથી જ કહેલો છે, વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ નથી એમ કેમ જણાય ?

સિદ્ધાન્તી—કારણ કે 'તેના ગુણ (તેમાં) સાર હોવાથી પ્રાજ્ઞની પેઠે તેનો વ્યપદેશ છે' સૂત્રથી સૂત્રકાર જ એમ કહે છે. 'તેના' અર્થાત્ બ્રહ્મના ગુણ જીવમાં સાર અર્થાત્ જડથી જીવનું વૈલક્ષણ્ય કરનાર હોવાથી, અમાત્યને માટે જેમ 'રાજા' પદ યોજાય છે તેમ જીવને માટે 'બ્રહ્મ' પદ યોજેલું છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે.

તેથી જીવનું પરિમાણ અણુ જ છે, અર્થાત્ જીવ અણુ જ છે. અગ્નિમાંથી જેમ વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે તેમ બ્રહ્મમાંથી જીવ વ્યુચ્ચરેલા છે. જીવો પોતાની સેવા કરે, અને પોતાનું ઐશ્વર્ય નિર્વિષય ન થાય અર્થાત્ પોતાનું ઐશ્વર્ય દર્શાવવાનો વિષય પ્રાપ્ત થાય એ એ હેતુથી ભગવાને ઉપર વર્ણવ્યા તેવા પ્રકારના જીવ પ્રકટ કર્યા છે. તેથી જીવ સહજ હરિના દાસ છે. વળી જીવ ભગવાનના અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. એવા પ્રકારના જીવનો પોતાના નિસર્ગ પ્રભુ શ્રીગોકુલનાથના ચરણકમલની સેવા એ જ ધર્મ છે. જીવની સેવાથી સંતુષ્ટ થઈ પ્રભુ પ્રકટ થઇ પોતાના ગુણોનું જીવને દાન કરે છે, અને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવવા પોતાની અંદર તેનો પ્રવેશ કરાવે છે. અથવા જીવ પર પોતાનો અતિશય અનુગ્રહ થાય તો સ્વરૂપાનંદથી પણ અધિક રસયુક્ત દાસ્ય અથવા સેવા કરાવવા જીવને પોતાની પાસે રાખે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. 'સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને એકત્વ પણ આપવામાં આવે તોપણ લોકો મારી સેવા વિના લેતા નથી' શ્રીમદ્ભાગવતવાક્યથી એકત્વ અથવા સ્વરૂપાનંદથી પણ સેવા અથવા દાસ્યમાં અધિક રસ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. પૂર્વે જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે જીવના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

જીવ અણુ છે, અણુ હોવાથી ભગવાનમાં તેનો પ્રવેશ થાય છે, અને જીવનો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરાવનાર સાધન ભગવાનનું ભજન છે એ સિદ્ધાન્ત સહન ન થવાથી શંકરાચાર્ય આ સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન જૂદીજ રીતે કરે છે. જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરવા યોજેલાં '**उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्**' સૂત્રથી આરંભી પ્રથમ દશ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ કરે છે, અને ત્યારપછીનું '**तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्**' સૂત્ર સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ તે

કહી, ઉપાધિના ગુણરૂપ અણુત્વ આદિથી જીવમાં અણુત્વ આદિ વ્યપદેશ યો-જાય છે એમ તેનો અર્થ કહી, જીવનું વ્યાપકત્વ સાધે છે. ત્યાં આમ કહીએ છીએ. જીવ જો ઔપાધિક હોય તો આમ થાય, પણ તેજ સંભવતું નથી; કારણ કે એ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયથી વિરૂદ્ધ છે અને તેનો પૂર્વેજ નિરાસ કરેલો છે. વળી બુદ્ધિની ઉત્ક્રાન્તિ આદિથીજ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ આદિનો વ્યપદેશ અનુપપન્ન છે, કારણ કે ઉપાધિની પૂર્વેજ ઉપહિતના ઉત્ક્રાન્તિ આદિ સંભવતા નથી, અને શ્રુતિ 'ઉત્ક્રમણ કરનાર તેની પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે' ઇત્યાદિથી જીવની ઉત્ક્રાન્તિથી સર્વની ઉત્ક્રાન્તિ કહે છે, તેથી વિરોધ થાય છે. વળી ઉપાધિગુણ અનર્થરૂપ હોવાથી સારત્વ યોગ્ય નથી, પરન્તુ ભગવદ્ગુણોનુંજ (સારત્વ યોગ્ય છે). વિશેષ (લખવાથી) શું ? પ્રસ્વાપ આદિમાં વિહાર આદિ ચેતન ધર્મનો બોધ કરનાર 'સ્વયં વિહાર કરી' ઇત્યાદિ શ્રુતિન્યાય-સહસ્રથી બાધિત હોવાથી કેવલ ભગવાને આજ્ઞા કરેલા ઉમાપરિવૃઢે પ્રવર્તાવેલા માર્ગને અનુસરનાર હોવાથી તેનો પક્ષ લખવાનું બહુ થઇ ગયું. જેમ અના-ચારી બ્રાહ્મણમાં અખિલ બ્રાહ્મણ ધર્મનો અભાવ હોવાથી બ્રાહ્મણાભાસ પ્રયોગ

કહે છે. 'તેના ગુણ' અર્થાત્ ઉપાધિ બુદ્ધિના ગુણ અણુત્વ વિગેરે છે, અને તેથી જીવને અણુ કોઇ સ્થલે શ્રુતિમાં કહેલો છે, એવો આ સૂત્રનો તે અર્થ કરે છે. આ પ્રમાણે જીવ અણુ નથી, પરંતુ ઉપાધિ બુદ્ધિ અણુ હોવાથી કવચિત્ જીવને અણુ કહેલો છે, વસ્તુતઃ જીવ વ્યાપક છે એમ તે કહે છે. પરંતુ તે યોગ્ય નથી. જીવ ઔપાધિક હોય તો કદાચ તેમનો અર્થ સંભવે, પરંતુ જીવ ઔપાધિક હોય એજ સંભવતું નથી. જીવને ઔપાધિક કહેવામાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, બ્રહ્મસૂત્ર અને યુક્તિનો વિરોધ થાય છે, એમ અમે પ્રથમજ સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી જીવ ઔપાધિક નથી. વળી ઉપાધિ બુદ્ધિની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ અને આગતિ થાય છે તેથીજ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ અને આગતિ શ્રુતિમાં કહેલાં છે એમ તે કહે છે તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે 'ઉત્ક્રમણ કરનાર તેની પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે' શ્રુતિ પ્રથમ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે, અને પછી પ્રાણ વિગેરે સર્વની ઉત્ક્રાંતિ થાય છે એમ કહે છે. તેથી જીવની ઉત્ક્રાંતિ પહેલાં ઉપાધિની ઉત્ક્રાંતિ સંભવતી નથી. તેથીજ ઉપાધિની ઉત્ક્રાંતિ થાય છે તેથીજ જીવની ઉત્ક્રાંતિ શ્રુતિમાં કહેલી છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ માનીએ તો પ્રથમ જીવની ઉત્ક્રાંતિ થાય છે કહેનાર શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે.

વળી ઉપાધિ બુદ્ધિના ગુણો સાર કહેવાય નહિ, કારણ કે તે અનર્થ છે. અનર્થ હોય તે સાર કહેવાય નહિ. તેથી ભગવદ્ગુણનેજ સાર કહેવા ઉચિત છે. તેથી પણ અમારૂં વ્યાખ્યાન તેના વ્યાખ્યાનથી ઉત્તમ છે. વધારે વર્ણન કરવાથી શું ? પ્રસ્વાપ વિગેરેમાં વિહાર વિગેરે ચેતનના ધર્મનો બોધ કરનાર 'સ્વયં વિહાર કરી' વિગેરે સહસ્રાવધિ શ્રુતિ અને બ્રહ્મસૂત્રોથી તેમનો મત બાધિત છે, અને તે ભગવાનની આજ્ઞાથી શંકરે પ્રવર્તાવેલા માર્ગને અનુસરે છે. તેથી તેનો મત આટલો લખ્યો તે બહુ થઇ ગયું. '**आभास एव च**' સૂત્રનો અર્થ પણ જીવ માત્ર અલીક છે એવો નથી. પરંતુ જેમ અનાચારી બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણનો કોઇ ધર્મ નહિ હોવાથી તેને 'બ્રાહ્મણાભાસ' કહીએ તે પ્રમાણે જીવમાંથી આનંદ અંશનો તિરોભાવ થવાથી

થાય છે તેમ જીવમાં આનંદાંશનો તિરોભાવ હોવાથી સર્વ બ્રહ્મના ધર્મનો અભાવ છે તેથી, અને તે બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે તેથી તે બ્રહ્મનો આભાસ છે એવો 'અને આભાસજ' સૂત્રનો ભાવાર્થ છે, પરન્તુ તે અલીક છે એવો નથી, એમ અમે પૂર્વેજ કહ્યું છે.

પૂ૦—આમ હોય. શુદ્ધજ કર્તૃ હોય તોપણ કુલાલન્યાયે માત્ર નિમિત્તકારણ હોય, પરંતુ સમવાયિકારણ પણ થાય નહિ; કારણકે એમ હોય તો મૃત્પિંડ પેઠે બ્રહ્મ વિકૃત અને સાવયવ થઈ જાય; અને કાર્ય અનર્થરૂપ હોવાથી (બ્રહ્મને) તદ્રૂપ કહેવું અયોગ્ય છે.

સિ૦—એમ નહિ. બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ જો સ્વબુદ્ધિકલ્પિત હોય તો સમવાયિત્વ ન થાત; પરન્તુ તે શ્રુતિસિદ્ધ છે, અને તેનો પ્રમાણભાવ સ્વતઃસિદ્ધ છે. પ્રમાણનો આ સ્વભાવ છે કે યથાસ્થિત વસ્તુની પ્રમા કરાવે છે, પરન્તુ તેને પોતે

બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ તેમાંથી જતા રહે છે, પરંતુ જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે તેથી તે 'બ્રહ્માભાસ'જ છે. જેમ અનાચારી બ્રાહ્મણનો બ્રાહ્મણના કુલમાં જન્મ થએલો છે, પરંતુ તેનામાંથી બ્રાહ્મણના સર્વ ધર્મ અનાચારથી દૂર થયા છે તે પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ આનંદ અંશનો તિરોભાવ થવાથી તેનામાંથી સર્વ ભગવદ્‌ગુણ દૂર થયા છે. તેથી અનાચારી બ્રાહ્મણ 'બ્રાહ્મણાભાસ' કહેવાય છે તેમજ જીવ પણ 'બ્રહ્માભાસ' કહેવાય છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે. પરંતુ જીવ અલીક છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ થતો નથી એમ અમે પ્રથમજ કહેલું છે.

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધ બ્રહ્મજ ભલે જગત્કર્તૃ હોય, પરંતુ તે કુલાલની પેઠે જગત્‌નું માત્ર નિમિત્તકારણજ છે, પણ સમવાયિકારણ નથી. જેમ કુલાલ ઘટનું નિમિત્તકારણ છે પરંતુ સમવાયિકારણ માટી છે કુલાલ નથી, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ સમવાયિકારણ નથી. તેથી જેમ કુલાલ ઘટનો આધાર નથી તેમ ભગવાન્ પણ જગત્‌નો આધાર નથી, કારણ કે ભગવાન્ જગતનું સમવાયિકારણ પણ છે અને તેથી જગત્‌નો આધાર પણ છે એમ માનીએ તો ઘટના સમવાયિકારણ માટીના પિંડ પેઠે ભગવાન્ પણ વિકારી થઇ જાય. વળી અવયવના ભેદથી સર્વ પદાર્થના સમવાયિકારણ ભગવાન્ થવા જોઇએ તેથી તે અવયવવાળા થાય. વળી મૃત્પિંડ જેમ ઘટ થાય છે તેમ ભગવાન્ જગત્ થાય છે એમ માનવું ઉચિત નથી, કારણ કે કાર્ય જગત્ અનર્થરૂપ છે તેથી ભગવાનજ જગત્ થતા હોય તો તેપણ અનર્થરૂપ થઇ જાય. તેથી બ્રહ્મ જગત્‌નું નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ સમવાયિકારણ નથી એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો. જો બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ છે એમ આપણે આપણી બુદ્ધિથી કલ્પ્યું હોત તો કુલાલના દૃષ્ટાંતથી બ્રહ્મને માત્ર જગત્‌નું નિમિત્તકારણજ કહેત, અને બ્રહ્મ સમવાયિકારણ નથી એમ કહેત. પરંતુ બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેલું નથી, પણ શ્રુતિસિદ્ધ છે. શ્રુતિ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ છે. શ્રુતિ કહે તેમાં કાંઇ શંકા કરવી ઉચિત નથી. કારણ કે તે સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ છે. જેવી વસ્તુ હોય તેવી દર્શાવવી, જેવી વસ્તુ હોય તેવુંજ તેનું જ્ઞાન કરાવવું એ પ્રમાણનો સ્વભાવ છે. પ્રમાણ પોતે જેવા પ્રકારની વસ્તુનું

નિર્મિત કરેલા પ્રકારવાળી બનાવતું નથી. તેથી શ્રુતિપણ યથાસ્થિત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી પર્યનુયોગને લાયક નથી. વિકૃતત્વ આદિ ધર્મો લોકમાં સમવાયિ (કારણમાં) દૃશ્યમાન થાય છે. તેથી ઉભયની રક્ષામાટે બ્રહ્મ અવિકૃતજ સમવાયિ છે, અને લોકમાં વિકૃતજ સમવાયી છે એમ માનવું. તેથીજ સૂત્રકાર પણ ' શ્રુતિને લીધે, (બ્રહ્મ) શબ્દમૂલ હોવાથી ' એમ બ્રહ્મનું, સમવાયિત્વ યુક્તિગમ્ય નથી, પરન્તુ કેવલ શ્રુતિથીજ ગમ્ય છે એમ કહે છે. બ્રહ્મ સમવાયિ અને અવિકૃત છે એ પણ ગુડજિહ્વિકા છે. વસ્તુતઃ તો તે વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય પણ છે, કારણ કે ' આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું ' ' જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે ' ' તે હલે છે, તે હલતું નથી ' ' પાણિ અને પાદ વિના ઝડપવાળો અને ગ્રહણ કરનાર તે ચક્ષુ વિના જૂએ છે, કર્ણ વિના સાંભળે છે ' ' સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું ' ' અણુથી ઝીણું, મહત્‌થી મોટું ' ' અસ્થૂલ

નિરૂપણ કરે તેવા પ્રકારની વસ્તુ બનાવતું નથી, પરંતુ જેવા પ્રકારની વસ્તુ હોય તેવા પ્રકારનું તેનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી શ્રુતિ પણ પ્રમાણ હોવાથી જેવા પ્રકારનું બ્રહ્મ છે તેવા પ્રકારનું વર્ણવે છે અને તેમાં શંકા કરવી ઉચિત નથી. બ્રહ્મ સમવાયિકારણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. બ્રહ્મમાં વિકાર નથી એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. લોકમાં સમવાયિકારણ હોય તે સર્વ વિકારિ હોય છે, પરંતુ બ્રહ્મ સમવાયિકારણ છે અને અવિકૃત છે એમ શ્રુતિ કહે છે. તેથી લોકની તેમજ શ્રુતિની રક્ષા માટે અવિકૃતજ બ્રહ્મ જગત્‌નું સમવાયિકારણ છે, અને લોકમાં સમવાયિકારણો વિકારીજ હોય છે એવી વ્યવસ્થા માનવી જોઇએ. આજ કારણથી બ્રહ્મ જગત્‌નું સમવાયિકારણ છે એમ યુક્તિથી જણાતું નથી, પરંતુ માત્ર શ્રુતિથીજ જણાય છે એમ સૂત્રકાર '**श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्**' સૂત્રથી કહે છે. બ્રહ્મ જગત્‌નું સમવાયિકારણ છે અને વિકારરહિત છે એમ શ્રુતિથીજ જણાય તેવું હોવાથી, વેદ જેવું વર્ણવે તેવુંજ માનવું જોઇએ, એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે.

બ્રહ્મ સમવાયિ અને અવિકૃત છે એ પણ માત્ર ગુડજિહ્વિકાજ છે. બાલકને ઓષધિનું પાન કરાવવા પ્રથમ ગોળ ચટાડે છે તેથી ઓષધિ કડવી નથી, પરંતુ મધુર રસવાળી છે એમ માની પછી ઓષધિનું પાન કરે છે. તેથી ઓષધિનું પાન કરાવવા પ્રથમ જીહ્વાને ગોળનો સ્વાદ કરાવે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મ સમવાયિ અને અવિકૃત છે એ માત્ર ગુડજીહ્વિકાજ છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય છે, કારણ કે ' આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું' શ્રુતિ બ્રહ્મનું શ્રવણ વિગેરે કરવાનું કહે છે, અને 'જ્યાંથી વાણી મનસહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' શ્રુતિ બ્રહ્મને ઇંદ્રિયો પહોંચી શકતી નથી એમ કહે છે. વળી 'તે હાલે છે, તે હાલતું નથી.' શ્રુતિ બ્રહ્મને ક્રિયા છે ને તેને ક્રિયા નથી એમ કહે છે. વળી 'પાણિ અને પાદ વિના ઝડપવાળો અને ગ્રહણ કરનાર તે ચક્ષુ વિના જૂએ છે, કર્ણ વિના સાંભળે છે' શ્રુતિ પાણિ અર્થાત્ હાથ વિના તે ગ્રહણ કરે છે, પાદ વિના તે ઝડપથી ચાલે છે, ચક્ષુ વિના તે જૂએ છે અને કર્ણ વિના શ્રવણ કરે છે એમ કહે છે. ' સર્વત્ર પાણિ અને પાદના અંતવાળું ' શ્રુતિ સર્વ સ્થલે બ્રહ્મને પાણિ અર્થાત્ હાથના અને પાદના અંત છે એમ કહે છે. ' અણુથી ઝીણું મહત્‌થી મોટું ' શ્રુતિ તેને ઝીણામાં ઝીણું અને વળી

અનણુ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનેક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રૌત હોવાથી એકનો બાધ કહી શકાય નહિ, તેથી બ્રહ્મજ તેવું છે એમ માનવું.

પૂ૦—આમ હોય. અહિ એમ નિર્ણય સંભવતો નથી, કારણ કે એક વસ્તુ સ્વતઃજ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ છે એમ વિરોધને લીધે નિશ્ચય કરી શકાય નહિ.—(બ્રહ્મ) સર્વગત હોવાથી પૃથિવી આદિ ઉપાધિનો સંબંધ છે તેથી અથૂલત્વ આદિ તેને લીધે છે, કારણ કે અસ્થૂલમાં અસ્થૂલ, અનણુમાં અનણુ, ઉચ્ચાવચકર્તૃમાં ઉચ્ચાવચકર્તૃ, ઉચ્ચાવચ કામમાં ઉચ્ચાવચકામ, પૃથિવીમાં સર્વગન્ધ, જલાદિમાં અગંધ, એમ (બ્રહ્મનું) ઉભયરૂપત્વ ઉપપન્ન છે તેથી વિરોધ નથી—એમ નહિ, કારણ કે ઔપાધિકમાં વસ્તુસ્વભાવ સંભવે નહિ. જપાકુસુમના અરૂણિમાનું ગ્રહણ કરનાર સ્ફટિક અરૂણ થતો નથી, પટ અરૂણ અથવા ચિત્ર

મોટામાં મોટું કહે છે. 'અસ્થૂલ અનણુ' શ્રુતિ તે સ્થૂલ પણ નથી, અને અણુ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પણ નથી એમ કહે છે. આ વિગેરે શ્રુતિઓ એ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મ રહેલા છે એમ કહે છે. ઉભય પ્રકારના ધર્મ શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી એક પ્રકારના ધર્મ બ્રહ્મમાં છે, અન્ય પ્રકારના નથી એમ કહી શકાય નહિ. તેથી વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મવાળુંજ બ્રહ્મ છે એમ માનવું જોઇએ.

(માયાવાદી વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય બ્રહ્મ છે એમ સ્વીકારતા નથી. પરંતુ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માને છે. તેથી તે પૂર્વપક્ષ કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—તમે કહ્યું તેમ નિર્ણય થઇ શકે નહિ. બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અને સવિશેષ ઉભય છે એમ કહી શકાય નહિ. એકજ વસ્તુ સ્વતઃ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે, એકજ વસ્તુને સ્વતઃ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ કહીએ તો વિરોધ થાય.

બ્રહ્મની તાત્ત્વિક ઉપાધિ માનનારનો ઉત્તર—બ્રહ્મ વ્યાપક છે. વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ સર્વત્ર છે. તેથી બ્રહ્મને સર્વનો સંબંધ છે. તેથી અસ્થૂલ અનણુ વિગેરે ગુણો ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિના સંબંધથી બ્રહ્મમાં આવે છે. કારણકે અસ્થૂલ પદાર્થમાં બ્રહ્મ અસ્થૂલ છે. અનણુ પદાર્થમાં બ્રહ્મ અનણુ છે. ઉચ્ચ અર્થાત્ સારા કાર્ય કરનારમાં બ્રહ્મ ઉચ્ચ કાર્ય કરનાર છે. અવચ અર્થાત્ નીચા કાર્ય કરનારમાં બ્રહ્મ અવચ કાર્ય કરનાર છે. ઉચ્ચકામમાં બ્રહ્મ ઉચ્ચકામ છે. અવચકામમાં બ્રહ્મ અવચકામ છે. પૃથિવીમાં બ્રહ્મ સર્વ ગંધયુત છે. જલ વિગેરે અર્થાત્ જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ વિગેરેમાં બ્રહ્મ ગંધરહિત છે તેથી બ્રહ્મ અસ્થૂલ, અનણુ, ઉચ્ચકર્તૃ, અવચકર્તૃ વિગેરે સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે. તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારનું હોય તે યોગ્યજ છે, અને તેમાં કાંઇ પણ વિરોધ નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ કહેવાય નહિ. અસ્થૂલ, અનણુ વિગેરે ગુણો વસ્તુતઃ ઉપાધિનાજ હોય, તો માત્ર ઉપાધિના સંબંધથીજ બ્રહ્મના તે ગુણો છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે ઉપાધિના અથવા ઔપાધિક ગુણો વસ્તુનો સ્વભાવ છે એમ કહેવાય નહિ. તેથી અસ્થૂલ વિગેરે ઉપાધિના ગુણો બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક છે એમ કહેવાય નહિ. જપાકુસુમના અરૂણરૂપનું ગ્રહણ કરનાર સ્ફટિક અરૂણ થતો નથી, પરંતુ શ્વેતજ રહે છે. ઉપાધિ જપાકુસુમના રૂપથી સ્ફટિકના સ્વાભાવિક શ્વેત રૂપમાં વિકાર થતો નથી. તેમજ ઉપાધિના ગુણના સંબંધથી

કોઇ દ્વિરૂપ થતો નથી. ત્યાં અવયવના અવચ્છેદની કલ્પનાથી એમ કહીએ તોપણ બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથી તેમાં એમ કહી શકાય નહિ. તેથી ઉપાધિ આવિઘક હોવાથી તે સમસ્ત વિશેષથી રહિત છે એમ માનવું. સવિશેષ પણ શ્રૌત હોવાથી નિર્વિશેષનોજ બાધ (છે) એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સવિશેષ પરિચ્છિન્ન હોવાથી પરિચ્છેદ થઇ જાય. પરિચ્છિન્ન પ્રત્યેક ભિન્ન હોવાથી બ્રહ્મ અનેક થઇ જાય, તેથી 'એકજ અદ્વિતીય' શ્રુતિનો વિરોધ થાય. 'મશકથી સમ નાગથી સમ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં એકનાંજ અનેક ઉપાધિના સંબંધથી થતાં પરિમાણનું શ્રવણ થાય છે, અને તે સ્વતઃ નિર્વિશેષ હોય તોજ ઉપપન્ન થાય. નહિતો ઉપાધિઓ અવ્યાપક હોવાથી અન્યોન્ય આશ્રયાશ્રયિભાવ નહિ હોવાથી એકજ બ્રહ્મના સર્વપરિમાણપણાનો ભંગ થાય. વળી કર ચરણ આદિ વિશેષ લૌકિક હોવાથી, અને સ્વરૂપ અલૌકિક હોવાથી, બ્રહ્મમાં લૌકિકનો નિષેધ યોગ્યજ છે,

---

બ્રહ્મમાં તે ગુણો આવે છે, એમ કહી શકાય નહિ. તેમજ પટને અરુણ અથવા ચિત્રરૂપથી રંગવામાં આવે તો તે બે રૂપવાળો થતો નથી. પોતાનું રૂપ અને અરુણ અથવા ચિત્ર રંગેલું રૂપ એમ બે રૂપ પટના થતાં નથી. કદાચ અમુક ભાગમાં પટ પોતાનું રૂપ રાખે, અને અન્ય ભાગમાં રંગેલું અરુણ અથવા ચિત્રરૂપ હોય એમ વિભાગના ભેદથી પટમાં બે રૂપ થાય, તોપણ બ્રહ્મમાં પોતાના ગુણ અને ઉપાધિના ગુણ વિભાગના ભેદથી સંભવે નહિ. કારણકે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે. બ્રહ્મને વિભાગ નથી. તેથી પોતાના ગુણ અને તેથી વિરૂદ્ધ ઉપાધિના ગુણ બ્રહ્મમાં હોવાથી બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. તેથી ઉપાધિ આવિદ્યક હોવાથી ઉપાધિના ગુણો બ્રહ્મમાં સંભવતા નથી. તેથી બ્રહ્મ સર્વ-વિશેષરહિત છે. બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે એમ માનવું જોઇએ. શ્રુતિ બ્રહ્મને સવિશેષ પણ કહે છે તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ નથી એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સવિશેષ હોય તે પરિચ્છિન્ન અથવા હદવાળું હોવું જોઇએ. તેથી બ્રહ્મને સવિશેષ કહીએ તો તેને પરિચ્છેદ અથવા હદ થાય. વળી દરેક પરિચ્છેદ ભિન્ન છે. બ્રહ્મના સર્વ પરિચ્છેદ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી અનેક બ્રહ્મ થઇ જાય અને તેથી 'એકજ અદ્વિતીય' શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વળી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ હોય તો તેને પરિચ્છેદ પણ ન હોય. બ્રહ્મને પરિચ્છેદ ન હોય તોજ નાગ અર્થાત્ હસ્તી, મશક અર્થાત્ મચ્છર વિગેરે ઉપાધિના સંબંધથી બ્રહ્મ પણ નાગ, અથવા મશક સમાન કહેવાય, અને તેથી 'મશકથી સમ, નાગથી સમ' શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય. નાગ મશક વિગેરે ઉપાધિઓના સંબંધથી એકજ બ્રહ્મનું નાગ, મશક વિગેરે સમાન પરિમાણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. એકજ બ્રહ્મ પરિચ્છેદરહિત હોય તોજ એ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય છે. બ્રહ્મ સવિશેષ હોય અર્થાત્ તેને પરિચ્છેદ હોય તો નાગ, મશક વિગેરે ઉપાધ વ્યાપક નહિ હોવાથી એકજ બ્રહ્મનું નાગ, મશક વિગેરે સર્વની સમાન પરિમાણ છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી નાગનું પરિમાણ મશકમાં નથી, મશકનું પરિમાણ નાગમાં નથી. એ પ્રમાણે ઉપાધિઓમાં અન્યોન્ય આશ્રયાશ્રયિભાવ નથી. તેથી બ્રહ્મમાં પરિચ્છેદ હોય તો એકજ બ્રહ્મનું નાગ, મશક વિગેરે સર્વની સમાન પરિમાણ છે એમ કહેવાય નહિ.

વળી કર, ચરણ વિગેરે વિશેષ લૌકિક છે, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અલૌકિક છે. તેથી અલૌકિક

કારણ કે અલૌકિકની અપેક્ષાથી લૌકિક જઘન્ય છે.—તે પણ અલૌકિક હોવાથી કરચરણઆદિયુક્ત બ્રહ્મ કહી શકાય—એમ નથી. કારણ કે તેમને અલૌકિક કલ્પવાથી, બ્રહ્મમાં સર્વભવનસામર્થ્ય વિરૂદ્ધસર્વધર્માધારત્વ આદિ અલૌકિક શક્તિ કલ્પવાથી ગૌરવ થાય છે. 'અસ્થૂલ' આદિ શ્રુતિના વિરોધથી એવી કલ્પના કરી પણ શકાય નહિ. 'સર્વતઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિબલથી કરી શકાય તોપણ તેમનું દૌર્બલ્ય પણ કહેલું છે. વળી સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત નથી, જેથી તેણે નિરૂપણ કરેલું એટલે અલૌકિકત્વ આદિ કલ્પ્ય નહિ પરન્તુ કલૃપ્તજ છે, અને તેથી ગૌરવઆદિ દૂષણગ્રાસ નથી એમ કહેવાય. પરન્તુ તે (સવિશેષ શ્રુતિ) બ્રહ્મ દુર્જ્ઞેય હોવાથી જેમ તેમ તેમાં પ્રવણતાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યારપછી સ્વયંજ પ્રત્યક્ બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તેથી અધિકાર સિદ્ધ કરવા ઉપાસના દર્શાવવા અને ભાવના સુગમ કરવા (બ્રહ્મનો) લૌકિક પ્રસિદ્ધ વિશેષવત્ તરીકે અનુવાદ કરે છે. પછી અધિકાર સિદ્ધ થાય

બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લૌકિક કર ચરણ વિગેરેનો નિષેધ કરવો એજ ઉચિત છે. અલૌકિક સ્વરૂપમાં લૌકિક કર, ચરણ વિગેરે વિશેષ ન હોય એ સંભવે છે. '**सहस्रशीर्षा**' વિગેરે શ્રુતિથી કર, ચરણ વિગેરે પણ અલૌકિક છે, અને બ્રહ્મમાં તે સંભવે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે કર, ચરણ વિગેરેને અલૌકિક કલ્પવાથી, અને વળી બ્રહ્મ સર્વ થવાને સમર્થ છે અને સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનું આશ્રય છે એવી બ્રહ્મમાં અલૌકિક શક્તિ કલ્પવાથી ગૌરવ થાય છે. વળી કર, ચરણ વિગેરેને અલૌકિક કલ્પવાથી, અને બ્રહ્મમાં કર, ચરણ વિગેરે વિશેષ છે એમ માનવાથી 'અસ્થૂલ, અનણુ' વિગેરે શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે. તેથી કર, ચરણ વિગેરે અલૌકિક છે એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ. 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું' વિગેરે વાક્યથી કર, ચરણ વિગેરે અલૌકિક છે એવી કલ્પના કરી શકાય ખરી, પરંતુ નિર્વિશેષ શ્રુતિ બલવતી છે, અને સવિશેષ શ્રુતિ તેનાથી દુર્બલ છે એમ પ્રથમજ અમે '**उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्च**' વિગેરે કારિકાથીજ કહેલું છે.

વળી બ્રહ્મ સવિશેષ છે એમ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી. જો સવિશેષશ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી હોય તો તેણે વર્ણવેલા કર, ચરણ વિગેરે અલૌકિક જ ગણાય અને તેથી તે બ્રહ્મમાં કલ્પેલા નથી પરંતુ સ્વાભાવિક જ છે એમ મનાય, અને તે અલૌકિક માનવામાં ગૌરવ રહે નહિ. પરંતુ સવિશેષશ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, તેથી કર, ચરણ વિગેરે અલૌકિક ગણાય નહિ; અને તેમને અલૌકિક માનવામાં ગૌરવ થાય છે. સવિશેષશ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મ દુર્જ્ઞેય છે, તેનું જ્ઞાન થવું અતિશય કઠિન છે; તેથી જેમતેમ સવિશેષ બ્રહ્મમાં ચિત્ત પરોવાય તો ચિત્તની શુદ્ધિ થાય અને ચિત્તની શુદ્ધિ થયા પછી સ્વતઃ પ્રત્યક્ બ્રહ્મ અથવા નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે એવા અભિપ્રાયથી તે ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરે છે. ઉપાસના કરવામાં પણ સહેલાઇથી ભાવના થાય તે માટે લૌકિક કર, ચરણ વિગેરે પ્રસિદ્ધ વિશેષથી તે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. લોકમાં કર, ચરણ વિગેરે વિશેષો પ્રસિદ્ધ છે તેનો જ સવિશેષશ્રુતિ અનુવાદ કરે છે. ઉપાસના કર્યા પછી કેવા પ્રકારના નિર્વિશેષ

ત્યારે કેવા પ્રકારનું તે અનુભવાય છે એવી આકાંક્ષા થાય તે માટે શ્રુતિ 'અસ્થલ અનણુ' ઇત્યાદિથી તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. તેથીજ 'અરૂપવતૂજ તત્પ્રધાન હોવાથી' એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. આમ હોવાથી સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિપેઠે નિર્વિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિનું માત્ર સ્વરૂપનિરૂપણ સિવાય અન્ય પ્રયોજન ઘટતું નથી, કારણ કે 'તેથી કોનાથી કોને જૂએ?' શ્રુતિથી બ્રહ્મ વૃત્તિનો વિષય નથી. તેથીજ 'હવે અહિંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' 'તે વિદિતથી અન્ય, અને અવિદિતથી અન્ય' ઇત્યાદિથી (શ્રુતિ) નિષેધમુખથીજ નિરૂપણ કરે છે. આમ હોવાથી નિર્વિષય જ્ઞાનના સ્વરૂપ પેઠે નિષ્પ્રતિયોગિક અભાવરૂપજ થાય, તેથી તેની વ્યાવૃત્તિ કરવા 'જેમ સૈન્ધવનો કટકો અનંતર અને અબાહ્ય સર્વ રસઘન છે તેમ આ આત્મા અનંતર અબાહ્ય સર્વ પ્રજ્ઞાનઘનજ છે' એમ તેનું ચિત્સ્વરૂપ કહે છે. વળી 'બ્રહ્મના બે રૂપ છે, મૂર્ત અને

બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે એમ આકાંક્ષા થાય તેથી શ્રુતિ 'અસ્થૂલ, અનણુ' વિગેરેથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. તેથી જ સૂત્રકાર પણ '**अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्**' સૂત્ર યોજે છે. આમ હોવાથી સવિશેષશ્રુતિ જેમ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી નથી, પરંતુ ઉપાસનાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ જ નિર્વિશેષશ્રુતિ પણ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ તેનું પણ અન્ય કાંઇ પ્રયોજન છે એમ કહેવાય નહિ. નિર્વિશેષશ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ નિરૂપણ કરે છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ *વૃત્તિનો વિષય નથી. 'તેથી કોનાથી કોને જૂએ' શ્રુતિ પણ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વૃત્તિનો વિષય નથી એમ કહે છે. તેથી જ 'હવે અહિંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' 'તે વિદિતથી અન્ય, અને અવિદિતથી અન્ય' વિગેરે શ્રુતિઓ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિષેધથી જ નિરૂપણ કરે છે. તે વૃત્તિનો વિષય નહિ હોવાથી, વિશેષ રહિત હોવાથી, તેનું નિષેધથી જ નિરૂપણ સંભવે. કેવલ નિષેધથી જ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો વિષયરહિત કેવલ જ્ઞાનના સ્વરૂપ પેઠે તેનું સ્વરૂપ પણ પ્રતિયોગી વિનાનો કેવલ અભાવ જ હોવું જોઇએ, અર્થાત ઘટાભાવ, પટાભાવ વિગેરે પ્રતિયોગીવાળા અભાવ નહિ, પરંતુ પ્રતિયોગીવિનાનો કેવલ અભાવ જ હોવું જોઇએ એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા શ્રુતિ તે ચિત્સ્વરૂપ છે એમ કહે છે. 'જેમ સૈંધવનો કટકો અનંતર અને અબાહ્ય સર્વ રસઘન છે તેમ આ આત્મા અનંતર અબાહ્ય સર્વ પ્રજ્ઞાનઘન જ છે' શ્રુતિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ ચિત્સ્વરૂપજ છે, કેવલ પ્રતિયોગી વિનાનો અભાવ નથી એમ કહે છે.

---

* વૃત્તિ એ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર મનનો ધર્મ છે. તે નેત્રના કિરણવડે બહાર નીકળે છે અને ઘટ વિગેરે પદાર્થ સાથે સંસર્ગમાં આવી તેના આકારની થાય છે. જેવો ઘટ વિગેરે પદાર્થનો આકાર હોય તેવો તેના સંસર્ગથી વૃત્તિનો આકાર થાય છે. વૃત્તિનો ઘટ વિગેરે વિષયના જેવો આકાર થાય ત્યારે વૃત્તિવડે બહાર નીકળેલા સાક્ષિચૈતન્યનો પણ તેવો જ આકાર થાય છે. જેમ નહેર વડે બહાર નીકળેલું મોટા સરોવરનું જલ કેદારમાં જાય છે અને તેના ભિન્ન ભિન્ન ખાડાના જેવો તેનો આકાર થાય છે તેમ સાક્ષિચૈતન્ય વૃત્તિવડે બહાર નીકળે છે અને ઘટ વિગેરે પદાર્થ જેવો તેનો આકાર થાય છે. એ પ્રમાણે જીવ અને ઘટ વિગેરે વિષયનું ચૈતન્ય એક થાય ત્યારે ઘટ વિગેરે વિષયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ અભેદાભિવ્યક્તિપક્ષ છે.

અમૂર્ત' એમ ઉપક્રમ કરી બે રૂપનું પ્રતિપાદન કરી, 'હવે અહિંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' એમ પુનઃ કહે છે. ત્યાં 'ઇતિ' શબ્દ સન્નિહિતનું અવલમ્બન કરે છે એમ 'ઇતિ ઉપાધ્યાયો બોલ્યા' ઇત્યાદિમાં દૃશ્યમાન થાય છે. પ્રકૃતમાં પણ પૂર્વે નિરૂપણ કરેલાં બે રૂપ સન્નિહિત હોવાથી 'નેતિ નેતિ'થી બ્રહ્મમાં તેમના નિષેધનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમ હોવાથી વિશેષનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિઓ નિષેધ્ય કોટિનું નિરૂપણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વિશેષો અવિદ્યાકલ્પિત હોય તોજ નિષેધ સંગત થાય; કારણ કે સત્ વસ્તુનો નિષેધ ઉચિત નથી. 'તેજ બ્રહ્મ તું જાણ. જેની ઉપાસના કરે છે તે નહિ' શ્રુતિ ઉપાસનાવિષયને અબ્રહ્મજ કહે છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે એમ માનવું. —એવું વિષય નહિ હોવાથી, અને 'કોઇ ધીર' ઇત્યાદિ શ્રુતિ વિષય તરીકે નિરૂપણ કરે છે તેથી એમ નથી—એમ કહેવું ઉચિત નથી. પૂર્વોક્ત ન્યાયથી સર્વશ્રુતિના અવિરોધનો વિચાર કરતાં પ્રાપંચિક ધર્મ અવિદ્યાકલ્પિત છે એમ નિશ્ચય

વળી 'બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે મૂર્ત અને અમૂર્ત' એ પ્રમાણે આરંભમાં શ્રુતિ બ્રહ્મના બે રૂપ કહે છે. પછી 'હવે અહિંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' એમ કહે છે. નેતિ=ન+ઇતિ અર્થાત્ એમ નહિ અથવા એવા પ્રકારનું નહિ. ઇતિથી કયો પ્રકાર કહ્યો તે હવે જોવું જોઇએ. 'ઇતિ ઉપાધ્યાયો બોલ્યા' વિગેરે વાકયોમાં પણ આપણે જોઇએ છીએ તો 'ઇતિ' શબ્દ તેની પૂર્વે જે આવ્યું હોય તેને માટે જ યોજાય છે. તેની પહેલાં તરત જે આવ્યું હોય તેને માટે જ 'ઇતિ' શબ્દ યોજાય છે. અહિં 'નેતિ' અર્થાત્ 'ન ઇતિ' માં 'ઇતિ' શબ્દ બ્રહ્મના તેની પૂર્વે મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા બે રૂપ કહ્યાં તેને માટે યોજેલો છે. તેથી 'નેતિ નેતિ' થી તેમની પૂર્વે વર્ણવેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એ બે રૂપનો જ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરેલો છે. પ્રથમ બે રૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને પછી તે જ બે રૂપનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી વિશેષનું નિરૂપણ કર્યું તે નિષેધ કરવા જ કરેલું છે. તેથી સવિશેષશ્રુતિઓ જેનો નિષેધ કરવાનો છે તેનું જ નિરૂપણ કરે છે. વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોય તો જ તેમનો નિષેધ સંભવે, કારણકે વિશેષો સત્ય હોય તો તેમનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. સત્ વસ્તુનો નિષેધ કરાય નહિ. તેથી વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પેલા જ હોવા જોઇએ. વળી 'તે જ બ્રહ્મ તું જાણ, જેની ઉપાસના કરે છે તે નહિ.' શ્રુતિ જેની ઉપાસના થાય છે તે બ્રહ્મ નથી એમ કહે છે. તેથી પણ વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પિત જ છે. સવિશેષશ્રુતિઓ જેનો નિષેધ કરવાનો છે તેનું જ નિરૂપણ કરે છે તેથી, અને જેની ઉપાસના થાય છે તે બ્રહ્મ નથી તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું જોઇએ.

'કોઇ ધીરે પ્રત્યગાત્માને જોયો' શ્રુતિ બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે એમ કહે છે, અને નિર્વિશેષ પદાર્થનું દર્શન થઇ શકે નહિ તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ કહી શકાય નહિ, એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે '**उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्च**' વિગેરે કારિકામાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે સર્વ શ્રુતિના અવિરોધનો વિચાર કરતાં પ્રપંચના સર્વ ધર્મ અવિદ્યાથી કલ્પેલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી અહિં 'કોઇ ધીરે પ્રત્યગાત્માને જોયો' શ્રુતિએ વર્ણવેલો દૃશ્યત્વ ધર્મ પણ અવિદ્યાથી કલ્પેલોજ હોવો જોઇએ એમ માનવું ઉચિત છે. વળી

થવાથી, અહિ પણ તેની સમાન યોગક્ષેમ ઉચિત છે. ત્યારે દ્રષ્ટૃદૃશ્યભાવ કહેલો હોવાથી, અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે 'ત્યારે કોનાથી કોને જૂએ' ઇત્યાદિથી તેનો નિષેધ કરેલો હોવાથી પણ એમ જણાય છે. તેના દર્શનરૂપી અવિદ્યાકાર્ય હોવાથી તે સમયે અવિદ્યાનો સંપૂર્ણ નાશ પણ થએલો નથી, જેથી અવિદ્યા તે સમયે નાશ પામેલી છે તેથી તેનું દશ્યત્વ આવિધક નથી એમ કહેવાય. વળી સવિશેષ સૂર્ય દીપ આદિથી પ્રકાશ્ય કહેલું છે, વ્યવહાર્ય, ચાક્ષુષ અને ક્રિયાદિમત્ છે તેથી તે બ્રહ્મ છે એમ કેમ નિશ્ચય થાય? કારણ કે 'ત્યાં સૂર્ય ચન્દ્ર તારાઓ આ વીજળીઓ પ્રકાશતી નથી, તો આ અગ્નિનું શું જ કહેવું? પ્રકાશનાર તેનીજ પાછળ સર્વ પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશે છે.' 'ચક્ષુથી, વાણીથી, અન્ય દેવોથી તપથી કે કર્મથી તેનું ગ્રહણ થતું નથી.' 'જે અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય છે' 'નિષ્કલ નિષ્ક્રિય શાન્ત' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તેનાથી વિરૂદ્ધજ તેનું નિરૂપણ કરે છે. તેથીજ સૂત્રકાર પણ 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વનો પ્રતિષેધ કરે છે, અને પછી ભૂયઃ કહે છે' એમ કહે છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. 'નેતિ નેતિ' શ્રુતિ, પ્રકૃત જે એતાવત્ અર્થાત્ પૂર્વે કહેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એવાં બે રૂપ તેના ભાવનો બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. ત્યારે તેના

એ શ્રુતિ ધીર દ્રષ્ટા છે અને પ્રત્યગાત્મા દશ્ય છે એમ કહી દ્રષ્ટૃદશ્યભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે. જ્યાંસુધી અવિદ્યા હોય ત્યાં સુધીજ દ્રષ્ટૃદશ્યભાવ સંભવે છે, કારણકે જ્યારે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે દ્રષ્ટૃદશ્યભાવ રહેતો નથી એમ 'ત્યારે કોનાથી કોને જૂએ' શ્રુતિ કહે છે. તેથી દશ્યત્વ ધર્મ પણ અવિદ્યાથી કલ્પેલોજ હોવો જોઇએ. તે સમયે ધીરની સર્વ અવિદ્યા દૂર થઇ નથી, કારણ કે અવિદ્યાનું કાર્ય દર્શન તેનામાં જણાય છે. જો તેની અવિદ્યા નાશ થઇ હોત તો પ્રત્યગાત્મામાં દશ્યત્વધર્મ સિદ્ધ થાત અને તે અવિદ્યાથી કલ્પેલો છે એમ કહેવાત નહિ. પરંતુ અવિદ્યા નાશ થઈ નથી, તેથી પ્રત્યગાત્મામાં દશ્યત્વ ધર્મ પણ તેની અવિદ્યાથી કલ્પેલોજ છે એમ માનવુંજ જોઇએ. વળી સવિશેષને સૂર્ય દીપ વિગેરેથી પ્રકાશ્ય કહેલું છે, તેનો વ્યવહાર થાય છે, તે ચાક્ષુષ છે, અને ક્રિયાવાળું છે તેથી તે બ્રહ્મ સંભવતું નથી. કારણકે શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું તેથી વિરૂદ્ધજ નિરૂપણ કરે છે. 'ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, આ વિજળીઓ પ્રકાશતી નથી તો આ અગ્નિનું શુંજ કહેવું? પ્રકાશનાર તેનીજ પાછળ સર્વ પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશે છે' શ્રુતિ બ્રહ્મ પ્રકાશ્ય નથી એમ કહે છે. પ્રકાશ્ય નહિ હોવાથી બ્રહ્મ વ્યવહાર્ય પણ નથી. ચક્ષુથી, વાણીથી અન્ય દેવોથી તપથી કે કર્મથી તેનું ગ્રહણ થતું નથી' 'જે અદશ્ય અગ્રાહ્ય છે' શ્રુતિઓ બ્રહ્મ ચાક્ષુષ નથી એમ કહે છે. 'નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, શાન્ત' શ્રુતિ બ્રહ્મમાં ક્રિયા નથી એમ કહે છે. તેથી સવિશેષ પદાર્થ બ્રહ્મ હોઇ શકેજ નહિ. તેથીજ સૂત્રકાર પણ '**प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः**' સૂત્ર યોજે છે. આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. પ્રકૃત જે એતાવત્ત્વ અથવા એટલાપણું, પૂર્વે વર્ણવેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત બે રૂપ, તેનો બ્રહ્મમાં પ્રતિષેધ અથવા નિષેધ '**नेति नेति**' શ્રુતિ કરે છે. ત્યારે સર્વનો નિષેધ કરવામાં આવે તો માત્ર

સદ્ભાવમાં શું પ્રમાણ? તેથી 'પછી ભૂયઃ કહે છે' એમ કહે છે. પછી નિષેધ પછી, 'આ બ્રહ્મથી પર અન્ય નથી' એમ ધર્મીનો સદ્ભાવ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે, એ ભૂયઃ. આમ હોવાથી ધર્મીથી અન્યનું આવિદ્યકત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી તે નિર્વિશેષજ છે.

સિ૦—અહિ અમે કહીએ છીએ, વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પિત છે એમ કહેનારને પૂછવું કે જે અવિદ્યાથી વિશેષ કલ્પિત છે તે અવિદ્યા જીવની છે કે બ્રહ્મની છે? પ્રથમ તો નથીજ, કારણ કે બ્રહ્મના ધર્મની કલ્પના કરવાનું તેનું સામર્થ્ય નથી, કારણકે કલ્પના શુદ્ધ બ્રહ્મમાંજ કહેવી જોઇએ, અને તેવું (બ્રહ્મ) મન અને વાણીનો વિષય નહિ હોવાથી, અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન નથી તો જીવની અવિદ્યાનો સંબંધ તો ક્યાંથી હોય? વળી 'ઇંદ્રિયો પરાંચિ (છે)' એમ અવિદ્યા

શૂન્યજ રહે, અને બ્રહ્મ શૂન્યજ થાય એવી શંકા થાય તે માટે '**ततः**' અર્થાત્ નિષેધ કર્યા પછી 'આ બ્રહ્મથી પર અન્ય નથી' એમ શ્રુતિ ધર્મિ બ્રહ્મનો સદ્ભાવ સ્વયં કહે છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. આમ હોવાથી ધર્મિ બ્રહ્મથી અન્ય સવિશેષ આવિદ્યકજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે.

સિદ્ધાન્તી—યુક્તિથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય છે એમાં દૂષણની ઉદ્ભાવના કરનાર પૂર્વપક્ષીને પ્રથમ પૂછીએ કે તમે જે અવિદ્યા કહી તે બ્રહ્મની છે કે જીવની? અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન. આ અજ્ઞાન બ્રહ્મનું છે કે જીવનું? બ્રહ્મનું અજ્ઞાન છે એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મ અર્થાત્ દર્શનના વિષયમાં આવરણ કરનાર અજ્ઞાન સંભવતું નથી. શુક્તિની રજત તરીકે ભ્રાંતિ થાય છે. ત્યાં પણ વિષયમાં આવરણ કરનાર અજ્ઞાન સંભવતું નથી, કારણ કે જો શુક્તિ વિષયમાં આવરણ કરનાર અજ્ઞાન હોય તો તે સર્વને હોવું જોઇએ, કારણ કે તે સર્વને સાધારણ છે. અજ્ઞાન સર્વને હોય તો જેણે પૂર્વે કદાપિ રજત જોયું ન હોય તેને પણ શુક્તિ જોતાંજ 'આ રજત છે' એમ થવું જોઇએ. વળી કોઇને શુક્તિનું ભાન થાય, અને તેનું અજ્ઞાન દૂર થાય ત્યારે સર્વનું અજ્ઞાન દૂર થવું જોઇએ, કારણ કે આવરણ કરનાર અજ્ઞાન વિષયમાં હતું તે દૂર થયું તેથી તે કોઇનામાં સંભવે નહિ. તેથી આ દૃષ્ટાંતમાં જેમ વિષયનું આવરણ કરનાર અજ્ઞાન રજતની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરતું નથી, તેમજ તમે જે અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યા કહો છો તે બ્રહ્મનું આવરણ કરનાર હોઇ શકે નહિ, કારણકે બ્રહ્મનું આવરણ અવિદ્યા કરતી હોય તો કોઇને બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોઇ શકેજ નહિ અને સર્વ જીવ બદ્ધજ હોવા જોઇએ. તેમજ એકને પણ બ્રહ્મનું આવરણ કરનાર અજ્ઞાન દૂર થવાથી સર્વને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય, અને સર્વ મુક્ત થઇ જાય. તેથી બ્રહ્મની અવિદ્યા સંભવતી નથી.

શુક્તિના દૃષ્ટાંતની પેઠે અહિ પણ અવિદ્યા જીવની છે એમ કહેવું જોઇએ, પરંતુ એ પણ સંભવતું નથી. કારણ કે જીવનું અજ્ઞાન બ્રહ્મમાં ધર્મની કલ્પના કરી શકે નહિ. શુક્તિના દૃષ્ટાંતમાં જેમ જીવનું અજ્ઞાન છે તેમ અહિં પણ છે. એ જીવનું અજ્ઞાન શુક્તિમાં રજતની કલ્પના કરાવે છે. અજ્ઞાન વિષયના સંબંધથીજ કલ્પના કરાવે છે, કારણ કે વિષય શુક્તિના સંબંધ વિનાજ અજ્ઞાન રજતની કલ્પના કરાવતું હોય તો શુક્તિ ન હોય ત્યાં પણ રજતની કલ્પના થવી જોઇએ. તેથી વિષય શુક્તિના સંબંધથીજ અજ્ઞાન તેમાં રજતની ક-

સંબંધી (ઇંદ્રિયોનો) (તે) વિષય નથી એમ કહી, અવિદ્યાથી રહિતની ઇંદ્રિયોનો વિષય છે એમ 'કોઇક આવૃત્તચક્ષુ અમૃતત્વની ઇચ્છા રાખનાર ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' થી નિરૂપણ કર્યું. 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થાય છે, પછી ધ્યાન ધરનાર નિષ્કલનું દર્શન કરે છે' શ્રુતિમાં જ્ઞાનીનેજ દર્શન થાય છે એમ કહ્યું. ત્યારે અવિદ્યા છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણકે તે જ્ઞાનથી નાશ પામે છે એમ તમે સ્વીકારો છો. વળી 'સમાહિત મુનિઓ ગુણ દૂર થાય ત્યારે જે જૂએ છે' ઇત્યાદિ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય છે.–તે સમયે દ્રષ્ટૃદૃશ્યભાવ હોવાથી, અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે 'કોનાથી કોને જૂએ' એમ તેનો નિષેધ હોવાથી (તે સમયે) અવિદ્યાનો સંપૂર્ણ નાશ નથી; તેથી ત્યાં પણ દૃશ્યત્વની કલ્પના છે—ત્યારે બ્રહ્મનું દૃશ્યત્વ પણ આવિદ્યક છે એમ તમે માનો છો. એમ હોવાથી, અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં વિશેષની કલ્પના થાય ત્યારે દૃશ્યત્વ

લ્પના કરાવે છે. અજ્ઞાન અને વિષયનો સંબંધ મનદ્વારા થાય છે, કારણ કે જ્યારે મન અને ઇંદ્રિયને સંયોગ થાય તેમજ ઇંદ્રિય અને વિષય શુક્તિને સંયોગ થાય ત્યારેજ વિષયનું ભાન થાય છે. અહિં બ્રહ્મને અને જીવના અજ્ઞાનને સંબંધ સંભવતો નથી, કારણ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ મન અને વાણીનો વિષય નથી. 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' શ્રુતિથી જણાય છે કે બ્રહ્મને અને જીવના મનને સંબંધ થતો નથી. તેથી મનને સંબંધ થતો નથી ત્યાં જીવના અજ્ઞાનને સંબંધ ક્યાંથીજ થાય? મનને બ્રહ્મનો સંબંધ નથી થતો તેમજ ઇંદ્રિયને પણ બ્રહ્મનો સંબંધ થતો નથી. 'ઇંદ્રિયો પરાંચિ છે' શ્રુતિથી જણાય છે કે અવિદ્યાવાળી ઇંદ્રિયોને પણ બ્રહ્મનો સંબંધ થતો નથી. તેથી ઇંદ્રિયોદ્વારા પણ જીવની અવિદ્યાને બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થઇ શકે નહિ. જેની અવિદ્યા દૂર થઇ હોય તેનીજ ઇંદ્રિયોને બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થાય છે એમ 'કોઇક આવૃત્તચક્ષુ અમૃતત્વની ઇચ્છા રાખનાર ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થાય છે, પછી ધ્યાન ધરનાર નિષ્કલનું દર્શન કરે છે' શ્રુતિઓ જણાવે છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મનું દર્શન જ્યારે થાય છે ત્યારે પણ જીવને અવિદ્યા છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણ કે અવિદ્યાનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે એમ તમે માનો છો. વળી બ્રહ્મનું દર્શન થાય ત્યારે પણ જીવને અવિદ્યા હોય છે એમ માનો તો 'સમાહિત મુનિઓ ગુણ દૂર થાય ત્યારે જે જૂએ છે' સ્મૃતિનો વિરોધ થાય. ગુણ દૂર થાય એટલે સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણવાળી અવિદ્યા દૂર થાય ત્યારે મુનિઓ બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે. અવિદ્યા હોય ત્યાં સુધી બ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી.

પૂર્વપક્ષી—જ્યારે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે ત્યારે પણ દ્રષ્ટૃદૃશ્યભાવ છે, તેથી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ થએલો નથી. કારણ કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે દ્રષ્ટૃદૃશ્યભાવ રહેતો નથી એમ 'કોનાથી કોને જૂએ' શ્રુતિ કહે છે. તેથી 'કોઇક ધીર' શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે ત્યારે પણ જીવમાં અવિદ્યા રહેલી છે.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે તો બ્રહ્મનું દર્શન પણ આવિદ્યકજ છે એમ તમારો મત થયો. બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી વિશેષ કલ્પીએ ત્યારે બ્રહ્મ દશ્ય થાય; અને બ્રહ્મ દશ્ય થાય ત્યારે અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી તેમાં વિશેષની કલ્પના થાય. બ્રહ્મ દશ્ય થાય ત્યારે તેમાં વિશેષની ક-

થાય; અને દૃશ્યત્વ થાય ત્યારે અધિષ્ઠાનજ્ઞાન થાય ત્યારે વિશેષની કલ્પના થાય એમ અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. 'નિષ્કલ' 'પ્રત્યગાત્માને' પદોથી અવિદ્યારહિતજ દર્શનવિષય કહેલું છે તેથી તેનો વિરોધ થાય છે—ત્યાં ભેદનું નિરૂપણ હોવાથી વિષય આવિદ્યકજ છે. 'નિષ્કલ' આદિ પદ વાસ્તવરૂપના અભિપ્રાયથી છે—એમ ન કહેવાય; કારણ કે પ્રકૃતમાં કર્મતાની અનુપપત્તિ થાય. 'કોઇ ધીર' એમાં ઈક્ષણ ક્રિયાના કર્મનું વાચક 'પ્રત્યગાત્મ' પદ વિના કોઇ નહિ હોવાથી અને તે વાચક અહિ ન થાય તેથી ઈક્ષણક્રિયાનું નિરૂપણ અનુપપન્ન છે. વળી એમ નિર્વિશેષ બ્રહ્મના દર્શનનો ઉચ્છેદ થવાથી, તેનું નિરૂપણ કરનાર 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે' 'તેનેજ જાણીને મૃત્યુને તરે છે' 'પરાવર તેનું દર્શન થાય ત્યારે' 'કોઇ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને 'સર્વ વેદથી હુંજ વેદ્ય છું' 'ભક્તિથી મને જાણે છે.' ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓનો ઉપપ્લવ થાય છે. વળી 'અવાસ્તવ' એનો અર્થ શું? વસ્તુનો નૈસર્ગિક ધર્મ વાસ્તવ, અને તેથી ભિન્ન આગન્તુક ધર્મ અવાસ્તવ એમ જો હોય તો મૃદાના પૃથુબુધ્નો-

---

લ્પના થાય અને બ્રહ્મમાં વિશેષની કલ્પના થાય ત્યારે તે દૃશ્ય થાય એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. વળી શ્રુતિઓ 'નિષ્કલ' અને 'પ્રત્યગાત્મા' નું દર્શન કરે છે એમ કહે છે. તેથી અવિદ્યારહિત બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે એમ તેમનો અભિપ્રાય છે. તેથી તે શ્રુતિઓનો પણ વિરોધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એ શ્રુતિઓ દર્શનની વાત કરે છે. તેમાં દ્રષ્ટા અને દૃશ્યના ભેદનું નિરૂપણ છે. તેથી દર્શનનો વિષય પણ આવિદ્યકજ છે. 'નિષ્કલ' 'પ્રત્યગાત્મા' પદનો અભિપ્રાય બ્રહ્મનું વાસ્તવ રૂપ કહેવાનો છે. તેથી 'કોઇક ધીર' વિગેરે શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલા દર્શન સમયે પણ જીવમાં અવિદ્યા રહેલી છે.

સિદ્ધાન્તી—તો એ શ્રુતિમાં 'પ્રત્યગાત્મા' ને જોવાની ક્રિયાનું કર્મ કહેલું છે તે સંભવતું નથી. 'કોઇક ધીરે પત્યગાત્માને જોયા' વાક્યમાં 'જોયા' નું કર્મ પ્રત્યગાત્મા વિના કોઇ નથી. પ્રત્યગાત્મા નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે કારણકે એ પદનો અભિપ્રાય બ્રહ્મનું વાસ્તવરૂપ કહેવાનો છે એમ તમે કહ્યું છે. પરંતુ નિર્વિશેષનું દર્શન સંભવતું નથી. તેથી 'જોયા' પદથી શ્રુતિ જોવાની ક્રિયા કહે છે તે સંભવતું નથી. વળી એ પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું દર્શન કદાપિ સંભવેજ નહિ અને તેથી 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે' 'તેનેજ જાણીને મૃત્યુને તરે છે' 'પરાવર તેનું દર્શન થાય ત્યારે' 'કોઇ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' વિગેરે શ્રુતિઓ અને 'સર્વ વેદથી હુંજ વેદ્ય છું' 'ભક્તિથી મને જાણે છે' વિગેરે સ્મૃતિઓ બ્રહ્મના દર્શનનો ઉપદેશ કરે છે તે સર્વનો ઉપપ્લવ થાય છે.

વળી 'પ્રત્યગાત્મા' અને 'નિષ્કલ' પદનો અભિપ્રાય બ્રહ્મનું વાસ્તવરૂપ કહેવાનો છે એમ તમે કહ્યું. વાસ્તવ એટલે શું અને અવાસ્તવ એટલે શું? એ તમે બરાબર સ્પષ્ટ કરો ત્યારેજ ઉપરનું તમારૂં વાક્ય ઉપયુક્ત ગણાય.

પૂર્વપક્ષી—વસ્તુનો નૈસર્ગિક ધર્મ હોય તે વાસ્તવ કહેવાય. તેથી ભિન્ન આગન્તુક ધર્મ હોય તે અવાસ્તવ કહેવાય. નૈસર્ગિક ધર્મ વાસ્તવ હોવાથી કલ્પેલો નથી. અવાસ્તવ

દર આદિ આકારો પણ અવિદ્યાકલ્પિતજ છે, પરન્તુ કુલાલે દંડઆદિ સહકારિ-થી ઉત્પન્ન કરેલા નથી એમ સિદ્ધ થયું. તેથી પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે. ક્વચિત્ કુલાલ આદિ વિના પણ તેની ઉત્પત્તિનો અનુભવ થાય અને જાગતોજ (પુરૂષ) તેનાથી જલ પણ લાવે. જલ લાવવાની ઇચ્છાવાળાની નિયમથી ઘટ માટે પ્રવૃત્તિ પણ ન થાય, કારણ કે અજ્ઞાનકલ્પિત મરૂમરીચિકાજલનું પાન કરવા પિપાસુની નિયમથી પ્રવૃત્તિ થતી નથી.–દોષદશામાં પ્રતીયમાન થાય તે એ (અવાસ્તવ)–એમ પણ ન કહેવાય. કારણ કે 'આ' અંશ પણ એવો થઈ જાય.–દોષથી પ્રયુક્ત થઇ–એમ પણ ન કહેવાય. કારણ કે તિમિરથી ઉપહત

ધર્મ કલ્પેલા છે.

સિદ્ધાન્તી—પહોળો મધ્ય ભાગ, સાંકડું મોઢું વિગેરે જે ઘટનો આકાર છે તે માટી-નો નૈસર્ગિક ધર્મ નથી, પરંતુ આગન્તુક ધર્મ છે. ઘટ કરવામાં આવે ત્યારે માટીમાં આ ધર્મ આવે છે તેથી તે માટીનો આગન્તુક ધર્મ છે. આગન્તુક ધર્મ અવિદ્યાથી કલ્પેલા હો-વાથી એ પણ ધર્મ માટીમાં અવિદ્યાથી કલ્પેલો હોવો જોઇએ. જેમ શુક્તિમાં રજતની ક-લ્પના અજ્ઞાનથી થાય છે તેમ અવિદ્યાથી માટીમાં ઘટનો આકાર કલ્પેલો હોવો જોઇએ: પરંતુ કુંભારે દંડ, ચક્ર વિગેરે સહકારિકારણો વડે ઉત્પન્ન કરેલો હોવો જોઇએ નહિ. એમ માનવાથી પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે. આપણે જોઇએ છીએ કે માટીમાં એ આકાર કુંભાર દંડ, ચક્ર વિગેરે સહકારિકારણો વડે ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે અવિદ્યાથી કલ્પેલો છે એમ માનીએ તો પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે. વળી અવિદ્યાથી કલ્પેલોજ હોય તો કોઇ સ્થળે કુ-લાલ વિગેરે ન હોવા છતાં ઘટની ઉત્પત્તિ થઇ એવો અનુભવ પણ થવો જોઇએ, કારણ કે અવિદ્યાથી ઘટનો આકાર કલ્પવામાં કુંભાર વિગેરેની આવશ્યકતા નથી. વળી એવા કુંભાર વિગેરે કારણ વિના ઉત્પન્ન થએલા ઘટથી જાગતાં જાગતાંજ જલ પણ કોઇવાર લવાય. વળી જેને જલ લાવવું હોય તેને ઘટ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરવીજ જોઇએ એવો નિયમ પણ રહે નહિ, કારણ કે ઘટ અવિદ્યાથી કલ્પિત હોવાથી જલ લાવવાની ઇચ્છાવાળાની અવિદ્યાથી કલ્પેલા ઘટ માટે પ્રવૃત્તિ થવીજ જોઇએ એવો નિયમ નથી. જેમ અજ્ઞાનથી કલ્પેલા ઝાંઝવા-ના જલનું પાન કરવા તૃષાવાળા પુરૂષને પ્રવૃત્તિ થવીજ જોઇએ એવો નિયમ નથી, તેમજ અજ્ઞાનથી કલ્પેલા ઘટ માટે જલ લાવવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષની પ્રવૃત્તિ થવીજ જોઇએ એ-વો નિયમ હોઇ શકે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—દોષદશામાં જે ગુણ દેખાય તે અવાસ્તવ એવું અવાસ્તવનું લક્ષણ કરવાથી ઉપરના દોષો રહેશે નહિ. શુક્તિમાં રજતની ભ્રાંતિ થાય ત્યાં પણ શુક્તિમાં રજતત્વની ભ્રાંતિ દોષદશામાં થાય છે. તેથી તે અવાસ્તવ ગુણ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહેવાય. દોષદશામાં જે દેખાય તે અવાસ્તવ એવું લક્ષણ કરવાથી શુક્તિ પણ અવાસ્તવ થશે. કારણ કે શુક્તિ જોતાં 'આ રજત છે' એવી ભ્રાંતિ થાય છે. તે સમયે દોષદશા છે. દોષદશામાંજ 'આ' અથવા શુક્તિ દેખાય છે તેથી તે પણ અવાસ્તવ થઇ જાય.

પૂર્વપક્ષી—દોષથી પ્રયુક્ત થઇ દોષદશામાં દેખાય તે અવાસ્તવ એવું લક્ષણ કરવાથી

નયનવાળા (પુરૂષને) નેત્રદર્પણનું આધાન કરવાથી, એકથીજ સૂક્ષ્મ વર્ણમાં પણ સ્થૂલત્વનો ભ્રમ, અને વર્ણની પ્રમા થાય છે તેથી વર્ણાંશમાં પણ ભ્રમ થાય. –વર્ણાંશમાં નેત્રદર્પણનું ગુણત્વજ છે–એમ નહિ. સર્વશ્રુતિની એકવાક્યતા માટે બ્રહ્માંશમાં પણ અવિદ્યાનું ગુણત્વજ સ્વીકારો. આ પણ તમારી રીતથી કહેલું છે. વસ્તુતઃ તો સર્વ બ્રહ્મધર્મ નિત્ય હોવાથી અનાગંતુકજ છે, કારણકે શ્રુતિ એમજ નિરૂપણ કરે છે. 'તેનું કાર્ય કે કરણ નથી, તેની સમ અથવા અધિક દેખાતો નથી. તેની જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા શક્તિ સ્વાભાવિક પર અને વિવિધ છે' એમ તેનું સંબંધિ જે કાંઈ છે તે કાર્ય અર્થાત્ જન્ય નથી, કિંતુ અજન્યજ છે. વળી 'તેનું' એમ ષષ્ઠીથી ભેદનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી જીવની પેઠે સ્વરૂપથી અતિરિક્ત જ્ઞાન ક્રિયા આદિમાં ઇંદ્રિયઆદિ કરણ પણ તેને નથી, કારણ કે તેના કર પાદ મુખ ઉદર આદિ આનન્દમાત્ર છે. અથવા નિત્ય હોવાથી તેના હેતુરૂપ

એ દોષ રહેશે નહિ, કારણ કે 'આ' અથવા શુક્તિ દોષદશામાં દેખાય છે, પરંતુ તે દોષથી પ્રયુક્ત નથી. પરંતુ રજતત્વ દોષથી પ્રયુક્ત છે અને દોષદશામાં દેખાય છે તેથી તે અવાસ્તવ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તિમિરદોષથી જેનાં નયન પીડાતાં હોય તે પુરૂષ નેત્રદર્પણ અર્થાત્ ચશ્મા પહેરે ત્યારે તેને સૂક્ષ્મ વર્ણ લખ્યા હોય તે પણ ભ્રમથી સ્થૂલ જણાય છે, અને તેને વર્ણની પ્રમા થાય છે. વર્ણનું તેને જ્ઞાન થાય છે. તે પુસ્તક વિગેરે વાંચી તેનો ભાવાર્થ પણ સમજે છે. આ સર્વ માત્ર નેત્રદર્પણથી થાય છે. સૂક્ષ્મ અક્ષર સ્થૂલ જણાય છે તે ભ્રમ છે. તેથી તે પુરૂષ દોષ અવસ્થામાં છે. વળી નેત્રદર્પણ દોષ છે. નેત્રદર્પણ દોષથી વર્ણની પ્રમા થાય છે, અને તે સમયે તે પુરૂષ દોષ અવસ્થામાં પણ છે. તેથી વર્ણની પ્રમા થાય છે તે પણ તમારા આ લક્ષણ પ્રમાણે વર્ણનો આગન્તુક ધર્મ થઇ જાય. પ્રમા કરાવવાનો ધર્મ પણ વર્ણમાં આગન્તુક તમારા લક્ષણથી થઇ જાય છે.

પૂર્વપક્ષી—વર્ણની પ્રમા કરાવવાની બાબતમાં નેત્રદર્પણ માત્ર ગુણ છે, દોષ નથી.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે અવિદ્યા પણ બ્રહ્મનો ગુણ છે એમ સ્વીકારો. તેથી સર્વ શ્રુતિની પણ એકવાક્યતા થશે. તેથીજ માર્કંડેય પુરાણમાં 'ઉપાયથી યોજેલી અવિદ્યાપણ વિષની પેઠે લોકોને ઉપકાર કરે છે. અન્યાયથી તે બંધ પ્રાપ્ત કરાવે છે.' એમ કહેલું છે. જેમ વિષ ક્ષુધા લગાડે છે તેમ અવિદ્યા પણ બ્રહ્મના કર, ચરણ વિગેરે સત્ય વિશેષોનું દર્શન કરાવે છે.

આ પણ અમે તમારા મત પ્રમાણે બ્રહ્મદર્શન આવિદ્યક છે એમ સ્વીકારીને કહેલું છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ નૈસર્ગિક છે, આગન્તુક નથી. બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે તેથી તે આગન્તુક હોઇ શકે નહિ. 'તેનું કાર્ય કે કરણ નથી, તેની સમ અથવા અધિક દેખાતો નથી. તેની જ્ઞાન, બલ અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિક, પર અને વિવિધ છે' શ્રુતિ પણ બ્રહ્મ સંબંધિ જે કાંઇ છે તે સર્વ જન્ય નથી, પરંતુ સર્વ અજન્ય અથવા નિત્ય છે એમ કહે છે. વળી 'તેનું' એમ છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કરી શ્રુતિ ભેદથી નિર્દેશ કરે છે. તેથી જેમ જીવને જ્ઞાન અને ક્રિયાના કરણ ઇંદ્રિયો પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મને નથી, કારણ કે બ્રહ્મના કર, પાદ, મુખ, ઉદર વિગેરે માત્ર આનંદનાજ છે. બ્રહ્મના કર, પાદ, મુખ, ઉદર

કરણ નથી. તેથીજ 'તેની સમ' ઇત્યાદિ; કારણ કે જીવો તેવા નથી. તેથીજ 'સર્વનો ઈશાન' એવી શ્રુતિ છે. તેથીજ જીવો તેના દાસજ છે એમ ફલિત થાય છે. પર અર્થાત્ મન અને વાણીથી પણ 'આ આવું' એમ જાણી ન શકાય તેવી. વિવિધ અર્થાત્ અનેકરૂપ શક્તિઓ. શક્તિસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં, તે બ્રહ્મસ્વરૂપથી અતિરિક્ત નથી એમ જણાવવા એકવચન (યોજ્યું છે.) તેથી બ્રહ્મ અચિંત્ય અનંત શક્તિવાળું કહેલું છે. આ પણ શક્તિ સ્વાભાવિકી છે, આગન્તુક નથી. તેમજ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિકીજ છે (એવો અર્થ છે,) દેહ અને ઇન્દ્રિય વિના જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય છે એવો અર્થ નથી. આમ હોવાથી, નિત્ય સત્ વસ્તુ અવિદ્યાથી કલ્પિત છે એમ વિરોધને લીધે કહી શકાય નહિ.

તેને કાંઇ કાર્ય અર્થાત્ કર્તવ્ય નથી, ઇન્દ્રિય આદિ કરણ પણ નથી; તેથીજ તેનાથી સમ નથી. ઇત્યાદિ, કર્તવ્યવિના પણ વિવિધ શક્તિઓનું અને કરણ

વિગેરે સર્વ માત્ર આનંદના હોવાથી બ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. અથવા, બ્રહ્મનું જ્ઞાન અને બ્રહ્મની ક્રિયા ઉભય નિત્ય છે તેથી તે ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ કરણ નથી. બ્રહ્મના જ્ઞાન અને ક્રિયા નિત્ય હોવાથી તેમનું કરણ કોઇ નથી. તેથીજ બ્રહ્મની સમાન પણ કોઇ નથી. કારણ કે જીવનું જ્ઞાન અને જીવની ક્રિયા નિત્ય નથી. તેથીજ જીવો માત્ર ભગવાનના દાસજ છે એમ 'સર્વનો ઈશાન' શ્રુતિએ કહેલું છે.

'पराऽस्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते' એમ શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. **परा** અર્થાત્ મન અને વાણીથી પણ જેનો પ્રકાર જાણી શકાય નહિ તેવી, **विविधा** અર્થાત્ અનેક પ્રકારની શક્તિઓ. વસ્તુતઃ બ્રહ્મને એકજ શક્તિ નથી, પરંતુ અનંત શક્તિઓ છે. પરંતુ શક્તિઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તે બ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી એમ જણાવવા શ્રુતિમાં **'शक्तिः'** એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી વિચાર ન કરી શકાય તેવી, અનન્ત શક્તિઓ બ્રહ્મમાં છે એમ શ્રુતિ કહે છે. એ શક્તિઓ પણ આગન્તુક નથી, પરંતુ બ્રહ્મની સ્વાભાવિક શક્તિઓજ છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનશક્તિ ક્રિયાશક્તિ, અને બલશક્તિ પણ બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિકજ છે એવો આ શ્રુતિનો અર્થ છે. બ્રહ્મને દેહ અને ઇંદ્રિય વિના જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય છે, એવો આ શ્રુતિનો અર્થ નથી. તેથી બ્રહ્મની સર્વ શક્તિઓ નિત્ય અને સ્વાભાવિકજ છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મની નિત્ય શક્તિઓ અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે જે વસ્તુ નિત્ય હોય તે અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહી શકાય નહિ. નિત્ય વસ્તુ અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહીએ તો વિરોધ થાય, કારણ કે અવિદ્યાથી કલ્પેલી વસ્તુનો અવિદ્યાનો નાશ અથવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે નાશ થવોજ જોઇએ. તેથી અવિદ્યાથી કલ્પેલી વસ્તુ નિત્ય હોઇ શકેજ નહિ. બ્રહ્મની શક્તિઓ નિત્ય છે તેથી તે અવિદ્યાથી કલ્પેલી હોઇ શકે નહિ.

આ શ્રુતિનો કોઇ નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. 'તેનું કાંઇ કાર્ય અર્થાત્ કર્તવ્ય નથી, અને તેને કાંઇ કરણ અર્થાત્ ઇંદ્રિય વિગેરે પણ નથી. તેને કાંઇ કાર્ય અને કરણ નહિ હોવાથી કોઇ તેની સમાન નથી. કારણ કે તેને કર્તવ્ય નથી તોપણ વિવિધ શક્તિઓ છે, અને કરણ નથી તોપણ જ્ઞાન ક્રિયા વિગેરે છે. કર્તવ્ય ન હોવા છતાં બ્રહ્મને વિવિધ શક્તિઓ

વિના પણ જ્ઞાનાદિમત્ત્વનું શ્રવણ છે તેથી સર્વે શક્તિઓ સ્વાભાવિકી છે, એવું વ્યાખ્યાન પણ અતિદુષ્ટ નથી. શક્તિઓ નિત્ય હોવાથી સૃષ્ટિની પૂર્વે અને પછી તે વર્તમાન છે અને તે સમયે કાંઇ કર્તવ્ય નથી, તથાપિ સામાન્ય નિષેધ હોવાથી ઇક્ષિત્યધિકરણના વિરોધને લીધે તે દુષ્ટજ છે; કારણકે ' સૌમ્ય અગ્રે આ એકજ અદ્વિતીય સતજ હતું.' થી ઉપક્રમ કરી, ' હું બહુ થાઉં પ્રજનન કરૂં એમ તેણે ઇચ્છા કરી ' ' તેણે તેજ સર્જ્યું ', તેમજ અન્યત્ર ' આઆત્મા એકજ અગ્રે હતો અન્ય કાંઈ ન હતું. વ્યાપાર કરતાં તેણે લોક સર્જું એમ ઇચ્છા કરી ' ' તેણે આ લોકો સર્જ્યા.' ઇત્યાદિ શ્રુતિને લીધે મિથ્યાવાદીને પણ સૃષ્ટિ પહેલાં બ્રહ્મનું અ-શરીરત્વ અને તેજ આદિ લોકનું કર્તૃત્વ સ્વીકારવા પડશે. તેથી કર્તવ્ય અંશનો સામાન્ય નિષેધ ઉપપન્ન નથી; કારણ કે તે સમયે કોઈ જીવ નથી કે તે પોતાની અવિદ્યાથી તેના કર્તૃત્વરૂપી વિશેષની કલ્પના કરે. છે એમ કહો તો ' સત્ જ ' શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે. આમ હોવાથી 'આના' એમ ષષ્ઠીથી ભેદથી નિર્દેશ હોવાથી, જેમ ધર્મરૂપ સ્વાભાવિકી જ્ઞાનઆદિ શક્તિઓનો શ્રુતિબલથી અંગીકાર કર્યો તેમ ' સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું સર્વતઃ અક્ષિ શિરઃ અને મુખ-

છે, અને કરણ ન હોવા છતાં જ્ઞાન ક્રિયા વિગેરે છે. તેથી તે સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિકજ હોવી જોઇએ.' આ વ્યાખ્યાન અતિદુષ્ટ નથી. આ વ્યાખ્યાનમાં પણ દોષ તો છેજ. બ્રહ્મની સર્વ શક્તિઓ નિત્ય હોવાથી, સૃષ્ટિની પૂર્વે અને સૃષ્ટિની પછી પણ વિદ્યમાન છે અને તે સમયે તેમને કાંઇ કર્તવ્ય પણ નથી. પરંતુ તેમને કોઇપણ સમયે કર્તવ્ય નથી એમ કર્તવ્યનો સામાન્ય નિષેધ કરવો એ ઉચિત નથી, કારણ કે સૃષ્ટિસમયે તેમને કર્તવ્ય છે એમ ઇક્ષિત્ય-ધિકરણથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી કર્તવ્યનો સામાન્ય નિષેધ કરવાથી ઇક્ષિત્યધિકરણનો વિરોધ થાય છે. ' સૌમ્ય, આ અગ્રે એકજ સત્ હતું ' વિગેરેથી શ્રુતિ સૃષ્ટિ પ્રકરણનો આરંભ કરે છે. પછી ' હું બહુ થાઉં, પ્રજનન કરૂં એમ તેણે ઇચ્છા કરી, ' ' તેણે તેજ સર્જ્યું ' વિગેરે શ્રુતિઓ સૃષ્ટિસમયે કર્તવ્યનું નિરૂપણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે ' આ આત્મા એકજ અગ્રે હતો. અન્ય કાંઇ ન હતું. વ્યાપાર કરતાં તેણે લોક સર્જું એમ ઇચ્છા કરી ' ' તેણે આ લોકો સર્જ્યા ' વિગેરે શ્રુતિઓ પણ સૃષ્ટિ સમયે કર્તવ્યનુંજ નિરૂપણ કરે છે. આ શ્રુતિઓથી મિથ્યાવાદીને પણ સ્વીકારવું પડશે કે સૃષ્ટિ પહેલાં બ્રહ્મ શરીરરહિતજ હતું અને તેણે તેજ વિગેરે લોક સર્જ્યા, અર્થાત્ અશરીરિ અથવા નિર્વિશેષ બ્રહ્મેજ તેજ વિગેરે લોક સર્જ્યા એમ આ શ્રુતિઓથી મિથ્યાવાદીને પણ અવશ્ય સ્વીકારવું પડશે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ-સમયે કર્તવ્ય હોવાથી 'તેને કર્તવ્ય નથી' એમ કર્તવ્યનો સામાન્ય નિષેધ કરવો ઉચિત નથી. વળી સૃષ્ટિ સર્જન સમયે કોઇ જીવ પણ નહતો, કે તેની અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ વિશે-ષની કલ્પના થાય. તે સમયે જીવ હતો એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે જીવ હોય તો 'સૌમ્ય આ અગ્રે એકજ સત્ હતું' શ્રુતિનો વિરોધ થાય. 'આના' એમ શ્રુતિમાં છઠ્ઠી વિભક્તિથી ભેદનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી આ સ્વાભાવિક જ્ઞાન, ક્રિયા વિગેરે બ્રહ્મની શક્તિઓ બ્રહ્મના ધર્મજ છે. આ શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મની જ્ઞાન, ક્રિયા વિગેરે ધર્મરૂપ શક્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો તેમજ ' સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું, સર્વતઃ અક્ષિ શિરઃ અને મુખવાળું ' વિગેરે

વાળું' ઇત્યાદિ શ્રુતિના બલથી સ્વરૂપભૂત કેવલ આનંદના કર પાદ આદિનો પણ સંભવ હોવાથી, કરણનો પણ સામાન્ય નિષેધ ઉપપન્ન નથી. તેથી અમે કહેલોજ અર્થ છે. વળી અવિદ્યાથી કલ્પિત હોય એમ માનીએ તો ભગવાનના પ્રસાદથી ભગવત્પ્રાકટ્ય ભગવદ્દર્શન આદિની અનુપપત્તિ થાય, અને તેને માટે તપસ્યા આદિ તેના સાધનમાં પ્રવૃત્તિ પણ અનુપપન્ન થાય. તપસ્યા આદિ સાધનોનું ફલ દોષનો ઉદ્ભવજ નથી, જેથી તે કરાય ત્યારેજ અવિદ્યાથી એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય. એમ હોય તો સાધનો ચિત્તના દોષના શોધક છે એમ સર્વત્ર શ્રવણ થાય છે તેની વ્યાહતિ થાય. અધિક દોષના જનક હોવાથી તે નિંદિત થાય. વળી 'ઇન્દ્રિયો પરાઞ્ચિ છે' શ્રુતિ (બ્રહ્મ) અવિદ્યાવાળી ઇન્દ્રિયોનો અવિષય અને અવિદ્યાથી રહિત ઇન્દ્રિયોનો વિષય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્દેવકીગર્ભરત્ને પણ 'જેવાં તને મારાં દર્શન થયાં છે એવાં દર્શન વેદો તપ

શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત માત્ર આનંદનાજ કર, પાદ વિગેરે પણ છે એમ સંભવે છે. તેથી **'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते'** શ્રુતિ બ્રહ્મમાં કર, ચરણ વિગેરે કરણનો સામાન્ય નિષેધ કરે છે એમ કહેવાય નહિ. તેથી બ્રહ્મને કર, ચરણ વિગેરે નથી એમ સામાન્ય નિષેધ કરી શકાય નહિ. તેથી **'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते'** શ્રુતિ બ્રહ્મમાં કરણનો સામાન્ય નિષેધ કરતી નથી, પરંતુ બ્રહ્મને કાર્ય કરણ નથી એમ કહે છે. જેમ જીવને કાર્ય અથવા અનિત્ય કરણ છે તેમ બ્રહ્મને કાર્ય કરણ નથી, પરંતુ નિત્ય કરણજ છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. તેથી અમે શ્રુતિનો અર્થ કર્યો તેજ ઉચિત છે.

વળી બ્રહ્મમાં કર, ચરણ વિગેરે અવિદ્યાથી જણાય છે એમ માની શકાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો **'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः'** **'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादात्'** વિગેરે શ્રુતિઓ ભગવાનના પ્રસાદથી ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તથા દર્શન થાય છે એમ કહે છે તે સંભવે નહિ. દર્શન અવિદ્યાનું કાર્ય હોય તો શ્રુતિ ભગવાનના પ્રસાદથી દર્શન થાય છે એમ કહે નહિ. ભગવાનનો પ્રસાદ જે જીવપર હોય તેની અવિદ્યા દૂર થવી જોઇએ, પરંતુ તેની અવિદ્યા દૂર ન થતાં તેને અવિદ્યાનું કાર્ય દર્શન થાય એ સંભવે નહિ. તેથી દર્શન આવિદ્યક નથી. તેથી કર, ચરણ વિગેરે અવિદ્યાથી જણાતાં નથી. વળી દર્શન આવિદ્યક હોય તો દર્શન માટે દર્શનના સાધન તપસ્યા વિગેરેમાં કોઇની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. તપસ્યા વિગેરે સાધન કરે તેને દર્શનરૂપ દોષજ પ્રાપ્ત થાય, અથવા તપસ્યાનું ફલ દોષજ છે એ સંભવતું નથી. તપસ્યા વિગેરે સાધનો કરે ત્યારેજ અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં કર, ચરણ વિગેરેનો ભ્રમ થાય એ સંભવતું નથી, કારણકે એમ હોય તપસ્યા વિગેરે સાધનનું ફલ દોષનો ઉદ્ભવજ થાય. વળી એમ હોય તો સર્વ સ્થળે શ્રુતિમાં સાધનો ચિત્તના દોષનો નાશ કરે છે એમ કહ્યું છે તે અસત્ય ઠરે. તપસ્યા વિગેરે સાધન અધિક દોષ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી નિંદિત ગણાવા જોઈએ, પરંતુ એમ નથી. તેથી કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી કલ્પેલા છે એમ કહેવાય નહિ. વળી 'સ્વયંભૂએ ઇંદ્રિયો પરાંચિ નિમાર્ણ કરી' શ્રુતિ અવિદ્યાવાળી ઇંદ્રિયો બ્રહ્મને પહોંચી શકતી નથી, પરંતુ અવિદ્યારહિત ઇંદ્રિયો બ્રહ્મને પહોંચે છે એમ કહે છે. શ્રીમદ્દેવકીગર્ભરત્ન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પણ 'જેવાં તને મારાં દર્શન થયાં

દાન યજ્ઞથી પણ થઇ શકે નહિ' એમ ઇતર સાધનથી દર્શન આદિ અસાધ્ય છે એમ કહી, 'પરન્તુ હે અર્જુન, મારાં આવાં દર્શન અનન્ય ભક્તિથી થઈ શકે છે' એમ કેવલ ભક્તિથી સાધ્ય છે એવો નિર્ણય કરેલો છે. તેથી આવા પ્રકારની શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો ઉપપ્લવ કરનાર પારલૌકિક સર્વ સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરવામાં પ્રવૃત્ત આસુરી છે, તેથી સારા પુરૂષોએ (તેની) ઉપેક્ષા કરવી. કલ્પના અંતસમયે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી જીવોનો ભગવાનમાં પ્રવેશ હોવાથી, કલ્પનાસામર્થ્ય નથી તોપણ નારાયણશયનનું કથન છે તેથી (કલ્પનાપક્ષ ઉચિત નથી.) તેથીજ પ્રલયની અનુપપત્તિ પણ (કલ્પનાપક્ષના દૂષણરૂપ) જાણવી. વળી 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બનાવે છે' શ્રુતિ આદિએ કહેલી પ્રાથમિક બ્રહ્મસૃષ્ટિ અનુપપન્ન થાય છે, કારણ કે તે સમયે ઇશ્વરથી અતિરિક્ત કોઇ નહિ હોવાથી તે સૃષ્ટિનો કલ્પનાર કોઇ નથી. ઇશ્વરને કલ્પક કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઇશ્વરત્વનીજ વ્યાહતિ થાય, અને 'જે બનાવે છે' શ્રુતિએ કહેલું ઇશ્વરનું કર્તૃત્વ નાશ પામે. વળી બ્રહ્મમાં સર્વ વેદના સમન્વયની પ્રતિજ્ઞા કરી તેનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થએલા સૂત્રકાર, નિઃસંદિગ્ધ બ્રહ્મપર વાકયો નિશ્ચિતજ હોવાથી

છે એવાં દર્શન વેદો, તપ, દાન, યજ્ઞથી પણ થઇ શકે નહિ' એમ વેદ વિગેરે સર્વ સાધનથી બ્રહ્મનાં દર્શન થતાં નથી એમ કહે છે, અને પછી 'પરંતુ હે અર્જુન, મારાં આવાં દર્શન અનન્ય ભક્તિથી થઇ શકે છે' એમ માત્ર અનન્યભક્તિથી બ્રહ્મનાં દર્શન થાય છે એવો નિર્ણય કરે છે. તેથી આવા પ્રકારની શ્રુતિ સ્મૃતિ સર્વનો વિપ્લવ કરનાર, માત્ર પારલૌકિક સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહેનાર આસુરજ છે એમ જાણી સારા પુરૂષોએ તેની ઉપેક્ષા કરવી. વળી કલ્પાંત સમયે જીવનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે એમ કહ્યું છે. અને બ્રહ્મને શરીર અને ઇંદ્રિય નથી એમ પણ તમે માનો છો તેથી તે સમયે કલ્પના સંભવતીજ નથી. તે સમયે જીવ નહિ હોવાથી, જીવથી કલ્પના થઇ શકે નહિ. બ્રહ્મને શરીર અને ઇંદ્રિય નહિ હોવાથી તે પણ કલ્પના કરી શકે નહિ. તેથી કલ્પાંત સમયે કલ્પના સંભવતીજ નથી. તોપણ તે સમયે નારાયણ શયન કરે છે એમ કહેલું છે. તેથી નારાયણશયન કલ્પેલું નથી, પરંતુ સત્યજ હોવું જોઇએ. શરીર વિગેરે બ્રહ્મને ન હોય તો શયન પણ કેમ સંભવે? તેથી પ્રલયજ સંભવતો નથી.

વળી 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બનાવે છે' શ્રુતિ પ્રાથમિક બ્રહ્મે કરેલી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે તે પણ સંભવતું નથી, કારણકે તે સૃષ્ટિ સમયે ઇશ્વર વિના અન્ય કોઇ ન હતું. બ્રહ્મા વિગેરે કોઇ ન હતું. તેથી સૃષ્ટિ અવિદ્યાથી કલ્પનાર કોઇ ન હતું. સૃષ્ટિની કલ્પના કરનાર કોઇ ન હોવાથી કલ્પેલી સૃષ્ટિ સંભવેજ કેમ? ઇશ્વરજ સૃષ્ટિની કલ્પના કરે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણકે એમ હોય તો ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણુંજ રહે નહિ. સર્વ કલ્પિતજ હોય તો 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બનાવે છે' એમ બનાવવાની ક્રિયાના કર્તા ઇશ્વર કહ્યા છે તે પણ સંભવે નહિ. વળી સૂત્રકાર પણ સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે એમ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પછી તે પ્રતિજ્ઞાનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. જે વેદાન્તવાકયો સંદેહ વિના બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે તેઓમાં બ્રહ્મનો સમન્વય છે એ નિશ્ચિતજ હોવાથી, તેનું નિરૂપણ સૂત્રકાર કરતા નથી. પરંતુ જે વાકયોમાં સંદેહ છે તેનુંજ નિરૂપણ કરે છે. 'જે

તેમના (સમન્વયનું) નિરૂપણ ન કરતાં, 'જે આદિત્યમાં આ હિરણ્મય હિરણ્યશ્મશ્રુ પુરૂષ દેખાય છે' 'આ લોકની શી ગતિ? આકાશ એમ તેણે કહ્યું' 'તે દેવતા કોણ? પ્રાણ એમ તેણે કહ્યું' 'જે અહિંથી પર આકાશનું જ્યોતિઃ દીપે છે' ઇત્યાદિ સંદિગ્ધ બ્રહ્મપર વાક્યોના (સમન્વયનું), 'અંદર (રહેલો પુરૂષ બ્રહ્મ), તેના ધર્મના ઉપદેશને લીધે' 'આકાશ (બ્રહ્મ); તેના ચિહ્નને લીધે' 'તેથીજ પ્રાણ (બ્રહ્મ)' 'જ્યોતિઃ (બ્રહ્મ), ચરણ કહેલો છે તેથી' ઇત્યાદિ અધિકરણોથી મહાન્ પ્રબંધથી નિરૂપણ કરે છે, તેથી જેવા પ્રકારનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે તેવાજ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે, એવો સૂત્રકારનો અનુશય છે એમ જણાય છે. નહિ તો, 'આદિત્યમાં જે આ' ઇત્યાદિ શ્રુતિનિરૂપિત સ્વરૂપો એવા જીવના સ્વરૂપ હો અથવા બ્રહ્મના સ્વરૂપ હો તોપણ તમારા મત પ્રમાણે તેમાં અવિદ્યા-

આદિત્યમાં આ હિરણ્મય હિરણ્યશ્મશ્રુ પુરૂષ દેખાય છે' વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે આદિત્યનું? તેથી **'अंतस्तद्धर्मोपदेशात्'** સૂત્રથી તે બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે. **अंतः** અર્થાત્ જે પુરૂષ આદિત્યમાં છે તે, પરમાત્માજ છે. કારણકે **'स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः'** એમ શ્રુતિ આગળ બ્રહ્મના ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે. 'આ લોકની શી ગતિ? આકાશ એમ તેણે કહ્યું' વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે અહિં આકાશનું નિરૂપણ કર્યું છે કે બ્રહ્મનું? તેથી **'आकाशस्तल्लिंगात्'** સૂત્રથી ત્યાં બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કર્યું છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. 'આકાશ બ્રહ્મજ છે, કારણકે **सर्वाणि भूतानि हवा इमानि आकाशादेव समुत्पद्यंते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति'** શ્રુતિ સર્વ ભૂતો આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને આકાશમાં લીન થાય છે એમ આકાશમાં બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ કરે છે. 'તે દેવતા કોણ? પ્રાણ એમ તેણે કહ્યું' વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે તે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે પ્રાણનું? **'अत एव प्राणः'** સૂત્રથી તે બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. **'सर्वाणि ह वा भूतानि प्राणमेवाभिविशन्ति प्राणमभ्युपजिहते'** શ્રુતિ પ્રાણમાં બ્રહ્મના ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી પ્રાણ બ્રહ્મજ છે. 'જે અહિંથી પર આકાશનું જ્યોતિઃ દીપે છે' વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે તે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે જ્યોતિનું? **'ज्योतिश्चरणाभिधानात्'** સૂત્રથી તે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. ત્યાં જ્યોતિઃ શબ્દ બ્રહ્મ માટેજ યોજાયો છે કારણ કે ચરણનું અભિધાન છે. **'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'** શ્રુતિમાં સર્વ ભૂતને તેના પાદ અથવા ચરણ કરેલા છે. તેથી જ્યોતિઃ શબ્દ બ્રહ્મમાટે યોજેલો છે. એ પ્રમાણે મહાન્ પ્રબંધથી સૂત્રકાર સર્વવેદાન્તમાં બ્રહ્મનો સમન્વય છે એમ સિદ્ધ કરે છે. તેથી જેવા પ્રકારના બ્રહ્મનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે તેવા પ્રકારનુંજ બ્રહ્મ છે એવો વ્યાસનો અભિપ્રાય છે એમ જણાય છે.

જો વ્યાસજીનો એવો અભિપ્રાય ન હોય તો 'જે આદિત્યમાં આ હિરણ્મય' વિગેરે વેદાન્તવાક્યો બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે એમ મહાન્ પ્રબંધથી કહેત નહિ, કારણ કે તમારા મત પ્રમાણે આદિત્યની અંદરનો પુરૂષ વિગેરે એવા પ્રકારના જીવ હોય અથવા

કલ્પિતત્વ અવિશિષ્ટ હોવાથી, તે બ્રહ્મપરજ છે એવો નિર્ણય કરે નહિ.—બ્રહ્મપરત્વે હોય તોજ ઉપાસનાથી તે તે ફલ પ્રાપ્ત થાય, ઈશ્વરપુરૂષ આકાશ પ્રાણ આદિ રૂપની અબ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાથી તે તે ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી તે બ્રહ્મજ છે એમ બોધ કરવા સૂત્રકારે એવો નિર્ણય કર્યો—એમ નહિ. કારણ કે વસ્તુતઃ તે અબ્રહ્મ હોવાથી, તેમનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ અબ્રહ્મપર થઈ જાય, અને તેથી તે નિયમની વ્યાહતિ થાય. વળી તે પ્રતારક થાય. વળી અવિદ્યાકલ્પિતત્વ સમાન હોવાથી, પ્રસિદ્ધ અર્થોનોજ અનુવાદ કરી 'આ નહિ' એમ નિષેધજ કરે, અને સમન્વયપ્રતિજ્ઞાજ ન કરે, કારણ કે તે અબ્રહ્મ હોવાથી તેમનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ અબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી થાય. તેથી 'સર્વે વેદો જેના પદનું ધ્યાન ધરે છે' શ્રુતિનો વિરોધ થાય. સવિશેષનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થએલી નથી ઇત્યાદિનો આથી નિરાસ થયો. વળી 'કૃતમાં શુકલ અને ચતુર્બાહુ' અને ઇલાવૃત્ત આદિ અમુક

બ્રહ્મ હોય તોપણ અવિદ્યાથી કલ્પેલાજ હોવા જોઇએ. અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવાથી તે બ્રહ્મ અથવા જીવ હોય તોપણ તેમાં કાંઇ ભેદ નથી. તેથી આવા મહાન્ પ્રબંધથી તે બ્રહ્મજ છે એમ નિશ્ચય કરવાની વ્યાસજીને કાંઇ આવશ્યકતા નહતી.

પૂર્વપક્ષી—તેમને બ્રહ્મ જાણીને તેમની ઉપાસના કરવામાં આવે તો ઉપાસનાનું ફલ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તેમને ઈશ્વરપુરૂષ, આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિઃ જાણી, તે બ્રહ્મ નથી એમ જાણી, તેમની ઉપાસના કરવામાં આવે તો કોઇ પણ ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ. તેથી તેમને બ્રહ્મ જાણીને તેમની ઉપાસના કરવામાં આવે એવા હેતુથી સૂત્રકાર તે સર્વ બ્રહ્મજ છે એવો નિર્ણય કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો. કારણકે તે બ્રહ્મ વસ્તુતઃ ન હોય તો તેમનું નિરૂપણ કરનારા વેદાન્તવાકયો બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ. તેથી સર્વ વેદાન્તવાકયો બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એ નિયમનો ભંગ થાય છે. વળી ઈશ્વરપુરૂષ, આકાશ વિગેરે બ્રહ્મ નથી તે સર્વ બ્રહ્મજ છે એમ આપણને અસત્ય ઉપદેશ કરનાર હોવાથી વ્યાસજી અને બ્રહ્મસૂત્ર પ્રતારકજ ગણાય. વળી ઈશ્વરપુરૂષ વગેરે બ્રહ્મ હોય કે જીવ હોય તોપણ તમારા મત પ્રમાણે અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવા જોઇએ. તેથી ઈશ્વરપુરૂષ આકાશ વિગેરે પ્રસિદ્ધ પદાર્થોનો અનુવાદ કરી, તેમના નામ લઇ, 'આ બ્રહ્મ નથી' એમજ શ્રુતિ નિષેધ કરત. વ્યાસજી પણ સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે એવી અસત્ય પ્રતિજ્ઞાજ ન કરત; કારણકે એમ હોય તો સર્વે વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાંજ સમન્વય છે એવી સમન્વયપ્રતિજ્ઞા અસત્યજ ઠરે. ઈશ્વરપુરૂષ વિગેરે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ ન હોવાથી તેમનું નિરૂપણ કરનારા વેદાન્તવાકયો બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ. તેથી સમન્વયપ્રતિજ્ઞા અસત્ય ઠરે. વળી આ પ્રમાણે સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય નહિ હોવાથી 'સર્વે વેદો જેના પદનું ધ્યાન ધરે છે' શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વસ્તુતઃ બ્રહ્મસૂત્રનું તાત્પર્ય સર્વ વેદાન્તનો બ્રહ્મમાં સમન્વય સિદ્ધ કરવો એ જ છે. તેથી 'સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી' વિગેરે તમારા સિદ્ધાન્તનો નિરાસ થાય છે. વળી 'કૃતમાં શુકલ અને

દેશોમાં 'તુરીય તામસી મૂર્તિ' ઇત્યાદિથી નિયત કાલ અને નિયત દેશમાં નિયત અનેક રૂપ કહેલાં છે તે અનુપપન્ન થાય, કારણ કે એકજ અવિદ્યા નિયત સમયમાં નિયત વસ્તુની કલ્પના કરે, અને અન્ય સમયમાં અન્યસદૃશની કલ્પના કરે એમાં કાંઇ હેતુ કહી શકાય નહિ.-કાલ આદિજ હેતુ છે-એમ નહિ, કારણ કે તે પણ અવિદ્યાતુલ્યજ છે. તેવો તેનો સ્વભાવજ છે, એમ પણ કહેવાય નહિ. અદ્વૈતશ્રુતિના અનુરોધથી તમે તેને અસદ્રૂપજ માનો છો, તેથી તેનો સ્વભાવ પણ એવોજ હોવાથી કારણ કોણ?—કાર્ય પણ તેવુંજ છે એમ યક્ષબલિન્યાય છે—કાર્ય ભલે તેવું હોય, પરન્તુ કારણ તો મણિમન્ત્રાદિ ન્યાયથી સતજ હોવું જોઇએ એમ પૂર્વેજ અમે કહેલું છે. વળી બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી, બ્રહ્મ

ચતુર્બાહુ' ભગવાન્ છે, અને ઇલાવૃત્ત વિગેરે દેશોમાં 'તુરીય તામસી મૂર્તિ છે' એવા વાકયો હોવાથી ભગવાન્ જૂદા જૂદા યુગમાં જૂદા જૂદા રૂપ ધારણ કરે છે, અને જૂદા જૂદા દેશમાં પણ જૂદા જૂદા રૂપ ધારણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે અમુક કાલે અમુક દેશમાં ભગવાનના અમુક રૂપો છે એમ દર્શાવનારા સર્વ વાકયો નિરર્થક થાય, કારણ કે આ સર્વ રૂપ તમારા મત પ્રમાણે અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવા જોઇએ. અમુક સમયે અમુક વસ્તુની અમુક પ્રકારની જ કલ્પના કરવી, અને ત્યારપછી અન્ય સમયે તે જ વસ્તુની અમુક અન્ય પ્રકારની કલ્પના કરવી એ સર્વ કાર્ય માત્ર એક જ જડ અવિદ્યા કરે એ સંભવતું નથી. તેથી આ સર્વ કલ્પનાનું કારણ પણ તમારાથી કહી શકાય તેમ નથી.

પૂર્વપક્ષી—'જન્યોનો જનક કાલ જગત્નો આશ્રય માનેલો છે' વાકયને લીધે કાલ જ આ સર્વ કલ્પના કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—કાલ પણ અવિદ્યાનું જ કાર્ય હોવાથી અવિદ્યાસમાન જ છે. તેથી કાલ પણ આ સર્વ કલ્પના કરવા સમર્થ નથી.

પૂર્વપક્ષી—અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે આ સવ કલ્પનાઓ તે કરે. આ સર્વ કલ્પના કરવા અવિદ્યા જ સમર્થ છે.

સિદ્ધાન્તી—'એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ' શ્રુતિના અનુરોધથી તમે એમ માનો છો કે બ્રહ્મ વિના સર્વ અસત્ છે. તેથી અવિદ્યા પણ તમારા મત પ્રમાણે અસતી છે. તેથી અવિદ્યાનો સ્વભાવ પણ અસત્ જ છે. તેથી આ સર્વ કલ્પના કરવાને જડ અવિદ્યાનો જડ અસત્ સ્વભાવ સમર્થ નથી. ત્યારે આ સવ કલ્પનાઓ કોનાથી થાય છે?

પૂર્વપક્ષી—કાર્ય કલ્પિત રૂપો અસત્ છે, તેમ જ કારણ પણ અસતી અવિદ્યા હોય તેમાં કાંઇ ક્ષતિ નથી. જેવું કાર્ય તેવું જ કારણ છે. જેવા યક્ષ છે તેવું જ તેમને બલિ અપાય છે. તેમ જ યક્ષબલિન્યાયથી જેવું કાર્ય તેવું જ કારણ હોય તેમાં કાંઇ ક્ષતિ નથી.

સિદ્ધાન્તી—કાર્ય કદાપિ અસત્ હોય પરંતુ કારણ તો સત્ જ હોવું જોઇએ. જેમ મણિ, મંત્ર વિગેરેના કાર્ય આમ્રતરૂ તથા કદંબતરૂ અસત્ છે તોપણ કારણ મણિ મંત્ર વિગેરે સત્ જ છે, તે જ પ્રમાણે અહિં પણ ભગવાનનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ કાર્ય અસત્ ભલે હોય, પરંતુ તેમનું કારણ સત્ હોવું જ જોઇએ. કાર્ય અસત્ છે એ પણ તમારા મત પ્રમાણે જ કહ્યું છે. વસ્તુતઃ કાર્ય પણ સત્ જ છે. વળી '**अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**' એમ

તરીકે નિરૂપણ કરેલા સવિશેષો કલ્પિત કહેતાં વ્યાસની પ્રતિજ્ઞાહાનિનું પણ ભાન થતું નથી, તેથી તું ઉન્મત્ત છે.—બ્રહ્મ એકરસ હોવાથી, અને સવિશેષ અનેકરસ હોવાથી તે બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ—એમ નહિ; કારણ કે ધર્મિગ્રાહક-પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.—બ્રહ્મ કેવલ વેદથી સમધિગમ્ય છે. તેમાં 'સર્વકામવાળા સર્વગંધવાળા સર્વરસવાળા' એમ તેનું નિરૂપણ છે. 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું સર્વતઃ અક્ષિ શિર અને મુખવાળું, સર્વતઃ શ્રુતિવાળું લોકમાં સર્વનું આવરણ કરી રહે છે. સર્વ ઇન્દ્રિય અને ગુણના જેવા પ્રકાશવાળું, સર્વ ઇન્દ્રિયથી વિવર્જિત, અસક્ત, સર્વભૃત્, નિર્ગુણ અને ગુણભોક્તૃ' ઇત્યાદિથી ભગવાનેજ સ્વકીય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. અહિ 'અંત' પદથી કર અને ચરણના અવચ્છેદ કહેલા છે. તેથીજ 'પૌગંડલીલા સમયનું જેટલા પરિમાણનું સ્વરૂપ છે તેટલાજ પરિમાણનું તેજ સ્વરૂપ પૂતનામુક્તિદાન દશામાં પણ છે' એની સંગતિ થાય છે, કારણ કે સર્વ રૂપો નિત્ય છે, અને આગળ ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે; કારણ કે બાલ્યમાં કરઆદિના અલ્પદેશાવચ્છેદનો અને

બ્રહ્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી, વ્યાસજીએ જે સવિશેષ રૂપો વર્ણવ્યાં છે તે કલ્પેલા છે એમ કહેતાં વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે એ ભાન પણ તમને રહેતું નથી, તેથી તમે ઉન્મત્ત જ છો.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મ એકરસ જ છે. શ્રુતિમાં ઈશ્વરપુરૂષ, આકાશ વિગેરે જે સવિશેષ રૂપો વર્ણવ્યાં છે તે એકરસ નથી, પરંતુ સવિશેષ હોવાથી અનેકરસ છે. તેથી તે બ્રહ્મ હોય એ સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો, કારણ કે એ સર્વ સવિશેષ રૂપ અનેકરસ હોય તેમ જણાય છે તોપણ તે સર્વની એકરસતાની ક્ષતિ થતી નથી એમ ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ વેદથી સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન માત્ર વેદથી જ થાય છે. વેદની નિર્વિશેષ શ્રુતિથી જ નહિ, પરંતુ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓ અર્થાત્ નિખિલ વેદથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. વેદમાં 'સર્વકામવાળા, સર્વગંધવાળા, સર્વરસવાળા' એમ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. વળી ભગવાને પોતે 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું, સર્વતઃ અક્ષિ શિરઃ અને મુખવાળું, સર્વતઃ શ્રુતિવાળું લોકમાં સર્વનું આવરણ કરી રહે છે. સર્વ ઇંદ્રિય અને ગુણના જેવા પ્રકાશવાળું, સર્વ ઇંદ્રિયથી વિવર્જિત, અસક્ત, સર્વભૃત્, નિર્ગુણ અને ગુણભોક્તૃ' વિગેરેથી સમાપ્તિપર્યંત પોતાના સ્વરૂપનું શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નિરૂપણ કરેલું છે. 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું' વિશેષમાં 'અંત' શબ્દ અવચ્છેદ અથવા હદના અર્થમાં યોજેલો છે. તેથી બ્રહ્મના પાણિ અને પાદના અંત સર્વત્ર છે. તેથી જ "પૌગંડલીલા સમયનું જેટલા પરિમાણનું સ્વરૂપ છે તેટલા જ પરિમાણનું તે જ સ્વરૂપ પૂતનામુક્તિદાન-દશામાં પણ છે' એ શ્રીમદાચાર્યચરણના વાક્યની પણ સંગતિ થાય છે. કારણકે ભગવાનના સર્વરૂપ નિત્ય છે. તેથી જે રૂપ પૌગંડલીલા સમયે હતું તે જ રૂપ તેટલા જ પરિમાણનું પૂતનાને મુક્તિનું દાન કર્યું તે સમયે પણ હતું. ભગવાનના સર્વ રૂપ નિત્ય છે, તેથી સર્વ રૂપ સર્વદા વિદ્યમાન છે. આગળ તેમનો ક્રમથી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં ભગવાનના

પૌગંડઆદિમાં અધિકદેશાવચ્છેદનો ભક્તો અનુભવ કરે છે. ‘ બાલકે ઉલૂકિકાનો જીવ હર્યો, ત્રૈમાસિકના પદથી શકટ ઉંધું પડ્યું, હારની અંદર જઈ આકાશનો સ્પર્શ કરનાર અર્જુનોનું ઉન્મૂલન કર્યું તે અન્યથા થાય નહિ ’ ઇત્યાદિથી દ્વિતીય સ્કંધમાં તેઓના શુદ્ધ બ્રહ્મત્વનો બ્રહ્માએજ વિચાર કર્યો છે. દશમા સ્કંધમાં પણ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં ‘ જેની અંદર અથવા બહાર પૂર્વ અને અપર પણ કાંઇ નથી, જે જગતની પૂર્વ અને અપર, અંદર અને બહાર છે અને જે જગત્ છે એવા મર્ત્યલિંગ અવ્યક્ત અધોક્ષજને પુત્ર માની પ્રાકૃતની પેઠે ગોપિકાએ રજ્જુથી ઉલૂખલ સાથે બાંધ્યા ’ એમ કહી, રજ્જુની ન્યૂનતાના નિરૂપણથી પણ તેનાજ પૂર્ણત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. ‘ ત્રણ વેદ, ઉપનિષદો, સાંખ્ય યોગ અને વૈષ્ણવતંત્રો જેના માહાત્મ્યનું ગાન કરે છે એવા હરિને તેણે પુત્ર માન્યા ’ એ વાક્યથી, અને મૃત્સ્નાભક્ષણ પછી યશોદાની પ્રાર્થનાથી નિજ વદનનું વ્યાદાન કરી પોતાના અને વ્રજના સહિત દર્શાવેલા સકલ લોકના અવલોકનથી વસ્તુજિજ્ઞાસા થઇ ત્યારે પક્ષાન્તરનું નિરાકરણ કરી કહેલા યશોદાના ‘ આજ મારા પુત્રનો કોઇક ઔત્પત્તિક આત્મયોગ છે ’ વાક્યથી (તેનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું છે.) આથીજ ‘ જે પૃથિવીમાં રહી, પૃથિવીના અંતર

કર, ચરણ વિગેરેના અલ્પ પ્રદેશમાં અને પૌગંડ વિગેરે અવસ્થામાં તેથી અધિક પ્રદેશમાં અવચ્છેદ હતો. એ પ્રમાણે ભક્તોને ભગવાનનાં દર્શન થતાં હતાં, તેમ પણ બ્રહ્માએ જ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીયસ્કંધમાં સાતમા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. ‘ બાલકે ઉલૂકિકાનો જીવ હર્યો, ત્રૈમાસિકના પદથી શકટ ઉંધું પડ્યું, હારની અંદર જઇ આકાશનો સ્પર્શ કરનાર અર્જુનોનું ઉન્મૂલન કર્યું તે અન્યથા થાય નહિ ’ એમ બ્રહ્મા કહે છે. શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મ ન હોય તો આ સર્વ કાર્ય થાય નહિ. વળી દશમા સ્કંધમાં પણ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં ‘ જેની અંદર અથવા બહાર, પૂર્વ અને અપર પણ કાંઇ નથી, જે જગતની પૂર્વ અને અપર, અંદર અને બહાર છે અને જે જગત્ છે એવા મર્ત્યલિંગ અવ્યક્ત અધોક્ષજને પુત્ર માની, પ્રાકૃતની પેઠે ગોપિકાએ રજ્જુથી ઉલૂખલ સાથે બાંધ્યાં ’ વાક્ય છે. તેમાં પણ બ્રહ્મના ગુણનું પ્રતિપાદન હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મ જ છે. વળી બાંધતા સર્વ રજ્જુ ન્યૂન થયાં. સર્વ રજ્જુનું સંધાન કરીને પણ શ્રીકૃષ્ણને બાંધી શકાય તેમ ન હતું. એ પ્રમાણે રજ્જુની ન્યૂનતાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી ‘ ત્રણ વેદ ઉપનિષદો અને સાંખ્ય, યોગ અને વૈષ્ણવતંત્રો જેના માહાત્મ્યનું ગાન કરે છે એવા હરિને તેણે પુત્ર માન્યા ’ વાક્ય પણ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મજ છે એમ કહે છે. વળી શ્રીકૃષ્ણે મૃત્તિકાનું ભક્ષણ કર્યું, ત્યારપછી તેમણે માટી ખાધી છે કે નહિ તે જાણવા યશોદાએ તેમને મુખ દેખાડવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું મુખ દેખાડ્યું, ત્યારે યશોદાજીએ તેમાં શ્રીકૃષ્ણને, પોતાને, વ્રજ, અને સકલ લોકને જોયાં. પછી યશોદાજીને વસ્તુતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા થઇ. ત્યારે અન્ય સર્વ પક્ષનો નિરાસ કરી ‘ આજ મારા પુત્રનો કોઇક ઔત્પત્તિક આત્મ યોગ છે ’ વાક્ય યોજેલું છે, તેથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ‘ જે પૃથિવીના અંતર છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે. જે અંદર

છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે અંદર રહી પૃથિવીનું યમન કરે છે તે ત્યાં આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે' શ્રુતિએ કહેલા ધર્મ હોવાથી પણ બ્રહ્મત્વજ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે એક પણ અસાધારણ ધર્મ હોય તે શિષ્ટ સંદિગ્ધનો પણ બ્રહ્મધર્મ તરીકેજ નિશ્ચય કરાવે છે. આજ શ્રુતિના અભિપ્રાયનો અંગીકાર કરી, સૂત્રકારે સર્વત્ર બ્રહ્મવાક્યનો નિર્ણય કહેલો છે. આ સર્વ ભાગવતના વિવરણમાં અને તત્ત્વસૂત્રભાષ્યમાં પિતૃચરણે વિસ્તારથી કહેલું છે તેથી અહિ દિગ્માત્રજ દર્શાવી છે. વળી, ચક્ષુઃ વાણી આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો અને તેમનાથી ગ્રાહ્ય અલૌકિક ગુણો, તેમજ શુદ્ધજ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે; પરન્તુ લૌકિક ઇન્દ્રિયો ત્યાં નથી એ 'સર્વેન્દ્રિયથી વિવર્જિત' એમ કહે છે. અસક્ત વિગેરે સ્પષ્ટ છે. તેથીજ 'વૈશ્વાનર (બ્રહ્મ); સાધારણ શબ્દથી વિશેષને લીધે' અધિકરણમાં 'જે આ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્મા વૈશ્વાનરની ઉપાસના કરે છે' શ્રુતિએ કહેલા પ્રાદેશપરિમાણવત્ત્વ અને વાજસનેયિશાખામાં કહેલું

રહી પૃથિવીનું યમન કરે છે' શ્રુતિ બ્રહ્મના જે ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે તેજ ધર્મ અહિં પણ કહેલો છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એક પણ બ્રહ્મનો અસાધારણ ધર્મ હોય તો બીજા સંદિગ્ધ ધર્મો પણ બ્રહ્મના જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણમાં બ્રહ્મના અસંખ્ય અસાધારણ ધર્મોનું શ્રીમદ્ભાગવતમાં નિરૂપણ કરેલું છે એમ ઉપર જણાવ્યું છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મનો એક પણ અસાધારણ ધર્મ બાકીના સર્વ સંદિગ્ધ ધર્મો પણ બ્રહ્મના છે એમ સિદ્ધ કરે છે, એ જ સિદ્ધાન્ત અંગીકાર કરી વ્યાસજીએ બ્રહ્મસૂત્રમાં સર્વવેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. આ સર્વનું તત્ત્વસૂત્રભાષ્ય તથા શ્રીભાગવતવિવરણમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું છે તેથી અહિં માત્ર સંક્ષેપમાં સૂચના કરેલી છે. વળી **सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्**' વિગેરે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય ઉપર કહેલું છે તે પણ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મજ છે એમ કહે છે. ઇંદ્રિયો ચક્ષુઃ વાણી વિગેરે, અને ગુણો=ઇંદ્રિયગુણાઃ. સર્વે ઇંદ્રિયગુણાઃ=સર્વેન્દ્રિયગુણાઃ. આ અર્થાત્ સર્વ દિશામાં ભાસે તે આભાસ અર્થાત્ પ્રકાશ. સર્વ ઇંદ્રિય અને અલૌકિક ગુણોની પેઠેજ શુદ્ધ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે, અર્થાત્ કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેંદ્રિયરૂપથી બ્રહ્મજ પ્રકાશે છે એવો તેનો અર્થ છે. બ્રહ્મ કર્મેંદ્રિય અને જ્ઞાનેંદ્રિય રૂપે પ્રકાશે છે, પરંતુ તેને લૌકિક ઇંદ્રિયો નથી એમ પણ '**सर्वेन्द्रियविवर्जितम्**' શબ્દથી કહે છે. બ્રહ્મ સર્વ લૌકિક ઇંદ્રિય વિનાનું છે. '**असक्तम्**' વિગેરેનો અર્થ સ્પષ્ટજ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ ઇંદ્રિયોના રૂપથી પ્રકાશે છે, છતાં તેને લૌકિક ઇંદ્રિયો નથી. એમ બ્રહ્મ સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે. વૈશ્વાનર અધિકરણથી પણ એજ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના દ્વિતીય પાદમાં '**वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्**' સૂત્રથી આ અધિકરણનો પ્રારંભ થાય છે. '**आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि**' વિગેરે શ્રુતિમાં 'વૈશ્વાનર' શબ્દ છે. વૈશ્વાનર શબ્દના ચાર પ્રસિદ્ધ અર્થ છે. (૧) જાઠરાગ્નિ. અન્ન પચાવનાર જઠરમાં રહેલો અગ્નિ. (૨) તૃતીય મહાભૂત. (૩) અમુક દેવતા. '**वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः**' શ્રુતિમાં વૈશ્વાનર શબ્દ વૈશ્વાનર

સર્વત્ર માનરહિત લક્ષણવાળું વ્યાપકત્વ, 'તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જે પુરુષ (છે). જે તે પુરુષવિધ પુરુષની અંદર પ્રતિષ્ઠિત અગ્નિ વૈશ્વાનરને જાણે' શ્રુતિથી તેવુંજ પુરુષત્વ, પુરુષવિધત્વ અને પુરુષની અંદર પ્રતિષ્ઠિતત્વ એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મ બ્રહ્મજ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય હોવાથી તેમાંજ સંભવે, અગ્નિ આદિમાં (સંભવતા) નથી એમ નિરૂપણ કરતાં, જૈમિનિ આદિના મતનો ઉપન્યાસ કરી, અન્ય પક્ષોમાં અરૂચિ ઉદ્ભાવી, 'એનું આમાં મનન કરે છે' એમ (સૂત્રકારે) સિદ્ધાન્ત કહ્યો. એનો અર્થ, એનું વ્યાપકજ પરમેશ્વરનું, આમાં શિર અને ચિબુકના અન્તરાલમાં, 'આ અનન્ત અવ્યક્ત આત્મા જે અવિમુક્તમાં પ્રતિષ્ઠિત છે' 'તે અવિમુક્ત કોનામાં પ્રતિષ્ઠિત છે?' 'વરણા અને નાસિકાની મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત છે.' ઇત્યાદિથી જાબાલો પ્રાદેશમાત્ર તરીકે વર્ણન કરે છે. તેથી 'અનન્ત' પદને લીધે દેશકાલથી અપરિચ્છિન્નનીજ સંકુચિતસ્થાનમાં સ્થિતિ શ્રુતિ કહે છે. તેથી પ્રાદેશમાત્રનું પણ અભિ-

દેવતા માટે યોજેલો છે. (૪) સંવત્સર અથવા પ્રજાપતિ. **आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि** શ્રુતિમાં વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ થાય છે કે અન્ય કાંઇ એ સંદેહ થાય છે. આ સૂત્રથી વ્યાસજી કહે છે કે વૈશ્વાનર શબ્દ બ્રહ્મ માટેજ યોજેલો છે. સાધારણ શબ્દથી જે વિશેષ અથવા આધિક્ય થાય તેથી 'વૈશ્વાનર' શબ્દ બ્રહ્મ માટેજ યોજેલો છે. તેજ સ્થળે આગળ '**यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमाभविमानमात्मानमुपास्ते**' શ્રુતિ છે, તેમાં વૈશ્વાનરને પ્રાદેશમાત્ર અર્થાત્ અંગુઠાના જેટલા પરિમાણવાળો અને અભિવિમાન અર્થાત્ પરિમાણથી અતીત અથવા વ્યાપક કહેલો છે. અંગુઠા જેટલો અને વ્યાપક કહેલો હોવાથી વૈશ્વાનર વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે. તેથી વૈશ્વાનર પરમાત્માજ છે. વળી વાજસનેયિશાખામાં પણ 'તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જે પુરૂષ (છે). જે તે પુરૂષવિધ પુરૂષની અંદર પ્રતિષ્ઠિત અગ્નિ વૈશ્વાનરને જાણે' શ્રુતિ છે, તે પણ વૈશ્વાનર પુરૂષ છે, પુરૂષવિધ છે અને પુરૂષની અંદર પ્રતિષ્ઠિત છે એમ તે સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એમ કહે છે. પરમાત્માજ વિરૂદ્ધધર્મના આશ્રય છે, અગ્નિ વિગેરે નથી. તેથી 'વૈશ્વાનર' શબ્દ પરમાત્મા માટેજ યોજેલો છે. આ પ્રમાણે '**वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्**' સૂત્રથી વ્યાસજી વૈશ્વાનર પરમાત્માજ છે એમ કહે છે. પછી '**साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः**' '**अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः**' '**अनुस्मृतेर्बादरिः**' સૂત્રોથી જૈમિનિ, આશ્મરથ્ય અને બાદરિના મતનું નિરૂપણ કરી તેમાં પોતાની અરૂચિ જણાવી, '**आमनन्ति चैनमस्मिन्**' સૂત્રથી પોતાનો સિદ્ધાન્ત કહે છે. **एनम्** અર્થાત્ પરમેશ્વરનું **अस्मिन्** અર્થાત્ મૂર્ધન્, ચિબુક વિગેરેમાં **आमनन्ति** અર્થાત્ મનન કરે છે. જાબાલો પરમેશ્વરનું મૂર્ધન્, ચિબુક વિગેરેમાં વ્યાપક તરીકેજ મનન કરે છે. 'આ અનન્ત અવ્યક્ત આત્મા જે અવિમુક્તમાં પ્રતિષ્ઠિત છે' 'તે અવિમુક્ત કોનામાં પ્રતિષ્ઠિત છે?' 'વરણા અને નાસિકાની મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત છે' વિગેરે શ્રુતિથી જાબાલો તેનું પ્રાદેશમાત્ર અર્થાત્ અંગુઠા જેટલા પરિમાણવાળા તરીકે વર્ણન કરે છે, અને પ્રથમ તેને 'અનંત' કહેલો છે. અનંત એટલે દેશ અને કાલની હદ વિનાનો, સર્વ દેશ અને સર્વ કાલમાં રહેલો. આ અનન્તજ સંકુચિત સ્થાનમાં રહે છે એમ

વિમાનિત્વ યોગ્ય છે. આથી બ્રહ્મનું વિરૂદ્ધધર્માશ્રયત્વ શ્રુતિથી અભિમત છે એમ માનવું. અન્યથા 'અનન્ત' એમ પ્રયોજન ન હોવાથી ન કહેત.—મેં પૂર્વેજ કહેલું છે કે સવિશેષનિરૂપણ ઉપાસના માટે છે.—અનુપહતકર્ણે મેં પણ સાંભળ્યું છે—ત્યારે શું અનુપપન્ન છે?—તમારી માનેલી ઉપાસનાર્થતાજ—કેમ?—નીચે પ્રમાણે. ઉપાસનામાં ત્યાં એવા પ્રકારની ભાવનામાત્ર છે, પરંતુ વસ્તુ એવી નથી એમ તમે માનો છો. 'આત્મા, એમજ ઉપાસના કરવી.' 'તે અન્ય છે હું અન્ય છું એમ જે અન્ય દેવની ઉપાસના કરે છે તે પશુ પેઠે જાણતો નથી. આમ તે દેવોનો પશુ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિને લીધે આત્મા તરીકેજ ઉપાસના કરવી, પરન્તુ અનાત્મા તરીકે નહિ. આમ હોવાથી 'જે અન્યથા હોનાર આત્માને અન્યથા માને છે, તે આત્માપહારી ચોરે શું પાપ નથી કર્યું?' શ્રુતિથી ન હોય તેવી કલ્પના નિંદિત હોવાથી બ્રહ્મનું રૂપ એવાજ પ્રકારનું છે એમ માનવું. આમ હોવાથી બ્રહ્મ અનંતરૂપજ શ્રુતિએ માનેલું છે. તેથી આ રૂપથી આવા ઉપાસ

શ્રુતિ કહે છે. તેથી અંગુઠા જેટલોજ આત્મા વ્યાપક છે એવી સંગતિ થાય છે. તેથી બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે એમ જણાય છે. બ્રહ્મ વિરૂદ્ધધર્મનો આશ્રય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય ન હોત તો શ્રુતિ તેને 'અનંત' કહેત નહિ: કારણ કે તેને અનંત કહેવાનું કાંઇ પ્રયોજન ન હતું.

પૂર્વપક્ષી—પ્રથમજ મેં કહ્યું છે કે બ્રહ્મને ઉપાસના માટે સવિશેષ વર્ણવેલું છે. તેથી અનંત કહેવામાં પણ એજ પ્રયોજન હતું.

સિદ્ધાન્તી—ખરે, મેં પણ કાન સાવધાન રાખી તમે કહ્યું તે સાંભળ્યું છે. પણ તમે કહ્યું તે ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષી—અમારા કહેવામાં શી અનુપપત્તિ છે?

સિદ્ધાન્તી—તમે ઉપાસના માટે સવિશેષ તરીકે વર્ણન કર્યું છે એમ માનો છો તેમાંજ અનુપપત્તિ છે. કારણ કે માત્ર ઉપાસના માટેજ બ્રહ્મનું સવિશેષ તરીકે વર્ણન કરેલું છે તેથી બ્રહ્મમાં માત્ર વિશેષોની ભાવનાજ કરેલી, પરંતુ બ્રહ્મ સવિશેષ નથી એમ તમે માનો છો. ઉપાસના આત્મા તરીકેજ કરવામાં આવે છે, અનાત્મા તરીકે ઉપાસના કરવામાં આવતી નથી. 'આત્મા, એમજ ઉપાસના કરવી' 'તે અન્ય છે, હું અન્ય છું એમ જે અન્યદેવની ઉપાસના કરે છે તે પશુ પેઠે જાણતો નથી. આમ તે દેવોનો પશુ છે' શ્રુતિઓ આત્મા તરીકેજ ઉપાસના કરવી જોઇએ એવો ઉપદેશ કરે છે. વળી 'જે અન્યથા હોનાર આત્માને અન્યથા માને છે તે આત્માપહારી ચોરે શું પાપ નથી કર્યું?' શ્રુતિ આત્મા વસ્તુતઃ ન હોય તેવા પ્રકારનો માનનાર નિંદિત છે એમ કહે છે. તેથી આત્મા જેવા પ્રકારનો હોય તેવા પ્રકારનોજ માનવો જોઇએ. આત્મા જેવા પ્રકારનો ન હોય તેવા પ્રકારની તેમાં ભાવના કરવાથી નિંદાપાત્ર થવાય છે. તેથી જેવા પ્રકારનો આત્મા વસ્તુતઃ હોય તેવાજ પ્રકારના આત્માની ઉપાસના પણ કરવી જોઇએ, અને જેવા પ્રકારના આત્માની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેવાજ પ્રકારનો આત્મા છે. અનંતરૂપની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેથી બ્રહ્મના અનંતરૂપ છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે, તેથી અમુક રૂપથી ઉપાસના કરનારને અમુક

કોને આવું ફલ આપીશ એવી ઈશ્વરેચ્છાથીજ થાય છે એમ જણાવનારી શ્રુતિ ઉપાસનાભેદથી ફલભેદ પણ કહે છે. વળી તમારી કહેલી રીતિથી ઉપાસનાનો વિષય એવા પ્રકારનો નહિ હોવાથી અબ્રહ્મત્વ થયું. તેથી તેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ અબ્રહ્મપર થવાથી, 'સર્વત્ર પ્રસિદ્ધનોજ ઉપદેશ હોવાથી' એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય. અસત્‌ની ભાવનાથી અસત્‌જ ફલ થાય. તેથી 'તેમાં નિષ્ઠાવાળાના મોક્ષના ઉપદેશને લીધે' એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય. 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તો તે અસત્‌જ થાય છે' શ્રુતિથી ઉપાસનાવિષયને અસત્ તરીકે જાણનાર તમારો અંધતમઃપ્રવેશ થવાથી આસુરત્વ ફલ થાય છે એમ અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ. તમારા જેવા અનેક અસુરચમૂપતિ સકલ પ્રમાણથી નિષિદ્ધ હોવાથી અધર્મબુદ્ધિથી શ્રુતિ સ્મૃતિ અને આચારપરાયણનો તથા નિજબન્ધુ અને મિત્રોનો પણ વધ કરવા (યત્ન કરે છે) ત્યારે તેમના વધથી વિમુખ વિજય શીખવતા, અને તેમના (અસુરચમૂપતિના) વધથી સકલ સજ્જનોનું પાલન કરતાં શ્રીદેવકીપુત્રે પણ 'મારો પરભાવ નહિ જાણનાર મૂઢ માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા ભૂતમહેશ્વરની મારી અવજ્ઞા કરે છે' ઇત્યાદિથી આસુરોનું સ્વકીય અભજન કહી,

---

ફલ આપીશ એવી ભગવાનની ઇચ્છાથીજ ભગવાન્ અનંત રૂપ ધારણ કરે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન રૂપથી ઉપાસના કરનારને ભિન્ન ભિન્ન ફલ આપે છે એમ શ્રુતિઓ જણાવે છે. વળી તમારા મત પ્રમાણે ઉપાસનાનો વિષય કલ્પેલો છે. જેની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ નથી પરંતુ કલ્પિત પદાર્થ છે, એમ તમે માનો છો. તેથી સવિશેષનું નિરૂપણ કરનારી સર્વ શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી એમ તમારા મત પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. તેથી તમારો મત '**सर्वत्र पसिद्धोपदेशात्**' તત્ત્વસૂત્રથી વિરૂદ્ધ છે. સર્વત્ર વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે. વળી બ્રહ્મ જેવું વસ્તુતઃ નથી તેવી ભાવના ઉપાસના માટે કરવામાં આવે છે એમ તમે માનો છો તેથી અસત્ય ભાવનાથી ફલ પણ અસત્‌જ થવું જોઇએ. બ્રહ્મની ઉપાસનાનું ફલ '**तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्**' સૂત્રમાં વ્યાસજીએ કહ્યું છે તેવું ફલ થતું નથી. તેથી એ સૂત્રથી પણ તમારો મત વિરૂદ્ધ છે. 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તો તે અસત્‌જ થાય છે' શ્રુતિ કહે છે તે પ્રમાણે જેની ઉપાસના કરો છો તેને તમે અસત્ માનો છો તેથી તમારો અંધતમઃ નરકમાંજ પ્રવેશ થશે, અને તમને ફલમાં અસુરપણુંજ પ્રાપ્ત થશે એમ અમે કહીએ છીએ. તમારા જેવા અનેક અસુર સેનાપતિઓ સર્વ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ મત અધર્મબુદ્ધિથી ચલાવે છે, અને શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને આચારપરાયણ લોકો પોતાના બંધુઓ અને મિત્રોને પણ આવો કલ્પિત મત સમજાવી તેમનો વધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને આચારપરાયણ લોકોને તેમનો વધ ન થાય તેવો વિજય શીખવતાં અને તમારા જેવા અસુર સેનાપતિઓનો વધ કરી સર્વ સજ્જનોનું પાલન કરતાં શ્રીદેવકીપુત્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સત્ય ઉપદેશ કરે છે. 'મારો પરભાવ નહિ જાણનાર મૂઢ માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા ભૂતમહેશ્વરની મારી અવજ્ઞા કરે છે' વાક્યથી અસુરો મારૂં પરમેશ્વરનું ભજન કરતા નથી એમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કહે છે. પછી 'પરંતુ, હે પાર્થ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ અનન્યમનવાળા થઇ ભૂતાદિ

પરન્તુ હે પાર્થ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ અનન્યમનવાળા થઇ ભૂતાદિ અને અવ્યય મને ભજે છે' એમ એજ કહેલું છે. અસુરભાવના નિરૂપણમાં પણ 'તેઓ જગત્‌ને અસત્ય અપ્રતિષ્ઠ અને અનીશ્વર કહે છે' ઇત્યાદિથી 'હે કૌન્તેય આસુરી યોનિને પામેલા મૂઢો જન્મેજન્મ મને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ ત્યાંથી અધમ ગતિ પામે છે' સુધી તેમજ કહેલું છે. અહિ 'માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા' એમ તેના જ્ઞાનનો પ્રકારજ કહેલો છે, પરન્તુ સ્વરૂપ કહેલું નથી, કારણકે પૂર્વોક્ત યુક્તિથી તે આનન્દરૂપજ નિર્ણીત છે. આ જેમ છે તેમ પિતૃચરણે ભાષ્યમાં આનંદમયાધિકરણના વિચારમાં નિરૂપણ કરેલું છે. તેથીજ ભગવાન્ આગળ 'પર ભાવને નહિ જાણનાર' એમ કહે છે. પરભાવ આનન્દમાત્રસ્વરૂપ છે. આથી વિશેષો લૌકિક હોવાથી તેમનો નિષેધ બ્રહ્મમાં યોગ્ય છે, તેઓને પણ અલૌકિક કલ્પીએ અને બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનું આધાર હોવાથી તેમાં અલૌકિક શક્તિ કલ્પીએ તો ગૌરવ થાય ઇત્યાદિનો નિરાસ થયો, કારણકે સર્વેજ પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી કલ્પેલાં નથી. સ્વયુક્તિથી કલ્પના કરીએ તો તમારૂં કહેલું દૂષણ

મને અવ્યય મને ભજે છે' વાક્યથી મહાત્માઓ પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિ કરે છે એમ કહે છે. પછી અસુરભાવનું નિરૂપણ કરતાં ભગવાન્ પ્રથમ અસુરોના મત 'તેઓ જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, અને અનીશ્વર કહે છે' વાક્યથી જણાવે છે અને ત્યાંથી 'હે કૌન્તેય! આસુરી યોનિને પામેલા મૂઢો જન્મેજન્મ મને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ ત્યાંથી અધમ ગતિ પામે છે' વાક્યપર્યંત અસુરોનું નિરૂપણ કરે છે. તેથીજ અસુરોની અધમ ગતિ થાય છે એમ અમે પૂર્વે કહ્યું છે. 'માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા' વિશેષણ ભગવાને યોજ્યું છે, તે અસુરો ભગવાનને કેવા પ્રકારના જાણે છે તે જણાવે છે. અસુરો ભગવાનને માત્ર મનુષ્ય જાણે છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પરબ્રહ્મ છે પરંતુ અસુરો તેમને મનુષ્ય જાણે છે. એ વિશેષણથી અસુરોને પોતાનું કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન છે એમ ભગવાન્ જણાવે છે, પરંતુ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ કહેતા નથી; કારણકે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ આનંદમયજ છે એમ પ્રથમ શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી દામોદરલીલાપ્રસ્તાવના વાક્યોથી નિર્ણય કરેલો છે. આ સર્વનો શ્રીમદાચાર્યચરણે આનંદમય અધિકરણમાં શ્રીમદણુભાષ્યમાં વિસ્તારથી વિચાર કરેલો છે. ભગવાન્ વસ્તુતઃ મનુષ્ય નથી. તેથીજ ભગવાન્ પણ તેજ સ્થલે '**मानुषीं तनुमाश्रितम्**' પછીજ '**परं भावमजानन्तः**' એમ કહે છે. અસુર લોકો ભગવાનને માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા જાણે છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ ભગવાનનો પરભાવ જાણતા નથી. ભગવાન્ માત્ર આનંદમયજ છે એજ તેમનો પરભાવ છે. તેથી ભગવાનના સર્વ વિશેષ અલૌકિકજ છે, અને સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ વેદથીજ તે અલૌકિક છે એમ જણાય છે. તેથી 'વિશેષો લૌકિક હોવાથી, અને બ્રહ્મ અલૌકિક હોવાથી બ્રહ્મમાં વિશેષોનો નિષેધજ ઉચિત છે. વિશેષોને અલૌકિક કલ્પવામાં, અને બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે એવી તેમાં અલૌકિક શક્તિ કલ્પવામાં ગૌરવ થાય છે' એમ તમે કહેતા હતા તેનો નિરાસ થાય છે, કારણકે બ્રહ્મની અલૌકિક શક્તિ અને વિશેષોનું અલૌકિકપણું સર્વ પ્રમાણસિદ્ધજ છે, કાંઇ કલ્પેલું નથી. પોતાની યુક્તિથી કલ્પના કરી હોય તો તેમાં ગૌરવદોષ આવે, પરંતુ પ્રમાણસિદ્ધ અર્થમાં ગૌરવદોષ સંભ-

થાય. અન્યથા, બ્રહ્મના અંગીકારમાં પણ ગૌરવ થાય તેથી તેનો પણ અનંગીકાર થઈ જાય. એમ શૂન્યવાદ થઈ જાય. તેથી ગંગાતરંગના સંગવાળા કમલના પરાગથી ધૂસરિત અનિલના સુખની ભીતિથી જનતાસમક્ષ સ્વકીય વૈરાગ્ય દર્શાવવા પલાયન કરનાર માયાવાદીના કુહકથી ખિન્ન થએલાનો શૂકરગર્તમાં નિપાત થાય છે. વળી અસ્થૂલ આદિ વાક્યના વિરોધને લીધે વિશેષોને કલ્પિત કહો છો. ત્યાં વિરોધ કોનો છે, એમ અમે પૂછીએ છીએ.–પરસ્પર અત્યન્તાભાવ અને સમાનાધિકરણનો–અહિં પણ પૂછીએ છીએ, કે જ્યાં ત્યાં તેમ હોય તોપણ સામાન્યવિરોધ થાય, અથવા જ્યાં તેવી પ્રતીતિ ત્યાંજ તેમની પ્રતીતિમાં વિરોધ છે, અને અન્યત્ર નથી ? ત્યાં પ્રથમ (પક્ષ) નથી, કારણકે નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશનના પરસ્પર અત્યન્તાભાવ અને સમાનાધિકરણનો એક ધર્મીમાં અનુભવ

રતો નથી. પ્રમાણુસિદ્ધ અર્થમાં પણ ગૌરવદોષ જો સંભવતો હોય તો બ્રહ્મનો અંગીકાર કરવામાં પણ ગૌરવદોષ થાય, તેથી બ્રહ્મનો પણ અંગીકાર કરવો જોઇએ નહિ. એમ કરો તો શૂન્યવાદ થઇ જાય, અને ગંગાજીના તરંગના સંગવાળા કમલની પરાગથી ધૂસર થએલા વાયુના સુખની ભીતિથી પોતાનો વૈરાગ્ય લોકોને જણાવવા તેમની સમક્ષ એવા વાયુથી દૂર નાસતાં તમારો નિર્વિણ્ણ થએલા ધૂર્ત માયાવાદીનો શૂકરની ખાઇમાં પાત થાય છે. વળી '**अस्थूलमनणु**' વિગેરે વાક્યનો વિરોધ આવે તેથી વિશેષો કલ્પિત છે એમ તમે કહો છો. બ્રહ્મને વિશેષો હોય તો '**अस्थूलमनणु**' વિગેરે વાક્યથી શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે નહિ એમ તમે કહો છો, પરંતુ વિરોધ કાંઇ શબ્દમાં હોતો નથી. વિરોધ અર્થમાં રહેલો છે. ત્યારે અહિં વિરોધ કયા કયા અર્થમાં છે એમ કહો.

પૂર્વપક્ષી—પરસ્પર અત્યંતાભાવ અને સમાનાધિકરણનો વિરોધ છે. અશ્વમાં ગોત્વ નથી, અને ગાયમાં અશ્વત્વ નથી તેથી અશ્વ અને ગોનો પરસ્પર અત્યંતાભાવ છે. આવા પદાર્થનું સમાનાધિકરણ કરવામાં આવે, અર્થાત્ અશ્વ ગાય છે એમ કહેવામાં આવે તો અવશ્ય વિરોધ થાયજ. અહિં પણ એમજ થાય છે. જેનામાં ગુણ હોય તે સવિશેષ કહેવાય, અને તેમાં નિર્ગુણપણું નથી; અને જે નિર્ગુણ હોય તેમાં વિશેષ નથી. તેથી વિશેષ અને નિર્વિશેષનો પરસ્પર અત્યન્તાભાવ છે. એ ઉભયનું સમાનાધિકરણ કરવામાં અર્થાત્ બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે એમ કહેવામાં વિરોધ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એક સ્થલે પરસ્પર અત્યંતાભાવ અને સમાનાધિકરણનો વિરોધ જોઇએ તો સર્વત્ર તેમનો વિરોધજ છે એમ માનો છો કે જ્યાં તેમનો વિરોધ જોવામાં આવે ત્યાંજ તેમનો વિરોધ છે એમ માનો છો ? એક સ્થલે તેમનામાં વિરોધ જોવાથી સર્વત્ર તેમનામાં વિરોધ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે અશ્વ અને ગાયમાં એવો વિરોધ જોયો, તેથી સર્વત્ર તેમનો વિરોધ છે એમ કહેવું પડે. ઘરમાંથી બહાર નીકળી અથવા નિષ્ક્રમણ કરી ચોકમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ, ત્યારે આપણે એકજ ક્રિયા ચલન અર્થાત્ ચાલવાની કરીએ છીએ. એ ક્રિયામાં નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશ ઉભય છે. નિષ્ક્રમણમાં પ્રવેશનો અત્યંતાભાવ છે, અને પ્રવેશમાં નિષ્ક્રમણનો અત્યંતાભાવ છે. તેથી પ્રવેશ નિષ્ક્રમણ છે, અથવા નિષ્ક્રમણ પ્રવેશ છે એમ કહેવું જોઇએ નહિ. તથાપિ આ એકજ ક્રિયામાં નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશ ઉભય છે. અહિં પણ તેમના સમાનાધિકરણનો વિરોધ હોવો જોઇએ, પરંતુ વિરોધ નથી. તેથી

થાય છે. ત્યાં પ્રમાણુથી પ્રતીતિસિદ્ધ હોવાથી વિરોધ નથી એમ કહો તો બ્રહ્મમાં ઉભય ધર્મો અપ્રામાણ્યશંકાકલંકરહિત વેદથી સિદ્ધ હોવાથી વિરોધ નથી, તેથી તુલ્યજ છે. તેથી દ્વિતીયજ પક્ષ સાધુ છે એમ માનવું. તેથી લોકમાંજ એવી પ્રતીતિ હોવાથી લૌકિક (પદાર્થોમાં) એમ હોય ત્યારે વિરોધ છે, પરન્તુ અલૌકિક બ્રહ્મધર્મ ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી તેમાં (એમ) નથી.—જો શ્રુતિ કેવલ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનેક ધર્મવત્ત્વનો બોધ કરત, પરન્તુ નિષેધ ન કરત તો એમ થાત પરન્તુ એમ નથી, પણ 'નેતિ નેતિ' એમ નિષેધ કરે છે. તેથી સર્વ શ્રુતિની ઉપપત્તિ માટે બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે કારણકે સ્વયંજ ધર્મ કહી, સ્વયંજ તેનો નિષેધ કરે છે. ધર્મનું નિરૂપણ તો જેમ તેમ ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરવા માટે છે, કારણકે અન્યથા ધર્મીનું નિરૂપણ થઇ શકેજ નહિ, અને તેના અજ્ઞાનથી સર્વના મોક્ષનો ઉચ્છેદ થાય. તેથી તે સિદ્ધ થાય ત્યારે ધર્મના નિષેધદ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ માનવું.—બરાબર, જો પોતે કહેલાજ ધર્મનો શ્રુતિ નિષેધ કરતી હોત તો એમ માનવાનું થાત; પરન્તુ એમ

એકજ સ્થળે તેમનો વિરોધ જોવાથી સર્વત્ર તેમનો વિરોધ છે એમ કહેવાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—ત્યાં એકજ ક્રિયા નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશ ઉભય છે એમ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેમનામાં વિરોધ નથી.

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મ પણ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે એમ વેદથીજ સિદ્ધ થાય છે. વેદમાં અપ્રામાણ્યની શંકા પણ સંભવતી નથી. તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે એમ કહેવામાં કાંઇ વિરોધ નથી. તેથી પરસ્પર અત્યંતાભાવ અને સમાનાધિકરણનો વિરોધ ત્યાં જોવામાં આવે ત્યાંજ તેમનો વિરોધ છે એમ માનવું ઉચિત છે. લોકમાં તેમનો વિરોધ ઘણે સ્થલે જણાય છે. તેથી લૌકિક પદાર્થમાં તેમનો વિરોધ ગણવો ઉચિત છે. પરંતુ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણ વેદથી સિદ્ધ થએલા બ્રહ્મના અલૌકિક ધર્મોમાં તેમનો વિરોધ ગણવો ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનેક ધર્મનોજ માત્ર બોધ કરતી હોત, તો તમે કહ્યું તેમ બ્રહ્મ સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એમ સ્વીકારત. પરંતુ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં વર્ણવેલા ધર્મોનો નિષેધ પણ કરે છે. **'નેતિ નેતિ'** કહી શ્રુતિ પૂર્વે વર્ણવેલા ધર્મનો બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. તેથી બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે એમ માનવું જોઇએ, કારણકે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક માનીએ તોજ સર્વ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય. બ્રહ્મના ધર્મનું શ્રુતિ પોતે નિરૂપણ કરે છે, અને પછી પોતેજ તે ધર્મોનો નિષેધ કરે છે. ધર્મિ બ્રહ્મનું કોઇ પણ પ્રકારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા બ્રહ્મમાં ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે, કારણકે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે, અને નિર્ધર્મક પદાર્થનું જ્ઞાન થઇ શકે નહિ. બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થાય તો મોક્ષ પણ સંભવે નહિ. તેથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન કોઇ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરાવવા શ્રુતિ પ્રથમ બ્રહ્મમાં ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે. પછી સવિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ધર્મોનો નિષેધ કરી શુદ્ધ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ અવશ્ય માનવું જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—ખરે, જો શ્રુતિ પોતે વર્ણવેલાજ ધર્મોનો નિષેધ કરતી હોય તો અવશ્ય

નથી, પણ બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ થયા પછી, તેમાં પ્રાકૃતત્વ આદિની શંકા થાય તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રાપંચિક ધર્મોનોજ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. અન્યથા, અસત્પદાર્થના નિરૂપક હોવાથી અને પ્રતારક હોવાથી શ્રુતિનું અપ્રામાણ્ય થાય. લોકપ્રસિદ્ધ દુઃખિતત્વ આદિ ધર્મના નિષેધથી પણ નિર્ધર્મક બ્રહ્મનું નિરૂપણ થઇ શકે. —શ્રુતિએ કહેલા (ધર્મ) પણ લૌકિકજ છે—રે મૂઢ, લોકમાં કોઈ સ્થલે તેં અથવા તારા પિતાએ એક ધર્મીમાં સર્વપાણિપાદાન્તત્વ, સર્વેશિતૃત્વ ઇત્યાદિ જોયા છે, અથવા બ્રહ્મથી અતિરિક્તમાં સાંભળ્યા છે કે તેઓમાં પણ લૌકિક ધર્મનો અનુવાદ છે એમ કહે છે?—અપ્રસિદ્ધ પણ બોધ કરવા પોતેજ કહી, તેનો નિષેધ કરે છે—એમ ન કહેવાય, કારણ કે તેનો ઉત્તર આપેલોજ છે,

એમ માનવું જોઇએ પરંતુ શ્રુતિ પોતે વર્ણવેલા ધર્મોનો નિષેધ કરતી નથી. પરંતુ બ્રહ્મના ધર્મ વર્ણવ્યા તે ધર્મ આપણે લોકમાં અનુભવીએ છીએ તેવા પ્રાકૃત હોવા જોઇએ એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા પ્રપંચના પ્રાકૃત ધર્મોનોજ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. તમો કહો છો તે પ્રમાણે માની શકાય તેમ નથી, કારણકે બ્રહ્મમાં કોઇપણ પ્રકારના ધર્મ નથી એમ તમારો કહેવાનો ભાવાર્થ છે. તેથી બ્રહ્મ અસત્ પદાર્થજ કહેવાય. શ્રુતિ અસત્ પદાર્થનું નિરૂપણ કરનારી હોવાથી પ્રમાણ ગણાય નહિ. વળી બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા ધર્મનું બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરનારી હોવાથી શ્રુતિ પ્રતારણા કરે છે એમ જ કહેવાય, અને તેથી પણ તે પ્રમાણ ગણાય નહિ. વળી જો ધર્મનો નિષેધ કરી બ્રહ્મનું જ્ઞાન શ્રુતિને કરાવવું હોય તો દુઃખીપણું વિગેરે લોકમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મનો બ્રહ્મમાં નિષેધ કરત. તેથી જ આપણને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાત. શ્રુતિને બ્રહ્મમાં અલૌકિક ધર્મનું નિરૂપણ કરવાનું કોઇ કારણ ન હતું.

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિએ જે ધર્મનું બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કર્યું છે તે સર્વ લૌકિકજ છે. અલૌકિક ધર્મનું શ્રુતિએ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કર્યું જ નથી.

સિદ્ધાન્તી—રે મૂઢ ! એક જ ધર્મી અથવા એક જ પદાર્થ સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળો હોય, સર્વને નિયમમાં રાખનાર હોય, અને માત્ર આનંદના જ કર, પાદ, વિગેરે અવયવવાળો હોય એવું તમે અથવા તમારા બાપે લોકમાં કદાપિ જોયું છે, અથવા બ્રહ્મ વિના કોઇપણ પદાર્થ વિષે એવું સાંભળ્યું છે? લોકમાં આવા ધર્મોનો કોઇપણ સમયે અનુભવ કર્યા વિના શ્રુતિએ વર્ણવેલા આ સર્વ ધર્મ લૌકિક જ છે એમ કહેવું અતિશય અનુચિત જ છે. તેથી આ ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં શ્રુતિ માત્ર લૌકિક ધર્મોનો અનુવાદ જ કરે છે એમ કહેવાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—આ ધર્મો લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી તોપણ શ્રુતિ તેમનું બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરી, પછી નિષેધ કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે શ્રુતિ એમ કરતી હોય તો બ્રહ્મ વસ્તુતઃ અસત્જ ગણાય, અને અસત્ પદાર્થનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પ્રમાણ ગણાય નહિ. વળી બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા ધર્મોનું તેમાં શ્રુતિ નિરૂપણ કરે તો તેણે પ્રતારણા કરી કહેવાય, અને તેથી પણ તે પ્રમાણ ગણાય નહિ. આ પ્રમાણે પ્રથમ પણ અમે ઉત્તર આપી ચુક્યા છીએ. વળી શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ લૌકિક ધર્મોનુંજ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરી, પછી તેમનો નિષેધ કરતી હોય તો બ્રહ્મ અસત્ થાય,

અને શ્રુતિએ કહેલાં બ્રહ્મમાં પણ અનાશ્વાસન થવાથી મહાન્ અનય (અપરાધ) થાય. વળી 'આદ્યનો જન્મ જેમાંથી' ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર બાદરાયણ, પૂર્વે 'અથ તેથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ કહી, અસ્થૂલાદિ શ્રુતિનો વિચાર કરતાં 'અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ કહેત. આમ હોવાથી સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મપરત્વની તિલાઞ્જલિ થઈ જાય; તેથી સમન્વય અધ્યાયની અસંગતિ થાય. સૂત્રમાં સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિના પરસ્પર વિરોધનું ચિંતન પણ અપ્રયોજક થાય, કારણ કે નિષેધ્યના અવિરોધ અથવા વિરોધમાં કાંઈ વિશેષ નથી.–'તત્પ્રધાન હોવાથી અરૂપવતજ' 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વનો પ્રતિષેધ કરે છે, પછી ભૂયઃ કહે છે' ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં પણ નિર્વિશેષનું મુખ્ય તરીકે

અને તે પણ આશ્વાસનનું સ્થાન રહે નહિ, એવો મહાન દોષ પ્રાપ્ત થાય. વળી આ જગત્‌ના જન્મ વિગેરે જેમાંથી થાય છે' એવું બ્રહ્મનું લક્ષણ કરતાં પ્રથમ '**अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**' પ્રતિજ્ઞા કરી, પુનઃ '**अस्थूलमनणु**' શ્રુતિનો વિચાર કરતી વખતે '**अथ ब्रह्मजिज्ञासा**' એવી પ્રતિજ્ઞા કરત. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ તમે કહો છો તેવું હોત તો '**अस्थूलम्**' વિગેરે શ્રુતિનું નિરૂપણ કરતી વખતે '**अथ ब्रह्मजिज्ञासा**' એવી પ્રતિજ્ઞા સૂત્રકાર અવશ્ય કરત. વળી સર્વ સવિશેષ વાક્યો વસ્તુતઃ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ. તેથી સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય થાય છે એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ એ સમન્વયના સિદ્ધાન્તનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો પડે. તેથી બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મમાં સમન્વયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે સર્વ અસંગત ગણાય. વળી '**सदेव सौम्येदमग्र आसीत्**' '**असद्वा इदमग्र आसीत्**' શ્રુતિઓ છે તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ જણાય છે, પરંતુ દ્વિતીય શ્રુતિમાં કારણ બ્રહ્મ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી તેને 'અસત્' કહેલું છે. તેથી વસ્તુતઃ આ શ્રુતિઓમાં વિરોધ નથી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં અવિરોધ છે એવો નિર્ણય બ્રહ્મસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં '**असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्**' સૂત્રમાં કરેલો છે. '**असद्वा इदमग्र आसीत्**' શ્રુતિમાં કારણને કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ કહેલું છે એમ કહો તો તે સત્ય નથી, કારણ કે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ તેને અસત્ કહેલું છે. આજ કારણથી તેને 'અસત્' કહેલું છે એમ વાક્યશેષ અર્થાત્ બાકીના વાક્યથી જણાય છે. '**तदात्मानं स्वयमकुरुत**' 'તેણે પોતાને પોતાની મેળે કર્યો' વાક્યશેષ છે. તેથી કારણ અસત્ ન હતું, પરંતુ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ તેને અસત્ કહેલું છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં બ્રહ્મના વિશેષોના વિરોધનો સૂત્રમાં પરિહાર કરેલો છે. તમે કહો છો તેમ સર્વ વિશેષનો નિષેધ કરવાનો હોય તો આવો વિરોધનો પરિહાર કરવાની આવશ્યકતા ન હતી. આ સર્વ અવિરોધચિંતન વ્યર્થ થઇ જાય, કારણ કે જે ગુણોનો નિષેધ કરવાનો છે તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોય અથવા ન હોય તેમાં કાંઇ ક્ષતિ નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ તૃતીયાધ્યાયમાં '**अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्**' '**प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः**' સૂત્રો મુખ્યતાથીજ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ માનવુંજ જોઇએ.

નિરૂપણ કરેલું છે.—એમ નથી. તમે તેનો અર્થ જાણતા નથી. કારણ કે ત્યાં જડ અને જીવના ધર્મો બ્રહ્મમાં છે કે નહિ એમ વિચાર કરતાં, તેમનું નિરૂપણ કરનાર અને નિષેધ કરનાર શ્રુતિઓના પરસ્પર વિરોધના પરિહારનો વિચાર કરતાં, ઉભય શ્રુતિવાક્ય હોવાથી એકનો પણ બાધ અશક્ય છે એમ જાણી, ઔપાધિક બ્રહ્મ સવિશેષશ્રુતિનો વિષય છે અને નિરૂપાધિસ્વરૂપ બ્રહ્મ નિર્વિશેષશ્રુતિનો વિષય છે એ મતનો 'સ્થાનથી પણ પરનું ઉભયલિંગ નથી, કારણ કે (તે) સર્વત્ર છે' સૂત્રથી ઔપાધિક હોય તો બ્રહ્મનો એવો સ્વભાવ સંભવે નહિ તેથી એ શ્રુતિઓ અબ્રહ્મનિરૂપક થઈ જાય એમ નિરાસ કરી, વળી ઉપહિત અને અનુપહિતના ભેદના અંગીકારથી બ્રહ્મનું ઉભયરૂપ થશે એવા મતની ઉપપત્તિની આશંકા કરી, 'ભેદને લીધે નહિ એમ નહિ, પ્રત્યેકમાં અતદ્વચનને લીધે.' સૂત્રથી અને 'અને કેટલાક એમ પણ' એમ અગ્રિમથી અભેદબોધક શ્રુતિના વિરોધના નિરૂપણથી (તેનો) નિરાસ કરી, વળી આકાર પ્રપંચમધ્યપાતી

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો. તમે સૂત્રોનો અર્થ જાણતા નથી તેથીજ એમ કહો છો. ત્યાં પ્રથમ જીવ અને જડ પદાર્થના ધર્મો બ્રહ્મમાં છે કે નહિ એ વિચાર સૂત્રકાર કરે છે. જે શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં આ ધર્મોનો નિષેધ કરે છે તે શ્રુતિઓના અવિરોધના પરિહારનો સૂત્રકાર વિચાર કરે છે. ઉભય શ્રુતિઓ છે, અને તેથી કોઇ એક પ્રકારની શ્રુતિઓ અન્ય પ્રકારની શ્રુતિઓનો બાધ કરવાને સમર્થ નથી એમ પણ તે ધ્યાનમાં રાખે છે. વિરોધના પરિહારનો વિચાર કરતાં પ્રથમ 'સવિશેષ શ્રુતિઓ તાત્ત્વિક ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ ઉપાધિરહિત બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે' એ મતનું **न स्थानतोऽपि परस्योभयालिङ्गं सर्वत्र हि** ' સૂત્રથી ખંડન કરે છે. સવિશેષશ્રુતિઓ તાત્ત્વિક ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી હોય, વસ્તુતઃ એ ગુણો તાત્ત્વિક ઉપાધિનાજ હોય, તો તે બ્રહ્મના ગુણો કહેવાય નહિ. તેથી એ સવિશેષશ્રુતિઓ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અર્થાત્ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ પરંતુ તે અબ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે એમ સ્વીકારવું પડે. તે મત સમન્વયાધ્યાયથી વિરૂદ્ધ છે. પછી આ શ્રુતિઓના વિરોધનો અન્ય રીતે પરિહાર સૂચવે છે. ઉપહિત અર્થાત્ ઉપાધિવાળું અને અનુપહિત અર્થાત્ ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ ભિન્ન છે. પ્રપંચથી વિલક્ષણ બ્રહ્મ ભિન્ન છે અને પ્રપંચના ધર્મવાળું બ્રહ્મ ભિન્ન છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં ભેદ માનવાથી વિરોધ રહેશે નહિ. આ મતનો પણ નિરાસ કરે છે. આમ પણ માની શકાય નહિ, કારણકે બ્રહ્મનો અભેદ શ્રુતિ કહે છે. આ મતનું નિરૂપણ તથા તેનું ખંડન સૂત્રકાર '**न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्**' સૂત્રથી કરે છે. બ્રહ્મ ભિન્ન હોવાથી આ વિરોધ રહેતો નથી એમ કહો તો તે ઉચિત નથી, કારણ કે દરેક બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં અભેદ છે એમ '**अयमेव स योऽयम्**' '**स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः**' શ્રુતિઓ કહે છે '**अपि चैवमेके**' એ પછીના સૂત્રમાં પણ કોઇ શાખાવાળાઓ ભેદનો નિષેધ કરી અભેદનુંજ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે. '**मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति**'

હોવાથી અને પ્રપંચ જન્ય હોવાથી તે પણ જન્ય છે તેથી તેઓમાં બ્રહ્મના અભેદનો બોધ ઔપચારિક છે તેથી સાકારનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી એમ શંકા થાય, ત્યારે 'તત્પ્રધાનને લીધે અરૂપવત્ જ' એમ કહે છે. જો આકાર પ્રાપંચિક હોય તો એમ થાય, પરન્તુ તેમ નથી; કારણ કે પ્રપંચમાં સ્થિતિ હોવાથીજ પ્રાપંચિક કહી શકાય નહિ, કેમ કે તમારૂં માનેલું પણ એવુંજ થઈ જાય. તેથી નિરાકારવાદિની પેઠે સાકારવાદિની શ્રુતિમાં પણ તે અરૂપવત્ જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. જેનું રૂપ અથવા નિરૂપણ કરવામાં આવે અથવા જેનો વ્યવહાર થાય તે રૂપ, અર્થાત્ સર્વવ્યવહારનું વિષયત્વ. તેનાથી યુક્ત રૂપવત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ તો તેનાથી વિલક્ષણ છે એવો અર્થ છે. જેમ આ છે તેમ મૃત્સ્નાભક્ષણ આદિ પ્રસંગના નિરૂપણથી તેનું નિરૂપણ થએલું છે. અથવા, જેનાથી રૂપ અથવા વ્યવહાર થાય તે કર ચરણ આદિ કહેલા છે. તેથી જેમ લોકમાં કર આદિ ભિન્ન અને કરાદિવાળો અભિમાની ભિન્ન છે તેમ કર-આદિથી ભિન્ન તેમના અભિમાની તરીકે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું નથી;

શ્રુતિ ધ્યાનમાં રાખી આ સૂત્ર સૂત્રકારે યોજેલું છે. પછી 'આકાર પ્રપંચમાં હોય છે તેથી પ્રાપંચિક છે. આકાર પ્રાપંચિક હોવાથી જન્ય અથવા અનિત્ય છે, કારણ કે પ્રપંચજ જન્ય છે. તેથી સવિશેષ અથવા આકારવાળા પદાર્થનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ સંભવતો નથી. તેથી શ્રુતિ અભેદનું નિરૂપણ કરે છે તે અભેદ ઔપચારિકજ હોવો જોઇએ. વસ્તુતઃ અભેદ સંભવતો નથી, તેથી ઉપચારથીજ અભેદ છે એમ કહેવાનો શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોવો જોઇએ.' એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા '**अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्**' સૂત્ર સૂત્રકાર યોજે છે. શ્રુતિ જે આકારનું બ્રહ્મમાં પ્રતિપાદન કરે છે તે તમે કહ્યું તેમ પ્રાપંચિક હોત તો તમારો મત કદાચ સત્ય ગણાત, પરંતુ તે આકાર પ્રાપંચિક નથી. પ્રપંચમાં રહેલા હોય તેથીજ પ્રાપંચિક કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ માનો તો તમે બ્રહ્મ માનો છો તે પણ પ્રપંચમાં રહેલું હોવાથી પ્રાપંચિક ગણાય. તેથી જેમ બ્રહ્મ નિરાકાર છે એમ કહેનારી શ્રુતિ બ્રહ્મ '**अरूप**' કહે છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ સાકાર છે એમ કહેનારી શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને '**अरूप**'જ કહે છે. જેનું રૂપ અથવા નિરૂપણ અર્થાત્ વ્યવહાર કરવામાં આવે તે 'રૂપ' કહેવાય. તેથી 'રૂપ' એટલે જે પદાર્થનો સર્વ વ્યવહાર થઇ શકે તે. 'રૂપવત્' એટલે રૂપવાળું અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ 'અરૂપવત્' અથવા રૂપવત્ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે. બ્રહ્મ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે એનું નિરૂપણ પ્રથમ મૃત્સ્નાભક્ષણના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતાં કરેલું છે. તેથી જે ધર્મોનું શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરે છે તે વિશ્વથી વિલક્ષણ અથવા અલૌકિકજ છે. અથવા જેનાથી રૂપ અર્થાત્ વ્યવહાર થાય છે તે કર, ચરણ વિગેરે 'રૂપ' છે. લોકમાં કર, ચરણ વિગેરે ભિન્ન હોય છે અને જેના તે કર, ચરણ વિગેરે છે તેઓ અર્થાત્ કર, ચરણ વિગેરેના અભિમાની ભિન્ન છે. તેથી લોકમાં કર, ચરણ વિગેરે જેને હોય છે તે રૂપવાળા છે, પરંતુ બ્રહ્મ 'અરૂપવત્' અથવા રૂપરહિત છે, કારણ કે બ્રહ્મના કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પરંતુ બ્રહ્મનું સ્વરૂપજ છે; કારણ કે શ્રુતિ બ્રહ્મને બ્રહ્મના કર, ચરણ વિગેરેથી ભિન્ન, અને કર, ચરણ વિગેરેનું અભિમાની હોય તેમ

પરન્તુ કરઆદિ પણ બ્રહ્મજ હોવાથી ભેદના અભાવને લીધે રૂપનુંજ નિરૂપણ કરેલું છે રૂપવત્‌નું નહિ, એવો અર્થ છે.–કરઆદિ પણ બ્રહ્મજ છે તેનાથી ભિન્ન નથી, એમ કેમ જાણ્યું ?–તેથી તેનો નિશ્ચય કરાવનાર 'તત્પ્રધાનને લીધે' એમ કહે છે; કારણ કે સર્વ વેદાન્તનું પ્રાધાન્યથી બ્રહ્મજ પ્રતિપાદ્ય છે. કરઆદિ અબ્રહ્મ હોય તો તેમનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત અબ્રહ્મપર થાય, અને બ્રહ્મપરત્વના નિયમની વ્યાહતિ થાય. તેથી કરઆદિનું નિરૂપણ કરનાર પણ સાક્ષાત બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારજ છે એવો અર્થ છે. 'સર્વત્રપ્રસિદ્ધના ઉપદેશને લીધે' 'એનું આમાં આમનન કરે છે' ઇત્યાદિ અધિકરણરૂપ ઉપપત્તિ 'હિ' શબ્દથી કહે છે. 'જેમ સૈન્ધવઘન અનન્તર અને અબાહ્ય સર્વ રસઘન છે તેમ અરે આ આત્મા અનન્તર અબાહ્ય સર્વ પ્રજ્ઞાનઘનજ છે' 'સત્ય વિજ્ઞાન આનન્દ બ્રહ્મ' 'કેવલ આનન્દના કર પાદ મુખ ઉદર આદિવાળા' 'અભ્યાસને લીધે આનન્દમય (બ્રહ્મ)' એ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયની એકવાક્યતાથી કરઆદિ પણ સચ્ચિદાનંદરૂપજ માનવા. તેથીજ સૂત્રકાર પણ આગળ 'અને તન્માત્રજ કહે છે' એમ કહે છે. આ શ્રુતિઓનુંજ અત્ર અનુસંધાન કરવાનું છે. તમારા

વર્ણવતી નથી. પરંતુ બ્રહ્મના કર, ચરણ વિગેરે પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ હોવાથી, કર, ચરણ વિગેરેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ બ્રહ્મના રૂપ અથવા સ્વરૂપનુંજ નિરૂપણ કરે છે, બ્રહ્મને રૂપવત્ કહેતી નથી, એવો અર્થ 'અરૂપવત્' શબ્દનો છે. કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એવું જ્ઞાન કેમ થાય છે તે જણાવવા '**तत्प्रधानत्वात्**' શબ્દ સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં યોજેલો છે. કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી; કારણ કે સર્વ વેદાન્ત પ્રધાનતાથી બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે. કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મ ન હોય, પરંતુ બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો તેમનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ અબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ. આ પ્રમાણે કેટલીક શ્રુતિઓ અબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ માનીએ તો 'સર્વ વેદાન્ત બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે, સર્વ વેદાન્તનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે' એ સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય. તેથી કર, ચરણ વિગેરેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે એમ માનવું જોઇએ. આ પ્રમાણે માનવાથી '**सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्**' '**आमनन्ति चैनमस्मिन्**' એ અધિકરણોની પણ સંગતિ થાય છે એમ જણાવવા સૂત્રમાં '**हि**' શબ્દ યોજેલો છે. 'જેમ સૈંધવઘન અનન્તર અને અબાહ્ય સર્વ રસઘન છે તેમ અરે આ આત્મા અનન્તર અબાહ્ય સર્વ પ્રજ્ઞાનઘનજ છે' 'સત્ય વિજ્ઞાન આનંદ બ્રહ્મ' શ્રુતિઓ, 'કેવલ આનંદના કર, પાદ, મુખ, ઉદર આદિવાળા' શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાવાક્ય, '**आनन्दमयोऽभ्यासात्**' ન્યાય અથવા બ્રહ્મસૂત્ર સર્વ કર, ચરણ વિગેરે સચ્ચિદાનંદરૂપજ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મજ છે એવો ઉપદેશ કરે છે. વળી સૂત્રકાર પણ '**आह च तन्मात्रम्**' સૂત્ર યોજે છે. ઉપર કહેલી શ્રુતિઓનુંજ આ સૂત્રમાં અનુસંધાન કરવાનું છે. તેથી આ સૂત્રમાં કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એવો સૂત્રકાર ઉપદેશ કરે છે.

વળી તમે કહોછો તેમ બ્રહ્મ રૂપરહિત છે એમ ઉપદેશ કરવાનો સૂત્રકારનો આશય

માનેલા વ્યાખ્યાનમાં તો 'અરૂપમ્' એટલાથીજ ચારિતાર્થ્ય થાય. રૂપવત્ત્વ ઉભયવાદીને અસંમત હોવાથી વિવાદનું આસ્પદ ન હોવાથી, તેનો નિષેધ અનુપપન્ન થાય, કારણકે સિદ્ધાન્તમાં રૂપરૂપ માનેલું છે. આમ હોવાથી તેમ કહેલું છે. તેથી અમારો કહેલોજ અર્થ સૂત્રકારે માનેલો છે એમ જણાય છે. વળી 'અને દર્શનને લીધે' સુધી શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષથી સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય હોવાથી વિરોધનો પરિહાર કરી, 'પ્રકૃતૈતાત્ત્વ' એમ યુક્તિથી તેનો પ્રતિષેધ કરે છે. અસ્થૂલાદિ વાક્યથી એતાવત્ત્વ (અર્થાત્) સ્થૂલત્વ અણુત્વ હ્રસ્વત્વ આદિનો શ્રુતિ બ્રહ્મમાં પ્રતિષેધ કરેછે તે પ્રકૃતમાં લોકમાં; અથવા, પ્રકૃત જે લૌકિક એતાવત્ત્વ તેનોજ પ્રતિષેધ કરેછે, પરન્તુ પોતે કહેલા સર્વેશિતૃત્વ આદિ ધર્મોનો નહિ એવો અર્થ છે. આમજ 'નેતિ' એમાં 'ઇતિ' શબ્દ પ્રકારવાચી છે. તેથી 'જે આમ જાણે છે' સુધી પ્રથમ બ્રહ્મના વિભૂતિરૂપ મૂર્તામૂર્તનું નિરૂપણ કરી, જેના આ બે રૂપ છે અને ષષ્ઠયંત પદથી જેના ભેદનું પૂર્વે નિરૂપણ કરેલું છે તેમાં નિરૂપણ કરેલા સર્વતઃ પાણિપાદાન્તત્વ આદિનું લૌકિક તરીકે જ્ઞાન ન થાય તેથી ભિન્ન પ્રક્રમથી એવા પ્રકારના જ્ઞાનનો બ્રહ્મમાં

હોત તો સૂત્રકાર '**अरूपम्**' શબ્દજ યોજત, પરંતુ '**अरूपवत्**' શબ્દ યોજત નહિ. '**अरूपम्**' એટલે રૂપરહિત. બ્રહ્મ રૂપરહિત છે એમ ઉપદેશ કરવાનો સૂત્રકારનો આશય હોત તો સૂત્રકાર '**अरूपम्**' શબ્દજ યોજત. કારણકે એ શબ્દથી સંપૂર્ણ રીતે એવો ઉપદેશ થાય છે. તમે બ્રહ્મને રૂપ નથી અર્થાત્ બ્રહ્મ રૂપવત્ નથી એમ માનોછો. અમે પણ કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મના રૂપ નથી અર્થાત્ બ્રહ્મ રૂપવત્ નથી એમ માનીએ છીએ. તેથી બ્રહ્મ રૂપવત નથી એમ ઉભયવાદી માનીએ છીએ ને એ વિષે વિવાદ નથી. તેથી બ્રહ્મના રૂપવત્પણાના નિષેધની આવશ્યકતા નથી અને તેની અનુપપત્તિ થાય છે. પરંતુ સૂત્રકાર '**अरूपवत्**' શબ્દ યોજી, રૂપવત્પણાનો નિષેધ કરે છે, તેથી અમે આ સૂત્રનો જે અર્થ કર્યો છે તેજ અર્થ સૂત્રકારે માનેલો છે એમ જણાય છે. વળી '**दर्शनाच्च**' સૂત્રપર્યંત. બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સવ ધર્મનો આશ્રય છે એમ માનવામાં જે વિરોધ આવે તેનો શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષથી સૂત્રકાર પરિહાર કરે છે. પછી એજ વિરોધનો યુક્તિ અથવા અનુમાનથી પરિહાર કરવા '**प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः**' સૂત્ર યોજે છે. 'અસ્થૂલ અનણુ' વિગેરે શ્રુતિ બ્રહ્મમાં જે સ્થૂલપણું, અણુપણું, હ્રસ્વપણું વિગેરે એતાવત્ત્વ અર્થાત આટલાપણાનો નિષેધ કરે છે તે પ્રકૃત અથવા લૌકિક એતાવત્ત્વ છે; અર્થાત્ લૌકિક સ્થૂલપણું વિગેરે ગુણોનો શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. અથવા પ્રકૃત જે લૌકિક એતાવત્ત્વ અર્થાત આટલાપણું તેનોજ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે, પરંતુ પોતે વર્ણવેલા સર્વેશિતૃત્વ અર્થાત સર્વના ઈશ્વર હોવાપણું અથવા સર્વ નિયંતૃત્વ, વિગેરે ગુણોનો શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી. તેજ પ્રમાણે '**नेति नेति**' શ્રુતિમાં '**इति**' શબ્દ પ્રકારવાચી છે. તેથી શ્રુતિ પ્રથમ બ્રહ્મના મૂર્ત અને અમૂર્ત એ બે વિભૂતિરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ નિરૂપણ 'જે આમ જાણે છે' પર્યંત શ્રુતિ કરે છે. પછી ષષ્ઠી વિભક્તિથી જેના બે રૂપનું ભેદથી નિરૂપણ કર્યું તેજ બ્રહ્મમાં અન્ય સ્થલે સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંત વિગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે સર્વમ

'હવે અહિંથી' ઇત્યાદિથી નિષેધ કરે છે. અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. 'સર્વતઃ પાણિ' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત અમૂર્ત રૂપ જાણવાં, પરન્તુ 'બ્રહ્મનાં આ રૂપ છે' એ પ્રકારથી ન જાણવાં, પરન્તુ 'બ્રહ્મજ છે' એમ જાણવાં એવો અર્થ છે. અહિં 'પછી ભૂયઃ કહે છે' એમ સૂત્રકાર નિશ્ચયકારક (વાક્ય) કહે છે. જે વાક્યમાં અથવા પ્રકરણમાં નિષેધ કરે છે તેમાંજ નિષેધ પછી શ્રુતિ પુનઃ તે ધર્મ કહે છે; જેમ કે 'ઇન્દ્રિયો પરાઞ્ચિ છે' કહી 'પ્રત્યગાત્માનું ઇક્ષિણ કર્યું' કહે છે; 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછા ફરે છે' કહી 'બ્રહ્મનો આનંદ જાણનાર' કહે છે; 'અસ્થૂલ' ઇત્યાદિ કહી 'હે ગાર્ગિ, આ અક્ષરની આજ્ઞાથી દ્યાવાપૃથિવી વિધૃત રહે છે' કહે છે. ઇત્યાદિ. તમારા વ્યાખ્યાનમાં તો 'પ્રકૃત' પદ વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે 'એતાવત્' પદથીજ સાન્નિધ્યને લીધે ઉભય રૂપની પ્રતીતિનો સંભવ છે.–'એતાવત્' પદ સામાન્યવાચક હોવાથી તે વિશેષવાચક છે–એમ નથી, કારણ કે (તે) તુલ્ય છે. અથવા, 'નેતિ નેતિ'

લૌકિકપણાના જ્ઞાનનો '**अथात आदेशो नेति नेति**' શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે. 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું' વિગેરે વાક્યોમાં બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે તે બ્રહ્મમાં પણ મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા બે રૂપ છે એમ જાણવું. પરંતુ 'આ બ્રહ્મના રૂપ છે' એ પ્રકારનું જ્ઞાન રાખવું નહિ. મૂર્ત અને અમૂર્ત બ્રહ્મના રૂપ છે એમ માનવું નહિ, પરંતુ તે બ્રહ્મજ છે એમ તેમને જાણવા. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરાવનારનું સૂત્રકાર '**ततो ब्रवीति च भूयः**'થી નિરૂપણ કરે છે. કારણ કે શ્રુતિ જે વાક્યમાં અથવા જે પ્રકરણમાં ધર્મનો નિષેધ કરે છે તે જ વાક્યમાં અને તે જ પ્રકરણમાં નિષેધ પછી તે ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે; જેમ કે શ્રુતિ પ્રથમ 'ઇંદ્રિયો પરાંચિ છે' કહી 'પ્રત્યાગાત્માનું ઇક્ષિણ કર્યું' એમ કહે છે. વળી 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' કહી, 'બ્રહ્મનો આનંદ જાણનાર' વિગેરે કહે છે. વળી 'અસ્થૂલ' વિગેરે વાક્યથી બ્રહ્મમાં ધર્મનો નિષેધ કરી, 'હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરની આજ્ઞાથી દ્યાવાપૃથ્વી વિધૃત રહે છે' વાક્યથી ગુણનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી મૂર્ત, અમૂર્ત બ્રહ્મના રૂપ છે એમ માનવું નહિ પરંતુ બ્રહ્મજ છે એમ માનવું જોઇએ. '**नेति नेति**' નિષેધશ્રુતિનો આજ અભિપ્રાય છે, કારણ કે ત્યાં '**इति**' શબ્દ પ્રકારવાચી છે.

તમે આ સૂત્રનો જે અર્થ કરો છો તે ઉચિત નથી, કારણ કે તે વ્યાખ્યાન પ્રમાણે 'પ્રકૃત' શબ્દ વ્યર્થ થઇ જાય છે. 'એતાવત્' અર્થાત્ 'એટલા' શબ્દથીજ પૂર્વે તરતજ વર્ણવેલા બે રૂપની પ્રતીતિ થાય એ સંભવે છે, તેથી 'પ્રકૃત' શબ્દ વ્યર્થ થઇ જાય છે.

પૂર્વપક્ષી—'એતાવત્' શબ્દ સામાન્યરીતે અને 'પ્રકૃત' શબ્દ મૂર્ત અને અમૂર્ત બે રૂપનું વિશેષતાથી ભાન કરાવે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. તમે '**नेति नेति**' શ્રુતિ માત્ર લૌકિકજ મૂર્ત અને અમૂર્તપણાનો નિષેધ કરે છે એમ માનતા નથી, પરંતુ સામાન્ય રીતેજ તેમનો નિષેધ કરે છે એમ તમે માનો છો. તેથી 'એતાવત્' શબ્દ સામાન્યરીતે નિષેધ કરે છે અને 'પ્રકૃત' શબ્દ વિશેષતાથી નિષેધ કરે છે એમ કહેવું ઉચિત નથી. પ્રકૃત અને એતાવત્ ઉભય શબ્દ

વાક્યનો અત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે કે નિષેધ કોનો છે. ? ત્યાં સૂત્રમાં 'પ્રકૃત' શબ્દથી 'બ્રહ્મના બે રૂપ' ઇત્યાદિથી કહેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત બે રૂપનો પરામર્શ થાય છે એવો તમારો મત છે. તેથી 'પ્રકૃતત્વનો પ્રતિષેધ કરે છે' એટલાથીજ ચારિતાર્થ્ય થવાથી 'એતાવત્' પદ વ્યર્થ થાય છે. તેથી અમારો કહેલો અર્થજ વ્યાસજીએ ધારેલો છે એમ માનવું. તેથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓમાં વિરોધ ન હોવાથી બ્રહ્મ પ્રાપઞ્ચિક ધર્મરહિત સહજ અનન્ત ધર્મયુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

બ્રહ્મ દશ્ય અને પ્રકાશ્ય (થવાથી), અને 'અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય' 'ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો વિરોધ હોવાથી, (તેને) સવિશેષ કહેવું યોગ્ય નથી—એ અસત્ય છે, કારણ કે દશ્યત્વ પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી સિદ્ધ છે. કેમકે 'કોઇક અમૃતત્વ ઇચ્છનાર આવૃત્તચક્ષુ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું ઈક્ષણ કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થયા પછી ધ્યાન કરનાર નિષ્કલને જૂએ છે.' 'હે અર્જુન! પરંતપ! અનન્ય ભક્તિથી મારા આવા પ્રકારનું જ્ઞાન દર્શન અને મારામાં તત્ત્વથી પ્રવેશ શક્ય છે.' 'લોકો તમારા ચરિત્રનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે, સ્તુતિ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને તેમાં આનંદ માને છે. તેજ અલ્પ સમયમાં તમારા ભવપ્રવાહમાં સ્મરણ કરતાં ચરણામ્બુજના દર્શન કરે છે.' ઇત્યાદિ

તુલ્યજ છે. દરેક શબ્દ સામાન્યરીતે નિષેધ કરવા સમર્થ છે તેથી એક શબ્દ વ્યર્થ છે '**नेति नाति**' શ્રુતિનો આ સૂત્રમાં વિચાર કર્યો છે કે એ શ્રુતિ કોનો નિષેધ કરે છે? તેમાં સૂત્રમાં '**प्रकृत**' શબ્દ છે તે 'બ્રહ્મના બે રૂપ' વિગેરેથી બ્રહ્મના મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપો વર્ણવ્યા તેમનો પરામર્શ કરે છે, એમ તમે માનો છો. તેથી સૂત્રકારનો પણ એવોજ અભિપ્રાય હોત તો '**प्रकृतत्वं प्रतिषेधति**' શબ્દો યોજત, કારણ કે એ શબ્દોથી તમારો માનેલો સર્વ અર્થ સમજાય છે. તેથી '**एतावत्**' પદ વ્યર્થ થાય છે. તેથી તમારો અર્થ ઉચિત નથી. તેથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓમાં વિરોધજ નથી. સવિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં અલૌકિક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં લૌકિક ધર્મોનો નિષેધ કરે છે, તેથી તેઓમાં વિરોધ નથી. તેથી બ્રહ્મ સર્વ પ્રાપંચિક અથવા લૌકિક ધર્મરહિત છે અને સહજ અનંત અલૌકિક ધર્મવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મ સવિશેષ હોય તો તે દશ્ય અને પ્રકાશ્ય ગણાય. પરંતુ 'અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય' શ્રુતિ બ્રહ્મ અદૃશ્ય છે એમ કહે છે. વળી 'ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી' વિગેરે શ્રુતિ બ્રહ્મ પ્રકાશ્ય નથી એમ ઉપદેશ કરે છે. તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ માનીએ તો આ શ્રુતિઓનો વિરોધ થાય છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે એમ માનવું જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ સત્ય નથી. કારણકે શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓજ બ્રહ્મ દશ્ય પણ છે એમ કહે છે. 'કોઇક અમૃતત્વ ઇચ્છનાર આવૃત્તચક્ષુ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું ઈક્ષણ કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થયા પછી ધ્યાન કરનાર નિષ્કલને જૂએ છે' શ્રુતિઓ, અને 'હે અર્જુન! પરંતપ! અનન્ય ભક્તિથી મારા આવા પ્રકારનું જ્ઞાન દર્શન અને મારામાં તત્ત્વથી પ્રવેશ શક્ય છે.' 'લોકો તમારા ચરિત્રનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે' વિગેરે

(શ્રુતિ સ્મૃતિ છે.) આમ હોવાથી ઉભયના અવિરોધ માટે અદૃશ્યત્વઆદિનું નિરૂપણુ કરનારી શ્રુતિ ઇન્દ્રિયઆદિના સામર્થ્યથી દૃશ્યત્વનો નિષેધ કરે છે. દૃશ્યત્વનું નિરૂપણુ કરનારી (શ્રુતિ) ભગવદનુગ્રહથીજ ભગવાનનું દશ્યત્વ કહે છે એમ નિશ્ચય કરવો; કારણુ કે ભગવાનેજ કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન ! મેં આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઇ આ પર રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં.' આથી આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઇ સ્વસામર્થ્યનું દાન કરી દર્શન કરાવે છે એમ જણાય છે. 'મારા લોકનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભાવ છે' એવું બ્રહ્મા પ્રતિ ભગવાનનું વાક્ય છે. તેથીજ દૃશ્યત્વ પૂર્વપક્ષમાં સૂત્રકાર પણુ 'વળી સંરાધનથી, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને લીધે' એમ કહે છે. 'વળી' એ પૂર્વપક્ષી મૂર્ખ છે એમ પૂર્વપક્ષની નિંદામાં (યોજેલો છે.) કારણુ કે સારી રીતે આરાધનાથી દર્શન કરે છે.–એમ કેમ ?–પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનવડે. 'અનેક બાહુ ઉદર વક્ત્ર અને નેત્રવાળાનું દર્શન કરૂંછું' એ પ્રત્યક્ષ. ધ્રુવાદિક અનુમાપક છે. તેમનાથી. અથવા, શ્રુતિ અને સ્મૃતિને લીધે. આમ હોવાથી 'સર્વ મારાં દર્શન કરો' એવી સાધારણ

સ્મૃતિઓ પણુ બ્રહ્મ દૃશ્ય છે એમ ઉપદેશ કરે છે. તેથી દૃશ્યત્વ અને અદૃશ્યત્વ ઉભયનું શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિરૂપણુ કરે છે. આ ઉભયમાં વિરોધ ન આવે તે માટે બ્રહ્મ અદૃસ્ય છે એવો બોધ કરનારી શ્રુતિ આપણી ઇંદ્રિયોના સામર્થ્યથી બ્રહ્મ દૃશ્ય નથી એમ કહે છે, અને બ્રહ્મ દૃશ્ય છે એવો બોધ કરનારી શ્રુતિ ભગવાનના અનુગ્રહથીજ બ્રહ્મ દૃશ્ય છે એમ કહે છે એવો નિશ્ચય થવો જોઇએ. 'હે અર્જુન ! મેં આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઇ આ પર રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં' એમ ભગવાન્ પોતેજ ઉપદેશ કરે છે. તેથી આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઇ, પોતાના સામર્થ્યનું દાન કરી, ભગવાન્ દર્શન કરાવે છે એમ જણાય છે. વળી શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધમાં ભગવાન્ બ્રહ્માને 'મારા લોકનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભાવ છે' એમ કહે છે. મનીષિત એટલે જેના વિષે ભગવાનની મનીષા અથવા ઇચ્છા થઇ હોય તે. 'આ મારા લોકનું અવલોકન કરે' એવી ભગવાનની જેના વિષે ઇચ્છા થાય તે મનીષિત છે. ભગવાનના લોકનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભાવ અથવા પ્રભાવછે. તેથી ભગવાનના અનુગ્રહથી ભગવાનનાં દર્શન થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ સૂત્રકાર પણુ બ્રહ્મ દૃશ્ય છે એ વિષે પૂર્વપક્ષ થાય તેમાં ઉત્તર આપતાં '**अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्**' સૂત્ર યોજે છે. આ સૂત્રમાં '**अपि**' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિંદા માટે યોજેલો છે. પૂર્વપક્ષી મૂર્ખ છે એવો તેનો આશય છે. બ્રહ્મનું દર્શન થતું જ નથી એમ નથી, પરંતુ સારી રીતે આરાધન થાય ત્યારે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. બ્રહ્મનું દર્શન સારી રીતે આરાધન કરવાથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી થાય છે. 'અનેક બાહુ ઉદર વક્ત્ર અને નેત્રવાળાનું દર્શન કરૂં છું' એ અર્જુનવાક્યથી અર્જુનને પત્યક્ષથા ભગવાનનાં દર્શન થયાં એમ સિદ્ધ થાય છે. ધ્રુવ વિગેરેને અનુમાનથી જ્ઞાન થયું. ભગવાનની ઇચ્છાથી પછી ધ્રુવને પણુ પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં છે. તેથી બ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી દર્શન થાય છે. અથવા પ્રત્યક્ષ એટલે શ્રુતિ અને અનુમાન એટલે સ્મૃતિ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી એમ જણાય કે બ્રહ્મનું સારી રીતે આરાધન કરવાથી બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. 'કોઇક ધીર' વિગેરે શ્રુતિઓ અને 'અનન્ય

ઇચ્છાથી થએલા પ્રાદુર્ભાવથી અવતારદશામાં સર્વને દર્શનસામર્થ્ય છે. પરન્તુ અન્ય સમયે ' વેદોથી નહિ ' ' પરન્તુ અનન્ય ભક્તિથી ' એ વાક્યથી ભક્તિથીજ (દર્શન થાય છે), એવો નિર્ણય થાય છે. ભક્તોને તો અવતારદશામાં પણ ભક્તિથીજ (દર્શન થાય છે), સાધારણ ઇચ્છાથી થતા નથી; કારણ કે તેમની ભક્તિથીજ તેમના માટેજ પ્રાદુર્ભાવ થએલો હોય છે, અને લોકની મધ્યમાં તેમને સુખની ઉત્પત્તિ કરાવવાની છે. તેથી સાધારણ ઇચ્છા પણ તેમને માટેજ થએલી હોય છે. અન્યથા લોકમાં સ્વપ્રાકટ્ય નિષ્પ્રયોજન થઇ જાય. સર્વને ભગવાનનાં દર્શન થાય છે તોપણ તેમનો મોહ દૂર થતો નથી તેમાં પણ ભગવાન્ સત્યસંકલ્પ હોવાથી તેમની ઇચ્છાજ પ્રતિબંધક છે. એજ રીતે તેમને ભગવાનના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન પણ રહે છે. ભગવાન્ અલૌકિક તેજ દર્શાવતા નથી, અને લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે તે પણ લીલાર્થેજ. અન્યથા લીલાજ

ભક્તિથી ' વિગેરે સ્મૃતિઓ આવો બોધ કરે છે. ભગવાનની ઇચ્છા જ દર્શનનું કારણ છે. ' મારા લોકનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો પ્રભાવ છે ' એ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધના વાક્યથી ભગવાનની ઇચ્છા જ ભગવાનના દર્શનનું કારણ છે એમ જણાય છે. તેથી ' મને સર્વ જૂએ ' એવી સાધારણ ઇચ્છા થાય ત્યારે ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તેથી ભગવાનનો અવતાર થાય ત્યારે પણ સર્વ લોક ભગવાનનું દર્શન કરવા સમર્થ નથી, પરંતુ ' મને સર્વ જૂએ ' એવી સાધારણ ઇચ્છા હોવાથી સર્વને ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. જ્યારે અવતાર ન હોય ત્યારે માત્ર ભક્તિથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. ' હું વેદોથી નહિ ' ' પણ અનન્ય ભક્તિથી ' વિગેરે વાક્યોથી ભક્તિથી જ ભગવાનનું દર્શન થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે અવતાર થાય ત્યારે અન્ય સર્વને ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, પરંતુ ભક્તોને તેમની ભક્તિથી જ દર્શન થાય છે, ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી દર્શન થતાં નથી; કારણ કે ભક્તોને માટે જ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છા પણ ભક્તોને માટે જ થાય છે. ભક્તોને લોકમાં જ સુખ આપવું એવા હેતુથી ભગવાનને એવી સાધારણ ઇચ્છા પણ થાય છે. જો ભક્તોને લોકમાં સુખ આપવાનો હેતુ ન હોય તો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય પ્રયોજનરહિત થઇ જાય. તેથી ભક્તોને લોકમાં સુખ આપવાના હેતુથી ભગવાન્ સાધારણ ઇચ્છા કરી, અવતાર ધારણ કરે છે. અવતાર સમયે સર્વને ભગવાનના દર્શન થાય છે, તોપણ તેમનો મોહ દૂર થતો નથી, તેનું કારણ પણ ભગવાનની ઇચ્છા જ છે. ભગવાનની ઇચ્છાનો પ્રતિબંધ હોવાથી અવતાર સમયે ભગવાનનાં દર્શન થવા છતાં લોકોનો મોહ દૂર થતો નથી. ભગવાન્ સત્યસંકલ્પ છે તેથી પોતાનું દર્શન થવા છતાં લોકોનો મોહ દૂર ન થાય એમ પણ તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાનો પ્રતિબંધ હોવાથી, લોકોને અવતાર સમયે ભગવાનનું દર્શન થાય છે તોપણ તેમના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ રહે છે. તેમને સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી ભગવાન્ અલૌકિક તેજ દર્શાવે છે, અને લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે તે પણ માત્ર લીલા માટેજ, કારણ કે એમ ન કરે તો લીલાજ સંભવે નહિ. ભગવાન્ પોતાનું દર્શન થવા છતાં લોકના અજ્ઞાનને દૂર થવા દેતા નથી તથા પોતાનું સ્વરૂપજ્ઞાન થવા દેતા નથી. જો એમ ન કરે,

સંભવે નહિ, અને સર્વનો તેજ સમયે મોક્ષ થાય. એમ થવાથી સૃષ્ટિ અને મર્યાદાનો ઉચ્છેદ થઇ જાય. પ્રકાશ્યત્વ પણ એવીજ રીતે જાણવું. 'આદિત્યનું જે તેજ આખા જગત્નો પ્રકાશ કરે છે, ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં જે તેજ છે તે તેજ મારૂં છે એમ જાણ' એ વાક્યથી સ્વતેજથી સ્વપ્રકાશ્યત્વ પણ અતિવિરોધિ નથી. સર્વ વ્યવહારનું વિષયત્વ પણ ભગવાનેજ કરેલું છે, જીવથી સ્વતઃ કરી શકાય નહિ. તેથીજ 'પ્રકાશની પેઠે, અવૈયર્થ્યને લીધે' એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. આનો અર્થ–પૂર્વસૂત્રથી આકારનું પ્રતિપાદન થયું તોપણ 'જ્યાંથી વાણી' 'તે ઔપનિષદ પુરૂષને' ઇત્યાદિથી નિરૂપિત વ્યવહારવિષયત્વ અને વ્યવહારાવિષયત્વનો વિરોધ દૂર થયો નહિ; અને શાસ્ત્ર વિફલ થાય છે. તેથી આ (સૂત્ર) યોજે છે. જેમ સૂર્ય વિગેરેનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય છે અને અવ્યવહાર્ય પણ છે, કારણ કે પોતાની મેળે તે સંપાદન થતો નથી તેમ તેની સ્થાપના પણ થતી

અને માત્ર દર્શનથી સર્વને સ્વરૂપજ્ઞાન થવા દે તો સર્વને તરતજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, અને લીલા સંભવે નહિ. સર્વને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાથી સૃષ્ટિની મર્યાદાનો પણ ઉચ્છેદ થઇ જાય. તેથી ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી દર્શન આપે છે એમજ અવશ્ય માનવું જોઇએ. એજ પ્રમાણે ભગવાન્ પ્રકાશ્ય પણ છે. અવતારસમયે સૂર્ય, ચંદ્ર વિગેરેના તેજથી ભગવાન્ પ્રકાશ્ય છે તેથી તે બ્રહ્મ નથી એમ પણ માનવું નહિ, કારણ કે 'આદિત્યનું જે તેજ આખા જગત્નો પ્રકાશ કરે છે, ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં જે તેજ છે તે તેજ મારૂં છે એમ જાણ' વાક્યથી સર્વ ભગવાનના તેજથી પ્રકાશે છે. આદિત્ય, ચંદ્ર વિગેરેમાં જે તેજ છે તે પણ ભગવાનનુંજ છે. તેથી ભગવાન્ અવતાર સમયે આદિત્ય, ચંદ્ર વિગેરેમાં રહેલા પોતાનાજ તેજથી પ્રકાશ્ય હોય તેમાં કાંઇ ક્ષતિ નથી. તેજ પ્રમાણે અવતાર સમયે ભગવાનનો વ્યવહાર થાય છે તેથી પણ કાંઇ ક્ષતિ નથી, કારણ કે જ્ઞાનેંદ્રિય અને કર્મેંદ્રિયથી જે કાંઇ કરવામાં આવે તે વ્યવહાર કહેવાય. તેમાં પણ કર્તા ભગવાનજ છે. વ્યવહારનું વિષયપણું અર્થાત્ અમુક પદાર્થનો અમુક વ્યવહાર થાય એવો નિયમ પણ ભગવાનેજ કરેલો છે, જીવ પોતાની મેળે તે કરી શકે નહિ. તેથી અવતાર સમયે ભગવાન્ વ્યવહારના વિષય થાય તેથી પણ તેમના બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ થતી નથી, કારણકે વ્યવહારનું વિષયપણું પણ ભગવાનેજ કરેલું છે. તેથીજ '**प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्**' સૂત્ર સૂત્રકાર યોજે છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. આની પહેલાં '**अरूपवत्तु**' વિગેરે સૂત્ર બ્રહ્મમાં આકારનું પ્રતિપાદન કરેછે. પરંતુ 'જ્યાંથી વાણી પહોંચ્યા વિના મનસહિત પાછી ફરે છે' શ્રુતિ બ્રહ્મનો વ્યવહાર થતો નથી એમ કહે છે અને 'હું તે ઔપનિષદ પુરૂષને પૂછુંછું' શ્રુતિ બ્રહ્મનો વ્યવહાર થાય છે એમ ઉપદેશ કરે છે. '**अरूपवत्**' સૂત્રથી બ્રહ્મના આકારનું પ્રતિપાદન થયું, પરંતુ આ શ્રુતિઓનો વિરોધ દૂર થયો નહિ. વળી બ્રહ્મ સર્વ વ્યવહારથી અતીત હોય, અર્થાત્ બ્રહ્મનો વ્યવહાર થતો જ ન હોય તો બ્રહ્મસૂત્ર પણ નિષ્ફળ થઇ જાય. તેથી આ વિરોધ દૂર કરવા અને બ્રહ્મનો વ્યવહાર પણ થાય છે એમ ઉપદેશ કરવા '**प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्**' સૂત્ર સૂત્રકારે યોજેલું છે. જેમ સૂર્ય વિગેરેના પ્રકાશનો વ્યવહાર થાય છે, અને વળી તેનો વ્યવહાર નથી પણ થતો, તેમ બ્રહ્મનો વ્યવહાર થાય છે અને નથી પણ થતો. સૂર્ય વિગેરેના પ્રકાશનો

નથી, પણ સૂર્ય આવે અને મેઘ વિગેરે ન હોય ત્યારે કેવલ સાંનિધ્યથીજ વ્યવહાર કરી શકાય છે, તેમ લૈકિક વાણી અને મનવડે વ્યવહાર કરી શકાતો નથી, પણ ઈશ્વિરસાંનિધ્યમાં કરી શકાય છે, એમ શ્રુતિ ઉભય કહે છે.–એમ કેમ?–અવૈયર્થ્યને લીધે; નહિ તો એક શ્રુતિ વ્યર્થ થઇ જાય. દર્શનવ્યવહાર શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ કહેલુંજ છે. તે પ્રમાણે દર્શનવ્યવહારના ન્યાયથી બીજા વ્યવહારનો પણ નિર્ણય (છે). એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં 'તેઓ દર્શન કરે છે' એમ ઉપક્રમ કરી, "સાથે સ્પૃહણીય વાણી વદે છે' એમ કહેલું છે; અને 'આ જેનું વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી (આજ નિર્ણય થાય છે.)–દર્શન જ્ઞાનજ છે. બ્રહ્મ અરૂપ હોવાથી ચાક્ષુષ દર્શનનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરતી નથી–એમ નથી. કારણ કે 'પણ અનન્યભક્તિ વડે' એ વાક્યમાં 'હે પરંતપ! તત્ત્વથી જ્ઞાન થવાને, દર્શન થવાને અને પ્રવેશ થવાને' એમ જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશનું ભિન્નતાથી નિરૂપણ કરેલું છે. રાસ વિગેરે વ્યવહાર તો પ્રમાણસિદ્ધ છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ કામ, તદ્ભાવ, રમવાની ઇચ્છા, રમણ વિગેરે પણ

વ્યવહાર નથી થતો, કારણ કે આપણે સ્વતઃ તે સંપાદન કરી શકીએ તેમ નથી, અથવા તેનું સ્થાપન કરી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ જ્યારે સૂર્ય ઉગે અને મેઘ વિગેરે ન હોય ત્યારે માત્ર સૂર્યની સન્નિધિથી જ તેનો વ્યવહાર આપણે કરી શકીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે લૈકિક મન વાણી વિગેરેથી બ્રહ્મનો વ્યવહાર થઇ શકતો નથી, પરંતુ માત્ર ઈશ્વરની સન્નિધિથી તેમનો વ્યવહાર થઇ શકે છે. શ્રુતિ જ આ પ્રમાણે બ્રહ્મનો વ્યવહાર થતો નથી, અને થાય છે એમ ઉભય કહે છે, તેથી એ પ્રમાણે માનવું જોઇએ. નહિ તો એક શ્રુતિ વ્યર્થ થઇ જાય. તેથી બ્રહ્મનો વ્યવહાર પણ થાય છે. બ્રહ્મનો દર્શનવ્યવહાર થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મનાં દર્શન થાય છે એ શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ પ્રથમ કહી ચુકયા છીએ. જેમ બ્રહ્મનો દર્શનવ્યવહાર થાય છે તે જ પ્રમાણે અન્ય વ્યવહાર પણ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં આ અન્ય વ્યવહારનું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. 'તેઓ દર્શન કરે છે' એમ આરંભમાં કહી, 'સાથે સ્પૃહણીય વાણી વદે છે' એમ પણ કહેલું છે. વળી 'આ જેનું વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય છે' શ્રુતિ પણ પ્રાપ્તિરૂપ વ્યવહારનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ વ્યવહાર્ય પણ છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો વ્યવહાર પણ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે, ત્યાં દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ થાય છે. ચાક્ષુષ દર્શનનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરતી નથી. બ્રહ્મ રૂપરહિત છે તેથી બ્રહ્મનું ચાક્ષુષ દર્શન સંભવતું જ નથી. તેથી ત્યાં દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ કરવો ઉચિત છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, કારણ કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં 'હે પરંતપ! અનન્યભક્તિ વડે મારૂં જ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વથી મારૂં દર્શન થાય છે, અને મારામાં પ્રવેશ થાય છે' વાક્યમાં ભગવાનનું જ્ઞાન, દર્શન, અને પ્રવેશ થાય છે, એમ જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ ત્રણેનો ભિન્ન તરીકે ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી દર્શન જ્ઞાનને જ કહે છે એમ કહી શકાય નહિ.

વળી ભગવાનનો રાસ વિગેરે વ્યવહાર પણ પ્રમાણસિદ્ધ જ છે. રાસલીલામાં કામ, અન્યનું રૂપ લેવું અથવા અન્ય થવું તે, રમણ કરવાની ઇચ્છા, રમણ વિગેરે સર્વ ધર્મ

શુદ્ધ બ્રહ્મનાજ ધર્મ છે એમ જાણવું. ‘ સર્વશક્તિ ’ શ્રુતિમાં અને ‘ આની શક્તિ પરા છે વિવિધ સંભળાય છે સ્વાભાવિક જ્ઞાન બલ અને ક્રિયારૂપ છે ’ શ્રુતિમાં (બ્રહ્મનું) સહજ અનંત શક્તિમત્ તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી સર્વ અર્થ ઉપપન્ન છે. તેથી કામસમયેજ અકામ પણ છે. પોતાના ચરણના નખના સૌન્દર્યના લેશથી સર્વ સુરસુન્દરીઓને જીતનાર, સર્વ સ્ત્રીઓના રત્નભૂત વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓના અનવદ્ય હૃદ્ય કુચરૂપી કનકાચલમાં વિહાર કરતાં પણ આત્મારામજ છે. તેથીજ ત્યાં ‘ આત્મારામ પણ ’ એમ કહેલું છે. પ્રિયાના વિપ્રયોગથી અવસાદ વિગેરે ભાવ પામે છે તથાપિ, ‘ તે હું જાણતો નથી ’ ઇત્યાદિ વચનથી જાણતા નથી તથાપિ વ્યાપકજ છે, પરમાનન્દરૂપજ છે, સર્વજ્ઞજ છે.–પ્રતિયોગી અને તેના અભાવની એક અવચ્છેદથી સ્થિતિ કહી શકાય નહિ, તેજ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ ધર્મોની પણ (એક અવચ્છેદથી સ્થિતિ કહી શકાય નહિ); તેથી એમ વદવું યોગ્ય નથી.–અમે વદતા નથી, પરન્તુ અનુવાદ કરીએ છીએ. અમે અહિં નિંદાપાત્ર નથી. જેનો અનુવાદ છે તે શ્રુતિની નિંદા (નિરાસ) કરવા તત્પર થતો હોય તો ઉદયાચલના એક દેશમાં કેવલ સ્થિતિથીજ સકલ જગતના અંધ-

---

શુદ્ધ બ્રહ્મના જ છે એમ જાણવું. શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને ‘ સર્વશક્તિ ’ કહે છે અને ‘ આની શક્તિ પરા છે, વિવિધ સંભળાય છે, સ્વાભાવિક જ્ઞાન બલ અને ક્રિયારૂપ છે ’ એમ ઉપદેશ કરે છે. તેથી શ્રુતિના ઉપદેશ પ્રમાણે બ્રહ્મને સહજ અનન્ત શક્તિઓ છે. તેથી કામ વિગેરે સર્વ ધર્મની તેમાં ઉપપત્તિ થાય છે. તેથી ભગવાન્ કામ સમયે જ કામરહિત પણ છે. પોતાના ચરણના નખના સૌંદર્યના અંશથી જ સર્વસુંદરીઓને સૌંદર્યમાં જીતનાર, સર્વ સ્ત્રીઓના રત્ન વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓ છે. તેઓના અનવદ્ય રૂચિકર કુચરૂપી કનકાચલ અથવા મેરૂપર વિહાર કરવા છતાં ભગવાન્ આત્મારામ જ છે. તેથી જ રાસલીલાનું જ વર્ણન કરતાં ‘ આત્મારામ પણ ’ શબ્દો યોજેલા છે. રાસલીલામાં પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ભગવાનને અવસાદ અથવા ખેદ પણ થાય છે. ‘ તે હું જાણતો નથી ’ વિગેરે વચનો ભગવાન્ કહે છે, તેથી ભગવાનને લીલા સમયે અમુક જ્ઞાન ન હોવા છતાં ભગવાન્ વ્યાપક જ છે, પરમાનંદરૂપ જ છે અને સર્વજ્ઞ જ છે. તેથી રાસલીલામાં પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ખેદ થવા છતાં ભગવાન્ પરમાનંદરૂપ જ છે. તે સમયે અમુક જ્ઞાન ન હોવા છતાં ભગવાન્ સર્વજ્ઞ જ છે.

પૂર્વપક્ષી—દૃશ્યત્વ અને અદૃશ્યત્વ, વ્યવહાર્યત્વ અને અવ્યવહાર્યત્વ એવા વિરૂદ્ધ ગુણો એકજ પદાર્થમાં રહી શકે નહિ. જેમ પ્રતિયોગી ઘટ અને તેનો અભાવ એક જ પદાર્થમાં રહી શકે નહિ, તેમ વિરૂદ્ધ ધર્મ પણ એક જ પદાર્થમાં રહી શકે નહિ. તેથી બ્રહ્મ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય છે, અથવા બ્રહ્મ વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. તેથી એમ વદવું ઉચિત નથી.

સિદ્ધાન્તી—અમે વદતા નથી, પરંતુ અનુવદીએ છીએ અથવા અનુવાદ કરીએ છીએ. બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ ધર્મ છે એમ અમે કહેતા નથી, પરંતુ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ ધર્મ છે એમ કહે છે અને અમે માત્ર શ્રુતિ જે બોધ કરે છે તે જ કહીએ છીએ. તેથી અમે નિંદાપાત્ર નથી. જેનો અમે અનુવાદ કરીએ છીએ તે શ્રુતિની નિંદા કરવા ઇચ્છા હોય, અથવા શ્રુતિનો નિરાસ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો સૂર્યની નિંદા કરવા પ્રવૃત્ત થએલા ખદ્યોતના જેવું

કારના દ્વાર તોડવામાં ચતુર સૂર્યની પોતાથી (તે કાર્ય) અશક્ય હોવાથી નિંદા કરનાર ખદ્યોતના જેવું તારૂં સાહસ મોટું છે.–લોકમાં એમ દેખાય છે તેથી, તેને અનુસરીનેજ તેનો અર્થ કહેવો ઉચિત હોવાથી, શ્રુતિ તરીકે ઉભય તુલ્ય હોવાથી, (તેમના) સગુણ અને નિર્ગુણ પરત્વની કલ્પના કરીએ છીએ.–હંત, એમ લોકને અનુસરી તેનો નિર્ણય કરીએ તો નિર્ધર્મક પદાર્થ પણ લોકમાં દેખાતો નથી તેથી, સત્તાદિનાં પણ કાલ વિગેરે આધાર અને સમવાય વિગેરે ધર્મ હોવાથી તારૂં માનેલું બ્રહ્મ પણ સિદ્ધ થશે નહિ.–શ્રુતિબલથી–એ તુલ્યજ છે. આમ હોવાથી, લોકમાં અપ્રતીત નિર્ધર્મક વસ્તુનો અંગીકાર કરે છે, ત્યારે લોકમાં અપ્રતીત છે તોપણ પ્રતિયોગી અને તેના અભાવની એક અવચ્છેદથી સ્થિતિનો અંગીકાર કર. આમ હોવાથી શ્રુતિના અર્થનો લોકરીતિથી નિર્ણય કરી શકાય નહિ એમ સિદ્ધ થયું. તેથીજ ‘ આ મતિ તર્કથી આડે દોરવી નહિ ’ એમ શ્રુતિ અને ‘ જે અલૌકિક ભાવ છે તેમને તર્કથી યોજવા નહિ ’

તમારૂં સાહસ મહાન્ છે. ઉદયાચલના એક ભાગમાં સ્થિતિમાત્રથી સકલ જગતના અંધકારનાં દ્વાર તોડવામાં સૂર્ય ચતુર છે એ કાર્ય ખદ્યોતથી થઇ શકે એમ નથી. તે સૂર્યની નિંદા કરવા પ્રવૃત્ત થાય એવું સાહસ તમે કરો છો.

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં વિરૂદ્ધ ધર્મો કોઇ એકજ પદાર્થમાં જોવામાં આવતા નથી. લોક પ્રમાણેજ અથવા લોકમાં જે અનુભવ થાય તે પ્રમાણેજ શ્રુતિનો અર્થ કરવો ઉચિત છે. તેથી એકજ બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ ધર્મ છે એવું કહી શકાય નહિ. પરંતુ બ્રહ્મમાં વિશેષનું નિરૂપણ કરનારી, અને બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેનારી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓ સમાન છે. તેથી સવિશેષ શ્રુતિઓ સગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એવી અમે કલ્પના કરીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—હંત, એ પ્રમાણે લોકમાં જે અનુભવ થાય તેને આધારે શ્રુતિના અથ કરતા હો તોપણ લોકમાં કદાપિ નિર્વિશેષ પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી. કેવલ સત્તા પણ ધર્મરહિત નથી. કાલ તેનો આધાર છે અને સમવાય તેનો ધર્મ છે. તેથી નિર્વિશેષ પદાર્થનો જગતમાં કદાપિ અનુભવ થતો નથી. જગતના અનુભવ પ્રમાણે તમે શ્રુતિનો અર્થ કરતા હો તો બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ તમે કહી શકોજ નહિ, અને તમારા માનેલા બ્રહ્મનીજ સિદ્ધિ થાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—જગતમાં નિર્વિશેષ પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી, પરંતુ શ્રુતિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી શ્રુતિના બલથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ માનીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—જગતનો અનુભવ તજી તમે જેમ બ્રહ્મને શ્રુતિબલથી નિર્વિશેષ માનોછો તેમજ અમે પણ શ્રુતિનાજ બલથી બ્રહ્મને વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય માનીએ છીએ. તેથી લોકમાં અપ્રતીત ધર્મરહિત પદાર્થનો તમે અંગીકાર કરો છો ત્યારે લોકમાં અપ્રતીત પ્રતિયોગી અને તેના અભાવની એકજ પદાર્થમાં સ્થિતિનો પણ અંગીકાર કરો. આમ હોવાથી શ્રુતિનો અર્થ લૌકિક રીતથી થતો નથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. ‘ આ મતિ તર્કથી આડે દોરવી નહિ’ શ્રુતિ અને ‘ જે અલૌકિક ભાવ છે તેમને તર્કથી યોજવા નહિ’ સ્મૃતિ પણ

એમ સ્મૃતિ કહે છે એ અમે પ્રથમજ કહ્યું. વળી ભગવાન્ શ્રીયશોદાસ્તનંધયમાં મૃત્સ્ના ઉલૂખલ વિગેરે પ્રસંગોમાં સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મો દેખાય છે. જે દેખાય તેમાં કાંઇ અનુપપન્ન નથી, કારણ કે વિરોધ થાય. માયા વિગેરે પક્ષોનો ત્યાંજ નિરાસ કરેલો છે, કારણ કે 'હવે આના' એનાથી તેના ધર્મ તરીકેજ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથીજ સૂત્રકાર 'અને દર્શનને લીધે' એમ કહે છે. વળી 'માયાવડે દર્શાવે છે' એમ કહેનાર વાદીને પૂછવું કે માયાશબ્દથી ભગવાનનું સામર્થ્ય કહે છે, કે તેનાથી ભિન્ન અસદ્રૂપ અસત્કાર્ય કરનારી? ભગવાનનું સામર્થ્ય કહેતો હોય તો અમને પણ ઇષ્ટજ છે. પોતાના સામર્થ્યથીજ અસત્ દર્શાવે છે એમ ન કહેવું, કારણ કે 'જે પૃથિવીમાં રહી પૃથ્વીને' ઇત્યાદિ શ્રુતિ તેનું બ્રહ્મધર્મ તરીકેજ નિરૂપણ કરે છે. બ્રહ્મ જો એવું ન હોત તો એમ કહેવાનો અવસર રહેત, પરન્તુ કહેલી યુક્તિને લીધે એમ નથી. અસત્ અસુરોનેજ દર્શાવે છે,

---

આજ કારણથી એવો ઉપદેશ કરે છે. આ અમે પ્રથમ પણ કહી ચુકયા છીએ.

વળી, યશોદાના સ્તનનું પાન કરનાર ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રમાં માટીનું ભક્ષણ તથા ઉલૂખલ સાથે બંધન વિગેરે પ્રસંગોમાં સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મ જણાય છે. જે જોવામાં આવે તેમાં કાંઇ અયોગ્ય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ કહીએ તો પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમાં વિરૂદ્ધ ધર્મો જોવામાં આવે છે તેથી ભગવાનમાં વિરુદ્ધ ધર્મો છે એમ અવશ્ય માનવું જોઇએ. ભગવાન્ માયાથી પોતામાં વિરૂદ્ધ ધર્મો દર્શાવે છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે માયા વિગેરેનો તેજ સ્થલે શ્રીમદ્ભાગવતમાં નિરાસ કરેલો છે. વળી 'હવે આના' એમ ભગવાનના ધર્મોનુંજ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથીજ સૂત્રકાર પણ '**દર્શનાચ્ચ**' સૂત્ર યોજે છે. ભગવાનમાં સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મોનું દર્શન થાય છે તેથી પણ બ્રહ્મ સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે.

વળી માયાથી ભગવાન્ વિરૂદ્ધ ધર્મો દર્શાવે છે એમ જે કહે તેને પૂછવું કે માયા એટલે શું? (૧) ભગવાનના સામર્થ્યને તમે માયા કહો છો કે (૨) માયા ભગવાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન અસદ્રૂપ અને અસત્ કાર્ય કરનારી છે? (૧) જો ભગવાનના સામર્થ્યનેજ માયા કહેતા હો તો અમને પણ ઇષ્ટજ છે, કારણ કે અમારા મતમાં શક્તિ અને શક્તિમાનનો અભેદ છે. તેથી અમારા અદ્વૈતની પણ ક્ષતિ થતી નથી. ભગવાન્ પોતાના સામર્થ્ય માયાથી જગત્નું કર્તૃત્વ વિગેરે ગુણો પોતામાં નથી તોપણ દર્શાવે છે એમ કહી શકાય નહિ. પોતાના સામર્થ્યથી ભગવાન વિરૂદ્ધ ધર્મ પોતામાં નથી તોપણ દર્શાવે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે, 'જે પૃથિવીમાં રહી પૃથિવીને' વિગેરે શ્રુતિ બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રુતિ બ્રહ્મને પૃથિવીનો આધાર અને આધેય ઉભય કહે છે, તેથી બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેજ પ્રમાણે કર્તૃત્વ, અને અકર્તૃત્વ ઉભય બ્રહ્મમાં રહેલાં છે. બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે. બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય ન હોત તો તે નિર્ધર્મક હોવાથી ગુણરહિત છે એમ કહેવાને અવસર થાત. પરંતુ 'જે પૃથ્વીમાં રહી' વિગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી એમ કહી શકાય નહિ. જે ગુણ પોતામાં ન હોય તેવા ગુણ ભગવાન્ માત્ર અસુરોનેજ દર્શાવે છે, કારણ કે અસુરોનોજ મોહ કરવાની

કારણ કે ભગવાન્ તેમનેજ મોહ કરે છે. અહિં તેવાનો અભાવ હોવાથી એવું દર્શાવેલું નથી એ સાર છે. બીજો પક્ષ (ભગવદ્‌ભિન્ન અસદ્રૂપ અસત્કાર્ય કરનારી માયા) વિકલ્પ સહન ન કરવાથી યોગ્ય નથી, કારણ કે તે સ્વતંત્રજ કર્ત્રી છે કે બ્રહ્માધીન ? પ્રથમ નહિ, કારણ કે તે જડ છે, ચેતન તરીકે તમે સ્વીકારી નથી. દ્વિતીય પક્ષમાં તો વાશી પેઠે કરણત્વ હોય. તેથી સહજ અનન્ત શક્તિવાળા ઇશ્વરની પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં કઇ અશક્તિ હતી કે તેનો સ્વીકાર કરે ? 'સ્વાભાવિક, જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા' એ શ્રુતિને લીધે (આ સામર્થ્ય નથી એમ કહી શકાય નહિ). વળી ઉપર કહેલી યુક્તિ અને શ્રુતિને લીધે સદ્રૂપ સ્વરૂપ અસદ્રૂપ માયાથી દર્શાવે છે એમ કહી શકાય નહિ. આથીજ સગુણત્વનો પણ નિરાસ થયો, કારણ કે સગુણત્વ પ્રાકૃત સત્ત્વ આદિ ગુણના અંગીકારરૂપ છે. તે સ્વતઃ શક્તિમાનમાં અનુપપન્ન છે એમ કહેલું છે. આથી 'બ્રહ્મની અવિદ્યા બ્રહ્મના વિશેષ કલ્પનારી છે' એ પૂર્વ વિકલ્પના દ્વિતીય પક્ષનો

ભગવાનની ઇચ્છા છે. શ્રીમદ્‌ભાગવત વિગેરેમાં ભગવાન્ પોતામાં વિરૂદ્ધ ધર્મ દર્શાવે છે. ત્યાં અસુરો નથી તેથી 'ભગવાન્ અસુરોને વિરૂદ્ધધર્મ દર્શાવે છે તેથી વસ્તુતઃ ભગવાનમાં વિરૂદ્ધધર્મ નથી' એમ કહી શકાય નહિ. (૨) માયા ભગવાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન, અસદ્રૂપ અને અસત્ કાર્ય કરનારી છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે નીચેના વિકલ્પનો ઉત્તર આપી શકતો નથી. માયા બ્રહ્મને અધીન રહીને અસત્ કાર્ય કરે છે, કે સ્વતંત્રતાથી ? માયા સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તે જડ છે. તમે માયાને ચેતન માનતા નથી. તેથી જડ માયા સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરી શકે નહિ. બ્રહ્મને અધીન રહી માયા કાર્ય કરે છે એમ કહો, તો માયા કાર્યની કર્ત્રી કહેવાય નહિ, પણ સુતારના વાંસલા પેઠે તે કરણ કહેવાય. સુતારમાં વાંસલા વિના કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી તેથી તેને તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, પરંતુ ભગવાન્ સહજ અનન્ત શક્તિવાળા છે. સહજ અનન્ત શક્તિવાળા ભગવાનમાં પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવાની શક્તિ નથી એમ કહી શકાય નહિ. ભગવાન્ પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવા સ્વતઃ શક્તિમાન્ હોવાથી તે કાર્ય માટે તેમને માયાનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યક્તા નથી. 'સ્વાભાવિક જ્ઞાન, બલ અને ક્રિયા' ભગવાનમાં છે એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી પોતાનું સ્વરૂપ સ્વતઃ દર્શાવવાની શક્તિ તેમનામાં નથી એમ કહેવું ઉચિત નથી. વળી ઉપર કહેલી શ્રુતિઓ અને યુક્તિઓથી ભગવાનમાં સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મો છે. તેથી પોતાની અંદર વસ્તુતઃ રહેલા અથવા સત્ વિરૂદ્ધ ધર્મોનું ભગવાન્ અસદ્રૂપ માયાથી દર્શન કરાવે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે અસત્‌માં સત્‌નું દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય નથી. બ્રહ્મમાં જ્ઞાન, ક્રિયા વિગેરે શક્તિઓ સ્વાભાવિકજ છે એમ કહેવાથી બ્રહ્મના સગુણપણાનો પણ નિરાસ થાય છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ત્રણ પ્રાકૃત ગુણ છે. એ પ્રાકૃત ગુણ જેનામાં હોય તે સગુણ કહેવાય. બ્રહ્મમાં એ પ્રાકૃત ગુણ નથી. બ્રહ્મ સ્વતઃ શક્તિમત્ હોવાથી આ ગુણોની તેને આવશ્યકતા નથી. સ્વતઃ શક્તિમત્ બ્રહ્મમાં સત્ત્વ વિગેરે પ્રાકૃત ગુણો છે એમ કહેવું અનુચિત છે. તેથીજ બ્રહ્મમાં રહેલી અવિદ્યા બ્રહ્મમાં વિશેષની કલ્પના કરાવે છે, અર્થાત બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન બ્રહ્મમાં રહેલી અવિદ્યા અથવા માયા બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા વિશેષો

પણ નિરાસ થયો, કારણ કે જીવથી ભિન્ન બ્રહ્મમાં તમે અવિદ્યાનું ઉપાધિપણું સ્વીકારતા નથી. સ્વીકારતા હો તો તેના ઉપાધિપણામાં પ્રયોજક ઈશ્વરેચ્છાજ કહેવી જોઇએ. વળી સર્વભવનસમર્થ ઈશ્વરને તમારી માનેલી રીતે અસત્ જગત્ કરવામાં હેતુ નથી. ઇચ્છા વિગેરે પણ તમારા મતમાં ઉપાધિભાવથી ઉત્તર કાલના હોવાથી (ઉપાધિનો) અસંભવ (છે). અવિદ્યક હોય તો સ્વાભાવિકપણાની હાનિ થવાથી શ્રુતિવિરોધ થાય છે એમ દિશા (માત્ર દર્શાવી છે.)

—કામાદિ લીલા કેવલ અનુકરણરૂપ હોવાથી પ્રિયાનો વિપ્રયોગ, અને તેનાથી થતા ક્લેશ વિગેરે પૂર્ણ જ્ઞાનૈકઘન પરમાનન્દસ્વરૂપમાં કહેવા યોગ્ય નથી.—સત્ય, વિપ્રયુક્તત્વ વિગેરેથી પૂર્ણત્વવિગેરેનો ભંગ થાય તો તે યોગ્ય નથીજ, પરન્તુ એમ નથી. એ પ્રાદેશમાત્રનુંજ અભિવિમાનિત્વ વિગેરે નિરૂપણથી કહેલું છે. લીલાનું કેવલ અનુકરણરૂપ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ભગવાનનું સ્વરૂપ કેવલ

દર્શાવે છે એવો બીજો પક્ષ પણ અયોગ્યજ છે. વળી જીવથી ભિન્ન બ્રહ્મમાં અવિદ્યા રહેલી છે એમ પણ તમે માનતા નથી. તેથી બ્રહ્મમાં અવિદ્યા નહિ હોવાથી તેમાં વિરૂદ્ધ ધર્મનું ભાન તે કરાવે નહિ. વળી બ્રહ્મમાં અવિદ્યા છે એમ તમે માનો તોપણ તે બ્રહ્મની ઉપાધિજ છે એમ તમારે માનવું જોઇએ. બ્રહ્મમાં અવિદ્યા ઉપાધિ યોજનાર પણ ઈશ્વરની ઇચ્છાજ અવશ્ય માનવી જોઇએ. અવિદ્યા ઉપાધિની યોજના ઈશ્વરની ઇચ્છા કરે છે એમ ન માનીએ તો અવિદ્યા બ્રહ્મની સ્વાભાવિક ઉપાધિ થઇ જાય. તેથી અવિદ્યાનો કદાપિ નાશ થાય નહિ અને મોક્ષનો અસંભવ થઈ જાય. તેથી અવિદ્યા ઉપાધિ યોજનાર ઈશ્વરની ઇચ્છાજ છે. ઈશ્વર સર્વભવનસમર્થ છે. પોતાની અંદર ન હોય તેવા વિરૂદ્ધ ધર્મ તમે કહો છો તેમ અવિદ્યા ઉપાધિની યોજના કરી તેનાથી પોતાની અંદર દર્શાવવાનું ઈશ્વરને કાંઇ કારણ નથી. વળી તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરની ઇચ્છા પણ ઉપાધિ પછીજ થાય છે. તેથી અવિદ્યા ઉપાધિનું કારણ કાંઇ તમે કહી શકતા નથી. અવિદ્યાને ઈશ્વર સાથે યોજનાર કોણ? ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યા ઈશ્વરમાં યોજે છે એમ તમે કહી શકો નહિ, કારણકે તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યાનુંજ કાર્ય છે. તેથી કારણ નહિ હોવાથી, અવિદ્યા ઉપાધિજ સંભવતી નથી. વળી ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યાનું કાર્ય છે એમ તમે માનો છો. તેથી ઇચ્છા પણ તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી. તેથી તમારો મત 'સ્વાભાવિકી જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા' વિગેરે શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ છે.

પૂર્વપક્ષી—કામ વિગેરે લીલા માત્ર લોકનું અનુકરણ છે. લીલામાં પ્રિયાનો વિપ્રયોગ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશ વિગેરે જણાય છે. કેવલ જ્ઞાનઘન, પૂર્ણ, પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મને પ્રિયાનો વિપ્રયોગ અને તેથી ક્લેશ વિગેરે થાય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાંતી—સત્ય, જો વિપ્રયોગ, ક્લેશ વિગેરેથી પૂર્ણત્વની ક્ષતિ થતી હોય તો અવશ્ય એમ કહેવાય નહિ. પરંતુ પ્રાદેશમાત્ર અર્થાત્ માત્ર અંગુઠા જેટલું બ્રહ્મ અભિવિમાનિ અર્થાત્ વ્યાપક પણ છે એમ વિરૂદ્ધ ધર્મનું બ્રહ્મમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેથી વિપ્રયોગ વિગેરેથી પૂર્ણત્વની ક્ષતિ થતી નથી. વળી ભગવાનની લીલા માત્ર લોકનું અનુકરણ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથીજ થાય છે. 'સર્વકામ સર્વ

શ્રુતિથી સમધિગમ્ય છે. તેમાં 'સર્વકામ સર્વરસ' એથી (બ્રહ્મના) સર્વકામરૂપત્વ અને સર્વકામવત્ત્વ, સર્વરસરૂપત્વ અને સર્વરસવત્ત્વથી સર્વરસભોક્તૃત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તૈત્તિરીયકમાં પણ 'તે રસ છે' 'આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનંદી થાય છે' એમ પાઠ છે. અને રસમાં શૃંગારરસ મુખ્ય હોવાથી અને તે 'રતિ' નામના સ્થાયીભાવરૂપ હોવાથી (બ્રહ્મનું) રસરૂપત્વ અને રસવત્ત્વ અવશ્ય કહેવા જોઇએ. તેમાં વ્રજસુંદરીના ભાવના આલંબનવિભાવ હોવાથી, તેમના ભાવને અનુસરી સર્વ કરવાથી બ્રહ્મ રસરૂપ છે. આ 'બર્હાપીડ' 'અક્ષણ્વતામ્' 'ચૂતપ્રવાલ' એ શ્લોકના વિવરણમાં પિતાએ વર્ણવેલું હોવાથી

રસ' વિગેરે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી ભગવાન્ સર્વ કામરૂપ અને સર્વ કામવાળા, સર્વ રસરૂપ અને સર્વ રસવાળા અર્થાત્ સર્વ રસના ભોક્તા છે એમ શ્રુતિ કહે છે '**सर्वरसः**' શબ્દનો સર્વ રસ જેમાં છે તે, એવો બહુવ્રીહિ સમાસથીજ અર્થ કરવામાં આવે તોપણ ભગવાન્ રસ છે એવો ઉપદેશ કરનાર બીજી શ્રુતિઓ પણ છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં 'તે રસ છે' 'આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનંદી થાય છે' શ્રુતિઓ છે. 'તે રસ છે' શ્રુતિ ભગવાન્ રસસ્વરૂપજ છે એવો ઉપદેશ કરે છે. રસનું પર્યવસાન કામમાં થાય છે, તેથી ભગવાનનું રસસ્વરૂપ સિદ્ધ થવાથી કામસ્વરૂપ પણ સિદ્ધ થયું. ભગવાનના રસસ્વરૂપની સિદ્ધિ થઇ, પરંતુ ભગવાન્ રસવાન્ છે કે નહિ એમ સંદેહ રહે તે માટે બીજી 'આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનંદી થાય છે' શ્રુતિ યોજેલી છે. 'આ પૂર્વે અસત્ હતું' થી આરંભી બ્રહ્મનું વર્ણન કરેલું છે. તે બ્રહ્મજ રસસ્વરૂપ છે એવો 'તે રસ છે' શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. 'રસ' શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. (૧) રસનાથી ગ્રહણ થતો ગુણ અથવા સ્વાદ (૨) પ્રવાહી પદાર્થમાં સારભૂત અર્થ. વિગેરે. આ શ્રુતિમાં કયા અર્થમાં 'રસ' શબ્દ યોજેલો છે તે જોઇએ. આ શ્રુતિ પછી '**रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति**' શ્રુતિ છે. આ શ્રુતિ એ રસ આનંદ છે, પ્રાણ ધારણ કરાવે છે, હૃદયાકાશમાં રહે છે, આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહે છે. તેથી હૃદયમાં રહી પ્રાણીઓના આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર આનંદજ રસ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રાણીઓના આનંદનો સર્વ શરીરમાં અનુભવ થાય છે તોપણ '**स मानसीन आत्मा जनानाम्**' શ્રુતિ તે મનમાં રહે છે એમ કહે છે. તેથી મનમાંજ તેની વિશેષ સ્થિતિ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. તેથી 'આજ આનંદ કરાવે છે' શ્રુતિથી એવો નિર્ણય થાય છે કે મનમાં 'પ્રમોદ' નામનો જે વિકાર થાય છે તે આ ભગવાન્ રસનું જ કાર્ય છે અને તેનો અંશ છે, કારણ કે 'આ જ આનંદની માત્રાપર અન્યભૂતો રહે છે' એવી શ્રુતિ છે.

ભગવાન્ રસરૂપ છે અને રસવાન્ પણ છે. રસોમાં શૃંગારરસ મુખ્ય છે, અને તે 'રતિ' નામનો સ્થાયીભાવજ છે. કાવ્યપ્રકાશમાં પણ '**व्यक्तः स तैर्विभवाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः**' એવું તેનું લક્ષણ આપેલું છે.

ભગવાન્ રસરૂપ છે અને રસવાન્ છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ. ભગવાન્ વ્રજસુંદરીઓના આલંબનવિભાવ છે, અને વ્રજસુંદરીઓના ભાવને અનુસરી સર્વ કરે છે

અહિં માત્ર દિશાજ દર્શાવી છે. ભગવાન્ પણ તેઓમાં એવા ભાવવાળા (હતા). તેથી રસવત્ત્વ ભગવાનનું સ્વરૂપ (છે), કારણ કે ભગવાનમાં સ્વરૂપથી રહિત ભાવજ નથી. આમ ન હોય તો શ્રુતિએ કહેલાં રસભોક્તૃત્વ અને રસરૂપત્વનો ભંગ થાય. આ (ભગવદ્રૂપ) રસ એ એવા પ્રકારનો હોવાથી એમ માનવું. તેથી જેટલી તે રસની મર્યાદા છે તે સર્વ ભગવાનમાં છે એમ માનવું, નહિ તો રસત્વની ક્ષતિ થાય એમ કહેલું છે. અનુકરણમાં પોતાને તે રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ, અને તેઓમાં પણ રસની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. અન્યોન્ય આવિર્ભાવ ન થવાથી રસજ ત્યાં નથી, કારણ કે રસશાસ્ત્રની એવી મર્યાદા છે. તેથીજ 'આત્તગજેન્દ્રના જેવી લીલાવાળા', 'હાથણીઓ સાથે મદઝરતા હાથી પેઠે' 'હાથણીઓથી શ્રાન્ત હાથી પેઠે ભિન્નસેતુ' ઇત્યાદિ સર્વત્ર ગજનું દૃષ્ટાન્ત છે. તેથી શૃંગારરસનું સ્વરૂપ હોવાથી પ્રિયાવિપ્રયોગ અને તેના કાર્યો, પ્રિયાસંગમ અને

તેથી ભગવાન્ રસરૂપ છે. 'બર્હાપીડ' 'અક્ષણ્વતામ્' 'ચૂતપ્રવાલ' વિગેરે શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોકપર શ્રીસુબોધિનીજીમાં આ સર્વનું શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, અહિં માત્ર ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. વળી ભગવાનનો પણ વ્રજસુંદરીઓ પ્રતિ એવા પ્રકારનો ભાવ હતો, તેથી ભગવાન્ રસવાન્ પણ છે. ભગવાનના ધર્મ પેઠે ભાવ પણ સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. તેથી ભગવાન્ રસવાન્ હોવા છતાં રસસ્વરૂપ પણ છે. જો ભગવાનના ભાવ સ્વરૂપથી ભિન્ન હોય, તો ભગવાન્ રસસ્વરૂપ છે અને રસભોક્તા છે એમ શ્રુતિ કહે છે તેની ઉપપત્તિ થાય નહિ. આ શ્રુતિમાં કહેલો ભગવદ્રસ એવા પ્રકારનો છે તેથી ભગવાન્ રસસ્વરૂપ અને રસવાન્ ઉભય છે એમ માનવું. તેથી રસશાસ્ત્રમાં શૃંગારરસની જેટલી મર્યાદા કહેલી છે તે સર્વ ભગવાનમાં છે એમ માનવું જોઇએ, કારણ કે એમ ન માનીએ તો ભગવાનના રસસ્વરૂપની ક્ષતિ થાય, એમ કહી ચુક્યા છીએ.

લીલા માત્ર લોકનું અનુકરણ સંભવતું નથી, કારણ કે ભગવાન્ જો માત્ર અનુકરણ જ કરતા હોય તો તેમને રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ, અને વળી વ્રજસુંદરીઓમાં પણ રસની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. કારણ કે રસશાસ્ત્રની એવી મર્યાદા છે કે જ્યાં સુધી અન્યોન્ય રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ ત્યાં સુધી ત્યાં રસ નથી. કેવલ અનુકરણમાં રસનો આવિર્ભાવ થતો નથી એ રસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. તેથી લીલા જો માત્ર લોકનું અનુકરણ હોય તો ત્યાં રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ. રસનો પરસ્પર આવિર્ભાવ ન થાય તો ત્યાં રસ જ નથી. રસ ન હોય તો ભગવાન્ રસસ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ ભગવાન્ રસસ્વરૂપ અને રસવાન્ છે એ શ્રુતિસિદ્ધ છે. તેથી લીલા માત્ર લોકનું અનુકરણ નથી. લીલા અનુકરણ નથી તેથી જ લીલામાં સર્વત્ર ગજેંદ્રનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. 'આત્તગજેંદ્રના જેવી લીલાવાળા' 'હાથણીઓ સાથે મદઝરતા હાથી પેઠે' 'હાથણીઓથી શ્રાન્ત હાથી પેઠે ભિન્નસેતુ' વિગેરે સર્વત્ર ગજેંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. તેથી જેમ ગજેંદ્રની લીલા અનુકરણ નથી તેમ ભગવાનની લીલા પણ અનુકરણ નથી. તેથી ભગવાન્ શૃંગારરસનું સ્વરૂપ હોવાથી ભગવાનને પ્રિયાનો વિપ્રયોગ, ક્લેશ વિગેરે વિપ્રયોગનાં કાર્ય, પ્રિયાનો સંગમ અને સંગમના સર્વ કાર્ય થાય છે તોપણ બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ થતી નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જ એવા પ્રકારનું અર્થાત્ રસ-

તેના કાર્યો સર્વજ સંભવે છે. તેથી બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ નથી, કારણ કે વસ્તુજ એવા પ્રકારની છે. ઉલટા બ્રહ્મત્વના સાધક છે, કારણ કે બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનો આધાર છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મના ધર્મોમાં વિરોધજ નથી, કારણ કે તે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી સિદ્ધ છે. આધુનિક જનોના વિતર્કયુક્ત વિચારો પ્રમાણાભાસ અને કુતર્કથી મલિન થએલાં અંતઃકરણવાળા દુરાગ્રહવાદીઓના વિવાદનો જેમાં અવસર નથી એવા અપરિમિત ગુણગણયુક્ત ભગવાન્ ઈશ્વરમાં વિરોધ નથી, ઉભય છે. તેથી સર્વ દોષરહિત છે.

હવે (પરમત સ્વીકાર) કરી (શ્રુતિના અર્થના) વિચારથી કહીએ છીએ. જો દુરાગ્રહથી 'આત્મારામ' ઇત્યાદિ ધર્મજ બ્રહ્મમાં છે અન્ય નથી એમ માનો, તોપણ અમે કહીએ છીએ કે તમારૂં કહેલું ભલે હો. પરન્તુ તે બ્રહ્મધર્મમર્યાદા છે. અહિં ભક્તોપર અતિશય અનુગ્રહ હોવાને લીધે અને તેઓની અતિશય ભક્તિ હોવાને લીધે, સ્વરૂપની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી તેઓને અધીન થઇ જેમ તેઓ ઇચ્છે તેમજ લીલા કરતાં કરતાં ઉપર કહેલા સર્વ ભાવ પોતે ભજે છે એ આ ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ કહેવાય છે. 'હે દ્વિજ, હું અસ્વતન્ત્ર હોઉં તેમ

સ્વરૂપ અને રસવત્ છે. પ્રિયાવિપ્રયોગ, પ્રિયાસંગમ અને તેમના કાર્યો એ સર્વ ધર્મોથી બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ થતી નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમનાથી બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે એમ સિદ્ધ કરેલું છે. આ સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મો બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિ જ કરે છે. વસ્તુતઃ આ બ્રહ્મના ધર્મો હોવાથી તેમનામાં વિરોધ પણ નથી. બ્રહ્મધર્મોમાં વિરોધ જ નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી તે સિદ્ધ થાય છે એમ પણ અમે પ્રથમ કહી ચુકયા છીએ. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ આ ઉપદેશ કરેલો છે. હાલના લોકોના વિતર્કવાળા વિચારો, વસ્તુતઃ પ્રમાણ નહિ પરંતુ પ્રમાણ જેવા ભાસતા પ્રમાણાભાસ, અને દુષ્ટ તર્કથી મલિન થઇ ગએલા અંતઃકરણવાળા દુરાગ્રહ રાખનાર વાદીઓના વિવાદનો બ્રહ્મમાં અવસર નથી. આવા અપરિમિત ગુણગણવાળા ભગવાન્ ઈશ્વરમાં વિરોધ નથી, ઉભય પ્રકારના ધર્મો વિરોધ વિના રહેલા છે. તેથી અમારા મતમાં કાંઇ દોષ નથી.

હવે તમારા મત પ્રમાણે ભગવાન્ આત્મારામ પૂર્ણકામ છે, અને પ્રિયાના વિપ્રયોગ તથા સંયોગના ધર્મો ભગવાનમાં નથી એમ સ્વીકારી, શ્રુતિના અર્થનો વિચાર કરી અમારા સિદ્ધાન્તનું જ પ્રતિપાદન કરીશું. દુરાગ્રહ કરી તમે એમ માનો છો કે બ્રહ્મમાં આત્મારામત્વ પૂર્ણકામત્વ વિગેરે ધર્મો જ છે, અને અન્ય પ્રિયાના સંયોગ અને વિપ્રયોગ અને તેમના કાર્ય નથી. ભલે ! એમ માનો. તોપણ અમુક ધર્મો બ્રહ્મમાં છે અને અમુક નથી એવી બ્રહ્મધર્મની મર્યાદા છે એમ કહેવું જોઇએ. ભગવાનના ધર્મની આવી મર્યાદા ભલે હોય, તોપણ ભક્તોપર અતિશય અનુગ્રહ હોવાથી, અને ભક્તોની અતિશય ભક્તિ હોવાથી, ભગવાન્ પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરી, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી, ભક્તોને અધીન થઇ, ભક્તોને જેવી ઇચ્છા થાય તે પ્રમાણે લીલા કરે છે, અને પ્રિયાનો વિપ્રયોગ, ક્લેશ, પ્રિયાનો સંગમ તેના કાર્ય વિગેરે સર્વ ગુણ ભગવાન્ પોતે ધારણ કરે છે. આ જ ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ

ભક્તને પરાધીન છું' એમ ઉપક્રમ કરી 'સત્સ્ત્રીઓ જેમ સત્પતિને વશ કરે તેમ ભક્તિથી વશ કરે છે' પર્યન્ત આ ભગવાને દુર્વાસાને કહેલું છે. અહિં 'સત્' પદ બે વાર આવવાથી, પોતે તેઓ પ્રતિ એવા પ્રકારના છે, અને તેઓની પ્રપત્તિ માયાથી નથી એમ દર્શાવે છે. એમ હોય તો સત્ય ન હોય. અનીશત્વ પણ થાય તેમ નથી, કારણકે આજ મહત્ ઐશ્વર્યરૂપ છે, કેમકે અન્ય કોઈ સ્વરૂપની મર્યાદા ત્યજવા સમર્થ નથી. તેથીજ 'ભિન્નસેતુ' એ વિ-શેષણ છે. તેથીજ શ્રુતિ પણ 'જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે' ઇત્યાદિથી અચિંત્ય મહિમા કહે છે. તેથી જેમ જેમ શંકા કરે છે તેમ તેમ અધિક બ્રહ્મત્વ આવે છે, તેથી ચિરં જીવ.

—જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત શરીરમાં ભૂતાવેશન્યાયથી ઈશ્વર પ્રવેશ કરી, કાર્ય કરી, આવેશ ત્યજે છે. પરન્તુ ઈશ્વરમાં સ્વાભાવિક શરીર વિગેરે નથી, કારણકે તેમને જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નથી અતિરિક્ત ધર્મ નથી—આ ઉપેક્ષા કરવા

કહેવાય છે. તેથી જ ભગવાને પોતે, 'હે દ્વિજ! હું અસ્વતંત્ર હોઉં તેમ ભક્તને પરાધીન છું' એમ આરંભ કરી 'સત્સ્ત્રીઓ જેમ સત્પતિને વશ કરે તેમ મને ભક્તિથી વશ કરે છે' પર્યંત દુર્વાસાને આ પુષ્ટિલક્ષણ કહેલું છે. અહિં 'સત્સ્ત્રીઓ' અને 'સત્પતિ' એમ બે વાર 'સત્' પદ ભગવાને યોજેલું છે. તેથી એમ જણાય છે કે જેમ સત્પતિ સત્સ્ત્રીઓને વશ છે તેમ ભગવાન્ ભક્તને અધીન છે, અને ભક્તોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ સત્ય પ્રપત્તિથી થાય છે, માયાથી થતી નથી. કારણ કે પ્રપત્તિ માયાથી થતી હોય તો તે સત્ય કહેવાય નહિ. ભગવાન્ ભક્તોને વશ થાય તેથી તે અનીશ્વર પણ થતા નથી અથવા ભક્તોને વશ થવાથી તેમના ઐશ્વર્યની ક્ષતિ થતી નથી. ઈશ્વર પોતાની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી ભક્તને અધીન થાય એ મોટું ઐશ્વર્યજ છે, કારણ કે અન્ય કોઇ પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાનો ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી. એ સામર્થ્ય પણ ઈશ્વરમાં છે એ ઈશ્વરનું ઐશ્વર્યજ છે. તેથીજ સર્વત્ર ઈશ્વરને 'ભિન્નસેતુ' અથવા મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર પણ કહેલા છે. તેથીજ 'જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે' વિગેરેથી શ્રુતિ પણ ઈશ્વરના અચિંત્ય મહિમાનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી જેમ જેમ તમે શંકા કરો છો તેમ તેમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમાં બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિજ થતી જાય છે, તેથી ચિરં જીવો.

(લીલા માત્ર અનુકરણજ છે એ મતનું ખંડન કરતાં પ્રસંગ હોવાથી ભગવાન્ રસ-સ્વરૂપ અને રસવાન્ છે એમ કહ્યું. નૈયાયિકો આ પ્રમાણે માનતા નથી, તેથી તેમને ઉત્તર આપવા પ્રથમ તેમનો મત ટૂંકામાં કહે છે.)

પૂર્વપક્ષી (નૈયાયિક)—જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થએલા શરીરમાં ઈશ્વર ભૂતાવેશ-ન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે. જેમ ભૂતો મનુષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થતા શરીરમાં ઈશ્વર કાર્ય કરવા પ્રવેશ કરે છે. એ પ્રમાણે શરીરમાં પ્રવેશ કરી, ઈશ્વર કાર્ય કરે છે અને પછી આવેશ તજે છે, પરંતુ ઈશ્વરને સ્વાભાવિક શરીર વિગેરે નથી. ઈશ્વરને જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના વિશેષ ધર્મો પણ નથી. તેથી ઈશ્વરને સ્વાભાવિક શરીર પણ નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ મત ઉપેક્ષા કરવા જેગોજ છે, કારણ કે એમ સ્વીકારીએ તો ઈશ્વર

યોગ્ય છે, કારણકે ઈશ્વિર અકર્તા થઈ જાય છે, કેમકે તેના મતમાં અવયવવાળી હોવાથી જેના કાર્યત્વનું અનુમાન થએલું છે એવી ક્ષિતિ વિગેરે જેમાં પક્ષ છે, કર્તૃપૂર્વકત્વ જેમાં સાધ્ય છે, અને કાર્યત્વ જેમાં લિંગ છે એવા અનુમાનથી જગતના કર્તા તરીકે ઈશ્વિરની સિદ્ધિ થાય છે. વળી લોકમાં ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિવાળોજ કર્તા દેખાય છે તેથી, અને દ્વચણુકથી આરંભી નગ સાગર પર્યન્ત પક્ષ હોવાથી તેમના કર્તા તરીકે સિદ્ધ થનાર

અકર્તા થઈ જાય. કર્તાને શરીર અવશ્ય હોવું જોઇએ એમ તમે માનોછો. તેથીજ કાર્ય કરવા ઈશ્વિરને ભૂતાવેશન્યાયથી જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થએલા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ તમે માનોછો. કર્તાને શરીર અવશ્ય હોવું જોઇએ. ઈશ્વિરને સ્વાભાવિક અથવા અજન્ય શરીર ન હોય અને માત્ર જન્ય શરીર હોય તો તે જગત્કર્તા થઇ શકે નહિ. તમે ઈશ્વિર જગતના કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરવા નીચે પ્રમાણે અનુમાનો કરોછો.

(૧) ક્ષિતિ વિગેરે કાર્ય છે, કારણ કે અવયવવાળા છે.
જે જે અવયવવાળું હોય તે કાર્ય છે, જેમ કે ઘટ.
જે જે કાર્ય નથી તે અવયવરહિત છે, જેમ કે આકાશ.
તેથી ક્ષિતિ વિગેરે કાર્ય છે.

(૨) ક્ષિતિ વિગેરેનો કર્તા તેમની પૂર્વે છે, કારણ કે તે કાર્ય છે.
જે જે કાર્ય છે તેમની પૂર્વે તેમનો કર્તા છે, જેમ કે ઘટ.
જેમની પૂર્વે તેમનો કર્તા નથી તે કાર્ય નથી, જેમ કે આકાશ.
તેથી ક્ષિતિ વિગેરેની પૂર્વે તેમનો કર્તા છે.

(૩) દ્વચણુકથી આરંભી નગ, સાગર પર્યંત ક્ષિતિ વિગેરેનો કર્તા તેમના ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા, અને કૃતિવાળો છે, કારણ કે તે તેમનો કર્તા છે.
જે જેમનો કર્તા હોય તે તેમના ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન્ છે, જેમ કે ઘટકર્તા કુંભાર.
તેથી ક્ષિતિ વિગેરેના કર્તા તેમના ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન્ છે.

દ્વચણુકથી આરંભી નગ, સાગર પર્યંત પૃથિવી, જલ, તેજ, અને વાયુ સર્વનો કર્તા તે સર્વના ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન્ છે, તેથી તે નિત્ય અને સર્વજ્ઞજ છે. કારણ કે જે નિત્ય અને સર્વજ્ઞ હોય તેનેજ આ સર્વના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિ સંભવે. તેથી જગત્કર્તા નિત્ય અને સર્વજ્ઞ ઈશ્વિરજ છે.

આ પ્રમાણે ઈશ્વિર જગત્કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરવા મુખ્ય ત્રણ અનુમાન યોજ્યાં છે. પ્રથમ અનુમાનથી ક્ષિતિ વિગેરે અર્થાત્ જગત્ કાર્ય છે એમ સિદ્ધ કરો છો. દ્વિતીય અનુમાન મુખ્ય છે અને તેથી જગતનો કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરો છો. ત્રીજા અનુમાનથી જગતનો કર્તા કેવા પ્રકારનો છે એ સિદ્ધ કરો છો. આ ત્રણમાં સર્વથી મુખ્ય અનુમાન

તેમના ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળો નિત્ય અને સર્વજ્ઞજ હોવો જોઇએ. તેથી એવા પ્રકારના ઇશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે. વળી, જેમ લોકમાં જ્ઞાનાદિવાન્‌જ કર્તા દેખાય છે તેથી ઇશ્વરમાં જ્ઞાન આદિ સિદ્ધ થાય છે, તેમજ લોકમાં શરીરીજ કર્તા દેખાય છે તેથી ઇશ્વરમાં પણ શરીરિત્વની સિદ્ધિ નિષ્પ્રત્યૂહ છે, કારણકે કર્તૃત્વ શરીરિત્વથી વ્યાપ્ય છે. એ પ્રમાણે કાર્યત્વથી અનિત્યત્વનું અનુ-

---

બીજું છે. એ અનુમાનમાં પ્રથમ અનુમાનથી કાર્ય સિદ્ધ થએલાં ક્ષિતિ વિગેરે પક્ષ છે, તેમનો કર્તા તેમની પૂર્વે છે એ સાધ્ય છે, અને કાર્ય છે એ લિંગ અથવા હેતુ છે. આ અનુમાનથી જગત્કર્તાની તમે સિદ્ધિ કરો છો. ત્રીજા અનુમાનથી જગત્કર્તા નિત્ય અને સર્વજ્ઞ છે એમ સિદ્ધ કરો છો.

તેથી લોકમાં જેમ જ્ઞાનવાળો પુરૂષજ કર્તા થાય છે એવો અનુભવ થાય છે તેથી ઇશ્વરમાં પણ જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે લોકમાં શરીરવાળો પુરૂષજ કર્તા થાય છે એવો અનુભવ થાય છે તેથી ઇશ્વરને શરીર પણ અવશ્ય હોવુંજ જોઇએ; કારણ કે કર્તૃત્વ શરીરિત્વથી વ્યાપ્ય જોઇએ. શરીરિત્વ વ્યાપક છે, કર્તૃત્વ વ્યાપ્ય છે. તેથી જ્યાં જ્યાં કર્તૃત્વ હોય ત્યાં ત્યાં શરીરિત્વ અવશ્ય હોવું જોઇએ. ઇશ્વરમાં કર્તૃત્વ છે તેથી શરીરિત્વ અવશ્ય હોવું જોઇએ. ઇશ્વરમાં શરીરિત્વની સિદ્ધિ નીચેના અનુમાનથી થાય છે.

ઇશ્વર શરીરી છે, કારણકે તે કર્તા છે. જે જે કર્તા છે તે તે શરીરી છે, જેમકે ઘટ-કર્તા કુલાલ. જે જે શરીરી નથી તે કર્તા નથી, જેમકે પરમમુક્ત જીવ.

વળી સર્ગના આરંભમાં દ્વ્યણુક ઉત્પન્ન કરનાર બે પરમાણુઓનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા, શરીરથી ઉત્પન્ન થએલી છે, કારણ કે તે ચેતનનું કર્મ છે. જે જે ચેતનનું કર્મ છે તે શરીરથી ઉત્પન્ન થએલું છે, જેમકે આપણા શરીરથી ઉત્પન્ન થએલી ક્રિયા. તેથી સર્ગના આરંભમાં બે પરમાણુઓનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા પણ શરીરથી ઉત્પન્ન થએલી છે.

તેથી ઇશ્વરને શરીર અવશ્ય હોવું જોઇએ. કાર્ય કરવા માટે ભૂતાવેશ ન્યાયથી ઇશ્વર શરીર ગ્રહણ કરે છે એમ તમે પણ માનો છો. તેથી ઇશ્વરને શરીર છે એ આપણને ઉભયને માન્ય છે. માત્ર ઇશ્વરનું શરીર નિત્ય છે કે અનિત્ય એ વિષયમાં વિવાદ છે. ઇશ્વરનું શરીર નિત્ય છે, કારણ કે સર્ગના આરંભમાં દ્વ્યણુક ઉત્પન્ન થયું તે પૂર્વેનું તે દ્રવ્ય છે. જે જે સર્ગના આરંભમાં દ્વ્યણુકની ઉત્પત્તિ થઇ તે પૂર્વેના દ્રવ્ય છે તે નિત્ય છે, જેમકે પરમાણુઓ. જે જે અનિત્ય દ્રવ્યો છે તે સર્ગના આરંભમાં દ્વ્યણુકની ઉત્પત્તિ થઇ તે પૂર્વે ન હતાં, જેમકે આપણું શરીર. તેથી ઇશ્વરનું શરીર નિત્ય છે. આ પ્રમાણે ઇશ્વરનું શરીર નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, તેથી તમે જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થએલું શરીર ઇશ્વર ગ્રહણ કરે છે એમ માનો છો તે સિદ્ધ થતું નથી, અને ઇશ્વર ભૂતાવેશ ન્યાયથી આવા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે એમ તમે માનો છો તે પણ સિદ્ધ થતું નથી. તમે માનો છો તેવા શરીરની ઇશ્વરમાં સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી ઇશ્વર શરીરરહિતજ રહે છે, અને તેથી તે જગતના કર્તા પણ નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરવામાં શરીરિત્વની આવશ્યકતા નથી. લોકમાં

માન કરતાં ઘટ વિગેરેમાં લિંગનું રૂપસાહચર્ય દેખાય છે, તેથી રૂપ વિશિષ્ટજ કાર્યત્વ વ્યાપ્ય હોવાથી રૂપરહિત વાયુમાં અનિત્યત્વની અસિદ્ધિ છે. તેની સિદ્ધિ થાય તો વાયુમાં રૂપની પણ સિદ્ધિ થાય. પરન્તુ એમ નથી, કારણકે પ્રત્યક્ષનો બાધ થાય છે.–કેવલ સાહચર્ય (અનુમાનમાં) પ્રયોજક નથી, પરન્તુ વ્યાપ્તિ પ્રયોજક છે. એ વ્યાપ્તિ કાર્યત્વ અને અનિત્યત્વનીજ છે, તેથી વાયુમાં પણ તેની (અનિત્યત્વની) સિદ્ધિ થાય છે. તેથી ઈશ્વરમાં પણ શરીરિત્વની સિદ્ધિ થાય છે.–એમ (કહો તો) પ્રકૃતમાં પણ કર્તૃત્વનું પ્રયોજક જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્નવત્ત્વ જ છે. તેથી શરીરિત્વમાં તેમનું સાહચર્ય છે તોપણ પ્રયોજકત્વ નથી, તેથી ઈશ્વરમાં તેની સિદ્ધિ થતી નથી. નહિ તો પક્ષમાં દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ હોવા જોઇએ.

કર્તા હોય છે તે ઉપાદનના ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન્ હોય છે. તેને શરીર હોય છે, પરંતુ તે કર્તૃત્વનું પ્રયોજક નથી. નહિ તો આપણે ઘટ વિગેરે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય છે એવું અનુમાન કરીએ છીએ, ત્યાં ઘટ વિગેરે કાર્યને રૂપ છે, તેથી રૂપવાળાં કાર્યજ અનિત્ય છે એમ માનવું જોઇએ. રૂપવાળાંજ કાર્ય અનિત્ય છે એમ માનીએ તો વાયુમાં રૂપ નથી તેથી તે અનિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય નહિ. વાયુ કાર્ય છે પરંતુ તેમાં રૂપ નથી તેથી તે અનિત્ય સિદ્ધ થાય નહિ. કાર્ય સર્વ અનિત્ય છે એમ માનીએ તો વાયુ અનિત્ય સિદ્ધ થાય. પરંતુ ઘટ વિગેરે કાર્ય રૂપવાળાં છે, વાયુ પણ કાર્ય છે, તેથી તેને પણ રૂપ હોવું જોઇએ, એ પ્રમાણે વાયુમાં રૂપ સિદ્ધ થાય. પરંતુ એમ પણ કહેવાય નહિ. વાયુને રૂપ છે એમ મનાય નહિ, કારણ કે પ્રત્યક્ષનો બાધ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—માત્ર સાહચર્યથી સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. માત્ર સાહચર્ય અનુમાનનું પ્રયોજક નથી, પરંતુ વ્યાપ્તિ અનુમાનપ્રયોજક છે. 'જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે' એવીજ વ્યાપ્તિ છે. વાયુ પણ કાર્ય છે, તેથી તે અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે. ઘટ વિગેરે કાર્યમાં રૂપનું માત્ર સાહચર્યજ છે, અર્થાત્ ઘટમાં કાર્યત્વ સાથે રૂપ માત્ર રહેલું છે. તેથી રૂપ અનુમાનનું પ્રયોજક નથી. તેથી અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં રૂપની આવશ્યકતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ કહો તો અહિં પણ ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન, ચિકીર્ષા અથવા કરવાની ઇચ્છા, અને કૃતિમત્ત્વ અથવા પ્રયત્નવાળા હોવું એજ કર્તૃત્વનું પ્રયોજક છે. ક્ષિતિ વિગેરેની પૂર્વે તેમનો કર્તા છે, કારણ કે તે કાર્ય છે, એમ જગત્કર્તાની સિદ્ધિ થઇ. પછી દ્વયણુકથી આરંભી નગ, સાગર પર્યંત ક્ષિતિ વિગેરેનો કર્તા તેમના ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિવાળો છે, કારણ કે તે તેમનો કર્તા છે એવું અનુમાન કર્યું છે તે બરાબર છે, કારણકે કર્તાપણાનું પ્રયોજક ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિજ છે. શરીર પ્રયોજક નથી, પરંતુ તેનું માત્ર સાહચર્યજ છે. જેમ ઘટ વિગેરે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય છે એ અનુમાનમાં રૂપનું માત્ર સાહચર્યજ છે, તેમ આ અનુમાનમાં શરીરનું માત્ર સાહચર્યજ છે. તેથી ઈશ્વરમાં શરીર સિદ્ધ થતું નથી. ઘટકર્તા કુલાલને શરીર છે તેથી જગત્કર્તાને શરીર હોવું જોઇએ એમ કહેવાય નહિ, કારણકે ઘટકર્તામાં શરીરનું માત્ર સાહચર્યજ છે. શરીર ઘટકર્તૃત્વનું પ્રયોજક નથી. છતાં 'જગત્કર્તા શરીરવાળા છે, કારણકે તે કર્તા છે, જે જે કર્તા છે તે શરીરવાળા છે જેમકે ઘટકર્તા' એવું અનુમાન કરી,

તેથી ઘટના દૃષ્ટાંતથી જલમાં અનિત્યત્વ સાધતાં પૃથ્વીત્વ વિગેરે પણ સિદ્ધ થાય. વળી ચેષ્ટા વિના કેવલ પ્રયત્નથી કુલાલ વિગેરેનું ઘટ વિગેરે કરવાનું સામર્થ્ય નથી. તેથી ચેષ્ટાશ્રય શરીરને સહકારી થવા દો. પરન્તુ ઈશ્વર કેવલ પ્રયત્નથી સર્વ કરવાને સમર્થ છે તેથી તેની અપેક્ષા નથી. વળી શરીર પરિચ્છિન્ન હોય એવો નિયમ હોવાથી સઘળા દેશમાં રહેલા કાર્ય સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ.—આ ઠીક નથી, કારણકે જ્ઞાનાદિમત્ત્વ પેઠે શરીરિત્વ પણ અન્વયવ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. કારણકે જ્યાં જ્યાં કુલાલ વિગેરેમાં કર્તૃત્વ (છે) ત્યાં શરીરિત્વ (છે) અને જ્યાં મુક્ત આત્માઓમાં શરીરિત્વ નથી ત્યાં કર્તૃત્વ નથી. તેથી ઈશ્વર પણ કર્તા હોવાથી શરીરી છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ, કારણકે લોકમાં એમ દેખાય છે. નહિ તો વિશેષ ન હોવાથી ઇચ્છા વિગેરેની પણ

ઘટકર્તા શરીરી છે તેથી જગતકર્તાને પણ શરીર હોવું જોઇએ એમ માનીએ તો દૃષ્ટાંત ઘટકર્તાના સર્વ ધર્મ પક્ષ જગતકર્તામાં આવે. દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ પક્ષમાં આવે તે ઇષ્ટ નથી, કારણકે 'જલ અનિત્ય છે, કારણકે તે કાર્ય છે, જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે જેમકે ઘટ' એવું અનુમાન કરીએ છીએ, તેમાં ઘટ દૃષ્ટાંત છે અને જલ પક્ષ છે. દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ પક્ષમાં હોય તો ઘટના સર્વ ધર્મ જલમાં હોવા જોઇએ. ઘટ પાર્થિવ અથવા પૃથ્વીનો બનેલો છે તેથી જલ પણ આ પ્રમાણે પાર્થિવ સિદ્ધ થઈ જાય. વળી કેવલ પ્રયત્નથી ચેષ્ટા વિના કુલાલ ઘટ વિગેરે કરવા સમર્થ નથી, તેથી કુલાલમાં ચેષ્ટા છે. ચેષ્ટા હોવાથી ચેષ્ટાનું આશ્રય શરીર પણ તેમાં છે, પરંતુ તે સહકારિજ છે. ઘટ વિગેરે કુલાલ ચેષ્ટા વિના કરી શકતો નથી તેથી ચેષ્ટાનો આશ્રય શરીર કુલાલમાં ઘટ કરવામાં માત્ર સહકારીજ છે, પરંતુ જગકર્તા ઈશ્વર માત્ર પ્રયત્નથી સર્વ કાર્ય કરી શકે છે. ઈશ્વિર પ્રયત્નથીજ જગત્ કરે છે, તેમને ચેષ્ટાની આવશ્યકતા નથી. વળી ઈશ્વરને શરીર હોય તો તે પરિચ્છિન્ન અથવા હદવાળુંજ હોવું જોઇએ. 'ઈશ્વરનું શરીર પરિચ્છિન્ન છે, કારણ કે તે શરીર છે. જે જે શરીર છે તે પરિચ્છિન્ન છે જેમકે આપણા શરીર.' એ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો તે પરિચ્છિન્ન અથવા હદવાળું હોવુંજ જોઇએ. હદવાળું શરીર એક સાથે સર્વ દેશમાં કાર્ય કરી શકે નહિ. તેથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો સર્વત્ર એક સાથે કાર્યની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહિ. તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમજ માનવું જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—આ પણ ઠીક નથી. કારણ કે જેમ ઈશ્વર જગતના ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળા છે એમ સિદ્ધ કરો છો, તેજ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી અન્વય અને વ્યતિરેકથી ઈશ્વર શરીરવાળા છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. 'ઈશ્વર શરીરવાળા છે, કારણ કે તે કર્તા છે. જે જે કર્તા છે તે શરીરવાળા છે, જેમકે ઘટ કર્તા કુલાલ. જે જે શરીરરહિત છે તે કર્તા નથી, જેમકે મુક્તજીવ.' એ પ્રમાણે અન્વયવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી પણ ઈશ્વરને શરીર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. લોકમાં પણ જે કર્તા હોય તે સર્વે શરીરવાળા છે એવો અનુભવ થાય છે તેથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ. વ્યાપ્તિના બલથી સિદ્ધ થતું શરીર સ્વીકારો નહિ, તો ઈશ્વરમાં ઇચ્છા પણ સિદ્ધ થાય નહિ, કારણ કે તે પણ વ્યાપ્તિના બલથીજ સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધિ થાય નહિ. ચેષ્ટા વિના કેવલ પ્રયત્નથી કાર્ય કરવાને ઈશ્વર સમર્થ હોવાથી, ઈશ્વરમાં ચેષ્ટાશ્રય શરીરની સિદ્ધિ થતી નથી એમ કહે તો ઈશ્વર ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના પણ કેવલ જ્ઞાનથીજ એમ કરવા સમર્થ હોવાથી તેમને ઇચ્છા વિગેરે પણ નથી એમ પણ કહેવું સહેલ છે. શરીર પરિચ્છન્ન હોવાથી ઉપર કહેલો દોષ છે એમ પણ ન કહેવાય, કારણકે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું શરીર જેવડે અનુપપત્તિનો પરિહાર થાય તેવા પ્રકારનુંજ સિદ્ધ થાય. શરીરના પરિચ્છેદ અને

પૂર્વપક્ષી—ઈશ્વર ચેષ્ટા વિના માત્ર પ્રયત્નથીજ કાર્ય કરવા સમર્થ છે. તેથી જગત્ રચવામાં ઈશ્વરને ચેષ્ટાની આવશ્યકતા નથી. ચેષ્ટાની આવશ્યકતા ન હોવાથી ચેષ્ટાના આશ્રય શરીરની પણ આવશ્યકતા નથી. તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમ માનીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ હોય તો ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના માત્ર જ્ઞાનથીજ ઈશ્વર જગત્ રચવા સમર્થ છે તેથી ઈશ્વરને ઇચ્છા અને પ્રયત્નની પણ અપેક્ષા નથી એમ માનો. ઈશ્વરને પ્રયત્ન છે તોપણ શરીરની અપેક્ષા નથી એમ તમે માનો છો, ત્યારે ઈશ્વરને જ્ઞાન છે તેથી અન્ય કોઇની અપેક્ષા નથી એમ માનો. પરંતુ એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેથી ઈશ્વરને અન્વય વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતું શરીર નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—ઈશ્વરને શરીર હોય તો તે પરિચ્છિન્ન હોવું જોઇએ અને પરિચ્છિન્ન શરીરથી સર્વત્ર એક સાથે કાર્ય થઇ શકે નહિ, તેથી પરિચ્છિન્ન શરીરથી જગત્ રચી શકાય નહિ. તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમ અમે કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઈશ્વરને શરીર ન હોય તો તે જગત્ રચી શકે નહિ. ઈશ્વરને શરીર ન હોય તો જગત્‌ની અનુપપત્તિ થાય છે, તેથી શરીર માનીએ છીએ. ઈશ્વરને શરીર છે એમ ન માનીએ તો જગત્‌ની અનુપપત્તિ થાય છે, અર્થાત્ અન્યથાનુપપત્તિથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું ઈશ્વરનું શરીર, જેવા શરીરથી અનુપપત્તિ દૂર થાય તેવા પ્રકારનુંજ સિદ્ધ થાય છે. પરિચ્છિન્ન શરીરથી અનુપપત્તિ દૂર ન થાય તો જેવા પ્રકારના જેટલા પરિમાણવાળા શરીરથી સર્વત્ર એક સાથે કાર્ય થઇ શકે તેવા પ્રકારનું અને તેવા પરિમાણવાળું સિદ્ધ થાય છે. તેથી 'ઈશ્વરનું શરીર પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય છે, કારણ કે તે શરીર છે. જે જે શરીર છે તે તે પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય છે જેમકે આપણું શરીર.' એવા અનુમાનથી ઈશ્વરનું શરીર પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય શરીરથી જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. એવા પ્રકારની અન્યથાનુપપત્તિથી જગત્કર્તાનું શરીર અપરિચ્છિન્ન અને નિત્યજ સિદ્ધ થાય છે. તેથી શરીર અપરિચ્છિન્ન અને નિત્યજ સિદ્ધ થાય છે. તેથી શરીર પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય હોવું જોઇએ એ નિયમનો ભંગ થાય છે. વસ્તુતઃ ઈશ્વર અશરીરી છે અને જગકર્તા છે એમ માનનારના મત પ્રમાણે ઈશ્વરનું શરીર પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય હોવું જોઇએ એવી અનુપપત્તિની ઉદ્ભાવના થતી નથી, કારણકે તેમના મત પ્રમાણે શરીરનીજ સિદ્ધિ થતી નથી. શરીરીજ કર્તા હોય અને તેથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ માને છે તેમના મત પ્રમાણે પણ ઈશ્વરનું શરીર અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી અન્યથાનુપપત્તિને લીધે સર્વ અનુપપત્તિ દૂર કરી શકે તેવા શરીરનીજ સિદ્ધિ થાય. તેથી 'आकाशशरीरं ब्रह्म' 'यद्येष आकाश आनंदो न स्यात्'

અનિત્યત્વનો નિયમ પણ અનુપપન્ન છે, કારણકે પક્ષધર્મતાના બલથી અપરિચ્છિન્ન અને નિત્ય શરીરનીજ સિદ્ધિ થાય છે. વસ્તુતઃ પરિચ્છેદ અને અનિત્યત્વ વિગેરે અનુપપત્તિની ઉદ્ભાવના શરીરસિદ્ધિથીજ વ્યાહત હોવાથી સંભવતી નથી. નહિતો જ્ઞાન પણ અનિત્ય (હોવું જોઈએ) એ નિયમ પ્રમાણે ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ અનિત્ય થઈ જાય.

—ઈશ્વરના કર્તૃત્વવડે શરીર સાધતાં ઈશ્વરની અસિદ્ધિ થવાથી આશ્રયાસિદ્ધિ થાય છે, અને ઈશ્વર સિદ્ધ થાય તો ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી અશરીરજ સિદ્ધ થાય તેથી શરીરિત્વનો બાધ થાય—એ વિચાર ન કરવાથી રમણીય લાગે છે, કારણકે અહિં ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ કયું છે એ તમને પૂછીએ છીએ. કાર્ય જેમાં લિંગ છે એ અનુમાન એમ કહો તો તેનાથી કર્તા (પર) સિદ્ધ થાય, અન્ય નહિ.—એ સત્ય છે, પરંતુ કર્તા તરીકે પોતે સિદ્ધ થતો કર્તા પોતાના કર્તૃત્વના નિર્વાહક લઈનેજ સિદ્ધ થાય એમ અમે કહીએ છીએ—અહો ! તેના નિર્વાહક કોણ ?—જ્ઞાન ઈચ્છા અને

વિગેરે શ્રુતિઓથી સર્વ અનુપપત્તિ દૂર કરનારૂં શરીર, સત્ ચિત્ અને આનંદાત્મક છે, અને ઈશ્વરથી અભિન્ન છે. આ મત પ્રમાણે પણ ઈશ્વરનું શરીર નિત્ય અપરિચ્છિન્ન સિદ્ધ થાય છે, તેથી શરીર અનિત્ય અને પરિચ્છિન્ન હોવું જોઇએ એ નિયમનો ભંગજ થાય છે. જો આ નિયમ સાર્વત્રિક હોય તો જ્ઞાન અનિત્ય છે એ નિયમ પણ સાર્વત્રિક હોવો જોઇએ. તેથી જેમ આપણું જ્ઞાન અનિત્ય છે તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ અનિત્ય થઇ જાય.

પૂર્વપક્ષી—(નૈય્યાયિક એકદેશી) 'ઈશ્વર શરીરવાળા છે, કારણકે તે કર્તા છે, જે જે કર્તા છે તે શરીરવાળા છે જેમકે કુલાલ.' વિગેરે રીતે ઈશ્વર કર્તા છે તેથી તેમને શરીર છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આમ અનુમાન કરતાં શરીર સિદ્ધ થાય તો તે શરીરી ઈશ્વર નહિ, પરંતુ શરીર હોવાથી જીવસમાન છે, તેથી કોઇ એવા શરીરવાળો જીવ હોવો જોઇએ. તેથી ઈશ્વરનું શરીર સિદ્ધ કરતાં આશ્રય ઈશ્વરની અસિદ્ધિ થાય છે. ઈશ્વરની જગત્કર્તા તરીકે સિદ્ધિ થાય છે તો ધર્મી ઈશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર અનુમાનથી શરીરરહિતજ ઈશ્વર સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઈશ્વરના શરીરનો બાધ થાય છે, અર્થાત્ ઈશ્વરને શરીર નથી.

સિદ્ધાન્તી—જ્યાં સુધી વિચાર કરાય નહિ, ત્યાં સુધી જ તમારો મત રમણીય લાગે છે. પ્રથમ ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ કયું એમ તમને પૂછીએ છીએ. 'ક્ષિતિ વિગેરેની પૂર્વે તેમનો કર્તા હોવો જોઇએ કારણ કે તે કાર્ય છે. જે જે કાર્ય છે તેની પૂર્વે તેનો કર્તા હોય છે જેમકે ઘટ.' વિગેરે અનુમાન ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ છે. આ અનુમાનમાં 'કાર્ય' લિંગ અથવા હેતુ છે. આ અનુમાન ધર્મી જગત્કર્તાનું ગ્રહણ કરાવનાર હોવાથી ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ છે. એમ કહો તો અમે ઉત્તર આપીએ છીએ કે આ અનુમાનથી માત્ર જગત્કર્તા સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ અન્ય કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી.

પૂર્વપક્ષી—સત્ય, એ અનુમાનથી કર્તા જ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કર્તા સિદ્ધ થાય ત્યારે તેના કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર સર્વ ધર્મવાળો જ સિદ્ધ થાય. કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર ધર્મ વિના કર્તા સિદ્ધ થાય જ નહિ.

પ્રયત્નજ.–એમ કેમ ?–કારણકે લોકમાં એ ગુણવાળાજ કાર્યના કર્તા દેખાય છે, એ ગુણથી રહિત નહિ.–ત્યારે શરીર પણ તેમની સમાન યોગક્ષેમવાળું હોવાથી જ્ઞાન ઇચ્છા પ્રયત્ન અને શરીરવાળોજ સિદ્ધ થશે. નહિ તો જ્ઞાન વિગેરે પણ સિદ્ધ થશે નહિ, કારણકે લોકમાં તે પણ સમાનજ દેખાય છે એમ જાણ.–શરીર મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું હોવાથી ચાક્ષુષ કેમ ન થાય ?–લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી તેથી એમ કહીએ છીએ. વિગ્રહવાળા ઇંદ્રાદિ દેવના પણ અપ્રત્યક્ષપણાનું શ્રવણ થાય છે, ત્યારે સર્વ દેવના દેવના અપ્રત્યક્ષપણામાં શી શંકા ? વળી (ઇશ્વરશરીર પ્રત્યક્ષ વિષય છે) એ સિદ્ધિથી ઉત્તરકાલીન હોવાથી, અને એ સિદ્ધિના અનવ-

સિદ્ધાન્તી—અહો, કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર ધર્મ કયા છે ?

પૂર્વપક્ષી—જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન જ.

સિદ્ધાન્તી—જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એ ત્રણ જ ધર્મો કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરે છે એમ કેમ જાણ્યું ?

પૂર્વપક્ષી—કારણ કે લોકમાં આ ત્રણ ધર્મવાળા પુરૂષ જ કાર્ય કરે છે એવો આપણને અનુભવ થાય છે. આ ત્રણ ધર્મથી રહિત હોય તે કાર્ય કરતા નથી એમ પણ આપણને અનુભવ થાય છે. તેથી આ ત્રણ ધર્મ જ કર્તૃત્વના પ્રયોજક છે.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે જે જે કર્તા છે તેમને શરીર છે, અને જે જે શરીર રહિત છે તે કર્તા નથી, એવો પણ લોકમાં અનુભવ થાય છે. તેથી શરીર પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નના સમાન જ છે. તેથી જગત્કર્તા જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નવાળો જ સિદ્ધ થતો નથી, પરંતુ જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન અને શરીરવાળો જ સિદ્ધ થાય છે. જો જગત્કર્તામાં શરીર સિદ્ધ ન થાય તો જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન પણ સિદ્ધ ન થાય.

પૂર્વપક્ષી—જગત્કર્તામાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ શરીર સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે શરીર હોય તો તે ઉદ્ભૂતરૂપવાળું અને મહત્ હોવું જોઇએ. જે જે પદાર્થ મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળાં હોય તે ચાક્ષુષ છે, તેથી ઇશ્વરને શરીર હોય તો તે ચાક્ષુષ હોવું જોઇએ. ઇશ્વરનું શરીર ચાક્ષુષ છે, કારણ કે તે મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું છે. જે જે મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળાં છે તે ચાક્ષુષ છે જેમકે આપણા શરીર. આ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી પણ ઇશ્વરને શરીર હોય તો તે ચાક્ષુષ જ હોવું જોઇએ એમ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ ઇશ્વરનું શરીર આપણે દેખી શકતા નથી. તેથી ઇશ્વરને શરીર હોય તો આપણે તે કેમ જોઇ શકીએ નહિ ?

સિદ્ધાન્તી—આપણે તે જોઈ શકતા નથી, કારણ કે તે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. ઇંદ્ર વિગેરે દેવોને પણ શરીર છે અને છતાં તે અપ્રત્યક્ષ છે એમ આપણે શાસ્ત્રમાંથી જાણીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે ઇશ્વરને શરીર છે, છતાં તે આપણે જોઇ શકતા નથી. ઇશ્વરનું શરીર અચાક્ષુષ છે, કારણ કે તે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. જે જે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી તે અચાક્ષુષ છે જેમકે ઇંદ્ર વિગેરે દેવોના શરીર. જ્યારે ઇંદ્ર વિગેરે દેવોનાં શરીર પણ અચાક્ષુષ છે ત્યારે સર્વ દેવના દેવ ઇશ્વરનું શરીર અચાક્ષુષ હોય તેમાં શંકા પણ કેવી ? વળી ઇશ્વરનું શરીર આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય છે એમ સિદ્ધ થાય, ત્યાર-

સરથીજ પરાહતજ હોવાથી શંકાનો ઉદય જ સંભવતો નથી એમ સંક્ષેપ છે. આથી 'કાર્યનો શરીર વિગેરેવાળો કર્તા પૂર્વે હોવો જોઇએ એ નિયમનો, દરેક તૃણના અગ્રભાગમાં ઉત્પન્ન થતાં અંકુર વિગેરેમાંજ શરીરી કર્તાનો ઉપલંભ થતો નથી તેથી નિરાસ થયો' એનો નિરાસ થયો, કારણ કે ઉપર કહેલી યુક્તિથી ત્યાં પણ શરીરી કર્તાનીજ સિદ્ધિ થાય છે. તેથી જ્ઞાનથી દુર્બલના માત્ર વ્યામોહન માટે એ મત છે, પરન્તુ સચ્છાસ્ત્રીય નથી તેથી વિદ્વાનોએ તેની ઉપેક્ષા કરવી. આ પણ તમારા મતનેજ અનુસરી કહેલું છે. અમારે તો સર્વતઃ પાણિપાદાન્તવાળા અચિંત્ય અનન્ત શક્તિવાળાજ ભગવાન્ દરેક સત્કર્ણમાં અને જીહ્વાગ્રમાં જાગરૂક ઉપર કહેલા શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણના વાક્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ઘોષથી ઉદ્‌ઘુષ્ટ થઈ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અનુમાનરૂપી મચ્છરના ગણગણાટની અપેક્ષા નથી તેથી અવિરત તર્કની હદ થઈ ગઈ.

—આ થાય. બ્રહ્મના ધર્મ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? પ્રથમ નહિ, કારણ કે તેમને પણ નિત્ય તરીકેજ સ્વીકાર્યા છે. 'એકજ અદ્વિતીય'

પછી તે આપણે જોઇ કેમ શકતા નથી એવી શંકા સંભવે. પરંતુ તે આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય છે એમ જ સિદ્ધ થતું નથી તો આ શંકા પણ કેમ સંભવે ?

જે જે કાર્ય છે તેની પૂર્વે તેનો શરીર, વિગેરેવાળો કર્તા છે એવી નૈય્યાયિકોની વ્યાપ્તિનો પૂર્વમીમાંસાવાળા આદર કરતા નથી. દરેક ઘાસના તરખલાના અગ્રભાગ પર જે અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તે કાર્ય છે તોપણ તેનો ઉત્પન્ન કરનાર કોઇ શરીરવાળો કર્તા જણાતો નથી. તેથી આ વ્યાપ્તિ યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે પૂર્વમીમાંસકો આ વ્યાપ્તિનું ખંડન કરે છે તેમનો પણ આથી નિરાસ થાય છે. પૂર્વે જે યુક્તિઓ ઈશ્વરનું શરીર સિદ્ધ કરવા કહી તેથી જ અહિં પણ અંકુર ઉત્પન્ન કરનાર શરીરી કર્તા સિદ્ધ થાય છે. તે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ હોવાથી આપણે તેને જોઇ શકતા નથી, પરંતુ શરીરવાળો કર્તા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે યુક્તિથી તેમના મતનું ખંડન કર્યું છે. બૌદ્ધ વિગેરે મતનું ખંડન કરેલું હોવાથી જ આ નૈય્યાયિકના મતનો શિષ્ટ મતમાં આદર કરેલો છે, પરંતુ તે શાસ્ત્રીય મત નથી. તેથી વિદ્વાનોએ તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઇએ. આ ખંડન પણ યુક્તિથી તેના મત પ્રમાણે જ કરેલું છે. વસ્તુતઃ ઈશ્વરને શરીર છે કે નહિ, ઈશ્વરનું શરીર નિત્ય છે કે અનિત્ય એ સર્વ અનુમાનનો વિષય નથી, પરંતુ શાસ્ત્રથી જ એ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. દરેક સત્કર્ણમાં અને જીહ્વાના અગ્રભાગમાં જાગરૂક રહેલાં ઉપર વર્ણવેલાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણના વાક્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ઘોષથી ઈશ્વર સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળા અચિંત્ય અનન્ત શક્તિવાળા સિદ્ધ થાય છે તેવા જ અમે માનીએ છીએ. અમે ઈશ્વરનું જે સ્વરૂપ માનીએ છીએ તે આ શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણવાક્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ઘોષથી ઉદ્‌ઘુષ્ટ છે તેથી અનુમાનરૂપી મશકના ગુંકારની અમારે લેશ પણ અપેક્ષા નથી. તેથી હવે એ વાત બહુ થઇ ગઇ.

હવે માયાવાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મથી ભિન્ન હોઇ શકે નહિ, કારણ કે બ્રહ્મધર્મો નિત્ય છે એમ તમે માનો છો. નિત્ય બ્રહ્મધર્મ બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો 'એકજ અદ્વિતીય' 'આ

'આ પુરૂષ અસંગ છે' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. દ્વિતીય પણ નહિ, કારણ કે ધર્મત્વનો નાશ થાય. તેથી એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની ઉપપત્તિ માટે પ્રપંચ જેવા બ્રહ્મના કાર્યજ ધર્મ છે એમ માનવું જોઇએ. આમ હોવાથી બ્રહ્મ સર્વ કલ્પનારહિતજ સિદ્ધ થશે.—અહિં કહીએ છીએ. જેમ તેજરૂપ સૂર્યનો પ્રકાશ પણ સૂર્યરૂપજ હોઈ તેના ધર્મરૂપ છે. (સૂર્ય અને પ્રકાશ) તેજ તરીકેજ મૂલાવિચ્છેદથી પ્રતીયમાન થાય છે તેથી (પ્રકાશ) અસૂર્યરૂપ નથી, અને તેનાથી ભિન્ન અને તેના તરીકે પ્રતીયમાન હોવાથી તેના ધર્મરૂપ છે. તેથી પ્રતીતિના અનુરોધથી ઉત્પત્તિવિશિષ્ટ છે તોપણ તે વસ્તુજ એવા પ્રકારની છે એમ સ્વીકારીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ અભેદ બોધ કરનાર શ્રુતિના અનુરોધથી બ્રહ્મરૂપજ છે. 'આની શક્તિ પર' ઇત્યાદિમાં ષષ્ઠીવડે ભેદથી પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે. તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના બલથીજ એ વસ્તુજ એવા પ્રકારની છે એમ માનવું, કારણ કે લૌકિક અનુવાદ કરી (થતા) નિષેધ પક્ષનો પ્રથમ નિરાસ કરેલો છે. પ્રકાશ સૂર્યજન્યજ બીજું

પુરૂષ અસંગ છે' વિગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ થાય. બ્રહ્મ અને બ્રહ્મના ધર્મો એ સર્વ નિત્ય પદાર્થ હોવાથી, કોઇ સમયે 'એકજ અદ્વિતીય' એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન પણ હોઇ શકે નહિ, કારણ કે દ્રવ્ય અને તેના ધર્મ અથવા ગુણો સર્વદા ભિન્નજ છે. બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન હોય તો તે દ્રવ્યજ ગણાય, ધર્મ ગણાયજ નહિ. તેમના ધર્મત્વનો નાશ થાય. આ પ્રમાણે બ્રહ્મધર્મ બ્રહ્મથી ભિન્ન અથવા અભિન્ન છે એમ કહી શકાય નહિ; તેથી એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ માટે પ્રપંચ જેવા બ્રહ્મના કાર્યજ બ્રહ્મધર્મ છે એમ માનવું જોઇએ. તેથી બ્રહ્મ સર્વ કલ્પના રહિત અથવા સર્વ ધર્મ રહિત અર્થાત્ નિર્વિશેષજ સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. સૂર્ય તેજરૂપ છે. તેનો પ્રકાશ પણ તેજરૂપજ અથવા સૂર્યરૂપજ છે, અને વળી તેનો ધર્મ પણ છે. મૂલ સૂર્યથી વિચ્છેદ વિના તેજ તરીકેજ પ્રકાશની પ્રતીતિ થાય છે, તે પ્રકાશ સૂર્યરૂપ નથી એમ કહી શકાય નહિ. વળી સૂર્યથી ભિન્ન અને સૂર્યનો પ્રકાશ એવી તેની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી પ્રકાશ સૂર્યનો ધર્મ પણ છે. તેથી પ્રકાશ ઉત્પત્તિવાળો હોવા છતાં તેની પ્રતીતિ થાય છે તેને અનુસરી પ્રકાશ સૂર્યરૂપ અને સૂર્યધર્મરૂપ છે એમ માનીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ બ્રહ્મથી અભિન્ન અથવા બ્રહ્મરૂપ અને બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે. બ્રહ્મ અને બ્રહ્મના ધર્મોના અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મરૂપજ છે. વળી 'આની શક્તિ પર' વિગેરે શ્રુતિમાં ષષ્ઠી વિભક્તિથી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી ભિન્ન કહ્યા છે, તેથી બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે. તેથી અભેદનો બોધ કરનારી અને ભેદનો બોધ કરનારી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિને અનુસરી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન અને ભિન્ન પણ છે. ધર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ લૌકિક ધર્મોનો અનુવાદ કરે છે. અને પછી નિષેધશ્રુતિ તેજ ધર્મોનો નિષેધ કરે છે તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માની શકાય નહિ. આ પક્ષનો પ્રથમજ અમે નિરાસ કરેલો છે. તેથી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન અને ભિન્ન ઉભય છે એમ માનવું જોઇએ. સૂર્ય અને પ્રકાશના દૃષ્ટાંતથી એમજ સિદ્ધ થાય છે.

તેજ છે એમ ન કહેવું, કારણકે ' જે આદિત્યનું તેજ ' વાક્યથી ભગવત્તેજ હોવાથી અજન્ય છે, ભેદની કલ્પનામાં પ્રમાણ નથી, અને ગૌરવ થાય છે. પ્રલયમાં સૂર્યનો નાશ થાય તોપણ તેજ ભગવદ્દત્ત હોવાથી તેની ફરીથી ભગવાનમાં સ્થિતિ થાય છે, અથવા તેજસહિત સૂર્યનો જ ભગવાનમાં લય થાય છે. ' પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્ત્વાત્ ' એમ સૂત્રકાર પણ ધર્મના સ્વરૂપના નિરૂપણમાં એમ જ કહે છે. 'વા' શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. પ્રકાશ અને તેનો આશ્રય સૂર્ય વિગેરે. તેમનો જેમ અભેદ છે તેમ બ્રહ્મધર્મ અને બ્રહ્મનો પણ છે એવો અર્થ છે. પ્રકાશ તેના આશ્રય તેજથી ભિન્ન છે એવી શંકાનો નિરાસ કરવા હેતુ કહેલો છે. આમ હોવાથી ' પોતાના આશ્રયથી અભિન્ન તેજ હોવાથી ' એવો અર્થ થાય છે. અથવા, તેજથી ભિન્ન વસ્તુમાં એમ દેખાતું નથી તેથી ' તેજસ્ત્વાત્ ' એમ બ્રહ્મમાં જ હેતુ કહ્યો. ' આદિત્યનું જે ' વાક્યમાં તેજનું બ્રહ્મના ધર્મ તરીકે જ નિરૂપણ હોવાથી બ્રહ્મ પણ તેજરૂપ છે એવો ભાવ છે. તેથી એવા ધર્મથી વિશિષ્ટ જ એ વસ્તુનું શ્રુતિ ' એકજ ' એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

પ્રકાશ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થએલું અન્યજ તેજ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે 'જે આદિત્યનું તેજ અખિલ જગત્ પ્રકાશે છે, જે ચંદ્રમામાં અને અગ્નિમાં તેજ છે તે તેજ મારૂં જાણ' વાક્યને લીધે પ્રકાશ ભગવાનનુંજ તેજ છે, અને ભગવાનનું તેજ હોવાથી તે નિત્ય અથવા અજન્ય છે. પ્રકાશ સૂર્યથી ભિન્ન અન્યજ તેજ છે એમ માનવામાં કાંઇ પ્રમાણ નથી, અને નિરર્થક ગૌરવ થાય છે. પ્રલય સમયે જ્યારે સૂર્યનો નાશ થાય છે ત્યારે પણ તેનો પ્રકાશ અથવા તેજ તેને ભગવાનેજ આપેલું હોવાથી તે ભગવાનમાંજ લય પામે છે. અથવા પોતાના પ્રકાશ સહિત સૂર્યજ ભગવાનમાં લય પામે છે. તેથી પ્રકાશ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થએલું અન્યજ તેજ છે એમ કહેવાય નહિ. સૂત્રકાર પણ બ્રહ્મના ધર્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં ' **प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्** ' સૂત્ર યોજે છે. આ સૂત્રમાં '**वा**' શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરવા યોજેલો છે. પ્રકાશ અને તેનો આશ્રય સૂર્ય વિગેરે. તેમનો જેમ અભેદ છે તેમ બ્રહ્મધર્મ અને બ્રહ્મનો પણ અભેદ છે. ' **प्रकाशाश्रयवत्** ' શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ છે. પછી પ્રકાશ પોતાના આશ્રય સૂર્ય વિગેરેથી ભિન્ન છે એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા ' **तेजस्त्वात्** ' હેતુ યોજે છે. ' પોતાના આશ્રયથી અભિન્ન તેજ હોવાથી ' એવો આ પ્રમાણે હેતુનો અર્થ થાય છે. અથવા તેજથી વ્યતિરિક્ત કોઇ પણ પદાર્થમાં આ પમાણે ધર્મનો અભેદ જણાતો નથી. માત્ર સૂર્ય, ચંદ્ર વિગેરે જ તેમના તેજ અથવા પ્રકાશથી અભિન્ન છે. તેથી બ્રહ્મમાંજ '**तेजस्त्वात्**' હેતુ કહે છે, બ્રહ્મ ' તેજઃ ' કહેવાય છે તેથી, એવો હેતુનો અર્થ થાય છે. ' જે સૂર્યનું તેજ અખિલ જગત્ પ્રકાશે છે ' વિગેરે વાક્યમાં તેજ બ્રહ્મનોજ ધર્મ છે એમ કહેલું છે, તેથી બ્રહ્મ પણ સૂર્ય વિગેરે પેઠે તેજરૂપજ છે. તેથી જેમ સૂર્ય અને તેનો પ્રકાશ અભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મધર્મો અભિન્ન છે. તેથી ' એકજ અદ્વિતીય ' શ્રુતિ પણ બ્રહ્મથી અભિન્ન બ્રહ્મધર્મથી વિશિષ્ટજ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી ' એકજ અદ્વિતીય ' શ્રુતિમાં 'જ' શબ્દ છે તે બ્રહ્મ અને બ્રહ્મધર્મથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થોનોજ વ્યવચ્છેદ કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મધર્મ સિવાય કોઇ પદાર્થ

તેથી 'જ' શબ્દથી ભગવાન્ અને તેમના ધર્મથી અતિરિક્ત જ વસ્તુનો વ્યવચ્છેદ થાય છે, પરન્તુ તેમનો પણ વ્યવચ્છેદ થતો નથી, કારણ કે તેમનો સ્વરૂપમાં સમાવેશ થાય છે. કારણ કે મધ્યાહ્ને 'નભોમંડલમાં સૂર્ય જ છે' એ વાક્યથી સૂર્યની પ્રભાની સત્તાનો નિષેધ થતો નથી. તેથી જ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાં રાજાએ પૂછવાથી શ્રીશુકદેવે તેનું નિરૂપણ કરતાં 'જ્યાં સુર અને અસુરથી પૂજાએલા હરિનું વ્રત પાળનારા (છે) જ્યાં માયા નથી તો બીજાનું શું કહેવું?' એમ ઉપક્રમ કરી, 'પોતાના ધામમાં પોતાથી અભિન્ન ભગથી યુક્ત અને અન્યત્ર અધ્રુવથી યુક્ત રમતા ઈશ્વરને' એમ કહ્યું. તેથી ભગવાનના ધર્મો ભગવાનમાં જ નિત્ય જ છે. જેમને ભગવાન્ પોતાના ઐશ્વર્ય વિગેરે ધર્મો આપે છે તેઓમાં જ્યાંસુધી ભગવાનની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી તે રહે છે એમ ફલિત થાય છે. દશમા સ્કન્ધમાં અક્રૂરે દર્શન કરેલા સ્વરૂપના નિરૂપણમાં 'શ્રી, પુષ્ટિ, ગીઃ, કાંતિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઇલા, ઊર્જા, વિદ્યા, અવિદ્યા અને માયા શક્તિથી સેવાએલા' એ વાક્યની એકવાક્યતામાં, અને લોકમાં સંમત ત્રણ અધ્યાયમાં 'ઝીણાથી આરંભી મોટાઓથી' એમ ઉપક્રમ કરી 'મૂર્તિવાળાઓથી ઉપાસિત માત્ર સત્ય જ્ઞાન અનન્ત આનન્દની એકરસ મૂર્તિઓ'

તે સમયે ન હતા એમ આ શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. પરંતુ બ્રહ્મધર્મનો વ્યવચ્છેદ 'જ' શબ્દથી થતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મધર્મનો બ્રહ્મના સ્વરૂપમાંજ સમાવેશ થાય છે. મધ્યાહ્ને સમયે 'આકાશમાં સૂર્યજ છે' એમ કહીએ છીએ. સૂર્યની પ્રભા પણ તે સમયે નથી એવો ભાવાર્થ આ વાક્યનો નથી. સૂર્યની પ્રભાનો આ વાક્યથી નિષેધ થતો નથી. તેજ પ્રમાણે 'એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ' શ્રુતિથી બ્રહ્મધર્મોનો નિષેધ થતો નથી. તેથીજ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીયસ્કંધમાં રાજાએ શ્રીશુકદેવજીને પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે, ત્યાં પણ 'જ્યાં સુર અને અસુરથી પૂજાએલા હરિનું વ્રત પાળનારા (છે) જ્યાં માયા નથી તો બીજાનું શું કહેવું?' એ પ્રમાણે શ્રીશુકદેવજી બ્રહ્મધર્મના નિરૂપણનો આરંભ કરે છે, અને પછી 'પોતાના ધામમાં પોતાથી અભિન્ન ભગથી યુક્ત, અને અન્યત્ર અધ્રુવથી યુક્ત રમતા ઈશ્વરને' એમ કહે છે. તેથી ભગવાનના ધર્મ ભગવાનમાંજ રહેલા છે અને નિત્યજ છે. ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના ઐશ્વર્ય વિગેરે ધર્મોનું જેને દાન કરે છે તેનામાં તે ધર્મો ભગવાનની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધીજ રહે છે. ભગવદ્ધર્મ માત્ર ભગવાનમાંજ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. દશમસ્કંધમાં અક્રૂરે જે સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં તેનું નિરૂપણ કરતાં 'શ્રી, પુષ્ટિ, ગીઃ, કાંતિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઇલા, ઊર્જા, વિદ્યા, અવિદ્યા અને માયા શક્તિથી સેવાએલા' શ્લોક યોજેલો છે. આ વાક્યમાં તૃતીયા વિભક્તિથી શક્તિઓ અને ઈશ્વરના ભેદનું નિરૂપણ કરેલું છે. લોકમાં સંમત ત્રણ અધ્યાયમાં 'ઝીણાઓથી આરંભી મોટાઓથી' એમ આરંભ કરી, 'મૂર્તિવાળાઓથી ઉપાસિત માત્ર સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત આનંદની એકરસમૂર્તિઓ' વિગેરે વાક્ય છે. આ વાક્યમાં 'મૂર્તિઓ' પદથી આકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી કર, ચરણ વિગેરે બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એવો ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી સર્વ વાક્યની એક-

વાક્યની એકવાક્યતામાં સર્વધર્મોનું સચ્ચિદાનન્દત્વ સિદ્ધ થાય છે. લીલા પણ એવા પ્રકારની હોવાથી જ નિત્ય માનવી.

—લીલા ગિરિ, વન, યમુનાપુલિન, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય વિગેરેના સંબંધવાળી છે, તેઓ અનિત્ય હોવાથી એ નિત્ય કેમ થાય ?—ખરે ! તારી વાણી સારી છે કે તારી નિત્યતાનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવે છે. તેની નિત્યતાનો પણ પ્રમાણથી જ નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે 'જનના આશ્રય, દેવકીજન્મવાદ, યદુવરપરિષત્, સ્થિર અને ચરના દુઃખના નાશ કરનાર, પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરતાં, શોભીતાં સ્મિતયુક્ત શ્રીમુખથી વ્રજપુરની વનિતાના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતાં જય પામે છે' વાક્યમાં દ્વારિકા, ગોકુલ અને મથુરાના અધિકરણ વાળી ભિન્ન કાલની પણ લીલાના કર્તા ભગવાનની ઉત્કર્ષથી સ્થિતિના પોતાના કથન સમયે પણ વર્તમાનપણાનું 'જય પામે છે' એમ વર્તમાન પ્રયોગથી નિરૂપણ કરતાં જ, શ્રીશુકદેવે ત્યાં ત્યાં લીલાઓના પણ વર્તમાનપણાનો બોધ કરવા એકકાલીનપણાના વાચક શતૃપ્રત્યયાંત 'નાશ કરતાં' 'વૃદ્ધિ કરતાં' એમ બે પદ યોજ્યાં. તેથી કથન સમયે અતીત તરીકે પ્રતીત થએલી પણ

વાક્યતા કરતાં બ્રહ્મના સર્વ ધર્મો સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનની લીલા પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી અને માત્ર ભગવાનમાંજ રહેલી હોવાથી નિત્યજ છે. 'ભગવાનની લીલા નિત્ય છે કારણ કે તે ભગવાનમાં રહેલી છે. ભગવાનના જ્ઞાનની પેઠે.' એમ અનુમાનથી પણ લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—ગિરિ, કાનન, યમુનાપુલિન, પશુ, પક્ષી, મનુજ વિગેરેનો લીલાને સંબંધ છે. ગિરિ વિગેરેના સંબંધની લીલાને અપેક્ષા છે. આમ હોવાથી, ગિરિ વિગેરે અનિત્ય છે ત્યારે લીલા નિત્ય કેમ સંભવે ?

સિદ્ધાન્તી—ધર્મસહિત બ્રહ્મ નિત્ય છે એમ પ્રથમ સિદ્ધ કરી ચુકયા છીએ. તેથી લીલા પણ બ્રહ્મનો ધર્મ હોવાથી નિત્યજ સિદ્ધ થઇ ચુકી છે, અને તે નિત્ય સિદ્ધ કરવાની અત્ર આવશ્યકતા ન હતી. પરંતુ તમે શંકા કરી તેથી હવે લીલા પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવું પડશે. તમારી વાણી લીલા નિત્ય સિદ્ધ કરાવે છે, તેથી તે વાણી લીલાના નિત્યત્વનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવનારી હોવાથી સારીજ છે. લીલા નિત્ય છે એમ પ્રમાણથીજ નિશ્ચય થાય છે. 'જનના આશ્રય, દેવકીજન્મવાદ, યદુવરપરિષત, સ્થિર અને ચરના દુઃખના નાશ કરનાર, પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરતાં, શોભીતાં સ્મિતયુકત શ્રીમુખથી વ્રજપુરની વનિતાના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતાં જય પામે છે' આ વાક્ય શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે. આ વાક્યમાં દ્વારિકા, ગોકુલ અને મથુરામાં, ભિન્ન ભિન્ન કાલે કરેલી લીલાના કર્તા ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ શ્રીશુકદેવજી પોતે આ શ્લોક કહે છે ત્યારે પણ છે, એમ 'જય પામે છે' એ વર્તમાન કાલવાળા પદથી ઉપદેશ કરેલો છે. વળી આ સર્વ લીલાઓ પણ નિત્યજ છે એવો બોધ કરવાનો શ્રીશુકદેવજીનો આશય છે. તેથી આ સર્વ લીલાઓ પણ પોતે આ વાકય યોજે છે તે સમયે પણ છે એવો બોધ કરવા, સર્વ એકજ• કાલની છે એવો બોધ કરનાર શતૃપ્રત્યય જેમને અંતે છે એવાં '**अस्यन्**' '**वर्धयन्**'

લીલાનું તે સમયે વર્તમાનપણું પ્રતીત થાય છે, અને એ (લીલા) નિત્ય હોય તોજ ઘટે, નહિ તો ન (ઘટે). વળી આ સમયે કર્તાનુંજ અસ્તિત્વ ઇષ્ટ હોત અને લીલાનું ન હોત, તો તેમનું નિરૂપણ જ ન કરત, અને જ્ઞાપક તરીકે તેમનું નિરૂપણ કરવું હોત તો ‘ તેઓનો કર્તા જય પામે છે ’ એમ જ કહેત. આમ હોવાથી અન્ય ગતિ હોવા છતાં શત્રંત (પદ)નું જ નિરૂપણ કર્યું તેથી લીલાનું જ વર્તમાનપણું મુખ્ય રીતે ઇષ્ટ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. વિશેષણ હોવાથી મુખ્ય નથી એમ કહેવાય નહિ. ‘ દંડી હુકમ પછી કહે છે ’ એમાં

એ બે પદ યોજ્યાં છે. **अस्यन्** એટલે નાશ કરતાં. અધર્મનો નાશ કરતાં. **वर्धयन्** એટલે વૃદ્ધિ કરતાં. શ્રીશુકદેવજી આ વાક્ય યોજે છે તે સમયે પણ ભગવાન્ પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરતાં, અને વ્રજપુરની વનિતાઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતાં જય પામે છે, એવો આ વાક્યનો અર્થ છે. તેથી શ્રી શુકદેવજી જ્યારે આ વાક્ય યોજે છે ત્યારે (૧) ભગવાન્ જય પામે છે, અથવા ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. (૨) તે સમયે ભગવાન્ પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરે છે અથવા દાનવોનો સંહાર કરે છે. (૩) તે સમયે ભગવાન્ વ્રજપુરની વનિતાઓના કામદેવની વૃદ્ધિ પણ કરે છે. આ સર્વ લીલા શ્રીશુકદેવજી આ વાક્ય યોજે છે તે સમયે પણ છે. આ સર્વ લીલા ભૂતકાલમાં થઇ ચુકી એવી સર્વની આ વાક્ય યોજ્યું ત્યારે પ્રતીતિ હતી. તથાપિ તે સમયે સર્વ લીલા વર્તમાનજ હતી એમ આ વાક્યથી જણાય છે. જો ભગવાનની લીલાઓ નિત્ય હોય તોજ આ સંભવે, અન્ય કોઇ રીતે આ સંભવે નહિ. જો આ વાક્ય યોજવામાં તે સમયે એ સર્વ લીલાઓના કર્તા ભગવાનજ હતા પરંતુ લીલાઓ ન હતી એવો બોધ કરવાનો શ્રીશુકદેવજીનો આશય હોત તો તે લીલાઓનું આ વાક્યમાં નિરૂપણ ન કરત. આ સર્વ લીલાઓના કર્તા ભગવાન્ જય પામે છે એમ લીલાઓથી ભગવાનને ઓળખાવવાજ લીલાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રીશુકનો જો એવોજ આશય હોત તો ‘ આ લીલાઓના કર્તા જય પામે છે ’ એમજ કહેત, પરંતુ શતૃપ્રત્યય જેમને અંતે છે એવાં ‘ **अस्यन्** ’ ‘**वर्धयन्**’ એ બે પદો યોજત નહિં. તેથી આ પ્રમાણે ‘**अस्यन्**’ ‘**वर्धयन्**’ એ પદ યોજ્યા વિના પણ ચાલે તેમ હતું તથાપિ તેજ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી ભગવાનની લીલા પણ તે સમયે હતી એમ મુખ્યતાથી ઉપદેશ કરવાનો શ્રીશુકનો આશય છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—આ બે પદ વિશેષણ તરીકે યોજેલાં છે તેથી તેમનું નિરૂપણ મુખ્ય નથી. તેથી વ્યાસજીનો આશય અહિં લીલાના નિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવાનો હોત તો એ અર્થનું જ્ઞાન કરાવવા વિશેષણોની યોજના કરત નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ. વિશેષણથી પણ મુખ્ય અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે. અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞમાં મૈત્રાવરૂણ નામનો એક ઋત્વિગ્ છે. આ યજ્ઞમાં ‘ **मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति**’ ‘મૈત્રાવરૂણને દંડ આપે છે’ શ્રુતિથી તેને દંડ આપવાનો છે. ‘**अध्वर्युणा दत्ता-नग्नयेऽनुब्रूहि**’ એવો આ યજ્ઞમાં પ્રૈષ અથવા હુકમ છે. ત્યારપછી ‘ **दंडी प्रैषानन्वाह** ’ ‘દંડી પ્રૈષ પછી કહે છે’ એવું વાક્ય છે. દંડી મૈત્રાવરૂણ આ પ્રૈષ અથવા હુકમ પછી આની

જેમ હુકમ પછી કહેલાનું, અને ‘ લાલ પાઘડીવાળા ઋત્વિજો પ્રચરે છે ’ એમાં તેઓના પ્રચારનું, પૂર્વસિદ્ધ હોવાથી વિધાન નથી, પરન્તુ દંડિપણું અને લાલ પાઘડીવાળાપણું એ વિશેષણનું જ અપૂર્વ હોવાથી વિધાન છે, તેમજ ભગવાનના વર્તમાનપણામાં સંદેહ ન હોવાથી તેમના લીલાકાર્યના જ વર્તમાનપણાનું જ અહિં નિરૂપણ છે. જો કે ‘ અથવા વર્તમાનની પેઠે ’ એ નિયમને લીધે વર્ત-માનના સામીપ્યને જ લીધે અહિં પણ એવો પ્રયોગ છે એમ કહી શકાય, તોપણ આગળ કહીશું તે વાકયોથી સંદેહ ન રહે તેમ નિત્ય તરીકે જ વર્ણન કરેલું હોવાથી અહિં પણ તેઓની એકવાક્યતા માટે વર્તમાનના અર્થમાં જ પ્રયોગ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ત્યાં તેના સામીપ્યમાં પણ એવા પ્રયોગનું સાધુપણું જણાય છે. સામીપ્યગુણના યોગથી પ્રયોગ ગૌણજ છે, પણ મુખ્ય નથી; અને મુખ્યાર્થનો બાધ હોય ત્યારે જ તેની કલ્પના યોગ્ય છે. તેના અ-બાધનો પ્રકાર આગળ કહીશું. વળી દશમ સ્કંધમાં જ નામકરણના પ્રસ્તાવમાં

પછીનું વાકય કહે છે. આ પછીનું કહેવાનું વાકય પ્રથમ પણ કહેલું છે. તેથી એ વાકય કહેવાનો અહિં મુખ્ય ઉપદેશ નથી. પરંતુ ‘દંડી કહે છે’ એ મુખ્ય ઉપદેશ કરેલો છે. તેજ પ્રમાણે વાજપેય યજ્ઞમાં **‘लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरान्ति’** ‘લાલ પાઘડીવાળા ઋત્વિજો પ્રચરે છે’ શ્રુતિ છે. ત્યાં પ્રચાર અથવા કર્મકરણ પ્રથમ પણ કહેલું છે, તેથી તે ઉપદેશ મુખ્ય નથી. પરંતુ ‘લાલ પાઘડીવાળા’ ઉપદેશજ નવીન હોવાથી મુખ્ય છે. આ પ્રમાણે અહિં પણ **‘लोहितोष्णीषाः’** વિશેષણથીજ મુખ્ય ઉપદેશ કરેલો છે. તેમ અહિં પણ ભગ-વાન્ નિત્ય હોવાથી તે સમયે પણ હતા એમાં કાંઇ પણ સંદેહજ નથી. તેથી ભગવાન્ તે સમયે હતા એમ કહેવાનો શ્રીશુકનો આશય નથી, પરંતુ તે સમયે પણ ભગવાન્ તે સર્વ લીલા કરતા હતા એમજ શ્રીશુક અહિં નિરૂપણ કરે છે. **‘वर्तमानवद्वा’** ‘અથવા વર્તમાન પેઠે’ એવો નિયમ હોવાથી શતૃ અંતે હોય તેવાં પદ સામીપ્યનાં અથવા નજીકનાં ભૂતકાલમાં થએલી ક્રિયા માટે પણ યોજાય છે તેથી અહિં પણ શ્રીશુકદેવ આ વાકય યોજે છે તે સ-મયથી સમીપના સમયમાં ભગવાને આ સર્વ લીલાઓ કરેલી હોવાથી આવો પ્રયોગ શ્રીશુકે કર્યો છે એમ કહી શકાય, તોપણ અમે લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરનાર શ્રુતિ અને પુરાણ વાકયો આગળ કહીશું. તે અલ્પ પણ સંશય ન રહે તે પ્રમાણે લીલાના નિત્યત્વનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી અહિં પણ એ સર્વ વાકયોની એકવાક્યતા કરવા, **‘अस्यन्’ ‘वर्धयन्’** પદો શ્રીશુકે વર્તમાનકાલ માટેજ યોજેલાં છે, સમીપના ભૂતકાલ માટે યોજ્યાં નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. વળી આ ‘ **वर्तमानवद्वा** ’ સૂત્રથી વર્તમાનકાલની સમીપના કાલ માટે વર્તમાન-કાલનો પ્રયોગ યોજાય છે એમ કહેલું છે. સામીપ્યના ગુણને લીધે જે પ્રયોગ કરવામાં આવે તે પ્રયોગ મુખ્ય નહિ, પરંતુ ગૌણજ છે. મુખ્યનો જ્યારે અસંભવ હોય, અથવા પ્રયોગ મુખ્ય માનવાથી અર્થ સંભવતો નહોય ત્યાંજ ગૌણ પ્રયોગ માની શકાય. મુખ્ય અર્થનો બાધ થતો હોય ત્યાંજ ગૌણ પ્રયોગની કલ્પના કરી શકાય. પરંતુ અહિં પ્રયોગને મુખ્ય ગણવાથી અર્થનો બાધ થતો નથી. અહિં શતૃપ્રત્યય જેમને અંતે છે એવાં પદોનાં મુખ્ય અર્થનો કેવી રીતે બાધ નથી તે આગળ કહીશું.

'ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ તારા સુતનાં બહુ નામ અને રૂપ છે. હું તે જાણું છું, લોકો જાણતા નથી ' એમ સર્વજ્ઞ ગર્ગાચાર્યે નિરૂપણ કરેલું છે. અહિં 'છે' એ પદથી બહુ નામ અને રૂપના વર્તમાનપણાંનો બોધ થાય છે. તેમાં પણ ઔદાર્ય વિગેરે ગુણો અને કાલીયદમન વિગેરે કર્મોને અનુરૂપ તેઓના એવા પ્રકારનો બોધ છે. અનુરૂપ એટલે તે સમયને યોગ્ય આકાર ક્રિયા વિગેરેવાળું. જેમ કે ગોવર્દ્ધનોદ્ધરણ કર્મમાં ઉભા હોવું, ઉંચા બાહુવાળા હોવું, તેના ધારણની ક્રિયાવાળા હોવું, સર્વે ગોકુલજનોના આપ્યાયક હોવું વિગેરે. તેથી જો તેમના પ્રયોજક સ્વરૂપ ક્રિયા વિગેરે વર્તમાન હોય તોજ આવાં નામો વર્તમાન હોય. નહિંતો કોઇ સમયે એ ક્રિયાની નિવૃત્તિ હોય તો તેનાથી પ્રયુક્ત તે નામ પાચક પાઠક પેઠે ન હોય.-જેમ લોકમાં પાકને અનુકૂલ ક્રિયાથી રહિત દશામાં પણ 'પાચકને બોલાવ' એમ કોઇ સમયે ક્રિયાવાળા હોવાથી તેવા ન હોય ત્યારે પણ તેવો પ્રયોગ ઉપચારથી થાય છે, તેમ અહિં પણ કોઇ સમયે ગુણ અને કર્મના યોગથી પ્રવૃત્ત નામનો પ્રયોગ ગુણ અને કર્મથી રહિત દશામાં પણ સં-

વળી શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધમાંજ નામકરણના પ્રસ્તાવમાં સર્વજ્ઞ ગર્ગાચાર્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે. 'ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ તારા સુતનાં બહુ નામ છે. હું તે જાણું છું, લોકો જાણતા નથી.' અહિં પણ ભગવાનના બહુ નામો અને રૂપો 'છે', એમ ગર્ગાચાર્ય કહે છે તે સમયે પણ તે સર્વ વર્તમાન છે એમ કહેલું છે. આ સર્વ નામ અને રૂપ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે. ઔદાર્ય વિગેરે ભગવાનના ગુણ અને કાલીયદમન વિગેરે કર્મને અનુરૂપ બહુ નામ અને રૂપ ગર્ગાચાર્ય કહે છે તે સમયે પણ વર્તમાન છે એવો બોધ કરેલો છે. અનુરૂપ એટલે તે સમયને યોગ્ય આકાર, ક્રિયા અને ગુણવાળું. જેમ કે ભગવાને ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કર્યું, તે સમયે ભગવાન્ ઉભા હતા, તેમનો હસ્ત ઉંચો કરેલો હતો, ભગવાન્ ગોવર્ધનને ધારણ કરવાની ક્રિયા કરતા હતા, અને સકલ ગોકુલના લોકોનું રક્ષણ કરતા હતા. તે પરથી ભગવાનનું 'ગોવર્ધનધારી' નામ છે. આ ભગવાનની ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણની ક્રિયાને અનુરૂપ ભગવાનના બહુ નામો અને રૂપો છે. આ સર્વ નામો અને રૂપો વર્તમાન છે એમ ગર્ગાચાર્ય કહે છે. તેથી જો સર્વ નામોનાં પ્રયોજક ભગવાનના રૂપ અને ક્રિયા તે સમયે વર્તમાન અથવા નિત્ય હોય તોજ આ સર્વ નામો પણ નિત્ય હોઇ શકે. જો ક્રિયા વિગેરે નિત્ય ન હોય તો જે સમયે તે ક્રિયા ન હોય તે સમયે તે ક્રિયાથી યોજાએલું નામ પણ પાચક, પાઠક વિગેરેની પેઠે ન હોય. તેથી આ સવ ક્રિયા અથવા લીલા નિત્ય છે એમ માનવું જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં પાચક, પાઠક વિગેરે નામ ક્રિયાથી પડે છે. પરંતુ એ ક્રિયા જ્યારે થતી ન હોય ત્યારે પણ પૂર્વે ક્રિયાથી પડેલું નામ યોજાય છે. પચન ક્રિયા કરતો ન હોય ત્યારે પણ 'પાચકને બોલાવો' વાક્ય યોજાય છે. પ્રથમ પચન ક્રિયા તેણે કરેલી છે તેથી આ સમયે તે પચન ક્રિયા કરતો નથી તોપણ ઉપચારથી તેને 'પાચક' કહે છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાનની ક્રિયા પણ નિત્ય ન હોય તોપણ નામ નિત્ય સંભવે છે. કોઇ સમયે ક્રિયા અને ગુણને લીધે નામ પડે તે નામ ગુણ અને ક્રિયા ન હોય ત્યારે પણ ઉપચારથી યોજાય.

ભવે છે, તેથી 'છે' પદ ઉપપન્ન થાય છે. તેથી લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી. —એમ નહિ, કારણ કે ઔપચારિક પ્રયોગ નામ નથી, નામ મુખ્ય વૃત્તિથીજ બોધ કરે છે. લોકમાં નરસિંહ વિગેરે નામો ડિત્થ કપિત્થ વિગેરે નામ પેઠે રૂઢિથીજ તેના વાચક છે, ઉપચારથી નથી; કારણ કે કેવલ અશૂર નરમાં પણ એવો પ્રયોગ થાય છે. તેથીજ લૌકિક પુરૂષમાં યોજેલાં 'શ્રીકૃષ્ણ' ઇત્યાદિ નામો ભગવાનનાં નામ નથી. તે (ભગવાનના નામ) સદાનંદરૂપ વિગેરે અર્થના વાચક હોવાથી, અને લૌકિક પુરૂષમાં તેનો અભાવ હોવાથી એ તેના જેવો શબ્દ વિશેષ જ છે એમ માનવું. ભગવાનના નામ તો અખંડ શબ્દબ્રહ્મરૂપ છે. જેમ ભગવાનના સ્વરૂપમાં ગ્રાહકના દોષથી શરીરનું ભાન થાય છે તેમ નામમાં પણ લૌકિક શબ્દનું ભાન તેના દોષથીજ છે એ વિગેરે પિતાએ શ્રીમદ્ભાગવત વિવરણમાં કહેલું છે. તેથી સ્વરૂપ પેઠે સર્વ નામ પણ નિત્ય માનવાં.—'ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ' એમ કહેવાથી ગુણ અને કર્મ કર્યા પછી થએલા નામ બ્રહ્મ

તેથી ગર્ગાચાર્ય 'બહુ નામો છે' એમ કહે તે પણ સંભવે છે. તેથી આ વાક્યથી લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો. જે ઉપચારથી પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે નામ નથી. પાચક, પાઠક એ કાંઈ નામ નથી. નામ ઉપચારથી બોધ કરતું નથી, પરંતુ મુખ્ય વૃત્તિથીજ બોધ કરે છે. લોકમાં 'નરસિંહ' વિગેરે નામો ઉપચારથી તે તે પુરૂષોનો બોધ કરતાં નથી, પરંતુ ડિત્થ, કપિત્થ વિગેરે નામની પેઠે રૂઢિથીજ તે તે પુરૂષોનો બોધ કરે છે. જો નરસિંહ નામ ઉપચારથીજ એ નામવાળા પુરૂષનો બોધ કરતું હોય તો તે પુરૂષમાં નરસિંહનું સાદશ્ય હોવું જોઇએ. પરંતુ સાદશ્ય પણ હોતું નથી. મોટા નખ વિગેરે નરસિંહ જેવો જેનો આકાર ન હોય, અને જે શૂર પણ ન હોય તેવા પુરૂષનું પણ લોકમાં 'નરસિંહ' નામ હોય છે. તેથી લોકમાં ડિત્થ, કપિત્થ વિગેરે નામો કલ્પિતજ હોય છે. તેથીજ લોકમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' વિગેરે નામો પણ હોય છે, પરંતુ તે ભગવાનના નામ નથી. ભગવાનના નામનો અર્થ સદાનંદરૂપ છે, લૌકિક પુરૂષો સદાનંદરૂપ નથી. તેથી લોકમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' વિગેરે નામ હોય છે તે ભગવાનના નામ નથી, કારણ કે એ લૌકિક શ્રીકૃષ્ણ વિગેરે નામનો અર્થ પણ સદાનંદરૂપ નથી. અલૌકિક ભગવાનનાં નામ શ્રીકૃષ્ણ જેવો માત્ર તે લૌકિક 'શ્રીકૃષ્ણ' અમુક શબ્દજ છે એમ માનવું જોઇએ. પરંતુ ભગવાનના નામ સ્વરૂપથી અખંડ શબ્દબ્રહ્મ છે. જેમ ભગવાનના સ્વરૂપમાં માનુષી તનુનું ભાન ગ્રાહકના દોષથી થાય છે, અર્થાત્ જેમ લોકો પોતાના દોષથી ભગવાનના સત્ય સ્વરૂપને જાણતા નથી, પરંતુ તેને લૌકિક શરીરજ માને છે, તેમ ગ્રાહકના દોષથીજ ભગવાનના નામ પણ લૌકિક શબ્દજ હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે. આ સર્વનું શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીમદ્ભાગવતવિવરણમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય માનીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે ભગવાનનાં સર્વ નામ પણ નિત્યજ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—ભગવાનના નામનો કદાપિ ધ્વંસ થતો નહિ હોય, પરંતુ તેમને ઉત્પત્તિ છે. ભગવાનના નામ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે એમ કહેલું છે. તેથી ગુણ અને કર્મ ભગ-

કેમ હોઇ શકે ? કારણ કે નિત્યત્વ ત્રણે કાલમાં બાધનો વિષય નથી.—એમ નહિ. સ્વરૂપ પેઠે કર્મનો પણ પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી તેને અનુરૂપ નામનો પણ પ્રાદુર્ભાવજ છે, પરન્તુ ઉત્પત્તિ નથી. નહિ તો પોતાના યજ્ઞના નાશથી કોપેલા ઇંદ્રે કરેલા વિજળી સહિત વરસાદની ધારાથી પીડિત પોતાના વ્રજજનના રક્ષણ માટે વામ કરકમલના નખના અગ્રપર શિખરિવર ગોવર્દ્ધન પર્વત મૂકનાર શ્રીગોકુલનાથમાં, નાશ પામેલા સર્વ ગર્વવાળા શક્ર અને સુરભિ વિગેરેએ કરેલા મહાભિષેક સમયે અનુભૂત ભવિષ્યમાં થનાર ગોવિંદ નામ, પૂતનાના અસુરૂપી પયના પાન પછી પોતાના પ્રાણથી પણ અતિ વલ્લભમાં બીજન્યાસ કરતી વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓ, 'રમતાં ગોવિંદ રક્ષણ કરો' એમ, અને ગુણગાનમાં 'ગોવિંદની વેણુ પ્રમાણે મત્તમયૂરનું નૃત્ય થતું' એમ, કેમ કહે ? તેથી જે કર્મ વિશિષ્ટ જે રૂપનું જે નામ છે તે કર્મવિશિષ્ટ તે રૂપ નિત્યજ છે, પણ લોકમાં જૂદા જૂદા ભક્તો જૂદા જૂદા રસનો અનુભવ કરે તે માટે કોઇક અંશનો ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે

વાન્ કરે ત્યારે નામો ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણ અને કર્મ કર્યા પછી તેમને અનુરૂપ નામો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઉત્પત્તિવાળાં નામો બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે એમ કેમ કહેવાય ? નિત્ય હોય તેનો ત્રણે કાલમાં બાધ થાય નહિ. ગુણ અને કર્મ કર્યાં તે પહેલાં ભગવાનનાં નામો ન હતાં. તેથી ભૂતકાલમાં અમુક સમયે તેમનો બાધ હતો. તેથી ભગવાનના નામો નિત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—ભગવાનનાં સ્વરૂપનો પણ અમુક સમયેજ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય છે, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર તેનો અમુક સમયે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાનના કર્મ પણ નિત્ય છે, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર અમુક સમયે તેમનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. કર્મ નિત્ય હોવાથી, કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્યજ છે, અને તેમનો પણ પ્રાદુર્ભાવજ થાય છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ થતી નથી. જો નામની ઉત્પત્તિ થતી હોત, જો ભગવાન્ કર્મ કરે ત્યારપછી તે કર્મને અનુરૂપ ભગવાનનું નામ ઉત્પન્ન થતું હોત, તો ભગવાન્ શ્રીગોકુલનાથે ઇંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો અને તેથી ઇંદ્રને કોપ થયો ત્યારે તેણે વિદ્યુત્ સહિત મેઘની અતિશય વૃષ્ટિ કરી, તે સમયે પોતાના વ્રજજનોનું રક્ષણ કરવા ભગવાને સ્વકીય વામ કરકમલના અગ્રભાગપર શિખરિવર ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કર્યો, અને ઇંદ્રનો સર્વ ગર્વ દૂર કર્યો. તેથી ઇંદ્ર, સુરભિ વિગેરેએ તેમનો મહાભિષેક કર્યો, ત્યારે ભગવાનનું 'ગોવિંદ' નામ ઉત્પન્ન થતું જોઇએ. તે સમય પૂર્વે ભગવાનનું 'ગોવિંદ' નામ સંભવે નહિ. પરંતુ ભગવાને પૂતનાના અસુરૂપી પયનું પાન કર્યું ત્યારપછી વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય ભગવાનનું ગુણગાન કરતાં 'ગોવિંદની વેણુ પ્રમાણે મત્તમયૂરનું નૃત્ય થતું' એમ કહે છે. અને ભગવાનનાં બીજ ન્યાસ કરતાં 'રમતાં ગોવિંદ રક્ષા કરો' એમ કહે છે, તે સંભવે નહિ. તેથી ઇંદ્ર વિગેરેએ મહાભિષેક કર્યો તે પહેલાં પણ ભગવાનનું 'ગોવિંદ' નામ હતુંજ. તેથી ભગવાનના નામની ઉત્પત્તિ થતી નથી પરંતુ પ્રાદુર્ભાવજ થાય છે. તેથી રૂપ, કર્મ, નામ સર્વ નિત્ય છે. જે કર્મવાળા જે રૂપનું જે નામ છે, તે કર્મવાળું તે રૂપ પણ નિત્ય છે. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન

અને કોઇક તિરોહિત રહે છે એમજ માનવું. તેથી ભગવાન્ ગોવર્દ્ધનને ધારણ કરી સદા રહે છે તેથી ગોવર્દ્ધનોદ્ધરણધીર છે, એટલે ક્રિયા અને નામ સહિત ગોવર્દ્ધનોદ્ધરણરૂપ સદા રહે છે. તેથીજ હાલ પણ ક્વચિત્ ભકતોને એવો અનુભવ થાય છે, એવી પ્રતિમાનું ભજન અને એવું સ્મરણ થાય છે. નહિ તો એવા પ્રકારના ન હોય તેની એવી ભાવનાથી 'જે એક પ્રકારના આત્માને' એ વાક્ય પ્રમાણે અપરાધ થાય, પરંતુ પ્રસાદનું કારણ ભજન થાય નહિ. એવા ભજનથી પ્રસાદનો અનુભવ થાય છે. આમ હોવાથી રૂપમાં નામ આવશ્યક હોવાથી એ કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્યજ છે. તેથી ઉપચારશંકાની ગંધનો લેશ પણ નથી. વળી નામની પેઠે રૂપ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેલું હોવાથી તેમાં જેમ ઔપચારિક સત્ત્વની શંકા નથી તેમ નામમાં પણ જાણ. ગુણ અને કર્મના પણ નિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવાજ 'ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ' એમ યોજ્યું છે એમ જણાય છે. નહિતો 'દ્વિજાતિનો સંસ્કાર કરો' એમ પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી,

---

ભકતોને ભિન્ન ભિન્ન રસનો અનુભવ કરાવવા કોઇ રૂપનો ક્રમથી ભગવાન્ આવિર્ભાવ કરે છે, અને કોઇ રૂપનું આચ્છાદન અથવા તિરોભાવ કરે છે એમ માનવું. ભગવાન્ ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરી સદા રહે છે, તેથી 'ગોવર્ધનોદ્ધરણધીર' એવું ભગવાનનું નામ છે. ભગવાન્ સદા વામકરકમલના નખાગ્ર પર ગોવર્ધન ધારણ કરે છે, એ ભગવાનનું રૂપ નિત્ય છે, ધારણ ક્રિયા પણ નિત્ય છે, અને 'ગોવર્ધનધારી' નામ પણ નિત્ય છે. ભગવાનનું આ રૂપ નિત્ય છે, તેથીજ આધુનિક સમયમાં પણ કોઇ કોઇ સમયે ભકતોને આ રૂપનાં દર્શન થાય છે. ભગવાનની એવા રૂપની પ્રતિમા કરી, ભકતો ભજન પણ કરે છે, અને ભગવાનનાં એ રૂપનું સ્મરણ પણ કરે છે. તેથી ભગવાનનું એ રૂપ આ સમયે પણ છે. ભગવાનનું એ રૂપ આ સમયે ન હોય, તો એ સ્વરૂપની ભાવના કરી તેનું ભજન અને સ્મરણ કરવાથી અપરાધ થાય, પરંતુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરનાર ભગવદ્ભજન થાય નહિ. કારણ કે 'જે એક પ્રકારના આત્માને અન્ય પ્રકારનો માને છે' વિગેરે શ્રુતિ, ન હોય તેવા સ્વરૂપની ભાવના કરવાથી અપરાધ થાય છે એમ સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરે છે. પરંતુ એ સ્વરૂપનું ભજન અને સ્મરણ કરવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે એવો આપણને અનુભવ થાય છે. તેથી એ રૂપ નિત્ય છે એમ અવશ્ય માનવું જોઇએ. દરેક રૂપનું નામ પણ અવશ્ય જોઇએ. તેથી જ્યારે જ્યારે રૂપ હોય ત્યારે તેનું નામ પણ અવશ્ય હોવું જોઇએ. તેથી એ રૂપના કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્યજ છે. તેથી ભગવાનનું નામ માત્ર ઉપચારથીજ યોજાય છે એવી શંકાની લેશ પણ ગંધ સંભવતી નથી. વળી જેમ નામને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેલાં છે, તેમ રૂપને પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ ગર્ગાચાર્યે કહેલાં છે. તેથી જેમ રૂપમાં ઔપચારિકપણાની શંકા થતી નથી, તેમ નામમાં પણ એવી શંકા કરવી ઉચિત નથી. ભગવાનના નામ અને રૂપ નિત્ય છે. ભગવાનનાં ગુણ અને કર્મ પણ નિત્ય છે એવો ઉપદેશ કરવા જ નામ અને રૂપને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેલાં છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કારણ કે નામ અને રૂપને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેવામાં ગર્ગાચાર્યનો એવો આશય ન હોત તો નન્દજીએ માત્ર 'દ્વિજાતિના સંસ્કાર કરો' એવી

માત્ર નામકરણ નામનો સંસ્કારજ કરવાનો હોવાથી, નામ અને રૂપના અને તેમાં પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ તેઓના વર્તમાનપણાનું પ્રયોજન ન હોવાથી નિરૂપણ ન કરત. આમ હોવાથી તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથીજ મારા કહેલાં નામ પણ મેં કરેલાં નથી પરન્તુ પૂર્વસિદ્ધજ છે, હું માત્ર અનુવાદ કરૂંછું એમ દર્શાવે છે. 'તારા સુતનાં બહુ નામ અને રૂપ છે' એમ સાથેજ કહેલું હોવાથી નન્દસુતપણું પણ અનાદિ છે એમ દર્શાવાય છે. તેથી નન્દનું પણ હવે 'હમણાં મારો પુત્ર અવતર્યો' એ જ્ઞાન પણ અનાદિ છે એમ જાણવું. ગર્ગનો પણ નામકરણ લીલામાં સમાવેશ હોવાથી, તેમનાં આગમન અને વચન પણ નિત્ય હોવાથી અનાદિજ છે. પૂર્વસિદ્ધજ લીલા ભગવદિચ્છાથી ક્રમે ક્રમે આવિર્ભાવ પામે છે એમ પ્રથમજ કહેલું હોવાથી સર્વ યોગ્ય છે. શ્રુતિ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ પ્રત્યેક નિત્ય છે એવા અભિપ્રાયથી 'તે ચાલે છે તે ચાલતું નથી. તે દૂર છે તે સમીપ છે' ઇત્યાદિ કહે છે. નહિ તો એકનાજ એકજ કાલે ક્રિયાવત્ત્વ અને ક્રિયારહિતત્વ (એ) વિરૂદ્ધ (ધર્મનો) કેમ બોધ કરે? તેથી જે રૂપથી ચાલે છે તે રૂપ અને તેનું ચાલવું નિત્ય હોવાથી બ્રહ્મ એવા પ્રકારનું છે, અને જે રૂપ સ્થિર છે તે રૂપ અને તેનું સ્થૈર્ય નિત્ય હોવાથી

પ્રાર્થના ગર્ગાચાર્યને કરી હતી, તેથી ગર્ગાચાર્ય માત્ર નામકરણ સંસ્કાર જ કરત, પરંતુ નામ અને રૂપ નિત્ય છે, અને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે એમ કહેત નહિ, કારણ કે એવું કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું. આમ હોવા છતાં, તે નામ અને રૂપ નિત્ય છે, અને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે એમ કહે છે તેથી ગર્ગાચાર્ય એમ જ કહે છે કે તમારા સુતના જે નામો હું કહું છું તે મારાં કરેલાં નથી પરંતુ પૂર્વના સમયના અથવા નિત્ય છે. હું તારા સુતના નામ કરતો નથી, પરંતુ તેના નિત્ય નામનો માત્ર અનુવાદ કરૂં છું. 'તારા સુતના બહુ નામ અને રૂપ છે' એમ ગર્ગાચાર્ય કહે છે તેથી 'નન્દસુત' એ ભગવાનનું નામ પણ અનાદિ છે. આ નામ અનાદિ હોવાથી 'મને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો' એવું નન્દજીનું જ્ઞાન પણ અનાદિ છે, એમ જાણવું. ગર્ગાચાર્યનો પણ નામકરણલીલામાં સમાવેશ થાય છે. તેથી ગર્ગાચાર્યનું નંદજીને દ્વાર આગમન અને તેમના વચન પણ નિત્ય છે. તેથી ગર્ગાચાર્ય પણ નિત્ય છે. ભગવાનની લીલા પૂર્વથી સિદ્ધ અથવા નિત્ય છે, અને તેનો માત્ર ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે એમ અમે પ્રથમ કહ્યું તે લક્ષમાં રાખવાથી આ સર્વ યોગ્ય જ છે. 'તે ચાલે છે, તે ચાલતું નથી, તે દૂર છે, તે સમીપ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનો પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ નામ અને રૂપ નિત્ય છે એવો જ આશય છે. શ્રુતિનો આવો અભિપ્રાય ન હોત તો એક જ બ્રહ્મ એક જ કાલે, ક્રિયાવાળું અને ક્રિયારહિત છે એમ ન કહેત. તેથી જે રૂપથી બ્રહ્મ ચાલે છે તે રૂપ નિત્ય છે, અને ચાલવાની ક્રિયા પણ નિત્ય છે. વળી જે રૂપ સ્થિર છે, તે રૂપ નિત્ય છે અને તેનું સ્થૈર્ય પણ નિત્ય છે. તેથી બ્રહ્મ ચાલે છે અને ચાલતું નથી એમ ઉભય સંભવે છે. તેથી બ્રહ્મના ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ રૂપ અને નામ છે એવો બોધ કરવાનો આ શ્રુતિનો પણ અભિપ્રાય છે. બ્રહ્મનું જે રૂપ ચાલે છે, અને જે સ્થિર છે તે ભિન્ન છે એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે 'તે ચાલે છે તે

બ્રહ્મ નથી પણ ચાલતું. ક્રિયાસહિત અને ક્રિયારહિત સ્વરૂપના ભેદની શંકા કરવી નહિ, કારણ કે એના પરિહાર માટેજ પૂર્વના 'તે' શબ્દનો સર્વત્ર સંબંધ સંભવે છે તોપણ પુનઃ પુનઃ બ્રહ્મવાચક 'તે' શબ્દની આવૃત્તિ કરે છે, તેથી અનેક નિત્યરૂપવાળું અનેક નિત્યક્રિયાવાળું અને અનેક નિત્યનામવાળું બ્રહ્મ છે એમ ફલિત થાય છે. ઋગ્વેદમાં પણ '**ता वां वास्तून्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः। अत्राहतदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि।**' મંત્ર છે. **ताः** તે, **वां** તમારા બેના, કૃષ્ણ અને રામના, અથવા ગોપી અને માધવના, **वास्तूनि** (ધામ) **गमध्यै** પ્રાપ્ત કરવાને **उष्मसि** ઇચ્છીએ છીએ. તે ક્યાં એ આકાંક્ષાને લીધે ગૂઢ અભિસંધિનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. **यत्र** (જ્યાં) ગોકુલમાં **भूरिशृंगाः** મોટા શૃંગવાળી **गावः** (ગાયો), વસે છે એ શેષ છે. અથવા અરણ્યના અને ગામના પશુઓના ઉપલક્ષણ માટે **भूरिशृंगाः** મોટા શૃંગવાળા રૂરૂ વિગેરે મૃગો અને ગાયો એવો અર્થ છે. **अयासः** શુભ. **अत्राह.** **अत्र** સ્થાનમાં ભૂમિપર, **तत्** લોકવેદ પ્રસિદ્ધ, **उरुगायस्य** બહુ કીર્તિવાળા ભગવાનનું **वृष्णः** ગોપીના કામના વર્ષાવનાર, કામને વર્ષાવે તે વૃષા, એવા પ્રકારના તેનું, **तत्** (તે) ગોકુલ, **परमं पदम्** સ્થાન વૈકુંઠ તેનાથી પણ અધિક પરમ પદ પ્રકૃતિ કાલ વિગેરેથી પણ અતીત હોવાથી, વૈકુંઠની અપેક્ષાથી પણ અતિ પ્રિય હોવાથી પરમ એવું પદ **अवभाति** પ્રકાશે છે. **भूरि** ઘણુંજ. તેથી

ચાલતું નથી' એમ શ્રુતિમાં વારંવાર બ્રહ્મવાચક 'તે' શબ્દ યોજેલો છે. પ્રથમ 'તે' શબ્દ યોજ્યો તે 'ચાલે છે' અને 'ચાલતું નથી' ઉભય સાથે સંબંધ ધરાવી શકે, પરંતુ 'ચાલે છે,' અને 'ચાલતું નથી' વિરૂદ્ધ ધર્મ હોવાથી એ ધર્મવાળા સ્વરૂપનો ભેદ હશે એવી શંકા દૂર કરવા જ શ્રુતિ 'તે' શબ્દ પુનઃ યોજે છે. તેથી બ્રહ્મને અનેક નિત્ય રૂપ છે, અનેક નિત્ય ક્રિયા છે, અને અનેક નિત્ય નામ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે ભગવાનની લીલાના સર્વ પદાર્થ પણ નિત્ય છે, એમ સિદ્ધ કરવા પ્રથમ '**ता वां वास्तूनि**' વિગેરે ઋગ્વેદનો મંત્ર યોજીએ છીએ. આ મંત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. તમારા બેના, કૃષ્ણ અને બલરામના, અથવા કૃષ્ણ અને ગોપીઓના તે પ્રસિદ્ધ ધામ પ્રાપ્ત કરવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ. આ ધામ અથવા ગોકુલ કેવું છે તે આગળ વર્ણવેલું છે. આ ધામમાં મોટા શૃંગવાળી સારી ગાયો વસે છે; અથવા મોટા શૃંગવાળા સારા અરણ્યના અને ગામના પશુઓ જેવા કે રુરુ વિગેરે વસે છે. આ સ્થાનમાં અથવા ભૂમિપર ગોપીઓના કામને વર્ષાવનાર બહુ કીર્તિવાળા ભગવાનનું તે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પરમ પદ ગોકુલ ઘણુંજ પ્રકાશે છે. ભગવાનનું ધામ વૈકુંઠ છે તેથી પણ અધિક પરમ પદ ગોકુલ છે. અથવા ગોકુલ પ્રકૃતિ અને કાલથી પણ અતીત છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને કાલ પણ ગોકુલમાં બાધ કરી શકતા નથી. ગોકુલ ભગવાનનું વૈકુંઠથી પણ અધિક પરમ પદ છે. આવું ભગવાનનું પરમ પદ ગોકુલ છે તે ધામનો સંબંધ ભગવાનના પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવા અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ, અન્ય ધામ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા નથી એવો આ મંત્રનો વાક્યાર્થ છે. આ મંત્રમાં '**भूरि**' શબ્દ છે. ભૂરિ

આવા પ્રકારનુ તે બેનું સ્થાન. તે સ્થાન સંબંધી પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છીએ છીએ અન્ય નહિ એવો વાક્યાર્થ થાય છે. ભૂરિ શબ્દ બાહુલ્ય અર્થનો હોવાથી અનેક પ્રકારના નિકુંજ, ગુફાનો પ્રદેશ, શ્રીયમુનાજીના પુલિન, ગોવર્દ્ધનનું શિખર વિગેરેમાં નિરંતર ભગવાનની સ્થિતિ હોવાથી એવા પ્રકારનું (સ્થાન) પ્રકાશે છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. અથવા ભૂ ધાતુનો આપ્ત અર્થ હોવાથી વ્યાપક, તેથી પરમ તરીકે ભગવત્સ્થાન તરીકે અને ભૂરિ તરીકે ગોકુલનું નિત્યત્વજ સિદ્ધ થાય છે.

વળી તૈત્તિરીયકમાં પણ '**તે તે ધામાન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ ગાવો યત્ર ભૂરિશૃઙ્ગા અયાસઃ। અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વિષ્ણોઃ પરમં પદમવભાતિ ભૂરેઃ**' મંત્ર છે. ત તારા (તે) તે **ધામાનિ** સ્થાનો **ગમધ્યૈ** પ્રાપ્ત કરવાને **ઉષ્મસિ** ઇચ્છીએ છીએ. બાકીનું પ્રથમ પેઠે. **ભૂરેઃ** રાસ ઉત્સવ વિગેરેમાં એવી રીતે પ્રાકટ્ય હોવાથી બહુરૂપવાળા. અહિં

એટલે બહુ. તેથી અનેક પ્રકારના નિકુંજ, ગુફાઓના પ્રદેશ, યમુનાપુલિન, ગોવર્ધનનું શિખર વિગેરે સ્થલોમાં નિરંતર ભગવાનની સ્થિતિ છે. એવા પ્રકારનું ગોકુલ પ્રકાશે છે એવો 'ભૂરિ' શબ્દનો તાત્પર્યાર્થ છે. અથવા ભૂરિ એટલે મહત્ અથવા મોટું. તેથી ભૂરિનો અર્થ વ્યાપક અથવા સર્વવ્યાપિ એવો થાય છે. તેથી ગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનું ધામ હોવાથી અને ભૂરિ હોવાથી નિત્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ મંત્રનું નિરૂક્તમાં અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે ને મંત્ર સૂર્યનો છે તેવો અર્થ કરેલો છે. પરંતુ અહિં પ્રકરણ પ્રમાણે અમે ગોકુલનો મંત્ર છે એવો અર્થ કરેલો છે. 'સર્વે વેદોથી હું જ વેદ્ય છું' 'સર્વ વેદો જેના પદનું મનન કરે છે' એ સ્મૃતિ અને શ્રુતિ હોવાથી આ મંત્ર ભગવાનનો છે અને તેથી અમારૂં વ્યાખ્યાન યોગ્ય જ છે. વળી '**અહો યદ્દારુ પ્લવતે**' મંત્ર લક્ષ્મીનો છે, પરંતુ વ્યાસજીએ [illegible] પુરૂષોત્તમ માહાત્મ્યમાં યોજ્યો છે, અને વિદ્યારણ્યે જગન્નાથનો છે એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેથી પ્રકરણને અનુસારે મંત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું એ માર્ગ પ્રચલિતજ છે. વસ્તુતઃ નિરૂક્તમાં યાસ્કાચાર્યે આ મંત્ર સૂર્યનું નિરૂપણ કરે છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી નથી, પરંતુ મંત્રમાં '**ગાવઃ**' શબ્દ છે. 'ગો' શબ્દનું બહુવચન 'ગાવઃ' છે. ગો શબ્દના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ આપતાં તેનો અર્થ રશ્મિ અથવા કિરણ પણ થાય છે એવી યાસ્કાચાર્યે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને દૃષ્ટાંતમાં આ મંત્ર આપેલો છે. વળી આ મંત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં '**શૃંગ**' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે. '**શિરસો નિર્ગતમ્ શૃંગમ્**' માથામાંથી બહાર નીકળે તે શૃંગ એવો તેનો અર્થ કર્યો છે. આ અર્થ અમારા વ્યાખ્યાન પ્રમાણેજ છે. તેથી અમારૂં વ્યાખ્યાન યાસ્કાચાર્યના વ્યાખ્યાનથી વિરૂદ્ધ નથી.

વળી તૈત્તિરીયકમાં પણ '**તે તે ધામાનિ**' વિગેરે મંત્ર છે. આ મંત્રમાં પ્રથમના મંત્રથી અલ્પજ પાઠભેદ છે આ મંત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. તમારા તે ધામો અમે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. પછી ધામોનું વર્ણન પ્રથમ કર્યું છે તેજ છે. પ્રથમ મંત્રમાં અંતિમ શબ્દ '**ભૂરિ**' હતો, આ મંત્રમાં અંતે '**ભૂરેઃ**' શબ્દ છે. '**ભૂરેઃ**' એટલે બહુરૂપવાળાના રાસોત્સવમાં ભગવાન્ બહુરૂપ ધારણ કરે છે. તેથી ભગવાનને માટે અહિં '**ભૂરેઃ**' શબ્દ યોજેલો છે. અન્ય સર્વ પ્રથમના મંત્ર પેઠેજ છે. આ ઉભય મંત્રમાં વેદ ભ-

પોતે નિત્ય વેદ 'શોભે છે' એમ કહેતાં પોતાના ભાનના વિષય ગોકુલનું પણ નિત્યત્વજ કહે છે. અન્યના અવભાન પક્ષમાં પણ વર્તમાન પ્રયોગથી વિષય પણ વર્તમાન જ થાય છે. આની પછીજ **विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ।**' એમ બે મંત્ર છે. તેથી પૂર્વ મંત્રમાં 'જ્યાં શુભ મોટા શૃંગવાળી ગાયો (રહે છે) તે બહુ કીર્તિવાળાનું પરમ પદ છે' એમ કહી, ત્યાર પછી ત્યાં કરેલા કર્મનું પણ 'વિષ્ણુના કર્મ જૂઓ' એ મંત્રથી નિરૂપણ કરી, પૂર્વે વર્ણવેલા લીલાસ્થાનનો 'તે વિષ્ણુનું પરમ પદ (છે)' એ મંત્રથી પુનઃ અનુવાદ કરી, તેના નિત્યત્વનું નિરૂપણ કરવા 'સૂરિઓ સદા જૂએ છે' એમ કહે છે. સૂરિઓ (અર્થાત્) વિદ્વાનો. સૂરિપણું એટલે શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણનારપણું, પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન ભક્તિથીજ (થાય છે) એવો 'ભક્તિથી મને જાણે છે' એ વાકયને લીધે, અને 'માત્ર ભક્તિથીજ હું ગ્રાહ્ય છું' એ વાક્યને લીધે નિર્ણય છે. તેથી સૂરિ શબ્દથી ભક્ત કહેલા છે–ખરે ! 'અહિં તે બહુ કીર્તિવાળાનું' અને 'સૂરિઓ સદા જૂએ છે' એ વાકયોની એકવાક્યતા કરતાં ભૂમિપર તે પરમ પદ ભક્તજ સદા જૂએ છે એવો

ગવાનનું પરમ પદ પ્રકાશે છે એમ કહે છે. '**अवभाति**' શબ્દનો વર્તમાનકાલમાં વેદ પ્રયોગ કરે છે, તેથી શ્રીગોકુલ નિત્ય પ્રકાશે છે એમ કહેવાને વેદનો આશય છે. સામાન્ય પુરૂષ વિગેરે કોઇ વર્તમાનકાલમાં ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરે તો તેનો કર્તા તે સમયે વિદ્યમાન અથવા વર્તમાન છે એવો અર્થ થાય, પરંતુ નિત્ય વેદ '**अवभाति**' એમ વર્તમાનકાલમાં પ્રયોગ કરે છે તેથી આભાસ અથવા પ્રકાશનો વિષય ભગવાનનું પરમધામ શ્રીગોકુલ નિત્યજ છે એમ જણાય છે. આ મંત્ર પછી આજ પ્રકરણમાં અને આજ સૂક્તમાં '**विष्णोः कर्माणि पश्यत**' અને '**तद्विष्णोः परमं पदम्**' એ બે મંત્ર છે. પ્રથમના મંત્રમાં 'જ્યાં મોટા શૃંગવાળી ગાયો રૂહે છે તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે' એમ કહેલું છે. પછી ત્યાં કરેલા કર્મ પણ ભગવાનનાંજ કર્મ છે એમ જાણ, એવો બોધ અહિં પ્રથમ મંત્રમાં છે. પછી દ્વિતીય મંત્રમાં પૂર્વે જે લીલાસ્થાન શ્રીગોકુલનું વર્ણન કર્યું તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે એમ અનુવાદ કરી, શ્રીગોકુલ નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરવા, '**सदा पश्यन्ति सूरयः**' એમ વેદ કહે છે. **सूरयः** એટલે વિદ્વાનો. જે શબ્દબ્રહ્મ અથવા વેદ અને પરબ્રહ્મ અથવા શ્રીપુરૂષોત્તમનું સ્વરૂપ જાણે તે વિદ્વાન્ કહેવાય. તેથી વેદનું અને શ્રીપુરૂષોત્તમનું સ્વરૂપ જાણનાર વિદ્વાનો સદા આ ભગવાનના પરમ પદ શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે એવો અર્થ થાય છે. શ્રીગોકુલ સદા વર્તમાન હોય, અર્થાત્ શ્રીગોકુલ નિત્ય હોય તોજ શ્રીગોકુલનું સદા દર્શન થાય. તેથી શ્રીગોકુલ નિત્ય છે એમ કહેવાનોજ આ મંત્રનો આશય છે. વેદ અને શ્રીપુરૂષોત્તમનું સ્વરૂપ જાણે તે વિદ્વાન્ કહેવાય. શ્રીપુરૂષોત્તમનું જ્ઞાન માત્ર ભક્તિથીજ થાય છે, કારણ કે 'ભક્તિથી મને જાણે છે' 'માત્ર ભક્તિથીજ હું ગ્રાહ્ય છે' વિગેરે વાકયોથી માત્ર ભક્તિથીજ પરબ્રહ્મ શ્રીપુરૂષોત્તમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અહિં શંકા થાય કે પ્રથમના મંત્રમાં 'તે બહુકીર્તિવાળાનું' પદ યોજ્યું છે. પછી આ મંત્રમાં 'સૂરિઓ સદા જૂએ છે' એમ કહ્યું છે. તેથી સર્વ એક સાથે વાંચતાં ભૂમિપર ભગવાનનાં પરમપદ શ્રીગોકુલનું માત્ર

અર્થ થાય છે. તેથી વન, કાલિન્દી, તેના પુલિન, ગિરિઅદ્રિ વિગેરે રૂપી હોઇ મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું તે પરમ પદ માત્ર ભક્તોથી દૃશ્ય છે, સાધારણ જનના ચક્ષુઓનો વિષય નથી ?—એવી શંકા કરી તેનો નિરાસ કરવા 'દિવિ આતત ચક્ષુની પેઠે' એમ દૃષ્ટાન્ત કહે છે. "જેમ દિવિ (અર્થાત્) સ્વર્ગમાં, આ (અર્થાત્) ચારે બાજુએ, તત (અર્થાત્) વ્યાપ્ત 'જે દુઃખ સાથે નહિ' એ વાક્યથી માત્ર સુખનું સાધન સુખરૂપ તે પદાર્થ, ત્યાંજ રહેલાનાજ ચક્ષુ જૂએ છે, બીજાનાં નહિ તે પ્રમાણે" એવો અર્થ છે. તેથી તે લીલામાં જેનો સમાવેશ થયો હોય તેઓથીજ તે દૃશ્ય છે તેથી સાધારણ જનનો વિષય ન હોય તોપણ દોષ નથી એવો ભાવ છે. અથવા પૂર્વે કહેલી શંકામાંજ કહે છે. પ્રથમ અહિંથીજ સ્વર્ગસ્થ પદાર્થનું દર્શન ન થાય તોપણ યોગની ધારણાથી દૂરગ્રહણ નામની સિદ્ધિ સંપાદન થાય ત્યારે યોગીનું ચક્ષુ આતત (અર્થાત) સર્વતઃ વ્યાપ્ત સર્વગ્રહણસમર્થ થઇ જેમ અહિંથીજ સ્વર્ગમાંના પદાર્થ જૂએછે, તેમ આ પણ પ્રથમ અદૃશ્ય હોવા છતાં એવા પ્રકારના ભગવાનના અનુગ્રહથી એવા પ્રકારની ભક્તિનો લાભ થાય ત્યારે એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો તેથી તે માટે એવા પ્રકારના ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે તેથી તે

ભકતોજ દર્શન કરે છે એવો અર્થ થાય છે. શ્રીગોકુલમાં વન, કાલિન્દી, તેના પુલિન, ગિરિવર શ્રીગોવર્ધન, ગુફાઓ વિગેરે સર્વ છે. આવું ગોકુલ મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું છે તેથી તેનું દર્શન સર્વને થવું જોઇએ, તોપણ તે પરમપદનું માત્ર સૂરિ અથવા ભકતોનેજ દર્શન થાય છે, પરંતુ સાધારણ પુરૂષોને દર્શન થતું નથી એમ કેમ સંભવે? આ શંકાનો નિરાસ '**दिवीव चक्षुराततम्**' એ પાદથી થાય છે. 'જે દુઃખ સાથે નહિ' વાકયથી સુખના સાધનો અને સુખરૂપ પદાર્થો સ્વર્ગમાં છે તેનું દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાનેજ માત્ર થાય છે, સામાન્ય પુરૂષોને થતું નથી. **दिवि** અથવા સ્વર્ગમાં **आ** સર્વ દિશામાં **ततम्** વ્યાપી રહેલા સુખસાધન અને સુખરૂપ પદાર્થો ત્યાં રહેનારાઓના **चक्षु** ચક્ષુ જૂએ છે, અન્યના ચક્ષુઓથી દેખાતા નથી, તેમ શ્રીગોકુલનું માત્ર ભકતોનેજ દર્શન થાય છે, સામાન્ય પુરૂષોને થતું નથી. ભગવાનની લીલામાં જેમનો સમાવેશ થયો હોય તે શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે, અન્ય લોકો શ્રીગોકુલના દર્શન કરી શકતા નથી એમ માનવામાં કોઇ દોષ નથી.

અથવા એજ શંકાનો નિરાસ આ પાદથી બીજી રીતે થાય છે. સાધારણ પુરૂષ અહિંથી અથવા ભૂમિપરથી સ્વર્ગના પદાર્થનું દર્શન કરવા શક્તિમાન્ નથી, પરંતુ તે યોગનો અભ્યાસ કરે અને યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તો તેનું ચક્ષુઃ આતત અથવા સર્વ દિશામાં વ્યાપ્ત અર્થાત્ સર્વનું ગ્રહણ કરવા સમર્થ થાય. તેથી અહિં ભૂમિપરજ રહી તે સ્વર્ગના સર્વ પદાર્થનું દર્શન કરી શકે છે. તેજ પ્રમાણે સાધારણ પુરૂષ ભગવાનના પરમધામ શ્રીગોકુલનું દર્શન કરવા સમર્થ નથી, પરંતુ ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે તો તેને શ્રીગોકુલનું દર્શન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. તેથી ભગવાન્ તેને દર્શન આપવા આવરણનો ભંગ કરી પ્રકટ થાય છે, અને પોતાના પરમ ધામ શ્રીગોકુલનાં પણ દર્શન કરાવે છે. તેથી માત્ર ભકતોને જ ભગવાનના પરમ ધામ શ્રી ગોકુલનું દર્શન થાય છે એવો આ પાદનો અર્થ છે. તેથી આધુનિક પુરૂષો પણ ભગવદનુગ્રહ અને ભક્તિથી અધિકાર પ્રાપ્ત કરે તો

સમયે દૃશ્ય થાય છે એવો અર્થ છે. તેથી હાલ આધુનિકને પણ પૂર્વે કહેલો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનું દર્શન થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. અથવા અહિં ત્રણ દૃષ્ટાન્ત છે, કારણ કે પૂર્વે વર્ણવેલું પરમ પદ લોકરૂપ હોવાથી, ઇતરલોકન્યાયે દુઃખનો પણ ત્યાં સંભવ હોવાથી, અને ભગવાનની લીલા આનંદરૂપ હોવાથી આ માત્ર આનંદરૂપ કેમ હોય, તેથી 'દિવિ પેઠે' એમ કહ્યું. જેમ અન્ય લોકમાં દુઃખ મિશ્રિત સુખ હોવા છતાં સ્વર્ગમાં દુઃખના મિશ્રણ રહિત સુખ છે, તેમ ગોકુલમાં માત્ર આનંદરૂપ છે એવો અર્થ છે. 'ખરે' વિગેરેથી કહેલી શંકામાં 'ચક્ષુપેઠે' એમ કહે છે. જેમ શ્રોત્ર વિગેરે નહિ પણ ચક્ષુજ રૂપનું ગ્રહણ કરે છે, કારણ કે ઇંદ્રિયત્વ સમાન છે તથાપિ તેનુંજ તેમાં સામર્થ્ય છે. વસ્તુજ એવા પ્રકારની છે. તેમ અહિં પણ છે એવો અર્થ છે. જેમ દોષરહિતજ ચક્ષુ વસ્તુતત્ત્વનું ગ્રહણ કરે છે પરંતુ ભ્રમ કામલ વિગેરે દોષયુક્ત મહીભ્રમ શંખપીતિમા વિગેરે ગ્રહણ

તેમને પણ શ્રીગોકુલનું દર્શન અવશ્ય થાય એમ સિદ્ધ થાય છે.

અથવા આ પાદમાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે. (૧) **दिवि इव** (૨) **चक्षुः इव** (૩) **आततं चक्षुः इव.** (૧) પ્રથમ એવી શંકા થાય કે આગળ શ્રીગોકુલનું વર્ણન કર્યું તે પણ એક લોક અથવા દેશ છે. અન્ય સર્વ લોકમાં દુઃખ હોય છે તેથી શ્રીગોકુલ પણ લોક હોવાથી તેમાં પણ દુઃખ હોવું જોઇએ. ભગવાનની લીલા માત્ર આનંદરૂપ છે, પરંતુ શ્રીગોકુલમાં અવશ્ય દુઃખ હોવું જોઇએ, તેથી તે આનંદરૂપ સંભવતું નથી. શ્રીગોકુલ આનંદરૂપ ન હોય તો ભગવાનની સર્વ લીલા પણ આનંદરૂપ ગણાય નહિ. પરંતુ શ્રીગોકુલ એક લોક હોવાથી અન્ય લોક પેઠે માત્ર આનંદરૂપ હોઇ શકે નહિ. આ શંકાનો નિરાસ કરવા '**दिवि इव**' દૃષ્ટાંત આપેલું છે. અન્ય લોકમાં સુખ સાથે દુઃખ મળેલું જોવામાં આવે છે પરંતુ સ્વર્ગમાં જેમ દુઃખ રહિત જ સુખ જોવામાં આવે છે, તેમ શ્રીગોકુલમાં પણ અલ્પ પણ દુઃખ નથી અને તે માત્ર આનંદરૂપજ છે. જેમ સ્વર્ગ માત્ર સુખમય જ છે અને ત્યાં લેશ પણ દુઃખ નથી, તેમ શ્રીગોકુલમાં પણ અલ્પ પણ દુઃખ નથી અને તે કેવલ આનંદરૂપ જ છે. (૨) પછી શ્રીગોકુલનું માત્ર ભક્તોને જ દર્શન થાય એ કેમ સંભવે ? શ્રીગોકુલ મહત્ અને ઉદ્‌ભૂતરૂપવાળું છે તેથી તેનું સામાન્ય પુરૂષોને પણ અવશ્ય દર્શન થવું જ જોઇએ એવી પૂર્વે કહી તેવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા દ્વિતીય '**चक्षुरिव**' દૃષ્ટાંત આપેલું છે. (**अ**) જેમ માત્ર ચક્ષુ જ રૂપનું ગ્રહણ કરે છે, અન્ય ઇંદ્રિયો ચક્ષુની પેઠે ઇંદ્રિયો હોવા છતાં રૂપ ગ્રહણ કરતી નથી, કારણકે રૂપ ગ્રહણ કરવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નથી. વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે. રૂપ જ એવું છે કે માત્ર ચક્ષુજ તેનું ગ્રહણ કરી શકે. તે જ પ્રમાણે શ્રીગોકુલનું માત્ર ભક્તો જ દર્શન કરી શકે છે, અન્ય પુરૂષોમાં શ્રીગોકુલનું દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય નથી. (**ब**) આ દૃષ્ટાંતનો બીજો પણ અભિપ્રાય છે. જેમ દોષરહિત જ ચક્ષુઃ વસ્તુતત્ત્વનું ગ્રહણ કરે છે, અથવા ભ્રમ કામલ વિગેરે દોષરહિત ચક્ષુઃ હોય તે જ વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન કરી શકે છે, પરંતુ દોષયુક્ત ચક્ષુઃ હોય તે વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન કરતું નથી. ભ્રમયુક્ત ચક્ષુને પૃથિવી ભ્રમણ કરતી હોય એવી ભ્રાંતિ થાય છે. કામલ દોષયુક્ત ચક્ષુઃ શશિના જેવા શ્વેત શંખમાં પણ પીળા રંગનો અનુ-

કરે છે તેમ અવિદ્યાદોષથી રહિત સૂરિઓજ ગોકુલ વિગેરેનું સ્વરૂપ જૂએ છે, અન્ય નહિ, એવો પણ ચક્ષુ દૃષ્ટાન્તનો અભિપ્રાય છે એમ જાણવું. આથી ત્યાં વૃક્ષ સ્થલ વિગેરેના વ્રશ્ચન અન્યથાભાવ દર્શન વિગેરેમાં ઉપપત્તિ વર્ણવેલી થાય છે. અથવા ચક્ષુઃ એ દ્વિતીયાના એકવચનનું પદ છે. જેમ ચક્ષુ ઇંદ્રિય પોતે અતીંદ્રિયજ હોઈ ગોલકમાં રહે છે, સર્વ દર્શાવે છે, ગોલકને પણ ચક્ષુ શબ્દ વાચ્ય કરે છે અને યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય થાય છે, તેમ ગોકુલ વિગેરે પણ પોતે અલૌકિક અતીંદ્રિયજ હોઈ, સાધારણ જનથી દૃશ્ય સ્વકીય યોગ્ય સ્થાનમાં રહી, તે સ્થાનનો પ્રકાશ કરે છે અને તેને વ્યપદેશ પ્રાપ્ત કરાવે છે, ત્યાંજ રહે છે, અને પૂર્વે વર્ણવેલા સૂરિઓથી દૃશ્ય થાય છે. તેથી આવા પ્રકારના પરમ પદનું સૂરિઓ સદા દર્શન કરે છે એવો સંબંધ છે.—સાધારણ જનથી દૃશ્ય અધિષ્ઠાન છે એ પક્ષમાં અને તેનુંજ કરણદોષથી અન્યથાભાન થાય છે એ પક્ષમાં પણ

ભવ કરે છે. તેથી દોષયુક્ત ચક્ષુઃ વસ્તુતત્ત્વનું ગ્રહણ કરતું નથી. તે જ પ્રમાણે અવિદ્યા દોષરહિત સૂરિઓ જ શ્રીગોકુલના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકે છે, અન્ય લોકો શ્રીગોકુલનું દર્શન કરી શકતા નથી. શ્રીગોકુલમાં વૃક્ષનું છેદન અથવા સ્થલના અન્યથાભાવનું જે દર્શન થાય છે તેની પણ આથી ઉપપત્તિ થાય છે. વસ્તુતઃ વૃક્ષનું છેદન અથવા સ્થલનો અન્યથા-ભાવ ત્યાં થતો નથી, પરંતુ આપણાં ચક્ષુઓ દોષયુક્ત હોવાથી વસ્તુતત્ત્વનું ગ્રહણ કરી શકતા નથી તેથી આપણને એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં કર્મ અધ્યાહાર રહે છે. 'ચક્ષુની પેઠે' એમ દૃષ્ટાંત છે. ચક્ષુઃ કોનું દર્શન કરે છે એ અધ્યાહાર છે. તેથી આ પક્ષ પણ બહુ સંમત નથી. તેથી તૃતીય રીતિથી આનો અર્થ કરીએ છીએ. (क) '**चक्षुः इव**' દૃષ્ટાંત છે. **चक्षुः** શબ્દ દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચનમાં યોજેલો છે. તેથી નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે. જેમ ચક્ષુ ઇંદ્રિય પોતે અતીંદ્રિય અથવા અદૃશ્ય છે, ગોલકમાં રહે છે, સર્વનું દર્શન કરાવે છે, ગોલકને પણ ચક્ષુઃ કહેવરાવે છે, અર્થાત્ પોતાનું નામ ગોલકને પણ આપે છે, અને વળી યોગિઓના જ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે અર્થાત્ યોગિઓ જ તેનું દર્શન કરી શકે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રીગોકુલ વિગેરે લીલાસ્થાન પણ પોતે અલૌકિક હોઇ અતીંદ્રિય જ હોઇ સાધારણ લોકો જોઇ શકે એવા પોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં રહે છે, તે સ્થાનને પ્રકાશે છે અને તેને શ્રીગોકુલ કહેવરાવે છે અથવા પોતાનું નામ તેને આપે છે, ત્યાં જ રહે છે અને પૂર્વે વર્ણવ્યા તેવા સૂરિઓ જે થાય તેઓ જ તેનું દર્શન કરી શકે છે. આવા ભગવાનના પરમ પદ શ્રીગોકુલનું સૂરિઓ સદા દર્શન કરે છે એમ સંબંધ ઘટે છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં દૃષ્ટાંતમાં ચક્ષુઃ અને ગોલક આવે છે તેને સ્થાને દાર્ષ્ટાંતમાં અલૌ-કિક ગોકુલ અને ભૂમિપરનું ગોકુલ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. જેમ ચક્ષુ ઇંદ્રિય અણુ હોવાથી આપણા સામાન્ય પુરૂષોથી અદૃશ્ય છે, પરંતુ ગોલક દૃશ્ય છે, તેમ અલૌકિક ગોકુલ અતીંદ્રિય હોવાથી આપણા સામાન્ય પુરૂષોથી દૃશ્ય નથી, પરંતુ ભૂમિપરનું ગોકુલ આપણાથી દૃશ્ય છે. (૩) વળી એવી શંકા થાય કેઃ—સાધારણ લોકો જે શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે, તે અલૌકિક ગોકુલ નથી, પરંતુ ભૂમિપરનું ગોકુલ છે, અને અલૌકિક શ્રીગોકુલનું અધિષ્ઠાન છે એમ માનીએ, અથવા સાધારણ લોકો જે શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે તે જ અલૌકિક ગોકુલ છે, પરંતુ લોકોના

ત્યાં રહેતા લોકોના દુઃખ કામ ક્રોધ વિગેરે અનુપપન્ન છે, કારણ કે તે પરમાનંદરૂપ અને ગુણાતીત છે. દ્રષ્ટાના કરણદોષથીજ ત્યાં રહેતા લોકોના દુઃખ વિગેરેનું દર્શન થાય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે કરણદોષ પણ ત્યાં કહેવો ઉચિત નથી. ત્યાંજ અન્યોન્ય એવા પ્રકારનું દર્શન થાય છે.–તેથી 'આતત ચક્ષુ પેઠે' એમ કહે છે. જેમ દેવદત્તની ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વિષ્ણુમિત્રના શરીરમાં આ (અર્થાત્) ચારે બાજુએ વ્યાપ્ત હોવા છતાં, તૈજસ છે તોપણ તેના રૂપ અને સ્પર્શ અનુદ્ભૂત હોવાથી અંધતમમાં પ્રકાશ કરતી નથી, અને તાપ કરતી નથી, તેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી ગોકુલ અપ્રકટ અનુભાવવાળું હોવાથી, ઉભયે પક્ષમાં આધુનિક તેના લોકોમાં દોષદર્શન ઉપપન્ન છે, એવો અર્થ છે. એવા પ્રકારની ભગવાનની ઇચ્છા સર્વનો મોક્ષ ન થાય તે માટે અને અસુરજીવોને વ્યામોહ થાય તે માટે છે. જેમ તે યોગીનેજ પ્રત્યક્ષ છે તેમ આ પણ ભકતો-

પોતાના જ દર્શન કરવાના સાધન દોષવાળા હોવાથી તેમને યથાર્થ દર્શન થતું નથી એમ માનીએ, તોપણ ત્યાં રહેલા લોકોમાં દુઃખ, કામ, ક્રોધ વિગેરે જોવામાં આવે છે તેની ઉપપત્તિ થતી નથી. ઉપર કહ્યા તે બે પક્ષમાંથી ગમે તે પક્ષ સ્વીકારીએ તોપણ ત્યાં રહેનારાઓના દુઃખ, કામ, ક્રોધ વિગેરેની ઉપપત્તિ થતી નથી, કારણ કે શ્રીગોકુલ પરમાનંદરૂપ છે, અને ગુણાતીત છે. તેથી શ્રીગોકુલમાં દુઃખ સંભવે નહિ, અને કામ, ક્રોધ વિગેરે પણ સંભવે નહિ. આપણા જેવા લોકો પોતાના દર્શનના સાધન દોષવાળા હોવાથી જ ત્યાં દુઃખ, કામ, ક્રોધ વિગેરે જૂએ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે પરમાનંદરૂપ ગુણાતીત શ્રીગોકુલમાં દર્શનના સાધનના દોષ પણ સંભવતા નથી. વળી ત્યાંના જ લોકો પરસ્પર એક બીજા દુઃખી છે એમ જાણે છે. તેથી દર્શનના સાધનો દોષવાળા હોવાથી આપણે દુઃખ વિગેરે જોઇએ છીએ એમ કહી શકાય નહિ. તેથી ત્યાં દુઃખ, કામ, ક્રોધ વિગેરે જોવામાં આવે છે તેની ઉપપત્તિ થતી નથી. આવી શંકાનું સમાધાન કરવા શ્રુતિ '**आततं चक्षुः इव**' એમ તૃતીય દૃષ્ટાંત કહે છે. આતત ચક્ષુની પેઠે. જેમ દેવદત્તનું ચક્ષુઃ ઇંદ્રિય વિષ્ણુમિત્રના શરીરમાં સર્વ બાજુએ વ્યાપી રહે છે, અને તૈજસ છે તોપણ તેનું રૂપ અને સ્પર્શ ઉદ્ભૂત નથી તેથી અતિશય અંધકાર હોય ત્યાં વિષ્ણુમિત્રનો પ્રકાશ કરતું નથી તેમજ તેને દહતું નથી, તે જ પ્રમાણે શ્રીગોકુલનો અનુભાવ અથવા પ્રભાવ ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રકટ નથી તેથી હાલના સમયના શ્રીગોકુલના લોકોમાં દોષનું દર્શન થાય તે ઉપપન્નજ છે. ઉપર શ્રીગોકુલ વિષે બે પક્ષ કહ્યા તેમાંથી ગમે તે પક્ષ સ્વીકારીએ તો પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી શ્રીગોકુલનો અનુભાવ પ્રકટ નથી એ લક્ષમાં રાખવાથી હાલના ત્યાંના લોકોમાં દુઃખ, કામ, ક્રોધ વિગેરેનું દર્શન થાય તેમાં કાંઇ અનુપપત્તિ નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. સર્વ જીવોને મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને આસુરી જીવોને વ્યામોહ થાય તે માટે ભગવાનની ઇચ્છા શ્રીગોકુલનો અનુભાવ પ્રકટ કરવાની નથી. શ્રીગોકુલનો અનુભાવ પ્રકટ થાય તો સર્વને પ્રકટ અનુભાવવાળા શ્રીગોકુલના દર્શન થવાથી સર્વ મુક્ત થાય, અને લીલા સંભવે નહિ. તેથી જેમ ચક્ષુ ઇંદ્રિય માત્ર યોગીઓનેજ પ્રત્યક્ષ છે તેમ પ્રકટ અનુભાવવાળું શ્રીગોકુલ માત્ર ભકતોને જ પ્રત્યક્ષ થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા છે. આ પણ

નેજ પ્રત્યક્ષ છે એમ પ્રથમજ કહ્યું છે. હવે '**विष्णोः कर्माणि**' એ મંત્રનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. પૂર્વના મંત્રમાં ગોકુલનુંજ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી ત્યાં કરેલાંજ, યશોદાસ્તનપાન, પૂતનાસુપયઃપાન, રિંગણ વિગેરે કર્મો અહિં કર્મપદથી કહેલાં છે એમ સમજાય છે. તેથીજ 'યતઃ વ્રતાનિ' એમ કહ્યું. યતઃ હેતુભૂત કર્મોને લીધે, કાત્યાયનીનું અર્ચન વિગેરે વ્રતોનો સાન્નિધ્યને લીધે વિષ્ણુએજ સ્પર્શ કર્યો (પસ્પર્શ); તેના ફલ તરીકે તે કરનારીઓમાં આવિર્ભાવ પામી તેમની સાથે સર્વ લીલા કરી એવો અર્થ છે. બાધન અને સ્પર્શનમાં સ્પશ્ એ ધાતુનું આ લિટિરૂપ છે. ઉભય અર્થમાં આ પ્રયોગ છે. તેથી વ્રતો (અર્થાત્) લોક મર્યાદાના વ્રતો પાતિવ્રત્ય વિગેરેનો બાધ કર્યો એવો અર્થ છે વેદમર્યાદાનો ત્યાગ કરનાર કર્મો સદોષ છે એવી શંકાનો પરિહાર કરવા અવ્યયનો પ્રયોગ છે. તેથી તે અવિકૃત છે એમ કહેલું છે. નિયમરૂપ પોતાના વ્રત સ્પર્શન આત્મારામત્વ પૂર્ણકામત્વ વિગેરેનો પણ બાધ કર્યો. આ અર્થમાં પ્રશ્લેષમાં નઞ્ છે. અવ્રતનો સ્પર્શ કર્યો એવો અર્થ થાય છે. ગોપીઓ સાથે રમણ-

---

પ્રથમ કહી ચુકયા છીએ.

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાના સર્વ પદાર્થો પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. '**विष्णोः कर्माणि**' મંત્ર ઉપર યોજેલો છે તેનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. પૂર્વના મંત્રમાં શ્રીગોકુલનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી આ મંત્રમાં ભગવાને શ્રીગોકુલમાંજ કરેલા કર્મોનું વર્ણન કરેલું છે. શ્રીગોકુલમાં ભગવાને કરેલાં યશોદાના સ્તનનું પાન, પૂતનાના અસુરૂપી પયનું પાન, રિંગણ વિગેરે કર્મોને આ મંત્રમાં '**कर्माणि**' કહેલા છે એમ જણાય છે, કારણ કે પૂર્વના મંત્રમાં શ્રીગોકુલનુંજ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથીજ '**यतो व्रतानि पस्पशे**' એમ પણ કહેલું છે. '**यतः**' એટલે કર્મોને લીધે, કારણભૂત કર્મોને લીધે '**व्रतानि**' કાત્યાયની અર્ચન વિગેરે વ્રતોની સન્નિધિમાં હોવાથી ભગવાન્ વિષ્ણુએજ સ્પર્શ કર્યો અર્થાત્ તે વ્રતોના ફલ તરીકે વ્રત કરનારી ગોપિકાઓમાં આવિર્ભાવ પામી સર્વ લીલા કરી એવો અર્થ થાય છે. સ્પશ્ ધાતુના બે અર્થ થાય છે. (૧) બાધ કરવો અને (૨) સ્પર્શ કરવો. સ્પશ્ ધાતુનું લિટિરૂપ '**पस्पशे**' છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે ઉપર અર્થ કર્યો. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે **यतः** કર્મોને લીધે, '**व्रतानि**' લોક મર્યાદાના વ્રતો અને પાતિવ્રત્ય વિગેરે વ્રતોનો ભગવાન્ વિષ્ણુએ બાધ કર્યો એવો અર્થ થાય છે. અહિં ઉભય અર્થમાં આ ધાતુ યોજેલો છે. વેદની મર્યાદાનો ત્યાગ કરનારાં કર્મ દોષયુક્તજ છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા કર્મોને માટે '**यतः**' અવ્યય યોજેલો છે. તેથી ભગવાનના કર્મ અવિકારિ છે, ભગવાનના કર્મમાં કાંઇ પણ દોષ નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. વળી પોતાના વ્રતો જેવાં કે આત્મારામપણું, પૂર્ણકામપણું વિગેરેનો પણ બાધ કર્યો. આત્મારામ રહેવું, પૂર્ણકામ હોવું એ ભગવાનના નિયમરૂપ વ્રત છે, તેમનો પણ ભગવાને ગોપિકાઓ સાથે લીલા કરી બાધ કર્યો. આ અર્થમાં પણ સ્પશ્ ધાતુની 'સ્પર્શ' અર્થમાં યોજના થએલી છે. આ અર્થ કરતાં '**यतो व्रतानि पस्पशे**' પાદની સંધિ '**यतः अव्रतानि पस्पशे**' એમ છૂટી પાડવી. તેથી અવ્રતનો સ્પર્શ કર્યો, અથવા અવ્રતનું ગ્રહણ કર્યું એવો અર્થ થાય છે. આત્મારામપણું, પૂર્વકામપણું વિગેરે

રૂપ તે કર્મો જૂઓ એવો ઉપદેશ છે. કર્મદર્શન ફલ હોવાથી સ્વકૃતિથી સાધ્ય નથી તોપણ આવું કથન મોક્ષરસથી પણ અધિક રસવાળા સ્વતઃ પુરૂષાર્થરૂપ અતિહૃદ્ય (કર્મના) સ્મરણથી શ્રુતિનું તેપર પારવશ્ય અને ઔત્સુક્ય પ્રકટ કરે છે. તેથી તેમના સાધનના ઉપદેશમાં પર્યવસાન થાય છે. આથી કર્મનું નિત્યત્વ જાણવું. નહિ તો આ ઉપદેશ સંભવે નહિ. ઇંદ્રના યુજ્ય યોગ અનુકૂલ સખા. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે. ભગવાને ઇંદ્રના યાગનો ભંગ કર્યો ત્યારે મેઘની વૃષ્ટિ વિગેરેથી ઇંદ્રે દ્રોહ કર્યો તોપણ, સર્વસમર્થ હોવા છતાં (ભગવાને) તેનો (દ્રોહના) કારણભૂત મદજ દૂર કર્યો, પરન્તુ ઇંદ્ર અથવા તેના અધિકારને દૂર કર્યો નહિ. તેથી તેનો દોષ હરવાથી તેને અનુકૂલ. ત્યારપછી ઇંદ્રાભિષેક ગોવિંદ નામધારણ વિગેરે તેના સમાન ધર્મોથી તેના સખા (છે). આથી અપ્રપન્નને પણ માટે પ્રત્યુત અપકાર કરનારને પણ માટે પોતે ઉદ્યમ કરી તેના દોષ નિવારણ કરનાર અને તેના ધર્મોનો અંગીકાર કરનાર અન્ય કોઇ નથી એમ પરમકૃપાલુત્વ દર્શાવ્યું છે. તેથી ભજ-

---

પોતાના વ્રતોનો બાધ કરી અવ્રતનું ભગવાને ગ્રહણ કર્યું. ગોપિકાઓ સાથે રમણ વિગેરે ભગવાનના આ કર્મો જૂઓ એવો ઉપદેશ છે. તેથી વેદ પણ માત્ર ઉપદેશ રીતિએજ ભગવાનના કર્મોનું નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ ભગવાનની સંપૂર્ણ લીલાનું નિરૂપણ કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી એમ સૂચવાય છે. ભગવાનના કર્મનું દર્શન કરવું એ પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ છે, તેથી તે આપણી કૃતિથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું નથી, પણ માત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તોપણ વેદ તે કર્મોના દર્શન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે તેથી મોક્ષથી પણ અધિક રસવાળાં સ્વતઃ પુરૂષાર્થરૂપ અતિશય આનંદકારી ભગવાનના કર્મોનું માત્ર સ્મરણ થવાથી, શ્રુતિ તેમને પરવશ થાય છે અને કર્મદર્શન માટે અતિશય ઉત્સુક થાય છે એમ જણાય છે. તેથી શ્રુતિનું તાત્પર્ય ભગવાનના કર્મોના દર્શન પ્રાપ્ત કરવા સાધન કરો એવો ઉપદેશ કરવાનું છે. તેથી ભગવાનના કર્મો પણ નિત્યજ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કર્મો નિત્ય ન હોય તો આવો ઉપદેશ સંભવતો નથી. પછી શ્રુતિ ભગવાન્ કેવા છે તે કહે છે. '**इन्द्रस्य युज्यः सखा**' અથવા ઇંદ્રના **યુજ્યઃ** અર્થાત્ યોગ્ય અથવા અનુકૂલ **સખા** એટલે મિત્ર. ભગવાન્ ઇંદ્રના અનુકૂલ મિત્ર છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. શ્રીગોકુલના લોકો ઇંદ્રનો યાગ કરતા હતા તેનો ભગવાને ભંગ કર્યો. તેથી કોપ કરી ઇંદ્રે પ્રલયકાલના બલાહક મેઘની અતિશય વૃષ્ટિ કરી ભગવાનનો દ્રોહ કર્યો. તોપણ ભગવાને દ્રોહના કારણરૂપ ઇંદ્રનો મદજ દૂર કર્યો. ઇંદ્રે મદથી ભગવાનનો દ્રોહ કર્યો. મદ ઇંદ્રનો દોષ હતો. મદથી ભગવાનનો તેણે દ્રોહ કર્યો તોપણ ભગવાન્ સર્વસમર્થ હોવા છતાં તેમણે ઇંદ્રને કાંઇ ઇજા કરી નહિ, તેના અધિકારને પણ દૂર કર્યો નહિ, પરંતુ તેના દોષરૂપ મદનોજ નાશ કર્યો. ઇંદ્રનો દોષ ભગવાને દૂર કર્યો તેથી ભગવાન્ ઇંદ્રને અનુકૂલ છે. ત્યાર પછી ભગવાનને ઇંદ્રાભિષેક થયો અને તેમણે ગોવિંદ નામ ધારણ કર્યું. ભગવાનને ઇંદ્રાભિષેક થવાથી ભગવાન્ ઇંદ્રના સમાન ધર્મવાળા થયા. તેથી ભગવાન્ ઇંદ્રના સખા અથવા મિત્ર છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્ર ભગવાનની ભક્તિ કરતો ન હતો, પરંતુ ભગવાનનો દ્રોહ કરી અપકાર કરતો હતો તોપણ ભગવાને ઉદ્યમ કરી તેનો દોષ દૂર કર્યો અને ઇંદ્રાભિષેક વિગેરે તેના ધર્મો સ્વીકાર્યા.

નને યોગ્ય રૂપ કહેલું છે. અથવા યતઃ કર્મને માટે ઇંદ્રના યાગ વિગેરે વ્રતોનો બાધ કર્યો (**पस्पशे**) તે જૂઓ, એમ અન્વય છે. તે કર્મો માત્ર આત્મસાત્ કરણરૂપ છે. આ જેમ છે તેમ દશમસ્કન્ધવિવરણમાં પિતાએ વર્ણવેલું છે તેથી અહિં કહેતા નથી. તેથી પોતે સાધનરહિત હોવા છતાં, વિપરીત સાધન કરવા છતાં પોતેજ આત્મસાત્ કર્યો એ અસાધારણ ધર્મ જણાવ્યો છે. તેથી આનેજ ભજનીય કહેલા છે. અન્ય સ્વભક્તોને સાધનસંપત્તિ થાય ત્યારે ફલ આપે છે, અન્યથા નહિ, એવો ભાવ છે. યુજ્ય (અર્થાત્) યોગ્ય. ગોપિકાઓ તડિત્રૂપ હોવાથી અને ભગવાન્ નીલમેઘના જેવા શ્યામ હોવાથી તેઓના યોગને લાયક સખા (અર્થાત્) સમાનશીલ વ્યસનવાળા એવો અર્થ છે. યુજ્ને બાહુલકને લીધે ક્યપ્ છે. કિત્વને લીધે ગુણ થયો નથી. આ બે મંત્ર પછીજ ઋગ્વેદમાં '**तद्विप्रासो विपण्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम्** ' મંત્ર છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. વિષ્ણુનું પૂર્વે વર્ણવેલું જે પરમ પદ છે તે પદનો વિપ્રાસઃ (અર્થાત્) મેધાવી, વળી કેવા ? વિપણ્યવઃ (અર્થાત્) વિશેષ સ્તુતિ કરનાર, વળી કેવા ? જાગૃવાંસઃ (અર્થાત્) શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદ વિના

એવાં કાર્ય ભગવાન્ વિના અન્ય કોઈ કરે નહિ, અને તેથી ભગવાન્ અતિશય કૃપાળુ છે એવી સૂચના થાય છે. તેથી આ મંત્રમાં ભજનયોગ્ય ભગવાનના રૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે. અથવા **यतः** જે કર્મોથી **व्रतानि** ઇંદ્રના વ્રતો જેવાકે યાગ વિગેરે તેમનો **पस्पशे** બાધ કર્યો તે કર્મો જૂઓ એમ અન્વય કરવો. આ કર્મો માત્ર આત્મસાત્ કરનારાં છે. આ સર્વ શ્રીમદ્‌ભાગવતના દશમસ્કંધના વિવરણમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે વિસ્તારથી કહેલું છે તેથી અમે અહિં કહેતા નથી. તેથી ઇંદ્ર સ્વતઃ ભક્તિ વિગેરે સાધનોથી રહિત હતો, વળી સાધનોથી વિપરીત ભગવાનનો દ્રોહ કરતો હતો, તોપણ ભગવાને પોતેજ તેના દોષનું નિવારણ કરી તેને પોતાનો કર્યો, એ ભગવાને પોતાનો અસાધારણ ધર્મ જણાવ્યો છે. તેથી આ ભગવાન્‌જ ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. કારણ કે અન્ય દેવો તેમના ભક્તો સાધન કરે, અથવા સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે તોજ ફલ આપે છે, પરંતુ ભગવાને સાધન ન હોવા છતાં અરે, તેમનો દ્રોહ કરવા છતાં ઇંદ્રને ફલનું દાન કર્યું. તેથી તેજ ભજન કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. **युज्यः** એટલે યોગ્ય. ગોપિકાઓ તડિત્ જેવી છે, અને ભગવાન્ નીલમેઘ જેવા શ્યામ છે. તેથી જેમ તડિત્ અને નીલમેઘનો સંબંધ યોગ્ય છે તેમ ગોપિકાઓનો અને ભગવાનનો સંબંધ પણ યોગ્ય છે. **सखा** શબ્દનો અહિં સમાન શીલ અને વ્યસનવાળા એવો અર્થ કરવો. આ પાદમાં '**युज्यः**' શબ્દ છે. યુજ્ ધાતુનો બહુ અર્થોમાં પ્રયોગ થાય છે, તેથી તેને ક્યપ્ લાગે છે. વળી કિત્વને લીધે '**उ**' નો ગુણ થયો નથી. તેથી '**युज्यः**' રૂપ થયું છે.

આ બે મંત્ર પછીજ ઋગ્વેદમાં '**तद्विप्रासो विपण्यवः**' વિગેરે મંત્ર છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે. વિષ્ણુના પરમ પદનું પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું છે. તે વિષ્ણુના પરમ પદને **विप्रासः** અથવા બુદ્ધિમાન્ અને તે પણ વળી **विपण्यवः** અથવા વિશેષ કરી ભગવાનની સ્તુતિ કરનારા અને વળી **जागृवांसः** અથવા શબ્દ અને અર્થમાં કાંઇ પણ

જાગ્રત, સમિન્ધતે (અર્થાત્) સારો પ્રકાશ કરે છે. મેધાવી હોવાથી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ભગવાન્, તેમની લીલા, સ્વરૂપ વિગેરેના અનુસંધાનવાળા, શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદરહિત હોવાથી વાચ્ય અને વાચક ભગવદ્રૂપ અને નામના નિત્યત્વમાં કુતર્ક વિગેરેથી અનુપહત મતિવાળા, નિરંતર કીર્તનરૂપ સ્તોત્ર વિગેરે સાધનોથી પ્રકટ કરે છે, એવો અર્થ છે. એવા પ્રકારના સાધનની સંપત્તિ થાય ત્યારે તેના દર્શનનું સામર્થ્ય થાય ત્યારે દર્શન કરે છે એવો અર્થ છે. તેથીજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ 'માણસો તમારા ઇચ્છેલાનું શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, વારંવાર સ્તુતિ કરે છે, સ્મરણ કરે છે આનંદ પામે છે. તેઓજ અલ્પ સમયમાં દર્શન કરે છે.' ઇત્યાદિ કહેલું છે. તેથી સ્થિતજ પરમ પદનું સમિંધન કહેલું છે. તેથી કાનન, પશુ, પક્ષી, મનુજ વિગેરે અને તેના (ગોકુલના) સંબંધવાળી લીલા પણ નિત્યજ છે. વળી છાંદોગ્યમાં પણ 'અથ આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ દહર પુંડરિક વેશ્મ છે. આની અંદર દહર આકાશ છે. તેની અંદર જે છે તે શોધવું, અને તે જાણવું.' એમ છે; અને તેની આગળ 'ત્યાં શું છે જે શોધવું અને જાણવું ?' એવા પ્રશ્નના (ઉત્તરમાં) 'જેટલું આ આકાશ છે તેટલું હૃદયમાં તે આકાશ છે, આકાશ અને ભૂમિ ઉભય આની

પ્રમાદ કર્યા વિના જાગરૂક રહેનાર લોકો **સમિંધતે** એટલે સારી રીતે દીપાવે છે અથવા પ્રકાશે છે. આ પરમ પદને પ્રકાશનાર લોકો ભગવાન્, તેમની લીલા, તેમનું સ્વરૂપ વિગેરેને જેમ પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું તેમ જાણનાર હોવાથી, બુદ્ધિમાન્ છે. વળી શબ્દ અને અર્થમાં તે પ્રમાદ કરતા નથી, અર્થાત્ વાચ્ય ભગવાનના રૂપો અને તેમના વાચક ભગવાનના નામો નિત્ય છે એ વિષયમાં કુતર્ક વિગેરેથી તેમની મતિનો બાધ થયો નથી, તેથી તે **जागृवांसः** છે. આવા લોકો નિરંતર ભગવાનની કીર્તનરૂપ સ્તુતિ કરે છે અને આ' સ્તોત્ર વિગેરે સાધનોથી ભગવાનના પરમ પદને પ્રકાશે છે, અર્થાત્ પરમધામના દર્શનનું સાધન ભગવદનુગ્રહ સ્તોત્ર વિગેરેથી પ્રાપ્ત કરે ત્યારે પરમપદનું દર્શન કરે છે. તેથીજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ 'માણસો તમારા ઇચ્છેલાનું શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, વારંવાર સ્તુતિ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને આનંદ પામે છે. તેઓજ અલ્પ સમયમાં દર્શન કરે છે' એમ કહેલું છે. તેથી વ્યાસજીનો પણ આજ મત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી નિત્ય હોવાથી 'દીપાવે' એમ કહ્યું તે સમયે પણ પરમ પદ વર્તમાન છે, અને વર્તમાન પરમપદનેજ 'દીપાવે છે' એમ વેદ કહે છે. તેથી આ પરમ પદમાં જે કાનન, પશુ, પક્ષી, મનુજ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે તે સર્વ નિત્યજ છે, અને તે સંબંધી સર્વ લીલા પણ નિત્યજ છે.

વળી છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે 'અથ આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ દહર પુંડરિક વેશ્મ છે. આની અંદર દહર આકાશ છે. તેની અંદર જે છે તે શોધવું અને તે જાણવું.' પછી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે.

પ્ર૦—'ત્યાં શું છે જે શોધવું અને જાણવું ?'

ઉ૦—'જેટલું આ આકાશ છે તેટલું હૃદયમાં તે આકાશ છે, આકાશ અને ભૂમિ ઉભય આની અંદરજ સમાહિત છે' ત્યાર પછી અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો

અંદરજ સમાહિત છે.' વિગેરેથી અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્, નક્ષત્રો કહી, 'અને જે અહિં છે અને જે નથી તે સર્વ આમાં સમાહિત છે' એમ કહ્યું છે. 'બ્રહ્મપુર જીર્ણ થાય અથવા નાશ પામે ત્યારે તેના આશ્રયવાળું શું અવશિષ્ટ રહે છે?' એ પ્રશ્નના (ઉત્તરમાં) 'આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી, આના વધથી એ હણાતું નથી. આ સત્ય બ્રહ્મપુર (છે). આમાં કામો સમાહિત (છે). આ આત્મા પાપરહિત' ઇત્યાદિ છે. આહિં બ્રહ્મપુર શબ્દથી બ્રહ્મ ભગવાનનું પુર લીલાસ્થાન ગોકુલ મથુરા વિગેરે કહેલું છે. તેનો અર્થ શરીર હોય તો 'આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે' એ આગળના વાક્યનો વિરોધ થાય. આના નિત્યત્વના કથન માટેજ તેની જરા વિગેરે હેતુથી તેના આશ્રિતના નાશનો પૂર્વપક્ષ કર્યો. પણ વસ્તુતઃ ત્યાં જરા વધ વિગેરેની સંભાવનાજ નથી, કારણકે 'આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે.' તથાપિ 'દુર્જન સંતોષ પામો' એ ન્યાયથી 'આની જરાથી' ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે તર્કિત છે એમ જાણવું. તેથીજ ભક્તોના સર્વ કામો તેમાં સારી રીતે રહેલા છે એમ કહ્યું. આ આનન્દમય અધિકરણમાં 'વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મ સાથે તે સર્વ કામો ભોગવે છે' શ્રુતિના વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવેલું છે. વળી 'દહર (બ્રહ્મ), ઉત્તર (સૂત્રમાં વર્ણવેલા હેતુને લીધે)' એ અધિકરણથી

કહેલાં છે. 'અને જે અહિં છે અને જે નથી તે સર્વ આમાં સમાહિત છે' એમ કહેલું છે. પછી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે.

પ્ર૦—'બ્રહ્મપુર જીર્ણ થાય અથવા નાશ પામે ત્યારે તેના આશ્રયવાળું શું અવશિષ્ટ રહે છે?'

ઉ૦—'આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી, આના વધથી એ હણાતું નથી. આ સત્ય બ્રહ્મપુર (છે). આમાં કામો સમાહિત (છે). આત્મા પાપરહિત' વિગેરે.

આ પાઠમાં 'બ્રહ્મપુર' શબ્દ આવે છે. તે ભગવાનની લીલાના સ્થાન ગોકુલ, મથુરા વિગેરે માટે યોજેલો છે. 'બ્રહ્મપુર' શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ અર્થાત્ ભગવાનનું પુર એટલે લીલાસ્થાન એવો થાય છે. બ્રહ્મપુરનો અર્થ 'શરીર' થાય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેનો અર્થ 'શરીર' કરીએ તો આગળ 'આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે' વાક્ય છે તેનો વિરોધ થાય. આ ભગવાનનું લીલાસ્થાન નિત્ય છે એવો બોધ કરવા, પ્રથમ તેની જરા વિગેરેથી તેનો આશ્રય કરી રહેલા લીલાનાં પદાર્થો જેવા કે કાનન વિગેરેનો નાશ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ કર્યો છે. વસ્તુતઃ શ્રી ગોકુલમાં જરા વધ વિગેરેની સંભાવના પણ નથી, કારણ કે તે 'સત્ય બ્રહ્મપુર' છે એમ શ્રુતિજ કહે છે. પરંતુ દુરાગ્રહ કરનાર 'દુર્જન સંતોષ પામો' એવા ન્યાયથી 'આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી' વિગેરે ઉત્તર આપેલો છે. તેથી બ્રહ્મપુરની જરા, નાશનો માત્ર તર્કજ કરેલો છે. વસ્તુતઃ તેને જરા અને નાશ નથી એમ જાણવું. તેથીજ ભક્તોના સર્વે કામો તેમાં સમાહિત છે એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. આ સર્વ 'વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મ સાથે તે સર્વ કામો ભોગવે છે' શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરતાં આનંદમય અધિકરણમાં કહેલું છે. વળી '**दहर उत्तरेभ्यः**' સૂત્રથી દહર શબ્દ ભગવાન માટે યોજાએલો

વ્યાસજીએ દહર શબ્દના વાચ્ય ભગવાન્ છે એવો નિર્ણય કરેલો છે. ભગવાનનું સ્થાન પણ ભગવાનના ધર્મવાળું હોવાથી તેની સ્થિતિને યોગ્ય છે એમ કહેવાને શ્રીગોકુલમાં રહેલા ભક્તના હૃદયકમલને પણ દહર કહ્યું. ત્યાં (ભક્તના હૃદયમાં) વ્યાપીને પ્રકટ થઇને સર્વ વ્યવહારના હેતુ તરીકે રહ્યા તેથી આકાશ કહ્યા, આકાશ વિગેરે દ્યુપ્રભૃતિ સાક્ષાત્ પુરૂષોત્તમની લીલાના ઉપયોગી પદાર્થો ભગવદાત્મક જ છે તેથી 'જેઓએ મારે માટે લોકધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓનું હું ભરણ કરૂં છું' એ વાક્ય અનુસાર તેની અંદરજ રહેલા છે, પણ કાલને અધીન નથી અથવા તેનો આશ્રય કરી રહેલા નથી. 'જેટલું' એ પરિમાણનું સામ્ય ઉપલક્ષણ વિધિથી કહેલું છે એમ જાણવું. તેથી લીલાસ્થ પદાર્થો સ્વરૂપથી તો અલૌકિકસ્વરૂપ જ છે, તથાપિ 'લોક પ્રમાણે કેવલ લીલા છે' એ ન્યાયે લૌકિકસ્વરૂપ જેવા છે એમ જણાવ્યું છે. આમ હોવાથી નિર્વિઘ્નપણે મહાન ભાગ્યરાશિવાળા મનુષ્યોએ શ્રુતિવૃન્દોએ ઘણું ગાએલા, પુષ્કલ આનંદકંદવાળા લીલાના નિત્યત્વની હૃદયમાં ભાવના કરવી. વળી બૃહદ્વામનપુરાણમાં પણ ગાએલું છે. ઉત્તરસ્થાનમાં અને ખિલમાં ભૃગુ વિગેરે પ્રતિ બ્રહ્માના વાક્યો છે. "'નન્દ, ગોપ, અને વ્રજસ્ત્રીઓના પાદની રેણુની પ્રાપ્તિ માટે મેં પહેલાં સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું, તથાપિ મને તેમના પાદની રેણુ પ્રાપ્ત થઇ નહિ.' આ બ્રહ્માનું વાક્ય સાંભળીને ભૃગુએ પછી આદરસહિત પૂછ્યું કે 'તમારા જેવા

છે એમ વ્યાસજીએ પણ નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાનનું સ્થાન શ્રીગોકુલ પણ ભગવાનના ધર્મોથી યુક્ત છે. તેથી તે પણ તેજ સ્થિતિને યોગ્ય છે અર્થાત્ તે પણ 'દહર' કહેવાય છે. તેથીજ શ્રીગોકુલમાં રહેલાં ભકતોના હૃદયકમલરૂપી ભગવાનના સ્થાનને પણ 'દહર' કહેલું છે. ભગવાન્ આ ભક્તના હૃદયકમલરૂપી સ્વકીય સ્થાનમાં વ્યાપી, અર્થાત્ પ્રકટ થઈ સર્વ વ્યવહારના હેતુ થઇ રહ્યા તેથી તેમને 'આકાશ' કહ્યા. સાક્ષાત્ શ્રીપુરૂષોત્તમની લીલામાં આકાશ, વિગેરે જે જે પદાર્થો ઉપયોગી છે તે સર્વ પદાર્થો ભગવદાત્મકજ છે. તેથી તે સર્વ ભગવાનની અંદરજ રહેલા છે, પરંતુ કાલને અધીન નથી, તેમજ કાલનો આશ્રય કરીને રહેલા નથી. વળી ભગવાન્ પણ 'જેઓએ મારે માટે લોક ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓનું હું ભરણ કરૂં છું' એમ કહે છે. 'આ જેટલું આકાશ છે તેટલું આ હૃદયની અંદર આકાશ છે' શ્રુતિમાં ઉભયનાં પરિમાણનું સામ્ય કહેલું છે, તે માત્ર ઉપલક્ષણ વિધિથીજ કહેલું છે. તેથી એમ જણાય છે કે લીલાના સર્વ પદાર્થો સ્વરૂપથી અલૌકિકજ છે. '**लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्**' બ્રહ્મસૂત્રના ન્યાયથી લીલાના સર્વ પદાર્થ અલૌકિકજ છે. ભગવાનની લીલા લોક જેવી છે એમ આ સૂત્રથી વ્યાસજી કહે છે. તેજ પ્રમાણે લીલાના સર્વ પદાર્થો પણ લોક જેવા અર્થાત્ વસ્તુતઃ અલૌકિકજ છે. આમ હોવાથી જેઓ અતિશય ભાગ્યશાળી હોય તેવા પુરૂષોએ શ્રુતિના વૃંદોએ ઘણું ગાએલા પુષ્કળ આનંદના કંદવાળા ભગવાનની લીલાના નિત્યપણાની નિર્વિઘ્નપણે કાંઇ પણ સંશય વિના ભાવના કરવી.

વળી બૃહદ્વામનપુરાણમાં ઉત્તરસ્થાનમાં અને ખિલ અથવા પરિશિષ્ટમાં ભૃગુ અને

પણ વૈષ્ણવની પાદરજનું ગ્રહણ કરે છે. હે પ્રભો! નારદ વિગેરે પ્રખ્યાત વૈષ્ણવો લોકમાં બહુ છે. તેમની તજી ગોપીની પાદરેણુ તમે પણ ગ્રહણ કરી તેમાં શો હેતુ છે તે મને કહો; મને સંશય છે.' પછી સર્વ શ્રુતિની પુરાતની કથા જે પરમ અદ્ભુત રહસ્ય છે તેનો વિચાર કરી બ્રહ્માએ ભૃગુને કહ્યું. બ્રહ્મા કહે છે. 'હે પુત્ર! વ્રજસુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી, તેઓ ખરે શ્રુતિઓ છે. હું, શિવ, શેષ અને લક્ષ્મી પણ તેઓની સમાન કોઈ સમયે નથી. પ્રથમ જ્યારે પ્રાકૃત પ્રલય થયો, વ્યક્ત અવ્યક્ત થયું, અને કાલ અને માયાથી અતિગ અક્ષર ચિન્માત્ર બ્રહ્મ રહ્યું ત્યારે કેવલ બ્રહ્માનંદમય નિર્ગુણ અનાદિ અને અનન્ત વ્યાપિવૈકુંઠ નામનો લોક રહ્યો. અક્ષર વેદોનું ઉત્તમ સ્થાન પરમ બ્રહ્મ છે. એ લોકમાં રહેનાર પરથી પણ પરની ત્યાં રહેનાર વેદોએ સ્તુતિ કરી. પછી ઘણી સ્તુતિથી તુષ્ટ થઇ પરોક્ષરીતે વાણીવડે તેમને 'હે પ્રાજ્ઞા! હું તુષ્ટ થયો છું. મનમાં જે વર ઇચ્છેલો હોય તે કહો' એમ કહ્યું. શ્રુતિઓ કહે છે. 'હે અચ્યુત, અમે નારાયણ વિગેરે રૂપો જાણ્યા. હે સર્વ, તે સગુણ બ્રહ્મ છે, અમારી તેમાં વસ્તુબુદ્ધિ નથી. જે નિર્ગુણ પર રૂપને અમે બ્રહ્મ એમ કહીએ છીએ તે વાણી અને મનને ગોચરથી અતીત હોવાથી જાણતા નથી. જો અમને વર આપવો હોય તો જેને પુરાવિદ્ 'આનન્દમાત્ર' એમ કહે છે એ રૂપનાં અમને દર્શન કરાવો.' આ સાંભળીને, પ્રકૃતિથી પર, માત્ર આનંદનાજ કેવલ અનુભવવાળા અક્ષર મધ્યે રહેલા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. ત્યાં ઇચ્છાઓ પુરી પાડનાર વૃક્ષોથી સર્વ ઋતુઓમાં સુખ આપનાર અતિશય મનોરમ નિકુંજવાળું વૃન્દાવન નામનું વન (છે). ત્યાં સારા ઝરા અને ગુફાઓવાળો રત્ન અને ધાતુવાળો, સારા પક્ષિગણથી સંકુલ શ્રીમાન્ ગોવર્દ્ધન નામે (પર્વત છે.) ત્યાં નિર્ઝરના જેવા પાણીવાળી, રત્નથી બાંધેલા ઉભય તટવાળી, હંસ, પદ્મ વિગેરેથી સંકુલ નદીઓમાં ઉત્તમ કાલિન્દી (છે). ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન રાસના રસમાં ઉન્મત્ત થએલો ગોપિકાઓનો સમૂહ (છે), અને તે સમૂહની મધ્યે રહેલા કિશોર આકૃતિવાળા અચ્યુત છે. આવું દર્શન કરાવી પૂછ્યું કે 'તમારૂં શું (પ્રિય) કરૂં તે કહો. આ મારો લોક જોયો તેનાથી વધારે સારૂં (કાંઇ) નથી.' શ્રુતિઓ કહે છે. 'તમારા કોટિકંદર્પલાવણ્યના દર્શન થવાથી, અમારા મન કામિનીભાવ પામીને સ્મરથી ક્ષુબ્ધ થયાં, એમાં સંશય નથી. જેમ તમારા લોકમાં વસનાર ગોપિકાઓ રમણ માનીને કામતત્ત્વથી ભજન કરે છે તેવી અમારી ઇચ્છા થઈ.' શ્રીભગવાન્ કહે છે. 'તમારો સારો મનોરથ દુર્લભ અને દુર્ઘટ છે, અને મારૂં અનુમોદન પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે. આવતા બ્રહ્મામાં સૃષ્ટિ માટે ઉદ્યમ થાય ત્યારે, સારસ્વત કલ્પમાં વ્રજમાં તમે ગોપીઓ થશો. પૃથિવીપર ભારતક્ષેત્રમાં મારા મથુરાના મંડલમાં વૃંદાવનમાં રાસમંડલમાં હું તમને પ્રિય

થઇશ. (તમે) સર્વે મારી અંદર જારધર્મથી સુદૃઢ સર્વથી અધિક સ્નેહ પામી કૃતકૃત્ય થશો ' બ્રહ્મા કહે છે. ' આ સાંભળીને તેઓ ભગવાનના રૂપનું લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરી, વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી ગોપીઓ થઈ હરિને પામી.' " અહિં શ્રુતિઓએ ' સર્વે વેદાન્તપ્રત્યય ગુણાતીત વાણી અને મનને ગોચરથી અતીત આનન્દૈકરૂપ જે તમારૂં રૂપ છે તેનું દર્શન કરાવો ' એમ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાને ગોકુલ ત્યાં રહેલું પોતાનું સ્વરૂપ, અને ત્યાં થતી લીલાના દર્શન કરાવ્યાં એમ કહ્યું છે. જો આ સર્વવેદાન્તપ્રત્યયત્વ વિગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ હોય તોજ આ ઘટે. આમ હોવાથી તેમની નિત્યતા નિઃશંક સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં રહેલું સ્વરૂપજ નિત્ય છે, પરન્તુ લોક નિત્ય નથી એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે લોકપ્રદર્શન અપ્રાર્થિત હોવાથી વ્યર્થ થઈ જાય. તેથી સ્વરૂપના દર્શન માટેજ પ્રાર્થના કરેલી હોવા છતાં વૃંદાવન વિગેરેનાં પણ દર્શન કરાવ્યાં તેથી ભગવાનનું રૂપ સદા વૃંદાવન વિગેરે વર્ણવેલી સામગ્રીથી વિશિષ્ટજ છે, કેવલ નથી એમ જણાવ્યું છે. વસ્તુજ એવાજ પ્રકારની હોવાથી અહિં અલ્પ

બ્રહ્માનાં વાક્યો છે. ત્યાં શ્રુતિઓની કથા બ્રહ્માએ ભૃગુને કહેલી છે, તેમાં પણ રાસલીલાનું વર્ણન છે તેથી પણ લીલા તથા તેના સર્વ પદાર્થો નિત્યજ છે એમ જણાય છે. કારણ કે આ સ્થલે શ્રુતિઓ ભગવાનને એવી પ્રાર્થના કરે છે કે ' સર્વવેદાન્તપ્રત્યય ગુણોથી અતીત વાણી અને મનને ગોચર પદાર્થથી અતીત કેવલ આનંદરૂપ જે આપનું સ્વરૂપ છે તેનાં દર્શન કરાવો. ' શ્રુતિઓએ ભગવાનને આવી પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને શ્રીગોકુલ, ત્યાં રહેલું પોતાનું સ્વરૂપ અને ત્યાં થતી લીલા સર્વનાં દર્શન કરાવ્યાં. શ્રુતિઓની પ્રાર્થના જેવી હતી તેવાંજ ભગવાને દર્શન કરાવ્યાં એમ અવશ્ય માનવું જોઇએ. તેથી સર્વવેદાન્તપ્રત્યય ગુણોથી અતીત એવાં ભગવાનનાં સ્વરૂપનાંજ દર્શન શ્રુતિઓને થવાં જોઇએ. તેથી શ્રીગોકુલ, ત્યાંની લીલા અને ત્યાંનું ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વ ભગવાનનું સર્વવેદાન્તપ્રત્યય ગુણોથી અતીત સ્વરૂપ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઇએ. નહિ તો આવી પ્રાર્થના અને દર્શન સંભવે નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોકુલ વિશિષ્ટજ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેથી શ્રીગોકુલ, લીલા, લીલાના પદાર્થો સર્વ નિત્યજ છે એમાં કાંઇ પણ સંદેહ રહેતો નથી. ત્યાં રહેલું ભગવાનનું સ્વરૂપજ નિત્ય છે પરંતુ શ્રીગોકુલ લીલા વિગેરે નિત્ય નથી એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો શ્રુતિઓએ માત્ર ભગવાનના સ્વરૂપનાંજ દર્શન કરાવવા પ્રાર્થના કરી હતી, ભગવાનના લોકનાં દર્શન કરાવવાની પ્રાર્થના કરી નહતી, તેથી ભગવાને પોતાના લોકના દર્શન કરાવ્યાં તે વ્યર્થ થાય. માત્ર સ્વરૂપનાંજ દર્શન કરાવવાની પ્રાર્થના કરેલી હોવા છતાં, લોક લીલા વિગેરે સર્વનાં દર્શન ભગવાને કરાવ્યાં તેથી ભગવાનનું સ્વરૂપ તેમના લોક, લીલા વિગેરેથી સદા વિશિષ્ટજ છે એવો ભાવાર્થ છે. ભગવાનનાં લોક, લીલા વિગેરેનો સ્વરૂપમાંજ સમાવેશ થાય છે. તેથી જેમ વૃક્ષ અને તેનાં ફલ, ફૂલ વિગેરેમાં સ્વગતદ્વૈત છે તે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ભગવાનનો લોક વિગેરેમાં સ્વગતદ્વૈત થાય, અર્થાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ અને તેમનો લોક વિગેરે ભિન્નાભિન્ન થાય તેમાં કાંઈ ક્ષતિ નથી. કારણ કે ' तस्माद्भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः । भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठस्वर्गवासिनम् '

પણ શંકા નથી. તેથીજ બ્રહ્મધર્મસ્વરૂપના વિચારમાં ' તેજ હોવાથી, પ્રકાશાશ્રયની પેઠે ' એમ બાદરાયણે સૂત્ર યોજ્યું. આ જેમ છે તેમ પ્રથમજ કહેલું છે. તેથીજ આ લીલાનું ઋગ્વેદમાં બીજી ઋક્‌માં નિરૂપણ કરેલું છે. ' **जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरोऽभिपौंस्यं रणम् । अवृश्चदद्रिमव स स्पदसृजद-स्तभ्नान्नाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥** ' એમ (મંત્ર છે.) ' જજ્ઞાન એવ ' ગોકુલમાં માત્ર પધારવાથીજ, સ્પૃધઃ (અર્થાત્) પૂતના તૃણાવર્ત વિગેરે શત્રુઓનો, વ્યબાધત (અર્થાત્) વિવિધ પ્રકારથી અથવા વિશેષે કરીને નાશ કર્યો. પછી વીરઃ (અર્થાત્) શૂરવીરે, મથુરા, દ્વારકા વિગેરેમાં અભિપૌંસ્યમ્ (અર્થાત્) પોતાના પૌરુષને યોગ્ય, રણું (અર્થાત્) દૈત્યોની સાથેના સંગ્રામનો, પ્રાપશ્યત્ (અર્થાત્) અનુભવ કર્યો, એવો અર્થ છે. ભૂમિપર રહેલા દૈત્યોનો નાશ વર્ણવી દેવેન્દ્રના મદનો ભંગ કરનાર કહે છે. અદ્રિમ્ (અર્થાત્) ગોવર્દ્ધન પર્વતને, અવૃશ્ચત્ (અર્થાત્) ધારણ કર્યો. સઃ તેમણે, સ્પત્ (અર્થાત્) સ્રવણ કરતા ઇન્દ્રે પ્રેરેલા જલનો, અવાસૃજત્ (અર્થાત્) અધિક્ષેપ કર્યો, નિવારણ કર્યું. આ સ્વયસ્યયા (અર્થાત્) ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવા લીલા કરવાની

' તેથી આ ભિન્ન નથી, અને પ્રભુ આથી ભિન્ન નથી, વૈકુંઠે સ્વર્ગમાં રહેનાર સર્વ ભૂમિપર ઉતારેલું છે ' એ શ્રીગોપાલતાપનીય ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિને લીધે, તથા ' જે પરમ અક્ષરમાં પ્રજા ' વિગેરે તૈત્તરીય ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિને લીધે ભગવાનનો લોક અને ત્યાં રહેનાર સર્વ ભગવાનથી અત્યન્ત ભિન્ન નથી તેમજ અત્યન્ત અભિન્ન પણ નથી, પરંતુ ભિન્નાભિન્નજ છે. તેથી વૃક્ષ અને તેના ફલનો જેવો સ્વગતભેદ છે તેવો સ્વીકારવામાં પણ કાંઈ ક્ષતિ નથી. ભગવત્સ્વરૂપજ એવું છે તેથી કાંઈ શંકા રહેતી નથી. આ પ્રમાણે ભગવત્સ્વરૂપ અને લોક, લીલા વિગેરે ભગવદ્ધર્મો ભગવાનથી ભિન્નાભિન્નજ હોવાથી વ્યાસજીએ પણ ' **प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्** ' સૂત્ર યોજેલું છે. આ સૂત્રનો અર્થ અમે પ્રથમ કરેલો છે ત્યાં પણ આ સર્વનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ભગવાનની લીલા, લીલાના પદાર્થ વિગેરે નિત્યજ છે, તેથીજ ઋગ્વેદમાં '**जज्ञान एव**' વિગેરે બીજી ઋક્‌માં પણ ભગવાનની લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ ઋક્‌નો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે. **जज्ञान एव** અર્થાત્ શ્રીગોકુલમાં ભગવાનનો જન્મ થયો એવામાં, માત્ર શ્રીગોકુલમાં જન્મીનેજ **स्पृधः** પૂતના તૃણાવર્ત વિગેરે શત્રુઓને ભગવાને **व्यबाधत** વિવિધ પ્રકારથી અથવા વિશેષે કરીને હણ્યા. ત્યાર પછી **वीरः** વિક્રાંત અર્થાત્ શૂરવીર ભગવાને મથુરા દ્વારિકા વિગેરે સ્થલોમાં **अभिपौंस्यम्** પોતાના પૌરુષ અથવા પુરૂષાર્થને યોગ્ય **रणम्** રણનો **प्रापश्यत्** અનુભવ કર્યો, અર્થાત્ પછી ભગવાને મથુરા દ્વારિકા વિગેરે સ્થલોમાં પોતાના પુરૂષાર્થને યોગ્ય સંગ્રામ કર્યા. આ પ્રમાણે ભગવાને ભૂમિપરના દૈત્યોનો સંહાર કર્યો એમ કહ્યું. પછી ભગવાને દેવ ઇંદ્રના મદનો ભંગ કર્યો એમ ઋક્ કહે છે. **अद्रिम्** ગિરિવર શ્રીગોવર્ધનગિરિને **अवृश्चत्** ધારણ કર્યો. **स** ભગવાને **स्पत्** સ્રવણ કરતાં અથવા વહેતાં ઇંદ્રે મોકલેલા જલનો **अवासृजत्** અધિક્ષેપ કર્યો, અર્થાત્ ભગવાને ઇંદ્રે ક્રોધથી મોકલેલા જલનું નિવારણ કર્યું. આવી **स्वयस्यया** શ્રીગોકુલમાં સ્થિતિ કરવા લીલા

ઇચ્છાથી પૃથુમ્ (અર્થાત્) વિસ્તીર્ણ, નાકમ્ અસ્તભ્નાત્ (અર્થાત્) (સ્વર્ગનો) પ્રતિબંધ કર્યો, ઇંદ્ર વિગેરે દેવોના મદનો સ્તંભ કર્યો એવો અર્થ છે. વળી દશમસ્કંધમાં કાત્યાયન્યર્ચન વ્રત પછી વરદાન કરવા આવેલા ભગવાને ' મારી સાથે આ રાત્રિઓ રમણ કરશો ' એવું વ્રજવરકુમારી પ્રતિ વરદાનવચન કહેલું છે. અહિં ' આ રાત્રિઓ ' એમ 'આ' શબ્દથી તેઓને સર્વ રાત્રિઓ સામી રાખી દર્શાવી એમ જણાય છે. નહિ તો ' તે રાત્રિઓ ' એમ કહેત. વળી પ્રાતઃસમયે કહેલું છે તેથી તેઓ આ રાત્રિની સજાતીય હોવાથી, આ રાત્રિમાંજ 'આ' એવો પ્રયોગ કર્યો છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી બહુવચન અનુપપન્ન

કરવાની ઇચ્છાથી **पृथुम्** વીસ્તીર્ણ **नाकम्** સ્વર્ગનો **अस्तभ्नात्** પ્રતિબંધ કર્યો અર્થાત્ ઇંદ્ર વિગેરે દેવોના મદનો સ્તંભ કર્યો. ઇંદ્ર વિગેરે દેવોનો મદ દૂર કર્યો. આ ઋક્‌માં ભગવાને દૈત્યોનો નાશ કર્યો એમ કહેલું છે. દૈત્યોનો ભગવાને નાશ કર્યો, તેથી આધુનિક સમયમાં દૈત્યો વિદ્યમાન નથી, અને તેથી ભગવાનની લીલાના પદાર્થ દૈત્યો અનિત્ય છે એવી શંકા કરવી નહિ. ' **असुरानीकवीर्यः** ' વિગેરે વાક્યથી દૈત્યો ભગવાનના વીર્યાત્મક હોવાથી નિત્યજ છે. વળી ' **व्यबाधत** ' ' નાશ કર્યો ' વિગેરે ભૂતકાલનો પ્રયોગ આ ઋક્‌માં કરેલો છે, તેથી બાધ અથવા નાશ કરવાની ક્રિયા આધુનિક સમયમાં નથી તેથી તે પણ અનિત્ય છે એવી શંકા પણ કરવી નહિ; કારણકે ' હે સૌમ્ય, સા પૂર્વે સત્જ હતું ' ' નારાયણ એકજ હતા ' વિગેરે વાક્યમાં પણ ભૂતકાલનો પ્રયોગ કર્યો છે, ત્યાં એવો અર્થ થાય છે કે સત્ અને નારાયણ તે સમયે પણ હતા. સત્ અને નારાયણ આધુનિક સમયમાં નથી એમ કહેવાનો આ વાક્યોનો આશય નથી, પરંતુ તે સમયે પણ સત્ અને નારાયણ હતાજ એવો બોધ કરવાનો આશય છે. તેજ પ્રમાણે અહિં પણ છે. વળી ભગવાનની ઇચ્છા એવા પ્રકારની છે કે દૈત્યોના નાશની ક્રિયા થઈ ગએલી હોય એવો લોકોને અનુભવ થાય. તેથી તિરોભાવ શક્તિથીજ એ ક્રિયા થઈ ગઈ હોય એવો ભગવાન અનુભવ કરાવે છે. તેથી ભૂતકાલ યોજેલો છે, પરંતુ એ ક્રિયા આધુનિક સમયમાં નથી એમ કહેવાનો તેનો ભાવાર્થ નથી.

વળી દશમસ્કંધમાં કાત્યાયનીના અર્ચનના વ્રત પછી ભગવાન્ ગોપિકાઓને વરદાન આપવા પધારે છે. તે સમયે ' મારી સાથે આ રાત્રિઓ રમણ કરશો ' એવું ભગવાન્ વ્રજની ઉત્તમ કુમારીઓને વરદાન કરે છે. ભગવાન્ ' આ રાત્રિઓ ' શબ્દો યોજે છે, તેથી તે સર્વ રાત્રિઓને પોતાની સામે રાખી ગોપિકાઓને દર્શાવે છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે એમ હોય તોજ ' આ ' શબ્દ યોજાય. જો ભગવાને તે સમયે તે સર્વ રાત્રિઓને પોતાની સામે રાખી કુમારીઓને દર્શાવી ન હોત તો ' તે રાત્રિઓ ' શબ્દોજ ભગવાન્ યોજત. વળી આ વાક્ય ભગવાને પ્રાતઃકાલમાં યોજેલું છે. જો ભગવાને રાત્રિ સમયે આમ કહ્યું હોત તો તે રાત્રિના જેવી રાત્રિઓમાં રમણ કરીશ એવા ભાવાર્થથી તે રાત્રિ દર્શાવી સાજાત્યને લીધે 'આ રાત્રિઓ' એવું વાક્ય યોજે. પરંતુ ભગવાને રાત્રિએ આ વાક્ય કહેલું નથી, પણ પ્રાતઃકાલેજ કહેલું છે. તેથી ભગવાને એ વાક્ય કહ્યું તે દિવસની રાત્રિ દર્શાવી, રમણની રાત્રિઓ તેના જેવીજ હોવાથી

થાય. 'આ' શબ્દ ભગવાનની બુદ્ધિમાં રહેલી રાત્રિઓનો વાચક હોવાથી સર્વ ઉપપન્ન થશે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે કથન પરની પ્રતિપત્તિ માટે હોવાથી આમ કહેવા છતાં કુમારીઓને તેઓનો બોધ સંભવે નહિ, અને તેથી કથન વ્યર્થ થઇ જાય. વળી ભગવાન્ સત્યસંકલ્પ હોવાથી, અને સત્યસંકલ્પત્વનો વિષય અબાધિત હોવાથી અહિં તે રાત્રિઓનો તરતજ અભાવ રહે તો પૂર્વે વર્ણવેલું સત્યસંકલ્પત્વ અનુપપન્ન થાય.–'હે સારી ભ્રમરવાળી, તારે ઘેર આવીશ' 'હું આવીશ એમ દૂતદ્વારા' 'તમારા સગાઓને જોવા આવીશું' વિગેરે સ્થલે ભવિષ્યમાં થનાર ભગવાનનું આગમન તેજ સમયે છે એમ કેમ કહી શકાય? એમ હોય તો કથન વ્યર્થ થાય, અને અનુભવનો વિરોધ થાય.–એમ નહિ. સર્વ લીલા નિત્ય હોવાથી, પૂર્વસિદ્ધજ (લીલાનો) ક્રમે આવિર્ભાવ થાય છે એમ પ્રથમજ કહ્યું છે, તેથી ભગવાનનું આગમન આ સમયે અહિં અપ્રકટિત હોવાથી, આ સમયે પ્રકટ કરેલી લીલામાં જેનો સમાવેશ હોય તેઓને તેનો

સાજાત્યને લીધે માત્ર જાતિના અભિપ્રાયથી 'આ રાત્રિઓમાં' વાક્ય યોજ્યું છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી એવા હેતુથી આ વાક્ય યોજેલું હોય તો 'આ રાત્રિઓ' એમ બહુવચન યોજાય નહિ. વળી ભગવાને પોતાની બુદ્ધિમાં રમણની રાત્રિઓ રાખીને 'આ રાત્રિઓ' એમ કહ્યું એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે વક્તા વાક્ય યોજે તે પોતાને અર્થ સમજવા યોજતા નથી, પરંતુ શ્રોતાઓ અથવા બીજાઓ અર્થ સમજે એવા હેતુથીજ વાક્યો યોજવામાં આવે છે. ભગવાન્ પોતાની બુદ્ધિમાં રમણની રાત્રિઓ રાખીનેજ 'આ રાત્રિઓ' કહે તો તેથી કુમારીઓને રાત્રિઓનો બોધ થાય નહિ, અને તેથી ભગવાનનું વચન નિરર્થક અથવા વ્યર્થ થઇ જાય. વળી ભગવાન્ સત્યસંકલ્પ છે. સત્યસંકલ્પનો સંકલ્પ સદા સત્યજ હોવો જોઇએ. ભગવાને 'આ રાત્રિઓ' એવો સંકલ્પ કર્યો. તે સમયે તે રાત્રિઓ ત્યાં ન હોય તો ભગવાનનો આ સંકલ્પ અસત્ય થઇ જાય. સત્યસંકલ્પનો સંકલ્પ કદાપિ અસત્ય હોઇ શકેજ નહિ. ભગવાનનો સંકલ્પ અસત્ય થાય તો તેમના સત્યસંકલ્પત્વ ગુણની ક્ષતિ થાય. તેથી ભગવાને 'આ રાત્રિઓ' કહ્યું તે સમયે તે રાત્રિઓ ત્યાં અવશ્ય હોવીજ જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—'હે સારી ભ્રમરવાળી, તારે ઘેર આવીશ' 'હું આવીશ એમ દૂતદ્વારા' 'તમારા સગાઓને જોવા આવીશું' વિગેરે વાક્યો પણ છે. આ વાક્યોમાં ભગવાનનું આગમન ભવિષ્યમાં થશે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. આ ભગવાનનું ભાવિ આગમન પણ આ વાક્ય યોજાયાં તે સમયે પણ હતું એમ કહી શકાય નહિ. તેથી ભગવાનનું આગમન નિત્ય નથી, અને લીલાના નિત્યપણાનો બાધ થાય છે. ભગવાનનું આગમન આ વાક્ય યોજાયાં તે સમયે પણ હોય તો આ વાક્યો વ્યર્થ થઇ જાય, અને અનુભવથી વિરૂદ્ધ થાય.

સિદ્ધાન્તી—એવી શંકા કરવી નહિ, કારણકે ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્યજ છે, તેથી પૂર્વસિદ્ધ અથવા પૂર્વે હતી તેવીજ લીલાનો ક્રમથી આવિર્ભાવજ થાય છે એમ પ્રથમ પણ કહી ચુક્યા છીએ. તેથી આ વાક્યો યોજાયાં ત્યારે પણ ભગવાનનું આગમન અવશ્ય હતુંજ, પરંતુ તે પ્રકટ નહતું. તેથી તે સમયે જે પ્રકટ લીલા હતી તે લીલામાં જેમનો સમાવેશ હતો તે સર્વને ભગવા-

અનુભવ થતો નથી તેથી, અને ભગવાન્ સર્વજ્ઞ હોવાથી તે લીલા પણ તેમના અનુભવનો વિષય છે તેથી સર્વ ઉપપન્ન છે.–આ સમયે પ્રકટ થએલી લીલામાં જેમનો સમાવેશ છે તેઓજ ભવિષ્યમાં પ્રકટ કરવાની લીલાના પણ સંબંધી છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઇએ, કારણ કે "મને પૂર્વે 'આવીશ' એમ કહેલું હતું તેથી આવ્યા" એમ એવાજ પ્રકારનો તેમનો અનુભવ છે. નહિ તો અન્ય સ્થલે કહે અને અન્ય સ્થલે જાય એમ સત્યવક્તાપણું અનુપપન્ન થાય, અને જેમને કહ્યું હોય તેઓની ભગવાનની આશાથી સ્થિતિ અનુપપન્ન થાય. તેથી નિત્યજ લીલાનો ક્રમે આવિર્ભાવ થાય છે એમ કેમ સંભવે?–અહિં આમ જણાય છે. લીલાનું નિત્યત્વ કેવલ લૌકિક યુક્તિથી નથી, પરન્તુ 'જનનિવાસનો જય થાય છે' વિગેરે કહેલી સ્મૃતિ અને શ્રુતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી અબાધિત પ્રામાણ્યવાળા કહેલાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું તો તે વસ્તુમાં કાંઇ પણ અનુપપત્તિ નથી એમ માનવું, કારણકે તેમજ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ તેમાં અનુપપત્તિ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલી છે. તેનો નીચે પ્રમાણે

નનું આગમન અપ્રકટજ હોવાથી તેનો અનુભવ થતો ન હતો, પરંતુ ભગવાન્ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમને તે સમયે પણ તેનો અનુભવ હતોજ. તેથી ભગવાનના અનુભવ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો તે ભગવાનનું આગમન નિત્ય છે. ભક્તના અનુભવ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો આ સર્વ વાક્યો અર્થવાળાજ છે, વ્યર્થ નથી. તેથી આ વાક્યો પણ યોગ્યજ છે.

પૂર્વપક્ષી—આ વાક્યો યોજાયાં તે સમયે જે લીલા પ્રકટ હતી તેમાં જેઓનો સમાવેશ હતો, તેજ લોકોનો ભવિષ્યમાં આગમન સમયે જે લીલા પ્રકટ થવાની હતી તેમાં પણ સમાવેશ થાય છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ; કારણકે અન્ય અન્ય લોકોનો તે સમયોની લીલામાં સમાવેશ થતો હોય તો ભગવાને એકને 'તારે ઘેર આવીશ' કહ્યું, અને અન્યને ઘેર ભગવાન્ પધાર્યા એમ કહેવાય. તેથી આ વાક્ય સત્ય કહેવાય નહિ. વળી જેઓને ભગવાને 'તારે ઘેર આવીશ.' એમ કહ્યું, તેઓની ભગવાનના આગમનની આશાથી સ્થિતિ રહી એમ કહેલું છે તે પણ વ્યર્થ થાય; કારણકે ભગવાન્ તો ઉપર કહ્યું તેમ અન્યને ઘેર પધારે છે. તેથી આ સર્વ દોષ ન આવે એવા હેતુથી તે સમયોની લીલામાં તેજ લોકોનો સમાવેશ થાય છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઇએ. જો ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય હોય, તો ભગવાનનું આગમન પણ નિત્યજ હોવું જોઇએ. જેઓને ઘેર ભગવાનનું આગમન થાય છે તેઓને ઘેર ભગવાનનું આગમન નિત્ય હોવું જોઇએ. એમ હોય તો તેઓને આગમન ભાવિ લાગવું જોઇએ નહિ. તેથી ભગવાનની લીલા નિત્ય સંભવતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહિં સત્ય નીચે પ્રમાણે છે. ભગવાનની લીલાનું નિત્યપણું માત્ર લૌકિક યુક્તિઓથી સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ 'જનનિવાસનો જય થાય છે' વિગેરે સ્મૃતિ અને શ્રુતિઓથી ઉપર નિરૂપણ કર્યું તેમ સિદ્ધ થાય છે. ઉપર કહ્યાં તે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ અબાધિત પ્રમાણ છે અને તેમનાથી લીલાનું નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે તેથી તેમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એમ માનવું જોઇએ; કારણકે તેમજ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તેમાં કાંઈ અનુપપત્તિ સંભવતી નથી. તેથી તેમાં જે અનુપપત્તિ ભાસે છે તે માત્ર

પરિહાર કરવો. ‘ તે રસ છે ’ શ્રુતિ અને ‘ સર્વરસ ’થી ભગવાન્ સર્વરસરૂપ છે એ નિર્વિવાદ છે. તેથી જ્યાં જે સમયે (જે ભક્તોને) ‘ હું આવીશ ’ એમ કહે છે તે ભક્તોના તે સમયના ભગવદાગમન વિષયની પરમાર્તિરૂપ રસનું પોષણ કરવા ભગવાને એમ કહેલું હોવાથી, તે સમયે ભક્તોમાં ‘ મારે ઘેર સર્વથા પ્રિય પધારશે ત્યાં આવે આવે પ્રકારે મારા મનોરથ પૂર્ણ થશે ’ એવા નિશ્ચયથી અમન્દ આનન્દરૂપ અતિવિલક્ષણ અમુક રસભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાનને તેના ભાવના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો તે સમયને અનુરૂપ પરમાનન્દરૂપ અમુક ભાવનો અનુભવ થાય છે. તેથી પૂર્વે કહેલી શ્રુતિથી આ સ્વરૂપાત્મક રસનોજ સદા અનુભવ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વે કહેલા ભક્તને ઘેર પધારે ત્યારે, પૂર્વના અવધિનો વિચાર કરી તે સમયનું અતિક્રમણ કરી અથવા અતિક્રમણ કર્યા વિના પધારેલા પ્રિયતમમાં જે રસાત્મક અમુક ભાવ હોય તે આત્મરૂપ (ભાવનો) રસરૂપ થઇ વર્ણવેલા ન્યાય પ્રમાણે અનુભવ કરે છે, અહિં પૂર્વે કહેલા અને આના ભેદની શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ‘ પૂર્વે મને આમ કહ્યું હતું ’ એવા અનુસન્ધાનથીજ એવા પ્રકારના રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્ય પ્રકારે થતી નથી. તેથી તે તે રસ તે તે પ્રકારનો હોવાથી અને રસ

આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેલી છે એમ જણાય છે. આ આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેલી અનુપપત્તિનો નીચે પ્રમાણે પરિહાર કરવો. ‘ તે રસ છે ’ ‘ સર્વરસ ’ આ બે શ્રુતિથી ભગવાન્ સર્વરસરૂપ છે અર્થાત્ ભગવાન્ વિભાવ વિગેરે સર્વરસરૂપ છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવાન્ જ્યારે જેને ‘ તારે ઘેર આવીશ ’ એમ કહે છે તે સમયે તે ભક્તને ભગવાનના ભાવિ આગમનની પરમ આર્તિ થાય છે. આ આર્તિરૂપ રસનું પોષણ કરવા જ ભગવાન્ ‘ તારે ઘેર આવીશ ’ એમ કહે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ કહે છે ત્યારે તે ભક્તને ‘ મારે ઘેર સર્વથા પ્રિય પધારશે, ત્યાં આવે આવે પ્રકારે મારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. ’ એવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી અતિશય આનંદરૂપ અતિવિલક્ષણ રસના અમુક અમુક ભાવો તે ભક્તમાં તે સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ ભક્તના ભાવ જોવાથી ભગવાનને પણ તે સમયને અનુરૂપ પરમાનંદરૂપ અમુક ભાવનો અનુભવ થાય છે. ‘ તે રસ છે ’ શ્રુતિથી આ સર્વ રસ ભગવાનના સ્વરૂપાત્મકજ છે. તેથી સ્વરૂપાત્મક રસનોજ તે સદા અનુભવ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ‘ પ્રથમ તારે ઘેર આવીશ ’ એમ જે ભક્તને આશ્વાસન આપ્યું તે ભક્તને ઘેર પ્રભુ પછી પધારે છે. તે સમયે પૂર્વના સમયનું તે મનન કરે છે અને તે સમયે કહેલા સમયનું અતિક્રમણ કરી અથવા અતિક્રમણ કર્યા વિના ભગવાન્ પધારે છે, ત્યારે ભગવાનમાં જે રસાત્મક અમુક ભાવો હોય છે તે પ્રથમ કહ્યું તેમ આત્મરૂપ અથવા ભગવદ્રૂપ રસાત્મક ભાવોનો રસરૂપ થઈ તે અનુભવ કરે છે. તેથી પૂર્વે જેમને કહ્યું હોય તે અને આ ભક્તો ભિન્ન છે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ‘ પૂર્વે મને આમ કહ્યું હતું ’ એમ તે લક્ષમાં રાખે છે ત્યારેજ તેને ઉપર કહ્યું તેમ રસનો અનુભવ થાય છે. જો આ તેના લક્ષમાં ન હોય તો તેને તેવા રસનો અનુભવજ થાય નહિ. તેથી ભિન્ન ભિન્ન સમયે તેને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના રસનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ સર્વ પ્રકારનો

ભગવદ્રૂપ હોવાથી, જ્યાં જેવો જે પ્રકારનો જે રસ સ્વશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય ત્યાં તેવો તે પ્રકારનો તે રસ ભગવાન્જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન્ એકજ છે. તેથી ત્યાંની સર્વ સામગ્રી એ રસરૂપજ છે એમ સર્વ અનવદ્ય છે. તેથી રાત્રિનું તે સમયે પ્રદર્શન તે નિત્ય હોય તોજ ઘટે. ભવિષ્યની રમણલીલા પણ નિત્ય હોવાથી આ વ્રતના ફલ તરીકે વરદાન કેમ ઉપપન્ન થાય એ શંકાનો આથીજ નિરાસ થયો જાણવો; કારણ કે ભગવાન્ સર્વરસરૂપ હોવાથી સર્વ ઉપપન્ન છે એમ કહેલું છે. શ્રીનન્દ અને યશોદાને એવા પ્રકારની લીલાના આનન્દનો અનુભવ થવામાં કયો હેતુ છે એમ 'હે બ્રહ્મ! નન્દે અને મહાભાગ્યવાળા યશોદા જેમના સ્તનનું હરિએ પાન કર્યું તેમણે મહોદયવાળુંજ શું શ્રેય કર્યું?' વિગેરેથી રાજાએ કરેલા પ્રશ્નમાં અને, "(પોતાની) સ્ત્રી ધરાસહિત બ્રહ્મનો આદેશ કરનાર વસુઓમાં મુખ્ય દ્રોણે તેમને કહ્યું. 'અમે ભૂતલપર જન્મીએ ત્યારે લોકમાં મહાદેવ વિશ્વેશ્વર હરિમાં અમારી પરમ ભક્તિ થાઓ જેથી તરત દુર્ગતિ દૂર થાય.' 'તેમ થાઓ' એમ કહેવાએલા તેજ મહાયશસ્વી દ્રોણ અહિં વ્રજમાં 'નન્દ' એમ પ્રસિદ્ધ થયા, અને તે ધરા યશોદા થઇ. હે ભારત! પછી ગોપ અને ગોપીઓમાં દંપતી (થઇ રહેલા) તેઓની પુત્ર

રસ ભગવદ્રૂપજ છે. તેથી જ્યાં જે જેવો જેવા પ્રકારનો રસ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય ત્યાં તેવો તેવા પ્રકારનો તે રસ ભગવાનજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જો ભગવાન્ આ સર્વ રસરૂપ નથી એમ માનીએ તો 'સર્વરસ' શ્રુતિમાં 'સર્વ' પદનો બાધ થાય. ભાવી રસ પણ ભગવદ્રૂપ છે. તેનો પણ ભગવાનના સ્વરૂપમાંજ સમાવેશ થાય છે તેથી તે પણ નિત્યજ છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી ભાવી અનુભવ પણ નિત્યજ છે. તેથી અનુભવ ભાવી હોવાથી તે સમયે સંભવે નહિ એવી શંકા કરવી ઉચિત નથી. ભગવાન્ એકજ છે તેથી લીલામાં રહેલી સર્વ સામગ્રી ભગવદ્રસરૂપ હોવાથી નિત્યજ છે. આ સર્વ 'તે રસ છે' 'સર્વરસ' વિગેરે શ્રુતિઓથીજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેમાં અલ્પ પણ દોષ નથી. વળી ભગવાને કુમારીઓને વરદાન કર્યું તે સમયે રમણસમયની સર્વ રાત્રિઓ દર્શાવી, તે જો આ રાત્રિઓ નિત્ય હોય તોજ સંભવે. ઉપર 'ભાવી' અને 'નિત્ય'નો વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું, તેથી વ્રતના ફલ તરીકે ભગવાને ભાવિ રમણનું વરદાન કર્યું તે ભાવિ રમણલીલા નિત્ય સંભવે નહિ એવી શંકાનો પણ નિરાસ થાય છે. કારણ કે ભગવાન્ સર્વરસરૂપ છે, તેથી સર્વ ઉપપન્ન છે એમ પ્રથમ કહી ચુકયા છીએ. વળી 'હે બ્રહ્મ! નન્દે અને મહાભાગ્યવાળા યશોદા જેમના સ્તનનું ભગવાને પાન કર્યું તેમણે મહોદયવાળુંજ શું શ્રેય કર્યું?' એમ નન્દ અને યશોદાને ભગવાનની લીલાના આનંદનો અનુભવ થયો તેનું શું કારણ એવો પ્રશ્ન રાજાએ કરેલો છે. ત્યાં "(પોતાની) સ્ત્રી ધરાસહિત બ્રહ્મનો આદેશ કરનાર વસુઓમાં મુખ્ય દ્રોણે તેમને કહ્યું 'અમે ભૂતલપર જન્મીએ ત્યારે લોકમાં મહાદેવ વિશ્વેશ્વર હરિમાં અમારી પરમ ભક્તિ થાઓ, જેથી તરત દુર્ગતિ દૂર થાય.' 'તેમ થાઓ.' એમ કહેવાએલા તેજ મહાયશસ્વી દ્રોણ અહિં વ્રજમાં 'નંદ' એમ પ્રસિદ્ધ થયા, અને તે ધરા યશોદા થઇ. હે ભારત! પછી ગોપ અને ગોપીઓમાં દંપતી (થઈ રહેલા) તેઓની

થએલા ભગવાન્ જનાર્દનમાં ભક્તિ ઘણીજ થઇ.” વિગેરે શ્રીશુકના ઉત્તરમાં પણ આજ ઉપપત્તિ છે. એજ પ્રમાણે શ્રીદેવકી અને વસુદેવમાં અને એવા અન્યમાં પણ છે તેથી વિસ્તારથી શું ?

इति श्रुतिशतैरतिस्फुटतरैरपास्तभ्रमै-
र्विचारभरचातुरीसचिवसत्पुराणैरपि ।
स्फुरद्विहृतिनित्यता सुनिरणायि गोपीपते-
र्मयाऽतिनिजयत्नतः फलतु तेन सैवेहमे ॥

આ પ્રમાણે અતિસ્ફુટ ભ્રમરહિત હજારો શ્રુતિઓ અને અતિશય વિચારની ચાતુરીમાં સચિવરૂપી સારા પુરાણોથી મેં મારા ઘણા યત્નથી ગોપીપતિની સ્ફુરતી લીલાની નિત્યતાનો સારી રીતે નિર્ણય કર્યો છે, તેથી તેજ અહિં મને ફળો.

હવે આ વિચાર કરીએ છીએ કે ‘સહસ્ર જન્માંતરમાં તપ ધ્યાન’ વાક્યથી અનેક જન્મમાં જેણે સુકૃતરાશિનો સંચય કર્યો હોય, જે ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહનું ભાજન હોય, મહત્તમના ચરણની રજથી અભિષિક્ત હોય એવા અમુક પુરૂષને પૂર્વે વર્ણવેલા ન્યાય પ્રમાણે નિત્યલીલામાં જેનો સમાવેશ હોય એવા ભક્તના ભાવના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને એ ભાવના અનુસારેજ તેની અભિલાષાથી ભજન કરે ત્યારે તે લીલામાં તેનો સમાવેશ થાય

પુત્ર થએલા ભગવાન્ જનાર્દનમાં ભક્તિ ઘણીજ થઇ.” એવો શ્રીશુકદેવજીએ તેને ઉત્તર આપેલો છે. આ ઉત્તર પણ ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી, ભાવી અને નિત્યમાં વિરોધ નથી તેથીજ ઉપપન્ન છે. તેથી ભગવાનની આ સર્વ લીલા નિત્યજ છે. તેજ પ્રમાણે શ્રીદેવકી અને વસુદેવ તથા અન્ય સર્વ ભગવાનની લીલાના સંબંધીઓ વિષે જાણવું. તેથી વિસ્તાર કરવાથી વિશેષ શું ?

આ પ્રમાણે અતિસ્ફુટ ભ્રમરહિત હજારો શ્રુતિઓ અને ગાઢ વિચારની ચતુરાઇમાં સચિવ જેવા સારા પુરાણોથી મેં મારા ઘણા યત્નથી ગોપીપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સ્ફુરી રહેલી લીલાના નિત્યપણાનો સારી રીતે નિર્ણય કર્યો છે, તેથી તેજ અહિં મને ફળીભૂત થાઓ.

આ પ્રમાણે મહાન પ્રબંધથી ભગવાનની લીલા તથા તે સંબંધી સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું. પરંતુ આધુનિક સમયના સર્વ પુરૂષો અનિત્ય છે, તેથી તેમનો કદાપિ પણ લીલામાં સમાવેશ થવાનો નહિ. તેથી ભગવાનની નિત્ય લીલાથી તેમને કાંઇ આશ્વાસન લેવા જેવું નથી એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા અન્ય વિચારનો હવે પ્રારંભ કરીએ છીએ.

‘સહસ્ર જન્માંતરમાં તપ ધ્યાન’ વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે અનેક જન્મો સુધી જેણે સત્કાર્યનો સંચય કર્યો હોય, જે ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહનું પાત્ર હોય, જે મહામહા પુરૂષોનાં ચરણની રજથી અભિષિક્ત હોય એવા કોઇપણ આધુનિક પુરૂષને ‘સહસ્ર જન્માંતરમાં તપધ્યાન’ વિગેરે વાક્ય પ્રથમ કહ્યું તે પ્રમાણે નિત્યલીલામાં જે ભક્તોનો સમાવેશ છે તેઓના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે એ ભાવને અનુસરી નિત્યલીલામાં સમાવેશ પામવાની દઢ અભિલાષા રાખે અને તે માટે ભજન કરે ત્યારે તેનો નિત્યલીલામાં સમાવેશ

કે નહિ ? અહિં શું યોગ્ય છે ?–ન થાય એ.–કેમ ?–કારણ કે આણે પણ એવા પ્રકારની લીલાના રસના અનુભવની કામનાથી ભગવાનનું ભજન કરેલું હોવાથી તેની સાથે પણ એવી લીલા હરિ કરશે એમ તમારે કહેવું જોઇએ. તેથી તેની સાથે કરેલી લીલા જન્ય હોવાથી નિત્ય કહી શકાય નહિ. તેથી આને માટેજ કોઇ સ્થલે પ્રકટ થઈ, આને એવા પ્રકારનું સુખ આપી, તેનો પોતામાં પ્રવેશ કરાવે છે, તેથી તેનો નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ નથી.–અહિં અમે કહીએ છીએ કે જેમ ગૌતમીયના મતમાં ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી તેને સર્વ વિષયનું જ્ઞાન (છે) એમ અવશ્ય કહેવું જોઇએ તેથી, વિષય જન્ય હોવા છતાં તે વિષયનું ઈશ્વરનું જ્ઞાન ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી નિત્યજ સિદ્ધ થએલું હોવાથી જન્ય નથી, તેમ પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી લીલા પણ નિત્યજ સિદ્ધ થઇ છે અને તેનોજ એવો ભક્ત વિષયમાત્ર થાય છે એમ અહિં કહેવાનું હોવાથી, તેની વિષયી લીલા અજન્ય રહેવાથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. એવો ભક્ત લીલાનો વિષય થાય છે એમાં પ્રમાણ

થાય છે કે તેનો નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાયજ નહિ, એ વિચાર અહિં કરીએ છીએ. તેનો નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય, કે ન થાય એ પક્ષમાંથી કયો પક્ષ યોગ્ય છે ?

પૂર્વપક્ષી—આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલામાં કદાપિ સમાવેશ થાયજ નહિ, કારણ કે નિત્યલીલાના રસનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાથી આધુનિક ભક્ત ભગવાનનું ભજન વિગેરે સાધનો કરે ત્યારે ભગવાન્ તેનાપર પ્રસન્ન થાય, અને પછી તેની સાથે નિત્ય લીલા કરે એમ તો તમારે કહેવુંજ પડશે. આમ હોવાથી ભજન વિગેરે સાધનો પછી ભગવાને ભક્ત સાથે કરેલી લીલા નિત્ય છે એમ કેમ કહી શકાય ? એ લીલા જન્ય હોવાથી અનિત્યજ છે એમ અવશ્ય કહેવુંજ જોઇએ. તેથી આધુનિક ભક્ત ભજન વિગેરે કરે ત્યારે ભગવાન્ તેને માટે કોઇ સ્થલે પ્રકટ થઈ, તેને લીલાના સુખનો અનુભવ કરાવા, પોતાની અંદર તેનો પ્રવેશ કરાવે છે એમજ માનવું જોઇએ: પરંતુ નિત્યલીલામાં તેનો પ્રવેશ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—ગૌતમીય મતવાળા ભગવાનનાં જ્ઞાનને નિત્ય માને છે, પરંતુ તેમના મતમાં ઘણા પદાર્થો અનિત્યજ છે. ઘણા પદાર્થો અનિત્ય હોવા છતાં ભગવાનનું તે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ નિત્યજ છે એમ તેઓ માને છે. પદાર્થો અનિત્ય છે તોપણ તે અનિત્ય પદાર્થોનું ભગવાનનું જ્ઞાન નિત્ય છે એવો તેમનો મત છે. અનિત્ય પદાર્થોનું પણ ભગવાનનું જ્ઞાન તેઓ નિત્યજ માને છે, કારણકે ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથી તે નિત્યજ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે, એમ પ્રથમ સ્મૃતિ, શ્રુતિ, પુરાણો વિગેરેથી સિદ્ધ કરેલું છે. આધુનિક ભક્ત સાથે ભગવાન્ ગમે તે સમયે લીલા કરે, પરંતુ ભગવાનની લીલા નિત્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ગૌતમીયના મતમાં પદાર્થ ગમે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ તેથી તે પદાર્થનું ભગવાનનું જ્ઞાન અનિત્ય થતું નથી પણ નિત્યજ રહે છે તેજ પ્રમાણે આધુનિક ભક્તનો લીલામાં ગમે તે સમયે પ્રવેશ થાય પરંતુ તેથી ભગવાનની લીલા અનિત્ય થતી નથી, પણ નિત્યજ રહે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા ભગવાનના જ્ઞાન પેઠે અજન્ય અથવા નિત્યજ રહે છે, તેથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો

નથી એમ કહેવાય નહિ કારણકે તે પ્રથમજ કહેલું છે. કારણ કે બૃહદ્વામનની કથાના સંદર્ભમાં પોતાની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થએલા ભગવાને દર્શાવેલા સ્વરૂપના અવલોકનથી ઉત્પન્ન થએલા મનોરથનું શ્રુતિઓએ 'કંદર્પકોટિલાવણ્ય' વિગેરેથી નિરૂપણ કર્યું, ત્યારે 'દુર્લભ અને દુર્ઘટજ છે' વિગેરેથી ભગવાને આપેલા વરદાનનું નિરૂપણ કર્યા પછી, 'વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઈ હરિને પામી' એવું બ્રહ્માનું વાક્ય છે; અને આની આગળ 'સ્રીઓ અથવા પુરૂષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એવો પાઠ છે. જો કે નગરની બહાર રહેનાર અતિઅધમ કોઈ (પુરૂષને) મહારાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય તોપણ તેમાં પ્રવેશ થતો નથી અને ઇચ્છાનું જ્ઞાનમાત્ર થાય ત્યારે ઉલટો દંડ થાય છે, તેમ એવાજ જીવને પૂર્વે કહેલી કામના હોય તોપણ તેમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી, અને 'અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરૂષનો પાતજ થાય છે એમાં સંશય નથી.' વાક્યથી ઉલટો પાતજ થાય છે, અને તેથીજ ભગવાને શ્રુતિઓને પણ 'દુર્ઘટ' એમ કહ્યું, તોપણ 'મારૂં અનુમોદન પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે' એમ કહેલું હોવાથી એવી રીતે ભગ-

---

નથી. આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનની નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ થાય એ માટે કાંઇ પ્રમાણ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે એ વિષે અમે પ્રથમ પ્રમાણ આપી ચુક્યા છીએ. બૃહદ્વામન પુરાણમાંથી કથા લખી તેના સંબંધનો વિચાર કરતાં પ્રથમ શ્રુતિઓ ભગવાનને તેમની નિત્યલીલાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવા સ્તુતિ કરે છે. શ્રુતિઓની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થઇ ભગવાન્ તેમને સ્વકીય પ્રાર્થિત સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. પછી, 'કંદર્પકોટિલાવણ્ય' વિગેરેથી શ્રુતિઓ ભગવાનના દર્શનથી તેમના મનમાં જે મનોરથ ઉત્પન્ન થયા તેમનું નિરૂપણ કરે છે. પછી 'તમારો મનોરથ 'દુર્લભ અને દુર્ઘટ' વિગેરેથી ભગવાન્ શ્રુતિઓને જે વરદાન કરે છે તે કહેલું છે. ત્યાર પછી બ્રહ્માનું 'વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઇ હરિને પામી' એવું વાક્ય છે. ત્યાર પછી સ્રીઓ અથવા પુરૂષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એ વાક્ય છે. તેથી આધુનિક સ્રી અને પુરૂષોને પણ ભર્તૃભાવથી ભગવાનનું ભજન કરવાથી શ્રુતિની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા તેમનો પણ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે એમાં કાંઇ પણ સંશય નથી. જો કે નગર બહાર રહેનાર કોઇ અધમ પુરૂષ કોઇ મહારાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે, તેથી કાંઇ તેનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ તે દંડનેજ પાત્ર થાય છે, અને તેની તે ઇચ્છાજ માત્ર જણાય તો પણ તેને દંડજ થાય છે, તેમજ ભગવાનનું ભજન ન કરનાર, ભગવાનના અનુગ્રહ રહિત જીવ ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે તેથી કાંઇ તેનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરૂષનો નિઃસંશય પાતજ થાય છે. આવાજ હેતુથી ભગવાને શ્રુતિઓને પણ તેમનો મનોરથ 'દુર્ઘટ'જ છે એમ કહ્યું છે. તોપણ 'મારૂં અનુમોદન પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે' એમ પણ ભગવાને કહ્યું છે, તેથી ભજન વિગેરેથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન્ આધુનિક ભક્તનો અંગીકાર કરે ત્યારેજ તેનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે

વદંગીકારથીજ એમ થાય છે એમ જણાય છે. જો સર્વાત્મભાવથી એવું ભજન કરે તો ભગવાન્ પણ અંગીકાર કરે છેજ. નહિતો 'જે જેમ મારી પ્રપત્તિ કરે છે' એ મર્યાદા ન હોત. અથવા, પૂર્વોક્ત ભક્ત સંબંધિની લીલા જેમ વર્તમાનજ હોઇ ક્રમથી આવિર્ભાવ પામે છે તેજ પ્રમાણે આધુનિક સંબંધિની લીલાનું પણ

એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્યારે આધુનિક ભક્ત પણ એવી રીતે સર્વાત્મભાવથી ભગવાનનું ભજન કરે છે ત્યારે ભગવાન્ પણ અવશ્ય તેનો અંગીકાર કરે છેજ. જો આ પ્રમાણે ભજન કરનારનો ભગવાન્ અંગીકાર કરતા ન હોય, તો 'જે જેમ મારી પ્રપત્તિ કરે છે' વિગેરે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં મર્યાદા કહેલી છે તે પણ સંભવે નહિ. આ પ્રમાણે ગૌતમીયના મત પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો પણ આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે.

માયાવાદીઓના મત પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો પણ ભગવાનની નિત્યલીલામાં આધુનિક ભક્તોનો સમાવેશ થાય છે. માયાવાદીઓ સ્વાશ્રયમોક્ષવાદી છે. જેમ કોઈ રાજાનો કુંવર બાલ્યાવસ્થામાં ખોવાઇ જાય, તે ભીલ વિગેરે અધમ લોકોને પ્રાપ્ત થાય અને તે લોકો તેને ઉછેરે. ત્યારે આ કુંવરને 'હું ભીલ છું' એવુંજ જ્ઞાન થાય, પરંતુ 'હું રાજકુંવર છું' એવું જ્ઞાન થાય નહિ. પછી સમય જતાં તે શહેરમાં જાય અને તેના બાલ્યાવસ્થાના ચિન્હ જોઇ તે રાજકુંવરજ છે એમ તેને ઓળખી કોઇ તેને 'તું રાજકુંવર છું' એમ કહે ત્યારે તેની એવી પ્રતીતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, પરંતુ તે પોતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણતો નથી. વસ્તુતઃ જીવ સર્વદા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, પરંતુ તે પોતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણતો નથી. પરંતુ ગુરૂ, શાસ્ત્ર વિગેરેથી અંતે તે પોતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે ત્યારે 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન તેને થાય છે. વસ્તુતઃ તે સદા બ્રહ્મસ્વરૂપ જ હતો, પરંતુ તેને આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારેજ તે પોતાના સત્યસ્વરૂપને જાણે છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેછે તે સર્વદા બ્રહ્મસ્વરૂપજ હતો તેથી તેનું બ્રહ્મસ્વરૂપ પૂર્વે પણ હતુંજ. તેજ બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાનના પ્રતિબંધ દૂર થવાથી હવે તેને ભાન થાય છે, એમ માયાવાદીઓ માને છે તે પ્રમાણે વિચાર કરીએ તોપણ આધુનિક ભક્તોનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ સંભવે છે. જેમ પૂર્વસિદ્ધજ બ્રહ્મસ્વરૂપનું જીવને જ્ઞાનના પ્રતિબંધ દૂર થાય ત્યારે ભાન થાય છે, તેજ પ્રમાણે પૂર્વસિદ્ધજ નિત્યલીલાંમાં પ્રતિબંધ દૂર થાય ત્યારે આધુનિક ભક્તનો પ્રવેશ થાય છે એમ પણ કહી શકાય. તેથી માયાવાદીઓના મત પ્રમાણે વિચાર કરીએ તોપણ આધુનિક ભક્તોનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ સંભવે છે.

અથવા પૂર્વે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ વિગેરેથી ભગવાનની લીલા નિત્ય છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે. આ ભગવાનની લીલા નિત્ય હોવાથી સર્વ લીલા સર્વદા વિદ્યમાન છે તોપણ ભગવાનની ઇચ્છાથી ક્રમ પ્રમાણે તેનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેમજ આધુનિક ભક્તોના સંબંધવાળી ભગવાનની લીલાનો પણ ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે અને તે નિત્યજ છે એમ માનવાથી કાંઇ અનુપપત્તિ રહેતી નથી. તેથી આધુનિક ભક્તોનો પણ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—(પ્રથમ આવિર્ભાવતિરોભાવવાદમાં સર્વ નિત્ય છે એમ તમે સિદ્ધ કરેલું છે. સર્વ નિત્ય હોવાથી ભગવાનની લીલા અને લીલાના સર્વ પદાર્થો પણ નિત્યજ છે. ત્યારે ફરીથી તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાનું શું પ્રયોજન?)

છે તેથી કાંઇ અનુપપત્તિ નથી. તેથી ઋગ્વેદમાં પણ '**विचक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासोऽस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमाचकार**' મંત્ર છે. આ વિષ્ણુ ક્ષેત્રાય (અર્થાત્) નિવાસને માટે, મનુષે (અર્થાત્) સ્તુતિ કરતા દેવગણને, દશસ્યત્ (અર્થાત્) અસુરો પાસેથી લઇને આપતાં (આપતાં), આ સર્વ પૃથિવી ક્રમ્યા (વિચક્રમે). અહિં વિષ્ણુમાહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે. ત્યાં મહત્તમનું માહાત્મ્ય આજ નથી, પરન્તુ આથી અધિક પણ છે એવા આશયથી 'ધ્રુવાસઃ' એમ કહે છે. આના (અસ્ય), કીરયઃ (અર્થાત્) સ્તુતિ કરનારા, જનાસઃ (અર્થાત્) ભક્તો, ધ્રુવાસઃ (અર્થાત્) નિત્યજ (છે). સ્તોત્રથી સંતુષ્ટ થએલા ભગવાને પૂર્વે વર્ણવેલી લીલામાં તેઓનો પાત કર્યો તેથી નિત્યત્વ (છે) એમ જાણવું. નહિ તો જીવ સ્વતઃજ નિત્ય હોવાથી 'આની સ્તુતિ કરનારા નિત્ય છે' એ અનર્થક થાય. અહિં સર્વસંપત્તિ હોવાથી, યાંચા વિગેરે માટે ગમનના અભાવરૂપ ધ્રુવત્વ કાદાચિત્ક છે એમ પણ કહેવાય નહિ,

---

સિદ્ધાન્તી—પ્રથમ સર્વ પદાર્થ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. પરંતુ લીલાનું નિત્યપણું આ સર્વ પદાર્થના નિત્યપણાથી ભિન્નજ પ્રકારનું છે. '**विचक्रमे पृथिवीमेष**' વિગેરે ઋગ્વેદના મંત્રનો પણ આજ ભાવાર્થ છે. આ મંત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. **एष विष्णुः** આ વિષ્ણુ **मनुषे** તેની સ્તુતિ કરનાર દેવોના સમૂહને **दशस्यन्** અસુરો પાસેથી હરણ કરી આપતાં **एतां पृथिवीम्** આ સર્વ પૃથ્વી **विचक्रमे** ક્રમ્યા. ભગવાન્ વિષ્ણુ અસુરો પાસેથી હરણ કરી પોતાની સ્તુતિ કરનાર દેવોને આપતાં આ સર્વ પૃથ્વી ક્રમ્યા, એમ અહિં વિષ્ણુના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. **अस्य** આના **कीरयः** સ્તુતિ કરનાર **जनासः** ભક્તો **ध्रुवासः** નિત્યજ છે એવો અર્થ છે. અહિં વિષ્ણુની સ્તુતિ કરનાર ભક્તો નિત્ય છે એમ કહેલું છે. પોતાના સ્તોત્રથી આ ભક્તોએ ભગવાનને સંતુષ્ટ કર્યા, અને ભગવાને તેમના સ્તોત્રથી સંતુષ્ટ થઇ પૂર્વે નિત્યલીલાનું નિરૂપણ કર્યું તેમાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થવાથી આ ભક્તો નિત્ય છે એમ કહ્યું છે. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થવાથી આ નિત્યત્વ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થવાથીજ તેમને નિત્ય કહ્યા છે એમ ન માનીએ, તો 'આના ભક્તો નિત્ય છે' એ મંત્રનો પાદ નિરર્થક થાય છે, કારણ કે જીવ સ્વતઃજ નિત્ય છે, ભક્તો પણ જીવ હોવાથીજ નિત્ય છે, તેથી 'આના ભક્તો નિત્ય છે' એમ કહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. તથાપિ મંત્રમાં આ પાદ હોવાથી લીલામાં તેમનો પ્રવેશ થવાથીજ તેમને નિત્ય કહ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—અહિં નિત્યત્વ કહેલું છે તે સંકોચરહિત નિત્યત્વ નથી. જેમ કોઇ બ્રાહ્મણને ધનવાન્ હોવાથી યાંચા માટે જવાની આવશ્યકતા ન હોય ત્યારે 'સર્વસંપત્તિવાળો' છે એમ કહે છે, પરંતુ તેની પાસે સર્વસંપત્તિ હોતી નથી, પણ માત્ર યાંચા માટે જવાની તેને આવશ્યકતા નથી એવો જ તેનો અર્થ થાય છે. તેજ પ્રમાણે અહિં '**ध्रुवासः**' કહેલું છે. તેથી વધારે સમય તેઓ વિષ્ણુની ભક્તિમાં વ્યતીત કરે છે એવો અર્થ થાય છે, પરંતુ સર્વદા તેઓ ભક્તિ જ કરે છે, અથવા તે ભક્તો નિત્ય જ છે એવો તેનો અર્થ નથી.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે આ શબ્દનો અર્થ સંકુચિત કરવામાં

કારણ કે સંકોચમાં પ્રમાણ નથી, અને ધ્રુવ પદની એવા (અર્થમાં) શક્તિ નથી. તેથી અમે કહેલા (અર્થમાં)જ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે એમ જાણવું. સુજનિમા (અર્થાત્) સારા નામનું અનુકીર્તન સ્મરણ વિગેરે રૂપ જનિમો જેનાં છે એવા વિષ્ણુએ ઉરુક્ષિતિમ્ (અર્થાત્) વિસ્તીર્ણ નિવાસવાળી કરી.

વળી લીલાને અનિત્ય કહેનાર વાદીને પૂછવું કે અનિત્યત્વ એટલે ધ્વંસનું પ્રતિયોગિત્વ, તેનો તેં અહિં ક્યાંથી નિશ્ચય કર્યો ? ' જન્યભાવને લીધે ' એમ જો તે કહે તો તેને કહેવું કે પૂર્વસિદ્ધજ લીલાનો ક્રમે આવિર્ભાવજ થાય છે એમ પૂર્વે વર્ણવેલી સ્વરૂપાસિદ્ધિનું અનુસંધાન નથી રહેતું ? ' નથી જોતો ' એમ જો કહે તો તારા માનેલા ઈશ્વરમાં પણ તેમજ કહે. ધર્મિગ્રાહકપ્રમાણથી

કાંઇ પ્રમાણ નથી. આ શબ્દના અર્થમાં સંકોચ કરવામાં કાંઈ પ્રમાણ નથી એટલું જ નહિ, પણ **ध्रुव** શબ્દનો અર્થ પણ એવો થતો નથી. 'ધ્રુવ' શબ્દનો વાચ્ય અર્થ ' નિત્ય ' જ છે. તેથી અમે જે અર્થ કર્યો છે તેમાં જ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે એમ જાણવું. **सुजनिमा** જેના નામનું કીર્તન સ્મરણ વિગેરે સારા છે એવા વિષ્ણુએ (પૃથિવી) **उरुक्षितिम्** વિસ્તીર્ણ નિવાસવાળી **चकार** કરી.

ભગવાનની લીલા અનિત્ય છે એમ કહેનાર વાદીને (નૈય્યાયિક) પૂછવું. ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય તે અનિત્ય છે એમ તમે માનો છો. લીલાને તમે અનિત્ય કહો છો, તેથી લીલા પણ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી છે, અથવા લીલાનો પણ ધ્વંસ સંભવે છે એવો નિશ્ચય તમે કેવી રીતે કરો છો ?

પૂર્વપક્ષી—લીલા જન્ય છે તેથી અમે એવો નિશ્ચય કરીએ છીએ. લીલા અનિત્ય છે, કારણ કે તે જન્ય છે. જે જે જન્ય છે તે તે અનિત્ય છે જેમકે ઘટ વિગેરે. તેથી લીલા જન્ય હોવાથી તે અનિત્ય છે એમ અમે કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—અમે પ્રથમ જ કહ્યું છે કે પૂર્વે વિદ્યમાન હતી તેવી જ લીલાનો ક્રમ પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે. લીલાના પણ આવી રીતે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ અને નાશ થતા નથી. તેથી લીલા જન્ય પણ નથી. લીલા જન્ય નહિ હોવાથી, લીલા અનિત્ય સિદ્ધ કરવા તમે જે હેતુ યોજ્યો છે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે, અર્થાત્ તમે યોજેલો હેતુ લીલામાં છે જ નહિ. લીલાને અનિત્ય કહેતાં તમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે એ પણ ભાન તમને નથી રહેતું ?

પૂર્વપક્ષી—અમુક સમયે થતી લીલા પણ પૂર્વસિદ્ધ જ છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ. તમે અસત્‌ની સત્તા સ્વીકારતા નથી, અને પ્રપંચ સત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા કારણ-માંથી તે બહાર નીકળે છે અને કારણમાં પુનઃ તેનો લય થાય છે એમ માનો છો. પ્રપંચનું કારણમાંથી બહાર નીકળવું એ તેની ઉત્પત્તિ જ છે અને કારણમાં તેનો લય થાય છે તે તેનો નાશ જ છે. તેથી પ્રપંચની પેઠે લીલાની ઉત્પત્તિ અને નાશ સંભવે છે. તેથી લીલા જન્ય નથી એમ કહેવાય નહિ. તેથી મારા હેતુમાં સ્વરૂપાસિદ્ધિ હેત્વાભાસ પણ નથી. મારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ નહિ હોવાથી તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે એવું ભાન મને કેમ રહે ?

સિદ્ધાન્તી—જો તમે લીલાને જન્ય અને અનિત્ય કહેતા હો, તો તમારા મત પ્રમાણે

તે એવોજ સિદ્ધ થાય છે એ તો સમાન છે.-તુલ્ય નથી; કારણ કે અહિં ધર્મિગ્રાહકપ્રમાણથી પણ પ્રાતઃકાલની લીલાનું સાયંકાલે અને બાલ્યનું પૌગણ્ડમાં નિરૂપણ થતું નથી.-સત્ય, કારણ કે અહિં પૂર્વલીલાના સત્ત્વ અસત્ત્વની ઉદાસીનતાથી ઉત્તરકાલમાં લીલાનું નિરૂપણ થાય છે, પરન્તુ પૂર્વલીલાના સત્ત્વ અથવા અસત્ત્વનું નિરૂપણ થતું નથી. આ પ્રમાણે સંદેહ હોવાથી, તેનું નિવારણ કરી, 'જનનિવાસનો જય થાય છે' 'બહુ નામો છે' બૃહદ્વામનની કથા, 'તે તમારા ધામો' 'તમારા તે ધામો' 'તે વિષ્ણુનું પરમ પદ' 'તે વિદ્વાનો' 'આના (ભક્તો) નિત્ય' વિગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓથી ઉપર વર્ણવેલી

ઇશ્વર પણ અનિત્ય થાય છે. તમે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા કાર્યલિંગક અથવા 'કાર્યત્વ' જેમાં હેતુ છે એવું અનુમાન કરો છો. ક્ષિતિ, અંકુર વિગેરે કર્તાએ સર્જેલાં છે, કારણ કે તે કાર્ય છે. જે જે કાર્ય છે તે કર્તાએ સર્જેલાં છે જેમકે ઘટ વિગેરે, એ પ્રમાણે તમે ઇશ્વર સિદ્ધ કરવા અનુમાન કરો છો. જગતકર્તા તરીકે ઇશ્વર તમે સિદ્ધ કરો છો, પરંતુ ઇશ્વર જગતકર્તા હોવાથી અનિત્ય જ હોવો જોઇએ. ઇશ્વર અનિત્ય છે, કારણ કે તે કર્તા છે. જે જે કર્તા છે તે અનિત્ય છે જેમકે ઘટકર્તા કુંભાર. આ પ્રમાણે કર્તા અનિત્ય અથવા ઉત્પત્તિ વિનાશવાળો અવશ્ય હોવો જોઇએ. તેથી તમારા મત પ્રમાણે ઇશ્વર પણ અનિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ ઇશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોથી ઇશ્વર નિત્ય છે એમ જ સિદ્ધ થાય છે. સર્ગના આરંભમાં બે પરમાણુઓનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ જન્ય છે, કારણ કે તે ક્રિયા છે, ઘટક્રિયા પેઠે. આ કર્મ જન્ય હોવાથી તેનો કર્તા પણ હોવો જોઇએ. તેથી તે સમયે પણ ઇશ્વર સિદ્ધ થાય છે. આ ઇશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર અનુમાન છે અથવા **कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः। वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः।** કારિકામાં ઉદયનાચાર્યે ઇશ્વર સિદ્ધ કરનાર નવ અનુમાન કહેલાં છે, તે ઇશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર અનુમાન છે. અથવા વેદ પણ ઇશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ છે. આ સર્વથી ઇશ્વર નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી જ ઇશ્વરને નિત્ય કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે લીલા પણ તેનું ગ્રહણ કરાવનાર શ્રુતિ સ્મૃતિ વિગેરે પ્રમાણોથી નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ઇશ્વરની પેઠે તેને પણ નિત્ય જ માનવી જોઇએ.

પૂર્વપક્ષી—લીલા ઇશ્વર પેઠે નિત્ય સિદ્ધ થતી નથી, કારણ કે લીલાનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોમાં પણ પ્રાતઃકાલની લીલા સાયંકાળે છે, અથવા બાલ્યાવસ્થાની લીલા પૌગંડ વિગેરે અવસ્થાઓમાં છે એવું કાંઇ કહેલું નથી.

સિદ્ધાન્તી—સત્ય, એમ કહ્યું નથી; પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે પછીના સમયમાં પૂર્વના સમયની લીલા છે કે નહિ એ બાબતમાં ઉદાસીન રહી, માત્ર લીલાનુંજ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી પૂર્વના સમયની લીલા તે સમયે છે કે નહિ એ કાંઇ કહેલું નથી. આમ હોવાથી પછીના સમયમાં પૂર્વની લીલા છે કે નહિ, અથવા લીલા નિત્ય છે કે નહિ એવો સંદેહ રહે છે. (૧) 'જનનિવાસનો જય થાય છે.' (૨) 'બહુ નામો છે.' (૩) બૃહદ્વામન પુરાણમાંથી કથા (૪) '**ता वां वास्तूनि**' ઋક્ (૫) '**ते ते धामानि**' ઋક્ (૬) **ताद्विष्णोः परमं पदम्**' ઋક્ (૭) '**तद्विप्रासः** ઋક્ (૮) '**ध्रुवासो ऽस्य**' ઋક

રીતે લીલાના નિત્યત્વનો નિશ્ચય થવાથી, સર્વના સમાધાન માટે ' ક્રમથી નિરૂપણ છે ' એવો નિર્ણય થવાથી કેમ સમાન નથી ! નિત્યત્વનું પદે પદે નિરૂપણ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે એક સ્થલે કરેલો એવો નિર્ણયજ અન્યત્ર જાણી શકાય છે, કેમ કે એક સ્થલે નિર્ણય કરેલો શાસ્ત્રાર્થ અન્યત્ર પણ તેમજ છે એવો ન્યાય છે, કારણ કે શબ્દાર્થ અનન્યલભ્ય છે.

–લીલા કર્મરૂપ હોવાથી અને કર્મ ત્રણ ક્ષણ સ્થાયિ હોવાનો નિયમ હોવાથી તે નિત્ય કહી શકાય નહિ.–હંત, એમ જ્ઞાન પણ ત્રણ ક્ષણ સ્થાયિ હોવાનો નિયમ હોવાથી ઈશ્વરજ્ઞાન પણ નિત્ય કહી શકાય નહિ. ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણને લીધે, એ તો તુલ્યજ છે.–લીલા સંબંધી પદાર્થો સર્વને એકજ સમયે અનુભવ થાય તેવા છે કે તેથી ભિન્ન (પ્રકારના) ? પ્રથમ પક્ષમાં તેમનું નિત્યત્વ

એ પ્રમાણોથી આ સંદેહનું નિવારણ થાય છે, અને લીલા નિત્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સર્વનું સમાધાન કરવા નિત્યલીલાનો ક્રમ પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી જેમ આવિર્ભાવ થાય છે, તેમજ તેનું નિરૂપણ કરેલું છે એવો નિર્ણય થાય છે. તેથી જેમ ઈશ્વર ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેમજ લીલા પણ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. પદે પદે લીલા નિત્ય છે એમ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણકે એકજ સ્થલે લીલા નિત્ય છે એવો નિર્ણય થાય તે નિર્ણય અન્ય સ્થલે પણ જાણી શકાય છે. એક સ્થલે જે શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય થાય તેજ અન્ય સ્થલે પણ શાસ્ત્રાર્થજ છે એ ન્યાયથી એક સ્થલે લીલા નિત્ય છે એવો નિર્ણય કરવાથી સર્વત્ર તેનું અનુસંધાન રહે છે. શબ્દ અથવા વેદ, સ્મૃતિ અને પુરાણથી લીલા નિત્ય છે એવો નિર્ણય થાય છે. શબ્દથી અન્ય પ્રમાણ તેનું ગ્રહણ કરી શકતું નથી. તેથી લીલા નિત્ય છે એ શબ્દાર્થજ અહિં પ્રમાણ છે. અન્ય પ્રમાણો તેનાથી વિરૂદ્ધ હોઈ તેને નિર્બલ પણ કરી શકતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—લીલા ભગવાનની અમુક પ્રકારની ક્રિયા અથવા કર્મજ છે. કર્મ માત્ર ત્રણ ક્ષણજ રહે એવો નિયમ છે, તેથી માત્ર ત્રણજ ક્ષણ રહેનારી ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ કેમ કહી શકાય ?

સિદ્ધાન્તી—હંત ! જ્ઞાન પણ માત્ર ત્રણજ ક્ષણ રહે એવો નિયમ છે. તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન પણ માત્ર ત્રણજ ક્ષણ રહી શકે, અને તે પણ અનિત્ય છે એમ સ્વીકારો. ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથીજ જ્ઞાન:નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી તેને નિત્ય માનો છો, તેમ ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથીજ લીલા પણ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી તેને પણ અવશ્ય નિત્ય માનવી જોઇએ. તેથી જેમ ત્રણ ક્ષણજ રહી શકે એવા લૌકિક જ્ઞાનથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન વિલક્ષણ છે, તેજ પ્રમાણે માત્ર ત્રણજ ક્ષણ રહી શકે એવી લૌકિક ક્રિયાથી ઈશ્વરની લીલા પણ વિલક્ષણજ છે. તેથી ભગવાનની લીલા નિત્ય માનવાથી લૌકિક કર્મના સ્વરૂપની મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—શ્રીગોકુલ વૃંદાવન વિગેરે સ્થલમાં ગુલ્મ, લતા, તરુ, વન વિગેરે પદાર્થોનો સર્વને અનુભવ થાય છે. ભક્તો અને ભક્ત ન હોય તેવા સામાન્ય પુરૂષોને પણ આ સર્વનો અનુભવ એક સાથેજ થાય છે. ભગવાનની લીલાના આજ પદાર્થો હશે કે આથી ભિન્ન

પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે; અને ક્વચિત્ શ્રૂયમાણ વૈલક્ષણ્યનો ઉપલંભ હોવાથી પણ એમ કહી શકાય નહિ. દ્વિતીય પક્ષે, આ પણ ઇતર પદાર્થ સમાન હોવાથી અલૌકિક લીલારસમાં નિમગ્ન ભક્તોને આમાંજ અસાધારણ પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય; અને તેવા ભક્તોને આના દર્શન વિગેરેથી અલૌકિક રસનો અને અમુક આનંદનો અનુભવ થાય છે તેથી એમ પણ કહી શકાય નહિ એમ ઉભયત: પાશારજ્જુ છે.–ભિન્ન હોવા છતાં અભિન્ન હોવાના ભ્રમથી પ્રેમ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે સ્વપ્નમાં જોએલી પ્રમદાના દર્શન વિગેરેથી પારમાર્થિક સ્ખલન વિગેરે થાય છે–એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ એવો આનંદ ઉપપન્ન થાય તો પણ સ્થલે સ્થલે પારમાર્થિક વેણુ કિંકિણી વિગેરેનું

માત્ર ભક્તોજ અનુભવ કરી શકે તેવા ? ભક્ત અને સામાન્ય લોકો સર્વ જેમનો અનુભવ કરે છે તેજ લીલાના પદાર્થ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તે પદાર્થો અનિત્ય છે. ત્યાં વૃક્ષનું છેદન વિગેરેનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ ભગવાનની લીલાના પદાર્થો નિત્ય છે. સર્વ લોક જેમનો અનુભવ કરે છે તે પદાર્થોના નિત્યપણાનો પ્રત્યક્ષથી બાધ થાય છે તેથી તે અનિત્યજ છે, અને અનિત્ય હોવાથી તે ભગવાનની લીલાના પદાર્થો છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી '**रत्नबद्धोभयतटी**' શ્રીયમુનાજીના ઉભય તટ રત્નથી બાંધેલા છે એમ કહેલું છે, પરંતુ સામાન્ય પુરૂષોને જે શ્રીયમુનાજીના દર્શન થાય છે તેમનાં ઉભય તટ શ્રીગોકુલ પાસે રત્નથી બાંધેલા નથી. તેથી પણ સામાન્ય પુરૂષો અને સર્વને જે પદાર્થોનો શ્રીગોકુલ વિગેરે સ્થલે અનુભવ થાય છે તેજ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થો છે એમ કહી શકાય નહિ. ભગવાનની લીલાના પદાર્થો આ પદાર્થોથી ભિન્ન છે, અને માત્ર ઉત્કટ ભક્તોજ તેમનું દર્શન કરી શકે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે સર્વથી દૃશ્ય આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન હોય તો અલૌકિક લીલાના રસમાં નિમગ્ન થએલા ભક્તોને આ પદાર્થો પર અસાધારણ પ્રેમ થાય નહિ, કારણ કે આ પદાર્થો પણ ભગવાનની લીલાના પદાર્થો નહિ હોવાથી અન્ય લૌકિક પદાર્થો જેવાજ છે. તેથી આવા લૌકિક પદાર્થો પર ભક્તોને પ્રેમ થાય છે, વળી આ પદાર્થોનું દર્શન વિગેરે થાય છે ત્યારે ભક્તોને ભગવદ્રસનો અનુભવ થાય છે અને અતિશય આહ્લાદ થાય છે, તેથી આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે ઉભયત: તમને પાશારજ્જુ છે. વળી આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન છે, પરંતુ તે ભગવાનની લીલાનાજ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને ભ્રમ થવાથી તે પદાર્થો પર તેમને પ્રેમ થાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રમદાનું દર્શન વિગેરે ભ્રમથીજ થાય છે તોપણ તેથી વીર્યનું સ્ખલન સત્ય થાય છે, તેવીજ રીતે આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાનાજ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને ભ્રમ થાય છે તોપણ તેથી તેમને અલૌકિક રસ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે એમ પણ તમારાથી કહી શકાય નહિ. કદાપિ સામાન્ય પુરૂષોને જે વન, વૃક્ષ વિગેરે પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે તે લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન હોવા છતાં. લીલાનાજ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને ભ્રમ થવાથી તે પર પ્રેમ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે તેમને વેણુ અને કિંકિણીનું શ્રવણ, અમુક સુગંધ અને પ્રદીપ વિગેરેનો અનુભવ થાય છે તે સંભવે નહિ, કારણ કે અભિમાનથી આ

શ્રવણ, પ્રસિદ્ધ સૌરભવિશેષનો અનુભવ, અને પ્રદીપ વિગેરેનો અનુભવ ઉપપન્ન થાય નહિ; કારણ કે માત્ર અભિમાનથી ઉપર કહેલાનો અનુભવ સંભવે નહિ. નહિ તો જાગરિતને પણ પ્રમદાસ્પર્શ વિગેરેનો અનુભવ થાય. વળી તેવા (ભક્તોને) ભ્રમ થાય નહિ–આ વિગેરે શંકાનો નિરાસ તો ' दिवीव चक्षुराततम् ' એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનથીજ કરેલો છે, એ દિક્.

–પ્રભાસીય કથાની સંગતિ કેમ થાય ?–કહીએ છીએ. સર્વલીલાયુત ભગવાન્ સદા પ્રકટ છે. તેથી જેમ ધર્મરક્ષા, સદ્રક્ષા, દેવકાર્યકરણ, ભૂભારહરણ વિગેરે ભગવાનની લીલા છે તેમજ આસુરવ્યામોહન પણ લીલાજ છે, અને મોહન માયાથીજ છે એ નિશ્ચય છે. આમ હોવાથી આસુરમોહન માટે જે લીલા તે માયિકી (છે) એમ માનવું. તેનું લૌકિક તરીકે અને સત્ય તરીકે જ્ઞાન હોવાથી ભગવાનમાં પણ લૌકિકત્વ જ્ઞાન અસુરોનેજ છે, દેવોને નથી; કારણ કે તેઓને

સામાન્ય લોકોને જેનો અનુભવ થાય છે એ પદાર્થોને તેઓ લીલાના પદાર્થ માને તેથી આ સર્વનો પારમાર્થિક અનુભવ થાય નહિ. કદાપિ એ પ્રમાણે પારમાર્થિક અનુભવ થતો હોય, તો સ્વપ્નમાં નહિ, પરંતુ જાગરિત અવસ્થામાંજ વસ્તુતઃ પ્રમદા ન હોય ત્યાં પ્રમદાના સ્પર્શ વિગેરેનો અનુભવ થવો જોઇએ. વળી એવા ઉત્કટ ભક્તોને ભ્રમ થાય એ પણ સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ સર્વ શંકાનો નિરાસ પ્રથમ ' दिवीव चक्षुराततम् ' મંત્રનો અર્થ કરતાં કરેલો છે. જેમ સ્વર્ગમાં રહેલા પદાર્થો મહાન્ અને ઉદ્‌ભૂતરૂપવાળાં હોવા છતાં માત્ર ત્યાં રહેનાર લોકોનેજ તેમનો અનુભવ થાય છે, તેમ લીલાના પદાર્થોનો પણ માત્ર લીલામાં જેમનો સમાવેશ હોય તેમનેજ અનુભવ થાય છે. તેથી આ શ્રૌત દૃષ્ટાંતથી લીલાના પદાર્થો સામાન્ય લોકોને જે પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે તેમનાથી ભિન્નજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષના બાધનો અવસરજ નથી, વિગેરે ' दिवीव चक्षुराततम् ' મંત્રનો અર્થ કરતાં આ શંકાનો નિરાસ કરેલો છે.

પૂર્વપક્ષી—ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ માનીએ તો પ્રભાસમાં ભગવાને જે લીલા કરી તેની સંગતિ થતી નથી, કારણ કે પ્રભાસક્ષેત્રમાં સર્વ યાદવોનો શાપને લીધે નાશ થએલો છે. ભગવાનની લીલા અને તેના સર્વ પદાર્થો નિત્યજ હોય તો અહિં યાદવોનો નાશ વિગેરે કેમ સંભવે ?

સિદ્ધાન્તી—સર્વ લીલા સહિત ભગવાન્ સદા પ્રકટ છે. તેથી જેમ ધર્મરક્ષા, સત્પુરૂષોની રક્ષા, દેવોનું કાર્ય કરવું તે, ભૂમિના ભારનું હરણ, વિગેરે ભગવાનની લીલા છે તેમજ અસુરોનો વ્યામોહ પણ ભગવાનની લીલાજ છે. ભગવાન્ અસુરોને મોહ પમાડે છે તે આસુર-વ્યામોહ લીલા છે. ભગવાન્ માયાથીજ આ લીલા કરે છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. આમ હોવાથી અસુરોને મોહ પમાડવા ભગવાન્ જે લીલા કરે છે તે લીલા માયિકીજ છે એમ માનવું. આ ભગવાનની લીલા માયિક હોવા છતાં અસુરો તેને લૌકિક અને સત્ય માને છે, તેથી ભગવાનને પણ તેઓ લૌકિક પુરૂષજ માને છે. અસુરોજ ભગવાનને લૌકિક પુરૂષ માને છે, પરંતુ દેવો તેમને લૌકિક પુરૂષ માનતા નથી, કારણકે દેવોને માટેજ ભગવાન્ આ લીલા

માટેજ એ કરેલી છે. તેથીજ ભગવાને પણ ‘ મારો પર ભાવ નહિ જાણનારા નિષ્ફલ આશા નિષ્ફલ કર્મ અને નિષ્ફલ જ્ઞાનવાળા, બુદ્ધિહીન મોહ કરનારી રાક્ષસી અને આસુરીજ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મૂઢો માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા ભૂતમહેશ્વરની મારી અવજ્ઞા કરે છે. પરંતુ હે પાર્થ ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ ભૂતાદિ અને અવ્યય જાણીને મને અનન્ય મનથી ભજે છે ’ એમ કહેલું છે. ‘મને’ અને ‘ અવ્યય ’ એ બે પદથી, જે પ્રકટ દેખાય છે તેનેજ વિકાર રહિત જાણી ભજે છે એમ જણાય છે. વળી ભગવદ્ગીતામાંજ ‘ જેને વેદવિત્ અક્ષર કહે છે, રાગરહિત યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેની ઇચ્છા રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે પદ તને ટૂંકમાં કહીશ ’ એમ ઉપક્રમ કરી, અક્ષર અને પોતાની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ કરી, પોતાની પ્રાપ્તિમાં વિશેષ કહી, ફરી ભગવાન્ ‘ અવ્યક્તમાંથી સર્વ વ્યક્તિઓ દિવસના આગમસમયે ઉત્પન્ન થાય છે, અને રાત્રિના આગમ સમયે અવ્યક્તસંજ્ઞાવાળા તેમાંજ (તેમનો) લય પામે છે, અને દિવસના આગમ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. તે અવ્યક્તથી પર અન્ય વ્યક્ત સનાતન ભાવ જે છે તે સર્વભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી ’ વિગેરે કહે છે, અને આના અંતમાં ‘ હે પાર્થ ! તે પર પુરૂષ તો અનન્ય ભક્તિથી લભ્ય છે એમ કહી, ‘ ભૂતો જેની અંદર રહે છે, અને જેનાથી આ સર્વ વ્યાપેલું છે ’ એમ પરનું લક્ષણ કહેલું છે. અહિં ‘ જે સર્વભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી ’ તેનુંજ લક્ષણ ‘ ભૂતો જેની અંદર રહે છે ’

પણ કરે છે. તેથીજ ભગવાન પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ‘ મારો પરભાવ નહિ જાણનારા ’ વિગેરેથી દૈવી પ્રકૃતિવાળા અને આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓનું આજ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે, ત્યાં ભગવાને ‘મને’ અને ‘અવ્યય’ પદ ગોજેલાં છે. તેથી ભગવાનનું જે પ્રકટ સ્વરૂપ દેખાય છે તેજ વિકારરહિત છે એમ જાણી તેજ સ્વરૂપનું દૈવી પ્રકૃતિવાળા ભજન કરે છે એમ કહેલું છે. વળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંજ ‘જેને વેદવિત્ અક્ષર કહે છે, રાગરહિત યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેની ઇચ્છા રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પદ તને ટૂંકમાં કહીશ’ એમ આરંભમાં ભગવાન્ પ્રથમ પોતાના અક્ષરપદનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પછી ભગવાન્ અક્ષરપદનું નિરૂપણ કરી, અક્ષરપદ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો ઉપદેશ કરે છે. પછી અક્ષરપદની પ્રાપ્તિ અને પોતાની પ્રાપ્તિમાં વિશેષ શું છે તે જણાવે છે. આ સર્વનો ઉપદેશ કર્યા પછી ‘ અવ્યક્તથી પર અન્ય વ્યક્ત સનાતન ભાવ જે છે તે સર્વ ભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી ’ એમ કહે છે. પછી તે પરપુરૂષ માત્ર અનન્ય ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ઉપદેશ કરી, ‘ ભૂતો જેની અંદર રહે છે, અને જેનાથી આ સર્વ વ્યાપેલુ છે ’ એમ પરનું લક્ષણ કહે છે, ‘ જે સર્વ ભૂતો નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી ’ એમ પ્રથમ જેના વિષે કહેલું છે તેનુંજ અહિં ‘ ભૂતો જેની અંદર રહે છે ’ એમ લક્ષણ આપેલું છે. ભગવાનનું જે દશ્ય સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપમાંજ આ સર્વ લક્ષણ છે એમ મૃત્સ્નાભક્ષણ, જૂંભ વિગેરે લીલાઓનું નિરૂપણ કરતાં આરંભમાંજ કહેલું છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું

એ પદથી કહેલું છે. મૃત્સ્નાભક્ષણ જૃમ્ભ વિગેરે લીલાના નિરૂપણના પ્રસ્તાવમાં અન્ય પક્ષનો નિરાસ કરી ભગવાનનું દૃશ્ય સ્વરૂપજ નૈસર્ગિક ધર્મથી આ લક્ષણવાળું છે એમ દશમસ્કંધમાં નિરૂપણ કરેલું છે. વળી ત્યાંજ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં તેજ ઉદર (દામોદરનું) દોરડાઓથી અનવછેદ્ય છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી તેનુંજ બ્રહ્મ તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. ઉદર અબ્રહ્મ હોય તો, દોરડાઓથી અનવચ્છેદ્ય હોવાથી દેશકાલથી અપરિચ્છિન્નત્વ (એ) બ્રહ્મધર્મનું વ્યધિકરણ થઇ જાય, તેથી 'જેની અંદર અને બહાર નથી' ઇત્યાદિથી નિરૂપણ ન કરત. તેથી ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી વિગ્રહજ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય થવાથી, તેથી વિરૂદ્ધ મિથ્યાજ ધર્મોનું પ્રદર્શન અસુરના વ્યામોહ માટે છે એમ નિશ્ચય થાય છે; કારણકે અન્યથાનુપપત્તિ બલિષ્ઠ છે. વળી 'વિષ્ણુના ગુણો, આકાર, ચિચ્છરીર મોહ ન થાય તે માટે છે. નિર્દોષત્વ એ મુક્તોનું પણ તારતમ્ય કહેવાય છે. આથી વિરૂદ્ધ જે છે તે સર્વ મોહ માટે છે એવો નિશ્ચય છે. અજ્ઞાન, પારવશ્ય, વિધિ, ભેદ, પ્રાકૃતદેહ, દેહત્યાગ વિગેરે અસુરોના મોહ માટે છે, કારણ કે વિષ્ણુને કોઇ સમયે દોષ નથી.' એમ બ્રહ્માંડપુરાણમાં છે. વળી પદ્મપુરાણમાં પાષંડ પ્રવર્તાવવા વૃષભધ્વજને આજ્ઞા કરતાં ભગવાને 'હે શંભો!

દૃશ્ય સ્વરૂપજ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં વર્ણવેલો અક્ષરથી પર ભાવ છે. વળી શ્રીમદ્‌ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં દામોદરલીલાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનુંજ ઉદર દોરડાઓથી અનવચ્છેદ્ય છે, અર્થાત્ દોરડાથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ઉદરનો અવચ્છેદ થતો નથી, ભગવાનનું ઉદર દોરડાઓથી માપી શકાતું નહિ એમ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી તે ઉદર બ્રહ્મજ છે એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદરનો દોરડાઓથી અવચ્છેદ થયો નહિ, અર્થાત્ દેશ અને કાલથી ઉદરનો પરિચ્છેદ થયો નહિ. દેશ અને કાલથી અપરિચ્છિન્ન હોવું એ બ્રહ્મનુંજ લક્ષણ છે. આ લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ઉદરમાં છે, એમ 'જેની અંદર અને બહાર નથી' વિગેરેથી નિરૂપણ કરેલું છે; તેથી ભગવાનનું ઉદર બ્રહ્મજ છે. જો ઉદર બ્રહ્મ ન હોય તો બ્રહ્મના 'દેશ અને કાલથી અપરિચ્છિન્ન' એ અસાધારણ ધર્મનું તેમાં નિરૂપણ કરત નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ નથી એવા ઉદરમાં દેશ અને કાલથી અપરિચ્છિન્નત્વ એ બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી વ્યધિકરણ થાય. તેથી ઉદર પણ બ્રહ્મજ છે. આ પ્રમાણે ધર્મિ બ્રહ્મનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ શાસ્ત્રથી ભગવાનનો વિગ્રહજ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વિગ્રહજ બ્રહ્મ હોવાથી લૌકિક મનુષ્યનું શરીર વિગેરે ધર્મ તેમાં નથી. આ ધર્મ ભગવાનના વિગ્રહમાં નથી, અને તેજ ધર્મો અસુરોને ભગવાન્ દર્શાવે છે, તેથી એ ધર્મો તેમને મોહ પમૌડવાજ દર્શાવે છે એમ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે આ પ્રમાણે માન્યા વિના અન્ય ગતિ નથી. અન્યથાનુપપત્તિ સર્વથી બલવતી છે. વળી બ્રહ્મપુરાણમાં પણ 'વિષ્ણુના ગુણો, આકાર, ચિચ્છરીર મોહ ન થાય તે માટે છે......અજ્ઞાન, પારવશ્ય, વિધિ, ભેદ, પ્રાકૃતદેહ, દેહત્યાગ વિગેરે અસુરોના મોહ માટે છે, કારણ કે વિષ્ણુને કોઈ સમયે દોષ નથી' એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. વળી પદ્મપુરાણમાં ભગવાન્ વૃષભધ્વજને પાખંડ મત પ્રવર્તાવવા આજ્ઞા કરે છે, ત્યાં પણ 'હે શંભો! એ પ્રમાણે તારી આરાધના

એ પ્રમાણે તારી આરાધના કરી સદા વર ગ્રહણ કરીશ ' એમ કહેલું છે, કારણ કે અન્યની આરાધના જીવનો ધર્મ હોવાથી ભગવાનમાં સંભવે નહિ. જેમ તે મિથ્યા (ધર્મનું) પોતામાં પ્રદર્શન લોકના વ્યામોહ માટે કરાવ્યું, તેમ તેનું (પ્રભાસીયલીલા) પણ કરાવ્યું એમ માનવું. વળી જેમ ઇંદ્રજાલવિદ્યામાં નટ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધ કરે છે, તેમાં તે મરણ પામે છે, મરણ પામી તેનો અહિં પાત થાય છે, અને તેની સ્ત્રી સહગમન કરે છે વિગેરે જેનો પૂર્વે અનુભવ થાય છે, તે પછીના સમયના પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ તેના આગમનથી માયિક (હતું) એમ નિશ્ચય થાય છે, તેમ ' જનનિવાસનો જય થાઓ ' વિગરે વર્ણવેલી શ્રુતિ સ્મૃતિઓથી પૂર્વપૂર્વ લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી અગતિથીજ આ લીલા માત્ર પ્રદર્શન માટેજ છે એમ નિશ્ચય કરવો. આના અનુરોધથી પૂર્વલીલાજ એવી (માયિક) છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તે કહેલાં પ્રમાણોથી નિત્યજ સિદ્ધ થાય છે. ઉક્ત દૃષ્ટાન્ત ન્યાયથી પ્રથમ એમ સિદ્ધ થઈ તેનો પછી બાધ થાય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ત્યાં લૌકિક પ્રમાણ હોવાથી દોષનો પણ સંભવજ છે, પરન્તુ પ્રકૃતમાં દોષનો સંભવ નથી. અહિં

કરી સદા વર ગ્રહણ કરીશ' એમ ભગવાન્ કહે છે. આરાધન જીવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો ધર્મ નથી. તેથી ભગવાનમાં આરાધન સંભવતું નથી. આમ હોવા છતાં, ભગવાનમાં આરાધન નથી તોપણ પોતામાં આરાધન છે, અર્થાત્ પોતે પણ અન્યનું આરાધન કરે છે એમ ભગવાન્ અસુરોને દર્શાવે છે. અહિં જેમ પોતામાં જે ધર્મ નથી તે ધર્મ પોતામાં છે એવું ભગવાન્ અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા દર્શાવે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રભાસીય લીલા પણ અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરવાજ ભગવાન્ દર્શાવે છે એમ માનવું. વળી લોકમાં પણ ઇંદ્રજાલ વિદ્યાથી નટ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધ થાય છે તેમાં તે મરણ પામે છે, મરણ પામી તે પૃથ્વીપર પડે છે, અને તેની સ્ત્રી તેની સાથે બળી સતી થાય છે. એવો પ્રથમ અનુભવ થાય છે, પરંતુ ત્યાર પછી નટ પાછો આવે છે તે પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે પૂર્વે જેનો અનુભવ થયો હતો તે સર્વ માયિકજ હતું એવો આપણો નિશ્ચય થાય છે. તેજ પ્રમાણે લીલાનો વિચાર કરીએ તો પણ 'જનનિવાસનો જય થાઓ' વિગેરે પ્રમાણોથી પૂર્વની લીલા નિત્યજ સિદ્ધ થાય છે તેથી અન્ય કાંઇ ગતિ નહિ હોવાથીજ આ પ્રભાસીય લીલા માત્ર અસુરોને દર્શાવવાજ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. પ્રભાસીય લીલાને સત્ય માની, તે સત્ય હોવાથી પૂર્વની લીલાજ માયિક છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'જનનિવાસનો જય થાઓ' વિગેરે સ્મૃતિ શ્રુતિઓથી પૂર્વની લીલાઓ નિત્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી નટના લૌકિક દૃષ્ટાંત પ્રમાણે પૂર્વની લીલા નિત્ય હોય એવો અનુભવ પ્રથમ થાય છે, પરંતુ પછી પ્રભાસીય લીલાથી એ અનુભવનો બાધ થાય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે નટના દૃષ્ટાંતમાં નટનું સ્વર્ગગમન વિગેરેનો અનુભવ કરનાર ચક્ષુ: લૌકિક પ્રમાણ હોવાથી તેમાં દોષ પણ સંભવે છે, પરંતુ ' જનનિવાસનો જય થાઓ ' વિગેરે સ્મૃતિ અને શ્રુતિઓ લૌકિક પ્રમાણ નહિ હોવાથી અર્થાત્ અલૌકિક પ્રમાણ હોવાથી તેમાં દોષ સંભવતો પણ નથી. વળી નટના દૃષ્ટાંતમાં નટનું મરણ તેની સ્ત્રીનું સહગમન વિગેરે અનુભવ થાય

પૂર્વે વર્ણવેલા ન્યાયથી લીલાઓમાં અન્યોન્ય બાધ્યબાધક ભાવ ન હોવાથી એમ કહેવાનો અવસર નથી, તેથી વિસ્તારથી શું? આથી, 'આ જે મન, વાણી, ચક્ષુઓ, શ્રવણ વિગેરેથી નશ્વર ગૃહ્યમાણ છે તે માયામનોમય છે' એ ભગવાનનું વાક્ય લીલામાં સમાવેશવાળા અંતરંગ ભક્તને કહેલું હોવાથી કોઇપણ અર્થ વાસ્તવ છે એમ કહી શકાય નહિ, એ કુત્સિત્ શંકાનો નિરાસ થયો જાણવો; કારણ કે 'આ જે' વિગેરેથી અસુરોના વ્યામોહ માટે પ્રદર્શ્યમાન અર્થજ કહેલા છે. નહિ તો 'ગૃહ્યમાણ' એટલાથીજ સર્વની પ્રાપ્તિ થવાથી 'નશ્વર' એમ ન કહેત. આમ હોવાથી દ્વિજના શાપથી નશ્વર એમ ગૃહ્યમાણ એવા પ્રકારનું છે એવો અર્થ નીકળે છે. તેથીજ 'આ જેનું મન, વાણી, અને અન્ય ઇંદ્રિયોથી પણ ગ્રહણ થાય છે તે હુંજ છું. મારાથી અન્ય નથી એમ સહેલાઇથી સમજો' એવું ભગવાન્ હંસનુ પણ વચન છે. અહિં વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે સમજવું. આરંભમાં નિગૂઢ આશયવાળા શ્રીશુકદેવે 'ભૂભારરાજપૃતના' એમ ઉપક્રમ કરી, 'સંજહ્રે સ્વકુલં વિભુઃ' સુધી મોહિકા લીલા સામાન્ય રીતે કહી. અહિં 'અસ્વકુલમ્' એવો નિગૂઢ પદચ્છેદ

છે. ત્યારપછી નટના આગમનનો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, એક બીજાના બાધક છે. પરંતુ ભગવાનની લીલાઓ એકબીજાની બાધક નથી. લીલાઓમાં પરસ્પર બાધ્યબાધકભાવ નથી, તેથી પૂર્વની નિત્ય લીલાઓ માયિક છે એમ કહી શકાય નહિ. તેથી વિસ્તારથી શું? 'આ જે મન, વાણી, ચક્ષુઓ, શ્રવણ વિગેરેથી નશ્વર ગૃહ્યમાણ છે તે માયામનોમય છે' વાક્ય ભગવાને લીલાના અંતરંગ ભક્ત ઉદ્ધવને કહેલું છે, તેથી સર્વ પદાર્થ મિથ્યા છે, કાંઈ વાસ્તવિક નથી એવી કુત્સિત શંકાનો પણ પ્રભાસીય લીલા મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ કરવાથી નિરાસ થાય છે એમ જાણવું; કારણ કે ભગવાને એ વાક્યમાં 'આ જે' શબ્દોથી ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે અસુરોને મોહ કરવા દર્શાવવામાં આવે તે પદાર્થોનોજ ઉલ્લેખ કરેલો છે. જો ભગવાને અસુરોને મોહ કરવા જે પદાર્થો દર્શાવવામાં આવે છે તે માટેજ આ વાક્ય યોજ્યું ન હોત, પરંતુ સર્વ પ્રપંચને માટે યોજ્યું હોત, તો 'નશ્વર' શબ્દ યોજત નહિ, કારણ કે 'નશ્વર' શબ્દ વિનાજ, 'મન વાણી, ચક્ષુઓ, શ્રવણ વિગેરેથી ગૃહ્યમાણ' એમજ કહેવાથી સર્વ પ્રપંચનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ ભગવાન્ 'આ જે' શબ્દોથી અસુરોને મોહ કરવા દર્શાવવામાં આવનાર પદાર્થોનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને વળી 'નશ્વર' શબ્દ યોજે છે, તેથી દ્વિજના શાપથી જે નશ્વર તરીકે ગૃહ્યમાણ છે તેજ માયામનોમય છે, પરંતુ સર્વ પ્રપંચ માયામનોમય નથી એવો અર્થ થાય છે. તેથીજ 'આ જેનું મન, વાણી, અને અન્ય ઇંદ્રિયોથી પણ ગ્રહણ થાય છે તે હુંજ છું, મારાથી અન્ય નથી એમ સહેલાઇથી સમજો' એવું ભગવાન્ હંસનું પણ વચન છે.

અહિં વિદ્વાનોએ નીચે પ્રમાણે સંગતિ કરવી. પ્રથમ નિગૂઢ આશયવાળા શ્રીશુકદેવજી **'भूभारराजपृतना'** થી આરંભી **'संजह्रे स्वकुलं विभुः'** સુધી ત્રણ શ્લોકથી મોહ કરનારી લીલાનું સામાન્ય વર્ણન કરે છે. અહિં **'संजह्रे स्वकुलं विभुः'** નો પદચ્છેદ **'संजह्रे अस्वकुलं विभुः'** એમ કરવો. આ શ્રીશુકદેવનો નિગૂઢ આશય છે. વળી વાસ્તવિક નૈસ-

જાણવો. વાસ્તવી નૈસર્ગિકી લીલા ભૂતલપર પ્રકટ હોવા છતાં એમ કેમ સંભવે એ (શંકાનો) નિરાસ કરવા, 'સ્વમૂર્તિથી' એ બે શ્લોકથી આગળ ભૂતલપર લીલા પ્રાકટ્યનું પ્રયોજન રહ્યું નથી એમ જણાવવા, લીલા પ્રાકટ્યનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયું એમ પ્રથમ કહી, સર્વથી અદૃશ્યત્વ લક્ષણવાળા 'પદમાં ગયા' એમ કહ્યું. લૌકિક ભૂમિનો માત્ર અધિષ્ઠાન તરીકેજ ઉપયોગ હોવાથી અસ્વાભાવિક છે તેથી તેનાથી ભિન્ન પદ એમ જણાવવાને 'પોતાનું' એમ કહ્યું. આગળ 'બ્રહ્મણ્ય ઉદાર નિત્ય વૃદ્ધની સેવા કરનાર, શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખનાર વૃષ્ણિઓને શાપ કેમ થયો ?' એ રાજાના પ્રશ્નવાક્યના વ્યાજથી, નિત્યલીલામાં સમાવેશવાળા યાદવના સ્વરૂપના નિરૂપણથી શાપ પામેલા (યાદવો) તેઓથી ભિન્ન છે એમ વ્યાસજીએ જણાવ્યું (છે). 'આપ્તકામ (ભગવાન્) સકલ સુંદર સંનિવેશવાળું શરીર ધારણ કરતાં, ભૂતલપર સુમંગલ કર્મ આચરતાં, ધામમાં પહોંચી રમણ કરતાં સ્થિતકૃત્યશેષ ઉદાર કીર્તિએ કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી' એ ઉત્તરમાં તો ભૂતલપર સ્વરૂપ અને લીલા પ્રકટ કરતાં (ભગવાન્), પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયું એમ જાણી, ધામ (અર્થાત્) સહજ નિત્ય જે લીલાસ્થાન ત્યાં પહોંચી, સ્થિતકૃત્યશેષ અર્થાત્ સ્થિત (રહ્યું છે) ભાવિ અસુર વ્યામોહરૂપી

ર્ગિક લીલા ભૂતલપર પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભગવાન્ યાદવકુલનો સંહાર કેમ કરે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા '**स्वमूर्त्या**' થી આરંભી '**स्वं पदमीश्वरः**' પર્યંત બે શ્લોક યોજેલા છે. આગળ હવે ભૂતલપર લીલા કરવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી એમ જણાવવા પ્રથમ લીલાના સર્વ પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયા છે, અને તેથી ભગવાન્ સર્વથી અદશ્ય 'પોતાના પદમાં ગયા' એમ આ બે શ્લોકથી શ્રીશુકદેવ જણાવે છે. લીલામાં લૌકિક ભૂમિ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ તેનો માત્ર અધિષ્ઠાન તરીકેજ ઉપયોગ થયો હતો. તેવી લૌકિક ભૂમિથી વિલક્ષણ પદમાં ભગવાન્ પધાર્યા એમ જણાવવા 'પોતાના' પદમાં ભગવાન્ પધાર્યા એમ કહ્યું છે. તેથી દ્વારિકામાં જે યાદવો રહ્યા તે સ્વકીય કુલ છે, અને પ્રભાસમાં જે યાદવો ગયા તે અસ્વકુલ છે એવો ભાવાર્થ નીકળે છે. વળી આગળ, 'બ્રહ્મણ્ય, ઉદાર, નિત્ય વૃદ્ધની સેવા કરનાર, શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખનાર વૃષ્ણિઓને શાપ કેમ થયો ?' એમ રાજા પ્રશ્ન કરે છે. નિત્યલીલામાં જેઓનો સમાવેશ થએલો છે તે યાદવોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, જે યાદવોને શાપ થયો તે આ નિત્યલીલાના યાદવોથી વસ્તુતઃ ભિન્ન છે, એમ આ પ્રશ્નના મિષથી વ્યાસજી જણાવે છે. 'આપ્તકામ (ભગવાન્) સકલ સુંદર સંનિવેશવાળું શરીર ધારણ કરતાં, ભૂતલપર સુમંગલ કર્મ આચરતાં, ધામમાં પહોંચી રમણ કરતાં સ્થિતકૃત્યશેષ ઉદાર કીર્તિએ કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી' એમ આ પ્રશ્નનો શ્રીશુકદેવજી ઉત્તર આપે છે. ભગવાનને પોતાનું સ્વરૂપ અને લીલા ભૂતલપર પ્રકટ કરતાં, સ્વરૂપ અને લીલા ભૂતલપર પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયું એમ જણાયું, ત્યારે પોતાના ધામમાં અર્થાત્ પોતાનું સહજ અને નિત્ય લીલાસ્થાનમાંજ પહોંચી ભગવાન્ સ્થિતકૃત્યશેષ થયા. સ્થિત અર્થાત્ રહ્યું છે કૃત્યશેષ એટલે બાકીનું કામ જેનું તે સ્થિતકૃત્યશેષ. જેનું અસુરને વ્યામોહ કરવાનું કામ

કૃત્યશેષ (બાકીનું કામ) જેનું એવાએ કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી એમ એક શ્લોકમાં શ્રીશુકે કહ્યું છે. તેથી આ કુલ માયિક સંભવે છે, કારણકે કૃત્યસિદ્ધિ પણ એમજ થાય છે. ‘ ભૂતલપર ’ એમ પૂર્વે કહેલું જ હોવાથી, ધામ તેનાથી ભિન્નજ કહેવું જોઇએ, તેથીજ અમે ‘ આગળ પણ કાલાત્મા (ભગવાને જ) મુનિઓને આજ્ઞા આપી એમ કહ્યું છે, પરન્તુ ‘પૂર્વે લીલા કરનારે’ એમ કહ્યું નથી.

श्रुत्युक्तवैपरीत्येन यन्मोहाय हरिः स्वयम् ।
प्रदर्शयति तन्मोहगमनाय न मद्वचः ॥

જેઓના મોહને માટે હરિ પોતાને શ્રુતિએ કહ્યાથી વિપરીતતાથી દર્શાવે છે તેમનો મોહ દૂર કરવા મારી વાણી નથી.

क्षिपाम्यजस्रमित्युक्तेर्यतस्तन्मोहनित्यता ।
अतोऽनङ्गीकृतिस्तेषां युक्ता तामसिनां नृणाम् ॥

કારણ કે ‘ વારંવાર તેમને (આસુરી યોનિમાં) નાખું છું ’ એમ કહેલું હોવાથી તેઓનો મોહ નિત્ય છે, તેથી તે તામસી લોકોની અંગીકૃતિ નથી.

तत्संगादन्यथाभूतहृदयाः सात्त्विका अपि ।
मा भवन्त्वित्ययं यत्नस्तेन तुष्टोऽस्तु मे हरिः ॥

બાકી રહ્યું છે તે સ્થિતકૃત્યશેષ ભગવાન્ પોતાનાં સહજ નિત્ય લીલાસ્થાનમાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમનું માત્ર અસુરોને વ્યામોહ કરવાનું કામ બાકી રહ્યું. એવા સ્થિતકૃત્યશેષ ભગવાને કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી. કુલનો સંહાર કરવાની ભગવાને જ્યારે ઇચ્છા કરી ત્યારે ભગવાન્ પોતાના સહજ નિત્યલીલાસ્થાનમાં પહોંચ્યા હતા. તેથી જે કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી તે કુલ માયિકજ સિદ્ધ થાય છે, કારણકે માયિક કુલનોજ સંહાર કરવાથી ભગવાનનું સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય. આ શ્રીશુકદેવજીના ઉત્તરમાં ‘ભૂતલપર’ એમ પ્રથમજ કહેલું છે, તેથી ‘ધામ’ ભૂતલથી ભિન્ન ભગવાનનું સહજ નિત્ય લીલાસ્થાનજ છે. તેથીજ ત્યારપછીના શ્લોકમાં (શ્રીમદ્‌ભાગવત સ્કંધ ૧૧ અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૧) ટીપ્પણીમાં અમે પણ ‘કાલાત્મા ભગવાને મુનિઓને આજ્ઞા આપી’ એમ કહ્યું છે, પરંતુ પૂર્વે જે લીલાઓ કરતા હતા તે ભગવાને આજ્ઞા આપી એમ કહ્યું નથી.

પૂર્વપક્ષી—(જે કુલનો સંહાર થયો તે યાદવકુલ માયિક છે એવો અર્થ અન્ય લોકોને કેમ જણાતો નથી ?)

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિઓ ભગવાનના જે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે તેથી વિપરીત સ્વરૂપ ભગવાન્ અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા દર્શાવે છે. તેથી તેઓનો મોહ દૂર કરવા આ મારો ગ્રંથ નથી, કારણ કે ‘ વારંવાર તેમને (આસુરી યોનિમાં) નાંખું છું ’ એમ ભગવાન્ સ્વતઃ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં કહે છે. તેથી તેઓનો મોહ નિત્યજ છે, કારણ કે એ તામસી લોકોનો ભગવાન્ અંગીકાર કરેજ નહિ. તેઓનો અનંગીકારજ યોગ્ય છે. આવા અનંગીકૃત તામસી લોકોનો મોહ નિત્ય હોવાથી તે મોહ દૂર કરવા આ ગ્રંથ નથીજ. પરંતુ તેઓના સંગથી

તેઓના સંગથી સાત્ત્વિકો પણ અન્યથા થએલા હૃદયવાળા ન થાય તે માટે આ યત્ન છે, તેથી હરિ મારાપર તુષ્ટ હો.

काञ्चनीकरणे शक्तो मणिर्धातुगणस्य यः ।
तस्याश्मनां तथाभावाकरणेऽपि न हि क्षतिः ॥

કારણકે જે મણિ ધાતુગણને કાંચન કરવાને શક્તિમાન્ છે તે પથ્થરને તેવા ન કરે તોપણ તેને ક્ષતિ નથી.

–લીલા પ્રપંચાતીત હોવાથી તેનું સત્યત્વ [ભલે] હો, કારણ કે તે પ્રમાણસિદ્ધ છે. પરંતુ પ્રપંચનું તો નહિ, કારણકે તે પ્રમાણોથી માયિક સિદ્ધ થાયછે. –એમ નહિ, કારણ કે તેનો પણ સર્ગ વિગેરે લીલામાં સમાવેશ છે એમ શ્રીભાગવત વિગેરેમાં નિરૂપણ કરેલું છે. 'જગતની અપ્રતીતિ થાય' વિગેરે નિરૂપણથીજ પ્રપંચના સત્યત્વનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે તેથી પુનઃ લખવાથી શું?

સાત્ત્વિક લોકોના હૃદય પણ દુષ્ટ થાય નહિ, તેઓના સંગથી સાત્ત્વિક લોકો પણ તેઓના જેવા થાય નહિ એવા હેતુથી આ ગ્રંથ રચવાનો યત્ન કરેલો છે. તેથી આ યત્નથી મારાપર હરિ પ્રસન્ન હો. આ ગ્રંથ અસુરોનો મોહ દૂર કરવા સમર્થ નથી તેથી કાંઇ ક્ષતિ નથી, કારણ કે સર્વ ધાતુઓને કાંચન કરવાને મણિ સમર્થ છે. પરંતુ પથ્થરને તે કાંચન કરી શકતો નથી. સર્વ ધાતુઓને કાંચન કરવા સમર્થ મણિ પથ્થરને કાંચન કરી શકે નહિ તોપણ તેથી કાંઇ ક્ષતિ નથી. તેજ પ્રમાણે સાત્ત્વિકોને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવી ભગવદનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ કરનાર આ ગ્રંથ અસુરોનો મોહ દૂર ન કરી શકે તોપણ તેથી તેને કાંઇ ક્ષતિ નથી.

જગતને મિથ્યા માનનાર પુનઃ શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—ભગવાનની લીલા પ્રપંચાતીત હોવાથી અને શ્રુતિ સ્મૃતિ વિગેરે પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે તેથી તે સત્ય ભલે હો પરંતુ પ્રપંચ સત્ય સિદ્ધ થતો નથી, પણ અસત્યજ સિદ્ધ થાય છે. ઉદ્ધવજી પ્રતિ ભગવાને પણ 'નશ્વર ગૃહ્યમાણ' કહ્યું, તેથી પણ પ્રપંચ અથવા જગત્ અસત્ય સિદ્ધ થાય છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દપ્રમાણોથી જગત્ અસત્યજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી જગત્ અસત્ય અથવા માયિકજ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, જગત્ પણ સત્યજ છે. જગતનો ભગવાનની સર્ગલીલામાં શ્રીમદ્ભાગવત વિગેરે શાસ્ત્રોમાં સમાવેશ કરેલો છે. ભગવાનની લીલા અને લીલાના પદાર્થો ભગવાનથી ભિન્નાભિન્ન હોવાથી સત્યજ છે. જગતનો પણ ભગવાનની સર્ગલીલામાં સમાવેશ થાય છે, તેથી જગત્ પણ ભગવાનથી ભિન્નાભિન્ન છે. જગત્ અથવા પ્રપંચનો ભગવાનની સર્ગ વિગેરે લીલામાં સમાવેશ થાય છે તેથી તે પણ સત્યજ છે. આ પ્રમાણે પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેના સર્વ ભાવવિકારની પ્રતીતિનું પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથીજ સમર્થન થાય છે. (૧) **जायते** ઉત્પન્ન થાય છે, (૨) **अस्ति** છે, (૩) **विपरिणमते** પરિણામ પામે છે, (૪) **वर्धते** વૃદ્ધિ પામે છે, (૫) **क्षीयते** ક્ષય પામે છે અને (૬) **नश्यति** નાશ પામે છે એ છ ભાવવિકાર છે. આ છ વિકારોની જગતમાં પ્રતીતિ થાય છે તેનું પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથીજ સમર્થન થાય છે. (૧) **जायते**

આ અર્થનું પિતાએ તત્ત્વસૂત્રભાષ્ય, શ્રીભાગવતવિવરણ વિગેરેમાં નિરૂપણ કરેલું છે તેથી અહિં અધિક લખતા નથી. વળી મહોપનિષત્‌માં 'કારણ કે આજ શૂન્ય છે, આજ તુચ્છ છે, આજ અભાવ છે, આજ અવ્યક્ત, અદૃશ્ય, અચિન્ત્ય અને નિર્ગુણ છે.' પાઠ છે. મહાકૌર્મ્યમાં પણ "પોતે પર અદૃશ્ય રહી, વિષ્ણુ સુખ [શમ્] ઓછું (ઊનમ્) કરે છે તેથી 'શૂન્ય' એમ કહેવાય છે. તોદન (દુઃખ)ને લીધે તુચ્છ કહેવાય છે. આ પુરૂષોત્તમ કોઇથી ભા-

---

ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રતીતિ શુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવ અથવા આવિર્ભાવથી થાય છે. જગતનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયું એવી આપણને પ્રતીતિ થાય છે. પ્રથમ સત્કાર્યવાદ સિદ્ધ કરનાર યુક્તિઓ કહી તેજ યુક્તિઓથી આ પ્રતીતિનું શુદ્ધ આવિર્ભાવથીજ સમર્થન થાય છે. (૨) **अस्ति** છે. આ પ્રતીતિ પણ પ્રાદુર્ભાવથીજ યોજાએલી છે. આવિર્ભાવથીજ આ પ્રતીતિ પણ છે. જગતનો આવિર્ભાવ હોય ત્યારે જગત્ 'છે' એમ આપણે કહીએ છીએ. (૩) **विपरिणमते** પરિણામ પામે છે. (૪) **वर्धते** વૃદ્ધિ પામે છે. (૫) **क्षीयते** ક્ષય પામે છે. પૂર્વરૂપનો તિરોભાવ થાય, અને અન્ય રૂપનો આવિર્ભાવ થાય, ત્યારે આ પૂર્વરૂપના તિરોભાવ અને અન્ય રૂપના આવિર્ભાવના અવિવેકથી આ ત્રણ પ્રતીતિ થાય છે. વૃદ્ધિ, ક્ષય, અને પરિણામનો વિચાર કરીએ તો તે પૂર્વ રૂપનો તિરોભાવ અને અન્ય રૂપનો આવિર્ભાવજ છે. (૬) **नश्यति** નાશ પામે છે. આ પ્રતીતિ માત્ર તિરોભાવથીજ થાય છે. પદાર્થનો તિરોભાવ થાય ત્યારે તેનો નાશ થયો એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રપંચ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી યુક્ત બ્રહ્મનું સ્વરૂપજ છે. આવા પ્રપંચમાં જ્યારે ભગવાન્ હોય તેની પ્રતીતિ કરાવતા નથી, અને ન હોય તેની પ્રતીતિ કરાવે છે ત્યારે જીવને ભ્રમ અને સંસાર થાય છે. તેથી સંસારજ મિથ્યા છે, પરંતુ જગત્ અથવા પ્રપંચ સત્યજ છે.

વળી જગત્ અસત્ય હોય તો તેની પ્રતીતિ થાય નહિ વિગેરે હેતુઓથી જગત્ સત્યજ છે એમ પ્રથમ પણ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી પુનઃ લખવાથી શું ? તત્ત્વસૂત્રપર અણુભાષ્યમાં અને શ્રીમદ્‌ભાગવતવિવરણમાં આ અર્થનું શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી અહિં અધિક લખતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—(પ્રપંચ ભગવાનથી ભિન્નાભિન્ન ભલે હોય, પરંતુ તે સત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'સ્વપ્રકાશ આનંદઘન શૂન્ય થયું' એમ નૃસિંહોત્તરતાપનીયના છઠ્ઠા ખંડમાં કહેલું છે. ગૌડાચાર્યે 'વિશેષશૂન્ય' એવો અર્થ કર્યો છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે એમ માનવું જોઇએ. બ્રહ્મ નિર્વિશેષ હોવાથી તેને લીલા પણ નથી. વળી આગળ નવમા ખંડમાં 'માયા અનુભૂતિથી તમોરૂપ છે' એમ માયાનું સ્વરૂપ કહી, જગતને પણ તુચ્છ કહેલું છે. તેથી જગત્ સત્ય નથી.)

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. મહોપનિષત્‌માં પણ 'કારણ કે આજ શૂન્ય છે, આજ તુચ્છ છે, આજ અભાવ છે, અવ્યક્ત, અદૃશ્ય, અચિંત્ય, અને નિર્ગુણ છે' એવો પાઠ છે, પરંતુ અત્ર શૂન્ય, તુચ્છ વિગેરે શબ્દોના અર્થ મહાકૌર્મ્ય પુરાણમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવાના છે. મહાકૌર્મ્યમાં પણ "પોતે પર અદૃશ્ય રહી વિષ્ણુ સુખ (**शम्**) ઓછું (**ऊनम्**) કરે છે તેથી '**शून्य**' એમ કહેવાય છે. દુઃખને (**तोदन**) લીધે '**तुच्छ**' કહેવાય છે. આ પુરૂષોત્તમ

વના કરવાને યોગ્ય નથી તેથી તેને 'અભાવ' કહે છે, નાશ્ય (અભક્ષ્ય) હો-વાથી 'નાશ' એમ પણ (કહે છે.) સર્વ તેને અધીન હોવાથી અન્યમાં તે તે શબ્દોની અભિધેયતા વ્યવહાર માટે વ્યવહાર કરનારાઓએ ઇચ્છેલી છે" એમ છે. તેથી બ્રહ્મ ભાવરૂપ હોવાથી, અને પ્રપંચ ભાવાભાવરૂપ હોવાથી તે બ્રહ્માત્મક કેમ કહી શકાય એ કુત્સિત શંકાનો નિરાસ થયો. જેઓ જગત્‌ને અસત્ માને છે તેઓ પણ જગત્‌માં રહેલી ભગવાનની મૂર્તિ તેમનું ભજન વિગેરે સહન કરી શકતા નથી તેથીજ (એમ માને છે). તેઓ આવા કલિમાં ભગ-વાનની એવી ઇચ્છાથીજ (છે) એમ કહેલું છે.

तस्मादस्माभिरेवोक्तपद्धत्या श्रुतिसिद्धया ।
ज्ञात्वा ब्रह्मस्वरूपं तत्प्राप्त्यै तद्भजताखिलाः ॥

તેથી અમેજ કહેલી, શ્રુતિસિદ્ધ પદ્ધતિથી બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણી તેની પ્રાપ્તિ માટે સર્વે તેનું ભજન કરો.

येषां लौकिकमेव मानमधिकं वेदादितोऽलौकिकात् ।
तत्पादानुगतस्तदर्थ इति च प्रच्छन्नबौद्धास्तु ते ॥
येषां तद्विपरीततैव विदुषां केषांचिदन्तर्गता ।
तेषामेव मुदेऽस्तु मत्कृतिरियं गोपीशसंसेविनाम् ॥

આ અલૌકિક વેદથી જેઓને લૌકિકજ પ્રમાણ અધિક છે તેઓને અનુગત તે અર્થ છે તેથી તે પ્રચ્છન્નબૌદ્ધજ છે. જે કોઈ વિદ્વાનોને તેથી વિપરીતતાજ

કાઇથી ભાવના (ઉત્પત્તિ) કરવાને યોગ્ય નથી તેથી તેને '**अभाव**' કહે છે. નાશ્ય (અભક્ષ્ય) હોવાથી '**नाश**' એમ પણ કહે છે. સર્વ તેને અધીન હોવાથી અન્યમાં તે તે શબ્દોની અભિધેયતા વ્યવહાર માટે વ્યવહાર કરનારાઓએ ઇચ્છેલી છે" એવો પાઠ છે.

આમ હોવાથી બ્રહ્મ ભાવરૂપ છે અને પ્રપંચ ભાવાભાવરૂપ છે તેથી પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક હોઇ શકે નહિ, એવી શંકાનો પણ નિરાસ થાય છે; કારણકે બ્રહ્મ ઉપર કહ્યું તેમ અભાવ-રૂપ પણ છે. તેથી ભાવાભાવરૂપ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક સંભવે છે. આ સર્વ પ્રમાણથીજ સિદ્ધ થાય છે. જેઓ જગત્‌ને અસત્ય માને છે તેઓ જગત્‌માં રહેલી ભગવાનની મૂર્તિ, ભગવાનનું ભજન વિગેરે સહન કરી શકતા નથી તેથીજ જગત્ અસત્ય માને છે. ભગવાનની ઇચ્છાજ એવી છે કે કલિયુગમાં આ લોકો ભગવાનનું ભજન વિગેરેનો બાધ કરે. તેથીજ આ કલિયુગમાં તેઓ જગત્ અસત્ય છે એમ સમજાવી ભજનનો બાધ કરે છે એમ પણ અમે કહેલુંજ છે.

તેથી અમે શ્રુતિસિદ્ધ પદ્ધતિથી બ્રહ્મસ્વરૂપ વિગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ અમારી કહેલી પદ્ધતિથી બ્રહ્મસ્વરૂપ વિગેરે જાણી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય એવી ઇચ્છાથી સર્વ ભગ-વાનનું ભજન કરો. આ અલૌકિક વેદ વિગેરે પ્રમાણથી લૌકિક પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણને કેટ-લાક અધિક માને છે, અને તેથી જગત્ માયિક અસત્ય છે વિગેરે સિદ્ધાન્ત તેમને ઇષ્ટ છે. તેથી તેઓ પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધજ છે. પરંતુ જે વિદ્વાનોને તેથી વિપરીતતાજ અંદર રહેલી

અંદર રહેલી છે, ગોપીશની સેવા કરનાર તેઓનાજ આનંદ માટે આ મારી કૃતિ હો.

वरीवर्ति श्रद्धा श्रुतिषु यदि वा व्यासवचने

तदा विद्वांसोऽस्मद्विरचितमिदं मण्डनवरम् ॥

यथोक्तं कण्ठे वा शुकवदथवाऽर्थं च हृदये

मुदा कृत्वाऽऽयत्तं धुनुत रिपुपक्षाभिधतमः ॥

શ્રુતિમાં અથવા વ્યાસવચનમાં જો શ્રદ્ધા સારી હોય તો વિદ્વાનો મારૂં રચેલું આ સુંદર મંડન જેમ કહ્યું છે તેમ શુક પેઠે કંઠમાં અથવા અર્થને હૃદયમાં આનંદથી ધારણ કરી, રિપુપક્ષ નામનું તમઃ દૂર કરો.

यदागतं हृदि श्रीमद्गोपीशरतिलक्षणम् ।

शोभां तनोति तदिदं मण्डनं श्रीहरेः प्रियम् ॥

જે શ્રીમદ્ગોપીશરતિ લક્ષણ (મંડન) હૃદયમાં રહી શોભા વધારે છે તે હરિને પ્રિય મંડન આ છે.

अखण्डवरपण्डितप्रसृतचण्डपाषण्डवा-

ग्विखण्डनसुचण्डिमाधरणिमण्डलाखण्डलः ॥

नमन्नृपतिमण्डलीमुकुटताण्डवैर्मण्डितः

सपादनखमण्डलः पितुरिहास्तु मे मण्डनम् ॥

સર્વ સારા પંડિતોએ પ્રસારેલી ચંડપાષંડની વાણીના ખંડનમાં સુચંડિમારૂપી ધરણીના મંડલનો આખંડલ, નમતા નૃપતિઓના મંડલના મુકુટોના તાંડવથી ભૂષિત, પિતાના પાદનો પ્રસિદ્ધ નખમંડલ અહિં મારૂં મંડન હો.

पुनरपि नमामि गोपीपातिरतिमार्गप्रवर्तकाचार्यान् ।

श्रीवल्लभाभिधानान्पितृचरणान्वाङ्मनःकायैः ॥

શ્રીવલ્લભ નામના ગોપિપતિરતિમાર્ગના પ્રવર્તક આચાર્ય પિતાને પુનઃ પણ વાણી મન અને કાયાથી નમુંછું.

છે, અર્થાત્ લૌકિક પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણથી અલૌકિક વેદ વિગેરે પ્રમાણો જે વિદ્વાનોને ઇષ્ટ છે, તેઓને માટેજ આ મારી કૃતિ છે. ગોપીપતિની સેવા કરનાર તેવા વિદ્વાનોને માટેજ આ ગ્રંથ મેં રચેલો છે. હે વિદ્વાનો, શ્રુતિમાં અથવા વ્યાસજીના વચનમાં જો તમને દઢ શ્રદ્ધા હોય તો મેં રચેલું આ સુંદર મંડન અથવા ભૂષણ જેમ કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે શુકની પેઠે કંઠમાં ધારણ કરો, અથવા તમારા હૃદયમાં તેના અર્થને ધારણ કરો, અને તેનાથી રિપુ-પક્ષ નામનું તમઃ દૂર કરો. જે મંડન હૃદયમાં રહી શ્રીગોપીશરતિરૂપી શોભા વધારે છે તે હરિને પ્રિય મંડન આ છે. સર્વ સારા પંડિતોએ પ્રસારેલી ચંડપાષંડની વાણીના ખંડનમાં સુચંડિમારૂપી ધરણિના મંડલના આખંડલ, નમતા નૃપતિઓના મંડલના મુકુટોના તાંડવથી ભૂષિત, પિતાના પાદનો પ્રસિદ્ધ નખમંડલ અહિં મારૂં મંડન હો. શ્રીવલ્લભ નામના ગોપી-પતિરતિમાર્ગના અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક આચાર્ય પિતાને પુનઃ પણ વાણી, મન અને

एतेनास्मत्कुलपतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
प्रीतोऽस्त्वस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ॥

આથી અમારા કુલપતિ શ્રીગોપીજનવલ્લભ અમારા પર પ્રસન્ન હો. તેથીજ પૂર્ણતા છે. અન્યથી અહિં શું ?

इति श्रीमन्निजकटाक्षपाततरणिविघटित मायावादिप्रभृतिवादितमःपुंज-
विकासितश्रीगोकुलाधीशरतिसरसिज-श्रीमद्वल्लभदीक्षितात्मज-
श्रीगोकुलनाथचरणैकतानश्रीविठ्ठलविरचितं

विद्वन्मण्डनं [समाप्तम्]

કાયાથી નમું છું. આથી અમારા કુલપતિ શ્રીગોપીજનવલ્લભ અમારાપર પ્રસન્ન હો. તેથીજ પૂર્ણતા છે. અન્યથી અહિં શું ? ઇતિ શ્રીમન્નિજકટાક્ષપાતરૂપી સૂર્યથી માયાવાદી વિગેરે વાદીઓના તમ:પુંજને દૂર કરનાર, શ્રીગોકુલાધીશરતિરૂપી કમલનો વિકાસ કરનાર શ્રીવલ્લભ-દીક્ષિતના આત્મજ શ્રીગોકુલનાથચરણૈકતાન શ્રીવિઠ્ઠલે રચેલું વિદ્વન્મંડન (સમાપ્ત).

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

પુષ્ટિભક્તિસુધા.

પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતો હૃદયમાં ઠસાવનાર

ઉત્તમ ગુજરાતી માસિક

આ માસિકમાં સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન ગ્રેજ્યુએટો [illegible] શાસ્ત્રીઓના ઉત્તમ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંતોને સરલતાથી હૃદયમાં ઠસાવના[illegible] પ્રસિદ્ધ થાય છે; તેથી હે સુજ્ઞ વૈષ્ણવો! આધુનિક સમયમાં ર[illegible] સિદ્ધાંતરૂ[illegible]વિષ પ્રસરી રહ્યું છે તેથી આપનું રક્ષણ [illegible] [illegible] શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરનાર આ ઉત્તમ પુષ્ટિભક્તિસુધાનું પાન કરી આચાર્યચરણ શ્રીમદ્વૈશ્વાનરાચાર્યના ચરણકમલમાં સદા અમર રહો.

વાર્ષિક ન્યોછાવર રૂ. ૨.

તંત્રી તથા પ્રકાશક

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ,

બી. એ., એલ્. એલ્. બી. વકીલ, હાઈકોર્ટ.

મુંબાઈ.